BIBLIOTHEEK KITLV
0106 5059

TIJDSCHRIFT

VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE.

INDISCH
GENOOTSCHAP

TIJDSCHRIFT

VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE.

UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

ONDER REDACTIE

VAN

Dr. J. H. ABENDANON,

EN

Dr. L. SERRURIER.

DEEL XL.

KONINKLIJK INSTITUUT VOOR TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

INDISCH GENOOTSCHAP

BATAVIA. ALBRECHT & Co.

's HAGE. M. NIJHOFF.

1898.

AVIS AU LECTEUR.

Pour les mots indigènes en usage spécial chez nos compatriotes, nous avons soigneusement conservé l'orthographe hollandaise. Au lieu de les défigurer par une transcription phonétique, nous avons préféré les rendre tels qu'ils paraissent dans nos dictionnaires et dans notre littérature coloniale.

g	HOLL.	prononcez comme	*gu*	FRANÇ.
j	„	„	*y*	„
n	„	„	*n* initial	„
ng	„	„	*n* final	„
oe	„	„	*ou*	„

Les lettres *r*, *s*, *t*, ne sont jamais muettes.

INHOUD.

BLADZ.

H. E. STEINMETZ. Oudheidkundige beschrijving van de afdeeling Bandawasa, (residentie Besoeki) met twee platen, drie kaarten en vele tekstfiguren 1

Dr. H. J. E. TENDELOO. Feiten en cijfers uit de Sadjarah Mělayu, in verband met enkele betwiste hoofdpunten der maleische grammatica 61

S. COHEN FZN. Iets over eedzwering bij de Javanen . . 144

J. L. D. VAN DER ROEST. Uit het leven der bevolking van Windessi (Nederl. Nieuw-Guinea). 150

Ch. E. BODEMEIJER. De oudheden in de Contrôle-afdeeling Gĕnding, afdeeling Kraksaän, residentie Probolinggo. . 178

Dr. J. G. F. RIEDEL. De watu reruměran ne Empung of de steenen zetel der Empungs in de Minahasa, met eene plaat 188

Dr. A. BASTIAN. Die Aufgaben der Ethnologie 191

Dr. HERMAN TEN KATE. Brieven van R. P. le Cocq d'Armandville. 214

J. KNEBEL. A propos d'armes et d'autres objets désignés par le Javanais sous les noms de Kjai, Njai, Poen et Si, Kaämpoehan et Kasiat. Croyances populaires et traditions. 239

Dr. L. SERRURIER. Die Korwāre oder Ahnenbilder Neu-Guinea's; ein Beitrag zur Geschichte der bildenden Kunst. Mit zwei Tafeln und einer Karte 287

J. KNEBEL. Sur la mensuration des armes chez les Javanais, avec une planche 317

Dr. L. S. Aperçu des travaux de la Société pendant l'an 1897 325

Dr. F. DE HAAN. Iets aangaande den dood van François Tack te Kartasoera 335

Dr. N. ADRIANI. Étude sur la littérature des To Radja . 339

Bladz.

J. G. Doorman. Die Niederländisch West-Indische Compagnie an der Gold-Küste; mit einer Karte 389

J. Knebel. Amulettes javanaises. 497

Dr. A. W. Nieuwenhuis. La récente expédition scientifique dans l'île de Bornéo conférence. 508

H. D. H. Bosboom. Oude woningen in de stad Batavia met drie platen 542

P. A. Wintjes. Alfoersche gebeden 571

OUDHEIDKUNDIGE BESCHRIJVING

VAN DE

AFDEELING BANDAWASA

(RESIDENTIE BĚSOEKI)

DOOR

H. E. STEINMETZ.

De inleiding van Dr. Verbeek's „Oudheden van Java" vangt aan met de mededeeling dat „nu (1891) ruim vijftig jaren geleden de eerste pogingen werden aangewend tot verkrijging eener oudheidkundige beschrijving van Nederlandsch-Indië", doordat, bij besluit der Indische Regeering van 29 December 1840, No. 13, de Hoofden van Gewestelijk Bestuur werden uitgenoodigd om eene opgave in te dienen van de oudheden in hun gewest. Deze opgaven schijnen niet talrijk te zijn geweest, noch te hebben uitgemunt door volledigheid. „In gedrukte stukken ten minste vindt men er nergens melding van gemaakt".

Eene uitnoodiging door de Directie van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in 1860 gericht aan de Hoofden van Gewestelijk Bestuur om eene opgave van oudheden, had evenmin het gewenschte gevolg, daar de ontvangen gegevens oppervlakkig en onnauwkeurig bleken.

In de „Voorrede" van het aangehaalde werk zegt Dr. Verbeek dat hij alleen de voornaamste der nu bekende oudheden in de gegeven lijst vermeldt. „Het zoude mij niet moeilijk geweest zijn het aantal vindplaatsen van oudheden nog met eenige tientallen te vermeerderen, als ik alle beelden, ook de minder belangrijke en zeer bescha-

digde, de talrijke vindplaatsen van baksteenen fundamenten in het oude Modjopait, vele minder bekende bid- of offerplaatsen, had willen opnemen. De waarde van dit werk zoude er echter, naar mijne meening, niet door verhoogd zijn. Sommigen zal het wellicht voorkomen dat ik met de opsomming van meestal slecht bewerkte beelden in West-Java reeds te ver ben gegaan, maar daarbij is niet te vergeten dat beelden in de Soendalanden uiterst schaars zijn en ieder overblijfsel uit den Hindoetijd dus van bijzonder belang is".

Ik echter, ben van oordeel, dat een zoo volledig mogelijke statistiek van oudheden van veel waarde is Op een oudheidkundige kaart op kleine schaal kan natuurlijk niet alles worden vermeld, maar in eene statistiek kan ook de geringste vondst eene plaats vinden, waardoor hetgeen dat wellicht later blijkt waarde te hebben uit een historisch of anthropologisch oogpunt, aan de vergetelheid wordt ontrukt.

In de verschillende afdeelingen waar ik ben geplaatst geweest, heb ik daarom steeds mijn best gedaan om opgaven te verkrijgen op de wijze welke ik beschreef in een opstel in het Tijdschrift voor Binnenlandsch Bestuur, dl. I, bladzijde 109, getiteld: „Het verzamelen van gegevens door ambtenaren, voornamelijk op archaeologisch gebied".

De gegevens welke het mij is gelukt ten aanzien der afdeeling Bandawasa te verzamelen, heb ik, voor zoover zij op oudheden betrekking hebben, bijeengebracht in de „Opgave van voor archaeologie merkwaardige plaatsen en voorwerpen", welke thans het licht ziet.

Op eene plaats als Bandawasa was het mij niet mogelijk kennis te nemen van de litteratuur over elk voorwerp en die, gelijk Dr. Verbeek heeft gedaan, volledig te vermelden. Veel zal hieraan echter niet verloren wezen, daar de niet bij Verbeek vermelde oudheden tot dusver wel niet beschreven zullen zijn en, voor zoover ik heb kunnen na-

gaan, slechts enkele van deze aangeduid (niet beschreven) zijn in C. J. Bosch: „Aanteekeningen over de afdeeling Bondowoso" [Tijdschrift v. h. Bat. Gen. v. K. en W., dl. VI (1857)].

Terwijl bij Verbeek slechts 4 nummers uit de afdeeling Bandawasa voorkomen, bevat mijne „Opgave" er 117. Hieronder is ongetwijfeld het een en ander vermeld dat door anderen niet tot de „oudheden" zal worden gerekend, maar dat, naar mijne opvatting, niet mocht worden weggelaten. Hoewel in deze afdeeling geen tempels of fraaie beelden (wat de laatste betreft, met ééne uitzondering) worden aangetroffen, gelijk elders op Java, en ofschoon hier, ondanks herhaalde nasporingen, geene inscripties zijn gevonden, behalve een paar jaartallen (14e eeuw Çaka — misschien op ééne uitzondering na, zie „Opgave" No. 101), bevestigen deze „Opgave" en vooral de gevonden graven en de overblijfselen van zeer uitgestrekte ommuurde plaatsen, wat de voormalige controleur van Bandawasa C. J. Bosch schreef; „dat deze landstreek gedurende de vroegste tijden was bewoond en de tegenwoordige bevolking van lateren en een ons zeer nabij zijnden tijd dagteekent" (t. a. p. bldz. 475). Waren hem die ommuurde plaatsen bekend, dit was blijkbaar niet het geval met de meest in het oog vallende en merkwaardigste oudheden dezer streek: de steenen doodkisten en andere begraafplaatsen, waarvan door hem geen gewag is gemaakt. Hoe onbegrijpelijk dit ook voorkomt, nog sterker is het dat zij bij de meeste inlandsche hoofden niet bekend zijn. Zelfs de bejaarde en bekwame patih dezer afdeeling, die zijn geheelen diensttijd hier gesleten heeft, zeide mij dat hem geen andere bekend waren dan de beide welke nabij de hoofdplaats worden gevonden en door alle inwoners gekend worden.

Onder deze omstandigheden is het mogelijk dat het bestaan van ettelijke voorwerpen voor mij verborgen is gebleven. Ook kan nog veel verscholen liggen in de uitgestrekte wouden van den Raoeng (ten minste als die streek vroeger

waterrijker is geweest dan zij thans is, daar zij anders, evenals nu, voor bewoning ongeschikt moet zijn geweest), in verborgen hoeken van den Jang en het Ranoe Ringgit-gebergte en in den grond, tengevolge van uitbarstingen van vulkanen of van andere oorzaken.

Eene afzonderlijke bespreking verdienen ongetwijfeld de in de „Opgave" vermelde steenen doodkisten, welke tot dusver nergens elders op Java zijn gevonden.

In de eerste plaats moet ik er op wijzen dat niet alleen steenen doodkisten werden aangetroffen, maar ook tot nog toe onbekende grafsteden, welke met dolmens te vergelijken zijn; terwijl het mogelijk is dat de bekende grotten te Salak (Verbeek, No. 659) en nog verscheidene onlangs ontdekte holen ook niets anders zijn dan grafgewelven.

Wat de doodkisten betreft, buiten de hoofdplaats Bandawasa ziet men nabij den grooten weg naar Djĕmbĕr, bij brug No. 700, (detailkaart bl. K. VII) in eene sawah, een paar steenen voorwerpen liggen, van donkere kleur. Aanvankelijk hield ik ze voor exemplaren van de veel voorkomende tĕlawahs, d. i. drinkbakken (of wat de tegenwoordige Javanen daarvoor houden), maar bij nadere beschouwing bleek mij de juistheid der bewering dat het een doodkist met deksel was. De breedte van kist en deksel is niet overal dezelfde; wat het hoofdeinde moet geweest zijn, is wijder. Uit den mond van geloofwaardige personen die bij de opgraving en opening tegenwoordig zijn geweest, hetgeen in 1880 moet hebben plaats gehad, vernam ik bovendien dat in de kist beenderen, vooral van hand en armen, zijn gevonden (de schedel was gebroken) benevens een gĕndi, een aarden wierookvat en, op den bodem, negen steenen. De beenderen, voor zoover zij niet uit elkaar waren gevallen, werden onderzocht door den toenmaligen civiel geneesheer alhier Dr. W. S. Cramer, die bevond dat zij afkomstig waren van een vrouwelijk individu.

Op een naburig heuveltje vond ik een tweede kist, welke voor de helft uit den grond stak. Een inlander die eene naburige sawah bewerkte, verhaalde mij dat vele jaren geleden de „Pangeran van Besoeki" 1), op deze plaats de pĕsanggrahan Nangkaän willende bouwen, hier liet graven waarbij men stuitte op deze kist, hetgeen tengevolge had dat het graven werd gestaakt.

Deze kist nu (opgave No. 28) liet ik bloot leggen en openen, wat na veel inspanning gelukte. De kist was gevuld met aarde, waaraan eene witte zelfstandigheid kleefde, welke waarschijnlijk afkomstig was van de witte mieren, welke de kist tot verblijfplaats hadden gekozen. Aan eene der lange zijden van de kist schijnt men vroeger getracht te hebben haar te openen, althans dáár is een klein gat, waardoor de wortel van een boom was binnengedrongen.

Aan eene der opstaande zijden, hetzij aan het voeteneind dan wel aan het hoofdeneind dezer kisten, bevindt zich eene opening of raam, in den vorm van een vierkant of trapezium, en daar juist dit gedeelte van de kist zoovele jaren lang boven aarde had gestaan, is het niet te verwonderen dat er geene beenderen in zijn aangetroffen.

De tijdelijke opzichter bij den Waterstaat, W. L. Mulder, heeft van de kist op het heuveltje eene teekening vervaardigd (Bijlage No. 1) welke juist is wat de afmetingen betreft. De hoeken en zijden der kist stelle men zich echter een weinig meer afgerond voor en de kist zelve buikig.

Sedert werden vele kisten, of overblijfselen daarvan, gevonden, maar vooral die op den heuvel te Nangkaän zou voor eene plaatsing in een Museum in aanmerking komen, daar deze, bij vrij zorgvuldige bewerking, bijna geheel gaaf is en het vervoer, daar zij bij den grooten weg ligt, betrekkelijk gemakkelijk zal wezen, vooral wanneer mettertijd

1) Volgens Bosch, Tijdschrift v. Ind. T. L. en V. kunde, VI pag. 486 was deze regent, Aria Prawira Adiningrat geheeten, een prins uit het huis van Soemënëp. In 1817 aangesteld, werd hij in 1841 pangeran, en overleed in 1843.

gelegenheid zal bestaan haar per spoor naar elders over te brengen.

De kisten (er zijn er ± 50) zijn gemaakt van wadas (kalkmergel ?), van welke stof in het Ranoe Ringgit-gebergte groote banken worden aangetroffen, zoo het niet geheel daaruit bestaat. Aldaar vindt men thans nog lieden die dien steen bewerken tot inlandsche grafteekens, enz. Of alle kisten uit dezelfde steensoort vervaardigd zijn, durf ik niet verzekeren, hoewel het mij waarschijnlijk voorkomt. Misschien heeft men echter wadas en wadas. Zoo ben ik geneigd aan te nemen dat de kisten van Kretek, Kĕmonengan en Tanggoelangin uit eene zachtere (minder verweerde ?) wadassoort bestaan dan de andere, en dat deze gemakkelijker te bewerken zelfstandigheid uitgenoodigd heeft tot het versieren met ornamenten en figuren. Uitwendig is de bewerking ruw, zoodat men in het conglomeraat nog kleinere steenen in hun geheel ziet, die men dus niet gelijk gebeiteld, geschaafd of geslepen heeft. Ook dit echter wijst misschien slechts op een sterkeren graad van verwering: de zachtere zelfstandigheden van het conglomeraat zijn door wind, regen en zonneschijn aan de oppervlakte opgelost of weggespoeld en lieten de hardere deelen, de er ingevatte steenen, achter. Inwendig is de oppervlakte gelijker, bij sommige zelfs vrij glad.

De kleur van den steen is aan de buitenzijde donkerbruinachtig grauw en van binnen iets lichter; bij de pas geopende kist van Nangkaän, die nog niet lang aan wind en weer is blootgesteld geweest, zelfs lichtgeel.

Het hoofdeneinde is te herkennen aan zijn grooteren omvang. Het deksel, dat den vorm heeft van de gezamenlijke bamboeboogjes boven een inlandsch graf, is aan het hoofdeneinde ook dikwijls hooger.

De kist is zeer diep en de wanden zijn zeer dik, vooral die van het deksel. Het deksel zelf is erg zwaar en ik geloof dan ook dat bij de begrafenis het deksel niet werd

geopend maar het lijk aan hoofden- of voeteneind werd naar binnen geschoven door een vierkant gat, dat op sommige kisten is voorzien van eene eenvoudige lijst zonder krullen of ornament. Het lijk kwam dan te rusten op een laag steenen, daar de bodem dieper is dan het gat. Deze steenen zijn in of nabij de kisten gevonden.

Dit gat schijnt gesloten te zijn geweest door een platten steen, waarvan men de stukken nog vindt, soms aan de kanten voorzien van groeven die aansluiten aan het lijstwerk van het gat. Tegen dezen sluitsteen schijnen andere steenen van willekeurigen vorm geplaatst te zijn geweest, om de afsluiting te verzekeren.

De vorm der kisten is buikig, d. w. z. in het midden dikker dan boven en beneden. De inwendige vlakken zijn echter, behalve in het deksel of bij de verbindingen, weinig of niet gebogen.

De kisten rusten waarschijnlijk alle op steenen, als neuten, terwijl andere steenen, op zijde geplaatst, hare ligging vaster maakten.

Of zij boven aarde bleven staan of begraven werden, heb ik niet kunnen uitmaken.

De richting der kisten is meest O. (hoofdeneinde) W. Van enkele ligt echter het hoofdeneinde in het N. W., van ééne in het Noorden en van eene andere in het Oosten.

De afbeeldingen welke op de kisten voorkomen en waarvan afdrukken in papier zijn genomen, welke in de verzameling van het Bataviaasch Genootschap worden bewaard, zijn zeer primitief. Wat m. i. wel verdient te worden opgemerkt is, dat van de geslachtsdeelen zóó weinig werk is gemaakt dat het geslacht niet of moeilijk te bepalen is, terwijl, naar ik meen, juist bij primitieve kunst de geslachtsdeelen overdreven groot worden voorgesteld. Het is mogelijk dat mannelijke genitalia later zijn afgeslagen, maar ik acht dat onwaarschijnlijk.

Bij de eerste beschouwing dezer kisten, dacht ik dadelijk aan Chineesche doodkisten, daar voorzoover ik weet, op

Java nergens steenen doodkisten van inlanders bestaan. Ik houd het er echter voor dat wanneer Chineezen in deze kisten waren begraven, de afbeeldingen een Chineesch karakter zouden hebben en Chineesche opschriften niet zouden ontbreken. Alleen zou misschien de voorstelling van den man met een baard op een der kisten van Kĕmonengan, aan weinig ontwikkelde (of verbasterde?) Chineesche kunst kunnen doen denken.

Eigenaardig is het zeker dat juist de kisten van Kĕmonengan daar ter plaatse „makam tjina" worden genoemd. Doch wat de bevolking hier, die zich eerst in de laatste eeuw van Madoera uit in deze streek is komen vestigen, vertelt, legt nog minder gewicht in de schaal dan elders op Java. Trouwens zelfs over zeer in het oog vallende oudheden heeft men hier geene verhalen, wanneer ik althans mag afgaan op de inlichtingen van de hoofden en van enkele anderen die ik er naar vroeg.

Voor zoover mij bekend is, worden ook alleen in deze streek grafteekens aangetroffen als in de „Opgave" onder Nos. 85, 86 en 89 uitvoerig zijn beschreven.

Overblijfselen, welke uitsluitsel zouden kunnen geven omtrent het ras dat in die gevaarten begraven ligt, werden wel is waar niet gevonden, maar door de ontgraving is toch eene op Java nog niet bekende vorm van ter aardebestelling aan het licht gekomen. Onverklaarbaar is het mij echter nog, waartoe de zware deur diende als men het lijk of de lijken eenvoudig nederlegde tusschen opstaande pijlers, waartusschen geene andere steenen opgestapeld zijn gevonden, al of niet overdekt met aarde. Het is mogelijk dat houten of planken wanden waren aangebracht, maar hiervan is geen spoor gevonden. Of de aarde die tot het grondvlak van den deksteen wordt gevonden, daar dadelijk bij de teraardebestelling is aangebracht, dan wel door verzakking van het bouwwerk, door aanspoeling enz. er van lieverlede ingekomen is, kan ik niet nagaan. Ik houd

het er echter voor dat zonder die aarde, de neuten onder den zwaren deksteen zich reeds lang zouden hebben begeven of zouden zijn uitgeweken.

Nu eenmaal het bestaan op Java 1) van grafteekens als de door mij beschrevene, is aan het licht gebracht, zullen verdere opgravingen moeten geschieden onder deskundig toezicht. Van een stelselloos ontgraven door onbevoegden kunnen geene bevredigende uitkomsten worden verwacht, terwijl de moeite, de tijd en de kosten welke dergelijke werkzaamheden vereischen, zoo aanzienlijk en de daarbij ondervonden teleurstellingen daarentegen zoo talrijk zijn, dat op het iniatief van bijzondere personen niet mag worden gerekend.

Onder de Nos. 37, 38 en 71 zijn in de „Opgave" grotten of holen beschreven, waarbij ik nog even wensch stil te staan.

Inwendig vertoonen deze holen een gewelf dat op de binnenruimte van een gesloten doodkist gelijkt, doch van grooter afmetingen is. Ofschoon op den bodem helder water wordt gevonden, vermeen ik dat hier niet te denken valt aan inrichtingen om water te bewaren. Veeleer acht ik het waarschijnlijk dat wij hier te doen hebben met grafsteden of daartoe gemaakte holen, waar zich eerst later water heeft verzameld.

Bij de bevolking zijn, voorzoover ik heb kunnen nagaan, geene herinneringen bewaard welke over het doel dezer holen licht zouden kunnen geven; nu er zich water in bevindt, denkt men natuurlijk dat het waterreservoirs zijn.

Dat ook de bekende grotten te Salak (Verbeek No. 659; „Opgave Nos. 73 en 75) grafsteden zijn, durf ik niet beweren. Voor zoover ik kon nagaan, wijst hierop alleen

1) Aan den Heer W. van Gelder, Inspecteur van het Inlandsch Onderwijs te Probolinggo, dank ik de wetenschap dat dolmens ook elders in Nederlandsch-Indië voorkomen, n. l. op het eiland Soemba en gelijk men Dr. Herman. F. C. ten Kate mededeelde, vele op het eiland Haloera (Saloera). Zie Tijdschrift v. h. Koninkl. Aardrijksk. Gen., tweede serie, Deel XI (1894) afl. 2 en 4.

de omstandigheid dat niet ver van deze grotten onlangs andere gevonden zijn, welke hoogstwaarschijnlijk wèl begraafplaatsen zijn. Deze laatste liggen in het gebied der desa's Nagasari (gehucht Tegaltjena) en Wanakĕsoema.

Daar ik reeds herhaaldelijk, door de plaatsnamen na te gaan, oudheden mocht vinden 1), deed ik ook thans onderzoek naar de afleiding van den naam der doekoehan Tĕgal-tjena en dit bracht een drietal holen, eene doodkist, twee andere graven en een paar beeldjes aan het licht. Het bleek echter dat deze zaken niets te maken hadden met den naam der doekoehan.

De beschrijving der op deze plek gevonden oudheden komt voor in de „Opgave." Alleen wensch ik nog op te merken dat de bevolking zoo weinig bijgeloovige vrees koestert voor de meeste dezer holen en doodkisten, dat ik bij een tweede bezoek aan een dier holen, waaruit de aarde was weggeruimd die het bij mijn eerste bezoek vulde, een inlander daarbinnen slapende vond, terwijl ook doodkistdeksels tot schuilplaatsen dienen bij regen.

Men heeft derhalve tot dusver in deze streek — en voor zoover ik weet in geen ander gedeelte van Java — drie vormen van vóór-historische begraafplaatsen gevonden:

1°. steenen doodkisten met deksel en verder toebehooren, verreweg de meest voorkomende vorm. („Opgave Nos. 12, 13, 14, 15, 27, 28, 29, 31, 32, 45, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 58, 64, 84, 90 en 93.)

2°. steenen zerken, rustende op neuten (Opgave Nos. 26 (?), 50 (?), 85, 86, 88 en 89)

3°. grafgewelven, waartoe misschien ook het meerendeel der hier gevonden kunstmatige grotten behooren. (Opgave Nos. 18, 37, 38, 54 (?), 55, 56, 62 (?), 63, 71, 72, 73, 75, 83 (?), 94, 95, 96 en 99.)

---

1) B. v. die bij Verbeek genoemd onder Nos. 209, 216, 452, en in de „Opgave" onder Nos. 33, 37, 38, 57, 62, 63, 71, 72, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 105 en 114.

Uit welken tijd deze overblijfselen dateeren mogen zij nagaan die meer kennis van deze zaken hebben en over betere hulpmiddelen kunnen beschikken dan schrijver dezes.

De door mij aan het Bataviaasch Genootschap aangeboden afdrukken in papier van de afbeeldingen welke op sommige dezer voorwerpen voorkomen, zullen misschien eenig licht kunnen verschaffen, maar zonder nader plaatselijk onderzoek zal men, naar ik vrees, niet veel verder komen dan tot de conclusie dat de gevonden voorwerpen het polynesisch type vertoonen. Bij oordeelkundige opgraving daarentegen zal ongetwijfeld nog veel aan den dag komen wat voor de wetenschap van waarde is. Worden die doodkisten ontgraven, welke geheel in den grond bedolven en dientengevolge vermoedelijk intact gebleven zijn, dan zal uit de geraamten welke alsdan te voorschijn zullen komen, kunnen worden opgemaakt welk ras het is geweest dat zijne dooden aldus ter aarde bestelde. Vermoedelijk zijn het de rechtstreeksche voorouders der tegenwoordige bevolking van deze eilanden geweest, maar vreemd blijft het dat dergelijke steenen kisten enz. tot deze streek beperkt zijn 1) en dat het gebruik ervan thans geheel heeft opgehouden. Dat de omwonende bevolking, welke eerst sedert een eeuw van Madura herwaarts is gekomen, deze overblijfselen pĕndoesa (Jav. bĕndoesa) noemt, valt gemakkelijk te verklaren. Bij het openen van een der kisten zullen beenderen zijn aangetroffen, waardoor alle twijfel aangaande de bestemming dezer kisten wegviel.

Onder de belangrijke vondsten waarover ik mij heb mogen verheugen, nemen de kop en de inscriptie van de grot te Soember-tjanteng (Opgave Nos. 99—102) eene eerste plaats

1) Natuurlijk niet tot *deze afdeeling*. Verscheidene zag ik er in de afdeeling Besoeki, nabij de desa Ampelan (district Wringin). Volgens de détailkaart blad K. V. heet een der bergtoppen aldaar Pendoesa. Toch had de Regent van Bĕsoeki mij verzekerd dat in zijn regentschap geen steenen doodkisten waren! In Veth's „Java" III, pag. 7-8, vind ik gewag gemaakt van een kali Pandoesan (Panaraga).

in. Al kostte het mij groote inspanning bedoelde grot te bereiken, hetgeen de tocht derwaarts opleverde vergoedde ruimschoots de genomen moeite. Van de bezwaren aan dien tocht verbonden zal men zich binnen kort geen denkbeeld meer kunnen vormen, wanneer de opening van den spoorweg aan de afgelegenheid dezer afdeeling een einde zal hebben gemaakt en een bezoek aan de „Goewa boeta" tot de gewone uitstapjes zal gaan behooren.

Moge de ontwikkeling dezer afdeeling er toe leiden dat de fouten en onnauwkeurigheden welke mijn werk ontsieren, zullen worden opgemerkt en verbeterd! In de gelegenheid te zijn geweest op de beschreven merkwaardigheden de aandacht te vestigen, zal voor mij eene aangename herinnering blijven!

ALGEMEENE TOELICHTINGEN.

Nummering.

Aanvankelijk voornemens op 't voorbeeld van Dr. Verbeek alleen de vindplaatsen te nummeren, ben ik later er toe gekomen òf de vindplaatsen òf de voorwerpen te nummeren, al naarmate mij zulks voor latere verwijzing telkens het wenschelijkst toescheen. Wordt b. v. een voorwerp beschreven, dan verkrijgt het een nummer en niet de vindplaats, zoo het voorwerp er zich nog bevindt, en zoo de vindplaats op zich zelf niet merkwaardig is. Zijn daarentegen verscheidene voorwerpen, die niet afzonderlijk beschreven worden (b.v. een groep doodkisten), op ééne plaats, dan nummer ik de plaats en niet elk der voorwerpen.

Verkortingen.

De afmetingen zijn opgegeven in meters, zonder dat dit nader is aangeduid.

Bosch = „Aanteekeningen over de afdeeling Bondowoso, residentie Bĕsoeki, door C. J. Bosch" (Nov. 1848), voor-

komende in 't Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde VI, 1857.

Museum, ... = 't nummer, waaronder zeker voorwerp in 's Genootschaps verzameling is opgenomen en beschreven in den „Catalogus der Archeologische verzameling van het Batavia'sch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen door W. P. Groeneveldt en Dr. J. L. A. Brandes" (1887).

Verbeek, no. . . . = 't nummer, waaronder in 't werk van Dr. R. D. M. Verbeek „Oudheden van Java" (1891) zekere oudheid vermeld is.

Babad = „Verslag over de „Babad Bondowoso" van Dr. J. L. A. Brandes", voorkomende in de Notulen van de Algemeene Bestuursvergaderingen v. h. B. G. v. K. en W., XXXI, bijlage VIII (1893).

Kali-steen = Gewone, grijze steenen (trachiet, andesiet ?) Kortheidshalve, en omdat ik niet in staat ben een wetenschappelijker definitie te geven, heb ik dezen in Indië algemeen gebruikelijken en begrijpelijken term aangenomen.

Steen-Kartajasa type = Opstaande, meest platte, scherpe steenen, 1 à $1^1/_2$ voet hoog, hier vaak voorkomende op heilige of vereerde plaatsen, waarschijnlijk omdat zij iets hebben van een zittende menschelijke gedaante. Dezen naam heb ik gekozen, omdat deze steenen gelijken op den vereerden steen te Kartajasa, afdeeling Koeningan, residentie Cheribon, en hiervan een afbeelding is (Fig. 1 van Plaat I in 't Tijdschr. v. Ind. T.-, L.- en Volkenkunde, Dl. IV, 1855) welke eenig denkbeeld ervan geven kan.

Transcriptie van inlandsche namen.

De spelling der namen op de détailkaart en op de kaart 1 : 250.000 van den topographischen dienst is vrij juist, maar had — de fouten daargelaten — door 't aannemen van enkele, voor 't groote publiek niet lastige diakritische teekenen ook hen kunnen bevredigen, die de inlandsche uitspraak en spelling zoo nauwkeurig mogelijk wenschen te kennen, althans wat de Javaansche namen betreft. Het was, meen

ik, goed gezien de å klank aan te geven (wat verzuimd is op de kaart 1: 100.000), daar men nu meteen weten kan of zij in de afgebeelde streek uitgesproken wordt of niet, ware het teeken maar goed geplaatst. Op de mij onder de oogen gekomen exemplaren 1) echter is zulks, jammer genoeg, *niet* goed gedaan. Men heeft å aangenomen, waar zij in 't Javaansch niet zijn kàn, dáár n. l. waar die klank in a overgaat door achtervoeging van een aanhechtsel. Ook zondigt men nog in andere opzichten bij dergelijke achtervoeging. Zoo leest men b.v. Pësånggråhåan, Nångkåan.

Voor deze afdeeling heeft men op de détailkaart gedaan als of de namen Javaansch zijn. Hiertegen valt het volgende aan te voeren. Hoewel hier inderdaad vele eigennamen nog Javaansch gebleven zijn, worden zij, behoudens enkele uitzonderingen (vooral van persoonsnamen) door de nagenoeg geheel Madoereesche, of Madoereesch geworden bevolking op zijn Madoereesch uitgesproken. Nu geloof ik wel, dat 't transcribeeren van 't Madoereesch een minder gemakkelijk en vooral een nog weinig onderzochte zaak is, en dat dit tijdens het drukken der kaart een bijna onoverkomelijk bezwaar was; maar daarom had men toch de å klank niet behoeven aan te nemen.

Gaarne had ik nu de gangbare uitspraak der inlandsche woorden op eenvoudige wijze weergegeven, en daartoe had ik ook reeds de hulp ingeroepen van den heer H. van der Spiegel, zendelingleeraar alhier, daar ik zelf te weinig 't Madoereesch machtig ben. Doch bezwaren, waarbij hier niet kan worden stilgestaan, deden mij ervan afzien.

Nu nog geen min of meer gezag hebbend systeem bestaat voor 't met latijnsche karakters weergeven van 't Madoereesch, heb ik mij bepaald tot het met de hulp van genoemden taalkenner teruggeven der gebruikelijke spelling met Javaansch karakter, hoewel ik met den heer Van der Spiegel geloof, dat 't Javaansche letterschrift voor 't Madoereesch weinig geschikt is, en daarom, hoe eer hoe

1) B.v. ook die van de afdeeling Djombang.

liever, dient plaats te maken voor 't latijnsche (met de noodige diakritische teekens), waartegen te minder bezwaar schijnt te zijn, nu de Madoereesche litteratuur van geringe beteekenis is, 't Madoereesche onder wijs weinig vorderingen gemaakt heeft, en dan nog Javaansch getint is, en in sommige Madoereesche streken 't Javaansch veelal de schrijftaal is, althans voor brieven. Voor deze transcriptie heb ik de methode gevolgd, welke ik niet beter weet te noemen dan de door den heer K. F. Holle voorgestane, niettegenstaande ik geloof, dat zij voor 't Madoereesch minder geschikt is dan voor Javaansch of Soendaneesch, of althans bijzondere aanvulling behoeft. Gelijk bekend is, wordt volgens dit systeem de å niet bepaaldelijk aangegeven. Ik heb dit wèl gedaan ter onderscheiding van die namen — in deze Opgave komen er slechts enkele voor; bij verscheidene plaatsnamen en vele persoonsnamen is het echter gebruikelijk — welke ook in den mond der Madoereesche bevolking dezer streek met å worden uitgesproken. Verder geldt ĕ voor de pĕpĕt, e voor de taling, oe voor de toekae, i voor de woeloe, ꦢ = d, ꦣ = ḍ, ꦠ = t, ꦡ = ṭ. Slechts hier en daar, waar de volksuitspraak mij te veel verschillend met die volgens de kaart of de officieele voorkwam, heb ik haar tusschen haakjes vermeld. De Madoereesche eu, die in mijne ooren korter klinkt dan de Soendaneesche eu, heb ik voorgesteld door ŭ.

Tot verdere toelichting diene, dat de bevolking dezer streek, op die van enkele Javaansche desa's en gehuchten na, van Soemĕnĕp afkomstig is. Maar in die Javaansche desa's en ḍoekoehan spreekt 't jongere geslacht reeds Madoereesch (waarschijnlijk, wel is waar, nog sterk vermengd met Javaansch). Daarentegen is er een vrij sterke Javaansche immigratie van meer beschaafde inlanders: vele magangs, mindere ambtenaren, goudsmeden, kleermakers, mandoers, toekangs, zij die wat rekenen, schrijven en lezen of handwerksbedrevenheid noodig hebben, komen van 't westen; en als de spoorverbinding geopend is, zullen er nog velen

meer komen. Dit is een gevolg van de grootere verwaarloozing hier dan in eigenlijk Java van 't inlandsche onderwijs. Wat dus in 't nadeel is der landskinderen.

Een eenigszins wankelende uitspraak is hiervan 't gevolg. Ook de hier geboren Madoereezen zeggen b. v. Bândâwâsâ, als zij met Javanen of als zij Maleisch spreken, doch Bŭndŭwŭsŭ, als zij onder elkaar zijn. Enkele woorden echter worden ook door hen, Madoereesch sprekende, op zijn Javaansch uitgesproken, b.v. Wânâsari, als de districtshoofdplaats bedoeld wordt, terwijl een andere desa van dien naam Bŭnŭsareh genoemd wordt. Veel van 't ambtelijke verraadt den Javaanschen invloed, al zijn de meeste ambtenaren, ook die van Javaansche origine, Madoereezen geworden. Enkele korpsen echter bestaan nagenoeg geheel uit echte Javanen.

Met dat al verschilt de door mij aangenomen spelling zóó weinig van die der détailkaart, dat een ieder dadelijk de door mij vermelde namen er op kan terug vinden.

Aan 't hoofd van elk nummer is opgegeven: 1°. de letter en 't nummer (in Romeinsche cijfers) van 't blad der détailkaart, waarop de plaats waar het zich bevindt, te vinden is, 2°. zijn eigen naam, waaronder het bekend is (de meesten bezitten dien echter niet), 3°. de naam der desa en somwijlen der ḍoekoehan, waaronder zij behoort. Aldus is de ligging voldoende bepaald. De districten of onderdistricten zijn niet vermeld, omdat door de aanhangige reorganisatie-voorstellen in de grenzen dezer ressorten groote wijziging te verwachten is.

Enkele nummers zijn vermeld, die bij onze tegenwoordige kennis van weinig of geen archeologische beteekenis zijn; zoo b.v. de oude, door de bevolking vereerde graven. Veelal zijn dit punten, waar reeds, in voor-historische tijden, dergelijke vereering plaats had; maar vooral zijn zij in deze lijst — waarin ze trouwens weinig plaats beslaan — niet weggelaten, om het lateren onderzoekers gemakkelijk te maken.

Zij kunnen er door weten, dat die plekken niet over het hoofd gezien zijn, en wat er (bij slechts oppervlakkig onderzoek) te vinden is.

Om latere onderzoekingen geheel overbodig te maken, volge hier een opgave van plaatsen, mij als oudheden aangewezen, maar na soms langdurige nasporingen gebleken dit niet te zijn:

Blad détailkaart K, VIII, desa Bangkal, een heuveltje nabij de desa, 2 groote en 2 kleine graven van baksteenen (onder deze laatste zijn er van bijzondere grootte). Dit zijn graven eener dochter van een vroegeren contrôleur van Bondowoso (1851—1853) Foss, gehuwd met Sickman, opzichter bij de nopalcultuur, later commies te Probolinggo, en van zekeren Jansen, wagenmaker, van Pasoeroehan afkomstig. Deze personen waren min of meer betrokken bij de gouvernements nopalcultuur, die in de omliggende sawahs gedreven werd, terwijl niet ver er van daan, in de desa Djĕroek, nog de fundamenten van een nopalpakhuis aangetroffen worden.

Blad détailkaart M, VI, desa Tapen. Op een gedeelte van het erf van het gouvernements koffiepakhuis, thans door den ass.-wĕdana maar vroeger door Europeesche pakhuismeesters bewoond. Het is gebleken dat hier van een hunner, C. K. Doup, een kind begraven ligt.

Bij de opgegeven afmetingen houde men in het oog, dat zij altijd eenigszins willekeurig zijn, waar zij niet scherp begrensde vlakken, onregelmatige ruimten en voorwerpen betreffen.

OPGAVE

VAN

VOOR ARCHAEOLOGIE MERKWAARDIGE PLAATSEN EN VOORWERPEN.

1. H. VIII. Desa Sotja.

Op den „berg Sotja" zijn gevonden de voorwerpen Museum 1074: *lamp* met 4 pitten, 1236: *koker* met deksel en 1673: *pot* (Catalogus pag. 258, 275, 322). De vindplaats dezer voorwerpen moet niet ver van die van het volgende nummer zijn, mede in den koffietuin Sotja.

2. H. VIII. „Kramat Sotja", desa Sotja.

Op eene helling in een ouden koffietuin een paar *terrassen*, waarvan het talud door opstapeling van gewone steenen gevormd is. Op een der terrassen eenige steenen, kĕrtajasa-type. Verder een ronde steen met een gat, waaromheen een vierkant lijstwerk (rijstblok ?).

Volgens het zeer bejaarde desahoofd van *Poedjĕr baroe* heeft men, toen de afdeelingshoofdplaats nog te *Prodjĕkan* was (dus vóór 1850), hier vele knoopen van swasa gevonden en waren hier twee beelden.

Eén dezer beelden is pas na afsluiting dezer Opgave op een erf teruggevonden. Hoogte 0.75 tegen ruggestuk. Zeer primitief, te groot hoofd met bijna niet te onderkennen gelaatstrekken, staand. Waarschijnlijk mannelijk. Grauwe steen. Beeld ver van, doch één stuk vormend met ruggestuk.

3. I. VIII. „Patirana", desa Banasareh.

Verbeek, no. 656. Een grof bewerkt mannelijk *beeldje*, een weinig achterovergeleund tegen ruggestuk. Hoogte ruggestuk 0.42. Te groot hoofd. Punt van het hoofddeksel, dat scheen uit te steken boven ruggestuk, afgebroken. Groote oogen. Mond geschonden. Tweehandig. In de rechterhand een breed, krom, in een punt eindigend zwaard, over den schouder gedragen. In de linker iets, dat over den linkerschouder achter den nek loopt, over den rechterschouder weer te voorschijn komt en in een groote krul op de borst eindigt. Het kan echter ook zijn, dat de krul 't eind der oepawita is, en de hand een bloem over den schouder houdt. De „bloem" houd ik echter voor de oorschelp. Over de schouders hangen snoeren naar beneden. Dikke buik. Beenen naast elkaar, gedekt door een saroeng met horizontale streepen. Dit beenkleed schijnt zich uit te breiden over 't ruggestuk, doch is daar niet van horizontale streepen voorzien; wèl, aan weerskanten, van versierde nederhangende snoereinden. Op de zijden van 't ruggestuk, krullen en versierselen. Dit beeld staat los op een voetstuk, waarop en relief 't jaartal 1373. Beide onder een afdak.

4. Een terras hooger, een *beeldje*, grof bewerkt, tegen een ruggestuk, hoog 0.38. Hoofd met diadeem, vier armen, de twee voorste op den buik gevouwen. Rechter-achterarm opgeheven, houdt een naar boven geslingerd bidsnoer vast; de linker-achterarm een tjĕmara. Houding een weinig voorovergebogen, waardoor dit beeld iets vrouwelijks heeft, en, in verband beschouwd met het boven beschrevene, zich als zijn wederhelft voordoet. Of het echter een vrouw moet voorstellen, weet ik niet. Borsten niet te onderkennen. Op de borst hangt een snoer met groot sluitstuk. Oorhangers, die op de borst neerhangen. Over de schouders schijnen, gelijk bij het andere beeldje, ook snoeren naar beneden te hangen.

Over den buik ook snoeren. Beenkleed enz. gelijk bij het andere beeld. Staat op een los voetstuk, waarvan de achterzijde onbewerkt is en de hoekpunten gevormd worden door menschen- of raksasa koppen en handen, terwijl aan de voorzijde een gekroonde slang met ei (?) en relief is afgebeeld.

Bij beide beelden is de afstand (hoewel geheel gevuld) tot het ruggesteek groot, wat niet fraai staat. *Kalisteenen* en andere *platte steenen*. Een en ander onder een afdak, met doeken behangen (graf van Ratoe Pandita).

Een 20-tal schreden verder, op hetzelfde terras, eenige opstaande, half in den grond bedolven kalisteenen en eenige andere kleine steenen (graf van kaki Roedjit).

Beide terrassen onder een bamboeboschje, tegen een berghelling. De terrassen zijn in de aarde gehouwen. Hier en daar ziet men in het talud platte steenen als opgestapeld; ik geloof, dat dit brokken zijn van den schiefer, die men in den nabijgelegen Goenoeng Pereng veel ziet, en hier aangebracht zijn door den djoeroe koentji.

5. Een 30tal schreden lager dan de berghelling, waarop men het bovenstaande vindt, een *graf* (?) van Sĕmbah Pateh met twee opstaande kalisteenen, waarvan één bijna zuilvormig, onder een huisje met rood en wit goed behangen. Er naast, kalisteenen in den grond en een gewoon graf van jongen datum. Verder een paar pondoks voor bedevaartgangers. Waroengs, etc.

Deze plek is gelegen op den bodem van wat mij toeschijnt een oude krater te zijn, waarvan de opstaande tanden, „sahing" genaamd, en de rug „Goenoeng Pereng", overblijfselen zijn van de vroegere wanden.

Een vijftigtal jaren geleden zou zekere Pak Lasimah naar aanleiding eener groote overstrooming zijn gaan tapa. Hij had een droom, waarin hem deze plek aangewezen werd, als bevattende de graven van Pateh Rana, enz. Hij velde ter plaatse het bosch en zag zijn droom bevestigd. Hij is

overleden; doch zijn zoon is hem als djoeroe koentji opgevolgd. De verhalen zijn waarschijnlijk door hen verzonnen, en afgeleid van den verkeerd begrepen plaatsnaam Patirana, welke echter wel uit de oudheid kan dateeren.

Gelijk bij alle plekken van vereering in deze streek, komt men hier bij voorkeur 's Dinsdags en Zaterdags geloften afleggen, slamĕtans geven, offeren enz.

6. I. VIII. „Taman", desa Djoewaran.

Drie *neuten* (oempaks, hier sĕndi genaamd) een *steen*, kartajasa type, een kleine steenen *vijzel* met *stamper*, een kleine *ovale steen*. Deze voorwerpen liggen onder een paar hooge lo-boomen en een bamboestoel in een koffietuin.

Zekere Pak Siman zou deze oempaks naar zijn huis gevoerd hebben en daarop ziek geworden zijn. In een droom werd hem gelast deze steenen weer op hun plaats terug te brengen, daar zij de neuten waren van den langgar van Kjahi Kokek Tambang.

7. I. VIII. Desa Somběr pandan.

Alhier bevinden zich bij zekeren goeroe Ḍomas eenige in 1890 door hem drie voet diep in zijn sawah gevonden voorwerpen: 6 groote *bonangs*, 5 kleinere en 6 nog kleinere idem; 4 *kimpoels*, 1 *djadi*. In dezen koperen ketel, met twee, er op geklonken, ooren, werden de kleinere bekkens gevonden. Afmetingen: diameter bovenvlak grootste bekkens 0.375; der daarop volgende 0.28; der kleinere 0.235; der kleinste 0.175. Alle zijn niet tot deze afmetingen te brengen, doch veel scheelt het niet. Diameter opening ketel 0.56.

De toon dezer bekkens schijnt sĕlendro te zijn. Zij onderscheiden zich van de tegenwoordig gebruikelijke door een kleinen, inwendig hollen knop en een flauw verheven kring op 't bovenvlak, een paar duim van den rand. Ook hebben alle, zelfs de kleinste, vier gaatjes tot doorlating van het touw, waarop zij gespannen worden.

8. I. VIII. „Kramat Poreng", desa Somběr pandan.

Op een inlandsch kerkhof, om een grooten boom, een kring van kleine kalisteenen. Daarnaast een dubbel *graf* van onbekende personen, waarvan de těngĕrs uit vier opstaande kalisteenen bestaan en de mĕngkorab uit een paar lagen baksteenen.

Offeren etc. Dinsdags en Vrijdags.

9. I. IX. Desa Sotja.

Een javaansch *graf*, waarbij een paar beelden hebben gestaan, door een vroegeren wĕdana weggevoerd naar *Pradjĕkan*. Volgens deze persoon is dit slechts met een kop geschied en heeft hij de beelden in de Kawĕdanan te *Mocsan* laten staan, waar ze niet te vinden zijn.

Vermoedelijk Verbeek no. 655.

10. K. V. „Goenoeng Poetri", desa Kretek.

Nabij dezen top, iets N. W. van den triangulatiepaal, een oud, javaansch *graf*, van een onbekend persoon.

Van hier uit heeft men een verrukkelijk gezicht op het Jangplateau, waar men met het ongewapend oog de jagerspondoks zien kan.

11. K. VI. „Poernama", desa Lotjareh.

Een gewoon javaansch *graf*, door een huisje beschermd, op het hoogste punt van het einde van een uitlooper van den Jang, Goenoeng Poernama genaamd.

Offeren enz. 's Dinsdags en 's Zaterdags.

Van dit punt heeft men een verrukkelijk uitzicht over de vlakte van Bandawasa aan de eene, en die van Wringin aan de andere zijde. Volgens de détailkaart zou dit punt tot het district *Wringin*, afd. *Bĕsoeki*, behooren.

12. K. VI. Desa Tanggoelangan, doekoeh Pagergoenoeng, distr. Bondowoso.

Een aantal gebroken en omgeworpen *doodkisten*, sommige, waarschijnlijk gaaf, nog bedolven; meest in de richting O. naar W..

Op sommige ingegrifte figuren, n. l een halve ster (?) b. v.

13. 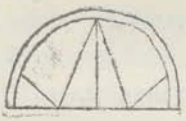 (oostzijde).

14. (oostzijde. Ik weet niet of dit stuk niet geheel omgekeerd is, dus welk de bovenzijde is,) en eindelijk op een derde, richting N. O. naar N. W., op 't N. Oostlijke vlak, een met het onderstaand motief, als batikpatroon bekend onder den naam Kawoeng.

15. 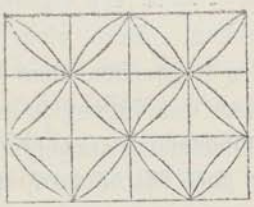

Al deze figuren zijn op het vlakke gedeelte van wat ik voor het deksel houd, aan hoofd- of voeteneinde.

De op de nummers **13** en **14** gegrifte figuren schijnen overeen te komen met die, door Dr. Herman F. C. ten Kate gevonden nabij *Wairongo*, op het eiland *Soemba*, op „eenige oude graven; reusachtige steenen tafelen of zerken, „die rusten op ronde korte kolommen. De rand van som„mige zerken was versierd met ingegriffelde figuren: ver„schillende cirkels, door een loodlijn verdeelde, gelijkbeenige „driehoeken". [Tijdsch. v h. Kon. Nederl. Aardrijkskundig Genootschap, 2de serie, dl. XI, pag. 629.]

16. K. VI. „Asta", dessa Tanggoelangen.

Een paar opstaande *kalisteenen* en een paar *graven*, niet ver van het volgend nummer.

Offeren enz. 's Dinsdags en Vrijdags.

17. Een hoop *gebakken steen*, meest gebroken, op het plateau van een heuvel, bezuiden den ouden weg naar *Bësoeki*. Deze steenen overblijfsels strekten zich vroeger verder noord- en westwaarts uit. Ik deed hier een kleine opgraving, die niets opleverde. Afmetingen steenen 0.27 × 0.14 × 0.05.

18. K. VI. Desa Mandira, ḍoekoeh Kampoeng djawa.

Grot. Regelmatig gewelf. Grootste hoogte ± 3 M., breedte ingang 7.5 M.; grootste breedte ± 13 M; grootste diepte of lengte 15 M. Waarschijnlijk kunstmatig, of althans door menschenhanden verder bewerkt. Dit blijkt uit de regelmatigheid van het gewelf en de aanwezigheid van overblijfselen van een vloer, deels van baksteen, deels naar 't schijnt van waḍasbrokken. Deze vloer is bijna geheel bedolven door aarde en keisteenen, door den ingang naar binnen gespoeld. Boven den ingang is nog een streep te herkennen, misschien kunstmatig aangebracht. Afmetingen baksteenen 0.32 M. × 0.15 M. × 0.07 M.

De grot ligt aan de Westzijde, nabij den bovenrand van een heuvel, die weer in andere heuvels overgaat. Richting W. naar O. Opening in 't W.

De oude weg naar *Bësoeki* is hier niet ver van daan.

19. K. VI. „Tĕgal dawa", desa Sĕkarpoteh, district Bondowoso.

Inlandsch *graf* van een onbekend persoon onder een pannen dak en met doek omhangen, op het hoogste van drie terrassen. Beneden nog een paar graven, w. o. van familieleden van den regent.

Zeer vereerd graf, vooral door Chineezen.

20. K. VII. Bandawasa.

Assistent-Residentswoning en -bureau.

Hier bevinden zich:

1e. *Steenen beeld,* hoog 0.86. Krullend hoofdhaar, kapsel achter hoog opgewipt, als bij sommige wajangpoppen. Uitpuilende oogen, oorhangers. Oepawita over linkerschouder, slangenkop links gekeerd. Halsketting met medaillon. Opgetrokken kleed. Buikband met over de navelstreek neerhangend, golvend uiteinde. Tweearmig Arm- en polsbanden. In de rechterhand, tegen den schouder opstaand, een versierde knods, bestaande uit een door ringen bijeengehouden bundel (Çiwa als kala?). Grauwe steen.

Gevonden in *Zuid-Djĕmbĕr.* Desa onbekend.

21. 2e. *Voetstuk,* geknotte kegel. Hoogte 0.26, diameter grondvlak 0.33, diameter bovenvlak 0.25. In het bovenvlak, een ondiep vierkant gat; het zijvlak is eenigszins gebogen (d. w. z. bolvormig of buikig). Hierop is tusschen twee evenwijdige lijnen, als lijsten, en relief afgebeeld een driehoekige geschubde figuur, gelijk de goenoengan bij het wajangspel; ter weerszijde waarvan en met de koppen er naar toe gekeerd, een naga. De eene, grooter dan de andere, is gekroond, heeft een halsband en een ring aan het staarteinde. De andere heeft een driehoekige figuur boven zich, die misschien vleugels moet voorstellen. Op deze slang volgt, met den rug er naar toe gekeerd, een groot, zittend, viervoetig dier met slagtanden en de staart tusschen de beenen achterwaarts naar boven. Hier naar toe gekeerd een kleiner, staand, viervoetig dier (hond?). Hierop volgt, met den rug er naar toe gekeerd, een groote condor-achtige garoeḍa, die schijnt te loeren op iets, dat misschien een visch moet voorstellen. Alles tusschen krullen, die waarschijnlijk wolken, bladfestoenen en golven moeten verbeelden. Geschonden, geelachtige steen. Vindplaats *Zuid-Djĕmbĕr.* Volgens den Regent stond in dit voorwerp, dat lang in den kaboepaten geweest is, een versierde paal (lingga?), waarnaar vergeefs gezocht is.

22. 3e. *lingga,* ruw bewerkt, hoog 0.57. Grondvlak vierkant 0.24 × 0.24. Over $^1/_3$ der hoogte, vierzijdig. Op één dezer zijden in een lijst, de inscriptie en relief. Overig $^2/_3$, onregelmatig achtzijdig. Top afgerond. In 't grondvlak een gat in den vorm van een halve bol. Roodachtig bruine steen. Vindplaats *Soekli* of *Soklot* (zie no. 103). Volgens Dr. Brandes stelt de inscriptie 't jaartal 1368 voor.

23. 4e *lingga,* ruw bewerkt. Hoogte 0.62. Grondvlak vierkant 0.23 × 0.23. Over bijna $^1/_2$ der hoogte, vierzijdig, waarover een lijst van drie evenwijdige inkepingen. Op één dezer zijden is de lijst afgebroken en bevindt zich de inscriptie, ingegrift in een ingegriften rechthoek. Verder onregelmatig achtzijdig. Top afgerond. In 't grondvlak een halvebol-vormig gat. Roodachtig bruine steen. Inscriptie volgens Dr. Brandes = pâ of 8 (zie no. 103).

24. 5e. *lingga,* Fraai bewerkt. Hoogte 0.73 M. Grondvlak vierkant 0.24 × 0.24. Van basis af, over $^1/_3$ der hoogte vierzijdig, over $^1/_3$ der hoogte achtzijdig, over $^1/_3$ cylinder. Top afgerond. De acht zijden zijn boven eenigszins gestulpt, zoodat zij een golvende lijn vormen. Hierboven, aan den benedenkant van het cylindervormig gedeelte, een versiersel, bestaande uit evenwijdig ingegrifte lijnen, die om den zuil een ring vormen, welke echter boven één der vlakken van het achtzijdig gedeelte overgaan in nevenstaande figuur.

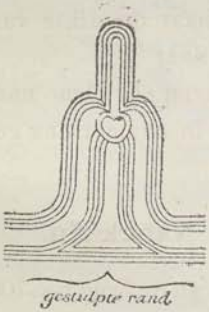

Aan weerszijden hiervan, een vlak overslaande, loopt de rand niet door, doch eindigt in een krul aldus:

Tusschen de krullen bestaat de ring slechts uit één paar

gegrifte lijnen; uit twee paar *boven* de andere vlakken. Licht-grauwe steen.

Na beschouwing van een minder gestyliseerden lingga op het residentie-erf te *Bĕsoeki*, ben ik tot het besluit gekomen, dat de hier afgebeelde figuur, slechts aan één zijde van den lingga voorkomend, niets anders is dan een herinnering aan de gleuf, onder aan den eikel van het mannelijk lid.

Vindplaats *Soekli* of *Soklot* (zie no. **104**) op een paar honderd schreden van de lingga's no. 22 en 23.

25. 6e. Een *kop* met uitpuilende oogen en slagtanden. Geschonden. Grootste omtrek 0,91. M. Meer dan levensgroot. Lichtgele wadas. Vindplaats desa *Bana kĕsomah* (zie no. **91**). Is door den vinder geverwd.

26. K. VII. Desa Bandawasa, ḍoekoeh Dĕbasah.

Eenige *steenklompen* onder struikgewas in een tĕgalveld, niet ver van den grooten weg, tegenover den Kawĕdanan. Zij zijn blijkbaar stukken van een of meer graven, vermoedelijk van de dolmensoort, te oordeelen naar de dikte van den grootsten steenklomp. Richting O. naar W.

Men moet hier reeds vroeger gegraven hebben naar kostbaarheden, wat de geschonden staat in aanmerking genomen, wel waarschijnlijk is.

27. K. VII. „Pendoesa", desa Nangkaän.

Steenen *doodkist* met deksel, westelijk van de brug no. 700 in den grooten weg van *Bandawasa* naar *Djĕmbĕr*, nabij paal 50. In 1880, bij het graven der fundamenten voor deze brug, blootgelegd.

Afmetingen: Deksel buitenwerks: bovenvlak, lengte 2.20, breedte hoofdeinde 1.00, voeteinde 0.89. Hoogte zijvlakken 0.60. Hoogte van het raam, aangebracht aan de opstaande zijde van het voeteinde, 0.40; breedte boven 0.47.

Kist binnenwerks gemeten: randlengte 1.70, breedte hoofdeinde 0.55, idem voeteinde 0.52. Hoogte 0.42 M. dikte wand aan den rand 0.20; op andere plaatsen, vooral op den bodem, nog dikker.

De kist ligt op haar zijde, de deksel op den grond in den sawah, waarom die opmetingen gekozen en opgegeven zijn, die het gemakkelijkst te nemen waren.

Volgens verklaringen van Raden Wiria Adikoesoema, Wĕdana van Bandawasa, en Pak Arso, gewezen mandoer van den Waterstaat, werden na de ontgraving in deze kist gevonden vele kleine beenderen, een gebroken schedel, het voorarmbeen en beenderen van hand en vingers. Deze beenderen zouden onderzocht zijn door den toenmaligen civiel-geneesheer Dr. W. T. Cramer, die bevonden zou hebben, dat ze afkomstig waren van een vrouwelijk lichaam. Op den bodem der kist lagen 9 kleine steenen en verder werden nog erin gevonden een gebroken gĕndi en een aarden wierookvat. Hiervan is niets meer aanwezig. De richting zou O. (hoofdeinde) W. geweest zijn.

De kleur van dezen steen is bruinachtig grauw. De bewerking, vooral aan den buitenkant, is ruw. In de materie heeft men dáár kleine steenen in hun geheel gelaten, zonder ze gelijk te beitelen. Dit is ook bij andere kisten in meerdere of mindere mate het geval.

28. K. II. „Pendoesa", desa Nangkasaän (zie bijlage no. 1).

Steenen *doodkist*, op een heuveltje, waar ook eenige inlandsche graven zijn, westelijk van den grooten weg van *Bandawasa* naar *Djĕmbĕr*, nabij paal 50, niet ver van het vorige nummer. Richting O. (hoofdeinde) naar W.

Vooral het inwendige van het deksel is goed afgewerkt. Om het vierkante raam aan het voeteneinde is door verdieping een eenvoudige lijst. Aan het hoofdeinde en voeteneinde is de rand van 't deksel 0.07 M. verdiept over een breedte

van 0.05, misschien om bij het laten nederzakken van het deksel hieronder het touwwerk te plaatsen. In de verdieping aan het hoofdeind is een ondiep gat, niet in het midden. Dit gat is misschien aangebracht bij het sluiten der kist, of ook bij latere pogingen om haar te openen. Van dit laatste getuigt ook een opening tusschen de randen van kist en deksel aan een der lange zijden, waardoor een boomwortel is naar binnen kunnen dringen. De kleur van den steen is van binnen licht-vaal of grijsachtig geel, van buiten grauw. (Cfr. pag. 4 e. v).

29. K. VII. Desa Tjorahpoh.

9 *doodkisten* met een paar deksels, verspreid in tĕgals, sommige op zijde liggend en gebroken; andere bedolven. Ruw bewerkt. Richting O. (hoofdeinde) W. Grauwe steen.

30. K. VII. „Boejoet Taman", desa Bangkal.

Javaansch *graf* op een heuveltje in de sawah, onder een pannen afdak en met roode en witte doeken omhangen.

Hier moet iemand van *Soemĕnĕp* begraven liggen, die zich als ḍoekoen grooten naam verworven had. Het tegenwoordige desahoofd zou zijn achter-kleinzoon zijn.

31. K. VII. Desa „Buto Taboewan", desa Sĕntong.

In een sawah, een op zijde liggende *steen*, geknotte kegel, aan de breeder wordende basis (?) afgerond. Op het midden van 't bovenvlak een half bolvormige verhevenheid. Hoogte 0.72 M. Omtrek bovenvlak 1,43. Heeft veel van een neut, waarop dan de verhevenheid dienen zou om den er op rustenden pijler vast te zetten. Nog een paar andere steenen, in den grond bedolven, waarvan één, naar 't schijnt, gelijkvormig aan den beschrevene; en een paar steenbrokken, westelijk er van, doch in de onmiddellijke nabijheid, waarin ik stukken van een doodkist meen te herkennen. De naam is ontleend aan de verhevenheid op het boven (?) vlak, dat aan

de knopvormige verhevenheid op sommige gamĕlan-instrumenten denken doet.

Deze neuten en de nabij gelegen doodkistfragmenten zijn te vergelijken met de onder de nummers **86** en **87** uitvoerig te beschrijven gedenkteekenen. Ik geloof daarom, dat zij bij elkaar behooren, of althans niet toevallig in elkaars nabijheid geplaatst zijn.

32. K. VII. Desa Sĕnṭong.

Steenen *doodkist*, waarvan alleen het deksel uit den grond te voorschijn komt, naar ééne zijde overhellend, lengte 1.31. Breedte hoofdeinde 1.19, breedte voeteneinde 0.76. Hoogte niet goed na te gaan. Richting O. (hoofdeinde) naar W. De steen ligt in een sawah nabij de Sompejanrivier.

33. K. VII. „Buto Dakon", desa Kedjawan, doekoeh Buto dakon.

De naam dezer plaats is ontleend aan een *steen*, midden in de Sompĕjanrivier, ± 1.50 lang 0.75 breed en hoog, welks oppervlak tal van, ik geloof niet kunstmatige, gaatjes vertoont.

Deze steen wordt met bloemen bestrooid en men komt hier geloften afleggen.

34. K. VII. en L. VII. Desa Kadĕmangan.

De *muur* van gebakken steen, (Bosch, pag. 471, 473), ringvormig opgetrokken, en zich 5 paal tot *Kasĕmĕk* uitstrekkende, bestaat niet meer; men zegt dat de steenen gediend hebben voor opbouw van woningen in de kota. Trouwens Bosch zegt dat zij 4 à 6 voet begraven liggen. Bij *Kasĕnĕk* echter zijn nog overblijfsels van zulk een muur. Een nog levende weduwe van Kĕrtanĕgara (ronggo van Bondowoso 1813—1824, + 1854, uit de Babad en uit Bosch pag. 481 bekend) herinnert zich nog tusschen *Kadĕmangan* en *Wanosari* stukken muur hoog boven den grond (zie no. **65** en **68**).

35 K. VIII. en K. IX. Desa Soembĕr Pakĕm.

Bij den aanleg van den koffietuin Soekasari werden, in het aandeel der desa Soembĕr-pakĕm, vele *roode steenen* gevonden, die thans op een hoop geworpen zijn. Ik kon geen gave er onder vinden om de afmetingen op te nemen.

36. K. IX. „Somor", desa Sokasareh.

Oude *put*, zonder steenbekleeding.

37. LV. „Tjeḍing", Desa Gĕntong.

Tegen den rand van de helling van een niet hoogen begroeiden heuvelrug, terzijde en iets boven een voetpad, een gewelfd hol. Binnenwerks: hoogte 1, breedte, 1.14, diepte 2.16. Op den bodem staat nooit opdrogend, helder water, tijdens mijn bezoek ter hoogte van 0.38. De ingang is een vierkante opening zonder lijstwerk. Hoogte 0.50.

38. Er vlak naast, rechts van den toeschouwer, een *tweede*, kleiner, niet afgewerkt (?), *hol*, doch aan de voorzijde geheel open. Hoogte bij den ingang 0.68. Breedte bij ingang 0.70. Diepte 1.23. De afmetingen nemen naar binnen af, gelijk bij een doodkist naar het voeteneinde. Bevat geen water.

Richting beide holen N. O. (opening) naar Z. O.

Aan de andere zijde van het grootere hol:

39. links van den toeschouwer, eenige *steenen* in den heuvelwand, naar 't schijnt er door menschenhanden aangebracht.

Misschien zijn no. **37** en **38** grafsteden en heeft zich in het eene, buiten den wil van den bouwer, water verzameld; voor een waterreservoir is het m. i. te lastig het water er uit te putten, ook haalt de bevolking er geen water, en voor een kluizenaarscel is het te laag (zie nos. **71, 72** en **94**).

40. L. VI. „Makam Tjena", desa Kĕmonengan.

In een heuvel-complex, noordelijk en boven de desa, een aantal steenen *doodkisten*. Westelijk van den weg telde ik er drie, waarvan één nog gesloten, doch gebroken of gebarsten, bijna geheel in de aarde bedolven. De overige opengebroken. Rechts van den weg op een hooger heuvelvlak een groep van acht of negen, mede geopend en **41.** gebroken, meest op zijde liggend. Op *één* ervan, aan 't hoofdeinde een voorstelling en relief van een kind, en daarboven van een dier (kop en voorpoot, dan wel staart en achterpoot, een diep gat heeft 't overige der voorstelling weggenomen). Aan het voeteneinde twee menschelijke figuren, waarvan één met een puntbaard (man en vrouw?). Alleen de omtrekken dezer figuren zijn ingegrift, het overige is vlak. Ik geloof dat deze voorstellingen op 't deksel zijn aangebracht, doch durf niet uit te maken of het deksel of kist is. Het ligt op zijn zijde. Op eenigen afstand, zuidelijker, **42.** nog eenige brokken behoorende, naar ik geloof, tot slechts één groote kist. Op het hoofdeinde een onduidelijke voorstelling en relief van een menschelijke figuur (kind?) met rechthoekig opgeheven armen, en oostelijker een bijna **43.** geheel begraven geopende.

De richting van deze kisten is O. (hoofdeinde) W.

In een veld nabij deze kisten vond men eenigen tijd geleden **44.** een in doek (arenvezels) gewikkelde *kruik*, welke zich thans bevindt in het Museum van het Bataviaasch Genootschap [1]). Volgens den vinder was deze kruik ledig.

45. L. VI. „Buto tjeḍing", desa Kretek.

Groote steenen *doodkist*, uit elkaar gevallen in 7 groote en verscheidene kleinere stukken, waarbij misschien brokken van het deksel. Alleen het inwendige van den bodem is met zekerheid te meten: lengte 1.86, breedte hoofdeinde 0.53,

1) Catalogus No. 1863c.

Steenen doodkist te Mangkaän.

(Opgave Nº28.)

Deksel van onder gezien.

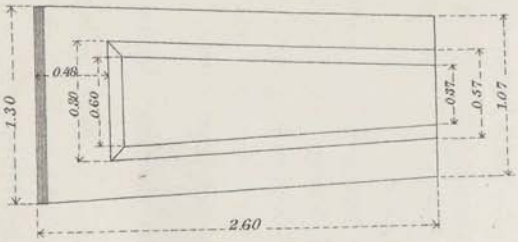

Kist.

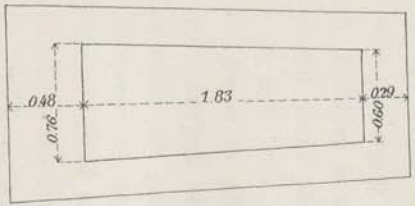

Deksel-hoofdeinde.

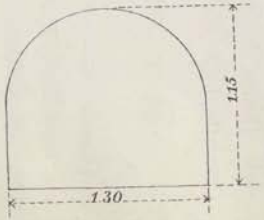

Deksel-voeteneinde.

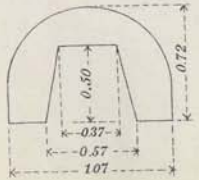

Dwarsdoorsnede.

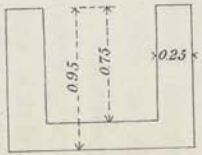

Schaal 1 à 50.

Bijlage N°2.

------ *Oude muur. Opgave*, N° 65.

⌣ *Graf etc.*, N°66.

\+ *Waterbekken*, N° 67.

Bijlage N°3.

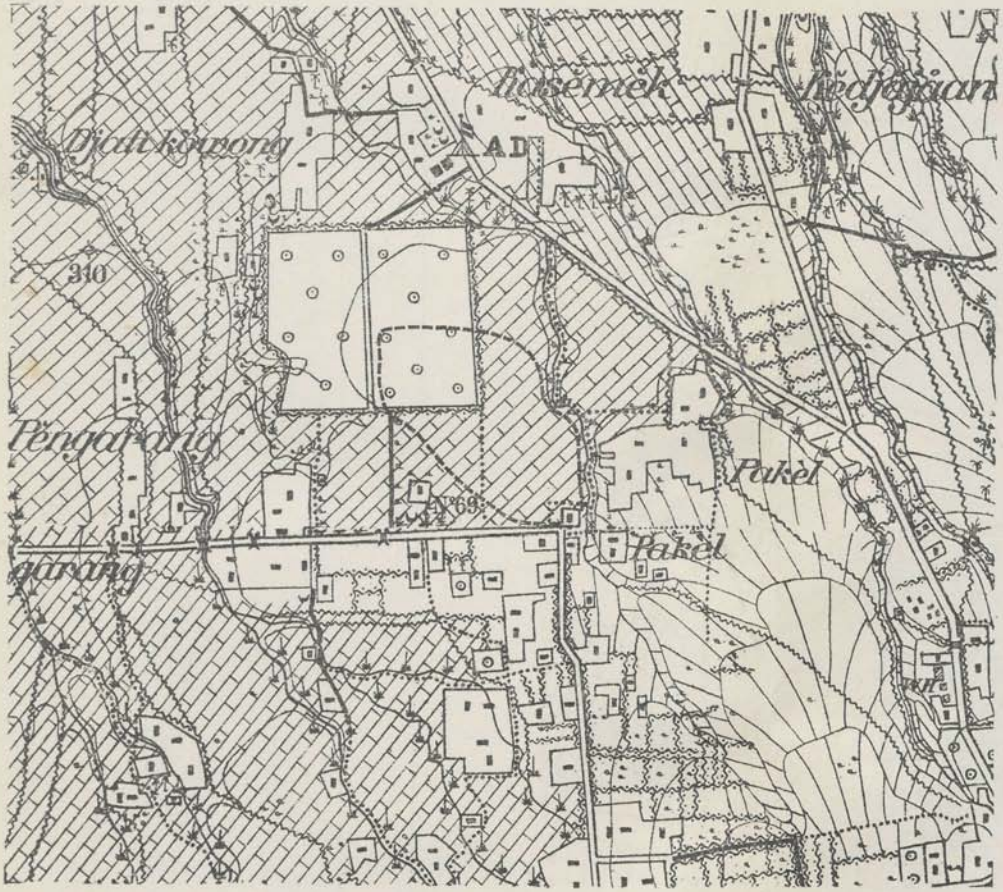

------ *Oude muur. Opgave*, N°68.

⌣ *Graf*, N°69.

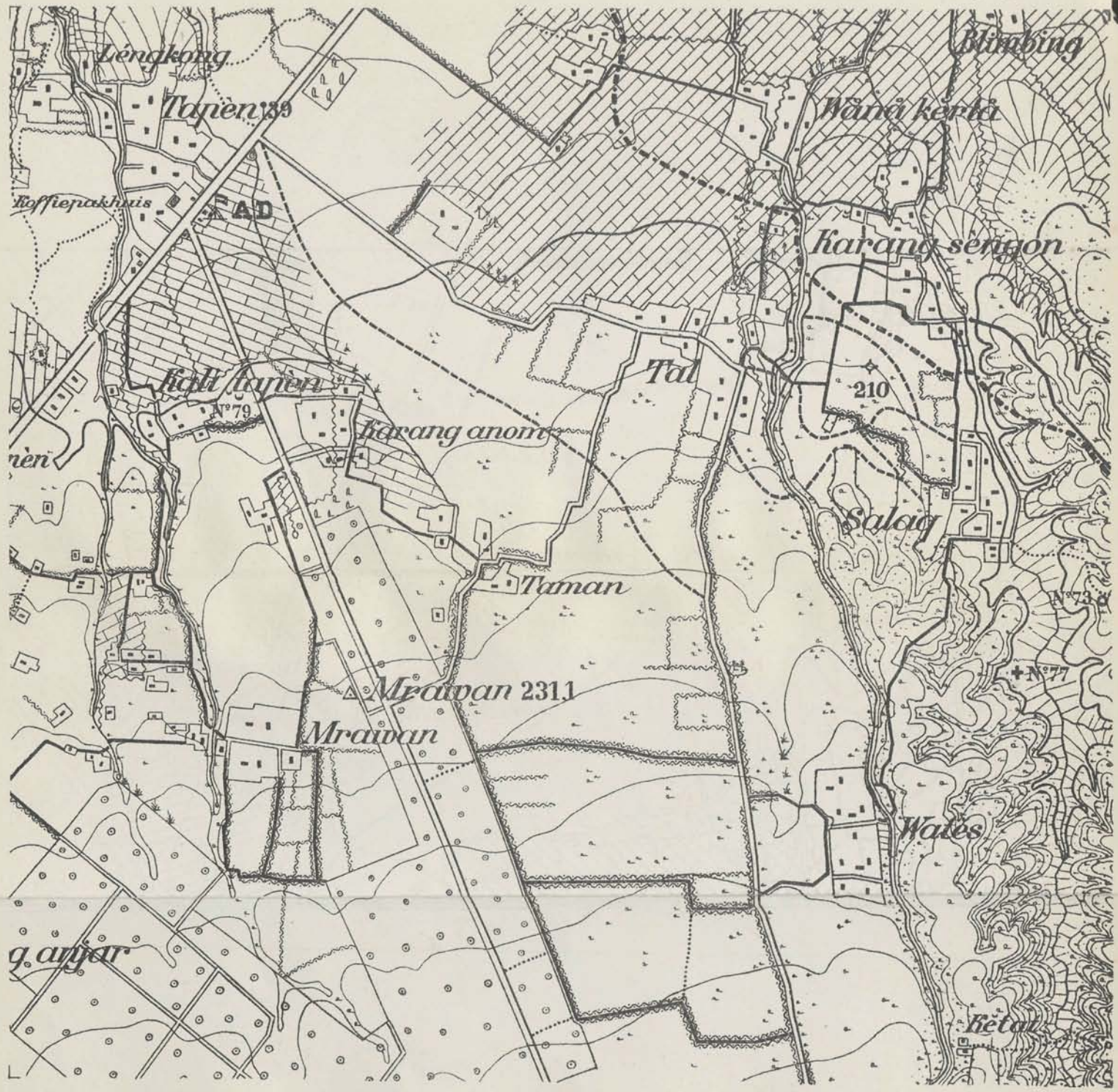

------- *Oude muur. Opgave*, N° 78.

o *Grot*, N° 73.

\+ *Waterbekken*, N°77.

∪ *Graf*, N° 79.

Graf te Tlagasareh
(Opgave N.o 86.)

Deurplaat.

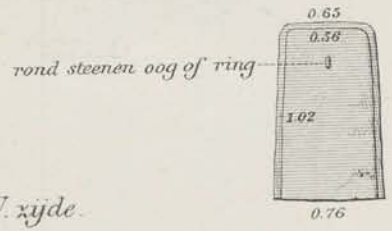

Deursponning
van boven gezien.

Van boven gezien.

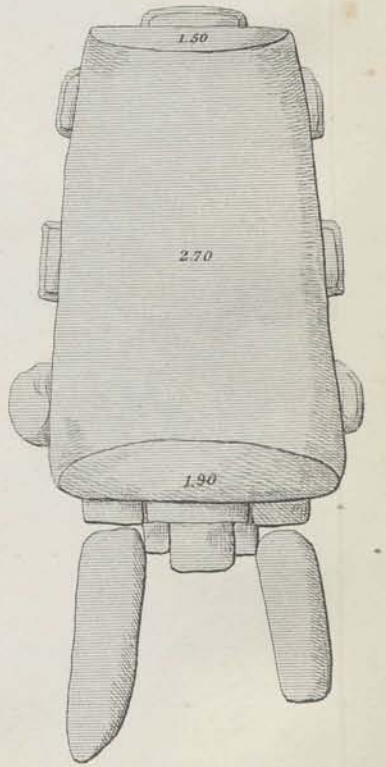

N.W. zijde.

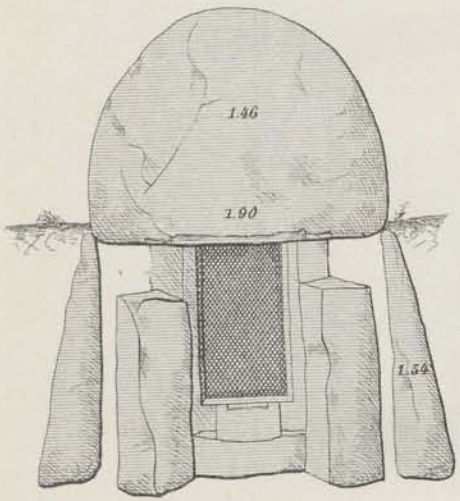

Z.W. zijde.

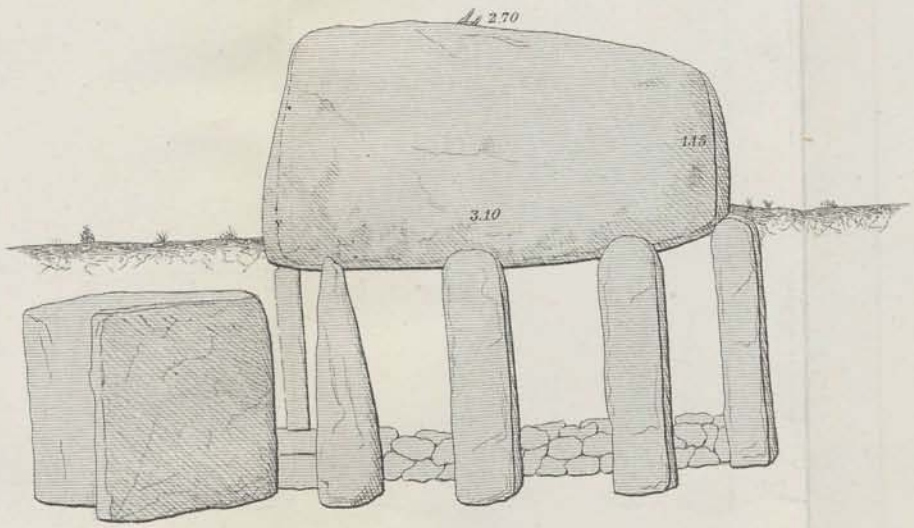

Schaal 1 à 50.

idem voeteinde 0.41. Richting der kist O. (hoofdeinde) naar W. Aan het hoofdeinde en relief een afbeelding, welke op drie brokstukken voorkomt. Op het grootste stuk, links boven beginnende, en profiel naar rechts gekeerd, een dier met langen staart, denkelijk een tijger; daaronder een menschelijke figuur en face; rechts hiervan en profiel en naar rechts gekeerd, een vogel met opgeheven klauw en langen staart; rechts hiervan een menschelijke figuur en face; rechts hiervan, iets hooger, twee menschelijke figuren en face. De meest rechtsche is veel grooter dan de drie eerstgenoemde, zoodat deze den indruk maken van kinderen. De laatstgenoemde heeft op het hoofd een knop, (een konde?) Rechts hiervan, in den bovenhoek, omgekeerd, dus met het hoofd beneden, en profil, een gedeelte van een menschelijke figuur, iets kleiner dan het laatstgenoemde. Het ontbrekende deel van de meest rechtsche figuur, n. l. een been, is op een ander brokstuk te vinden. Een derde brokstuk, dat m. i. beneden het laatstgemelde behoort te staan, vertoont ook deelen van een menschelijke figuur. Aan het voeteinde zijn nog een paar streepen, beenen van een dier (?), deelen van letters of krullen. Om den rand van de kist een lijst. Op den bodem zijn, tusschen aarde, gevonden onbeduidende beenfragmenten en potscherven.

Deze kist bevindt zich op een heuvel, die weer met andere heuvels in verband staat. De aarde er om heen deed ik uitgraven tot op een gelijke wadaslaag, waarop de kist rust. Bij verdere uitgraving zouden misschien neuten voor den dag komen. Ook deed ik het omliggende terrein schoonmaken, in de hoop nog iets te vinden, doch vergeefs. In een nabij het vorig nommer gelegen veld zijn gevonden een *belletje*, een *mes* en *ijzerwerk*, een *messingen stokje*. Wat ik hiervan kon machtig worden, is aangeboden aan het Bataviaasch Genootschap.

46. L. VI. Desa Kretek.

Ter weerszijden van den weg, welke van Kretek noordwaarts gaat, vindt men verscheidene stukken van steenen

(**47**) *doodkisten*, waarvan ik de afmetingen, wegens den gehavenden staat, met een enkele uitzondering, niet genomen heb, n. l. ten W. van den weg, een paar honderd schreden zuidelijker dan het voorgaande nummer een paar stukken, op *één* (**48**) waarvan en relief een visch met dikken kop schijnt afgebeeld te zijn. Een vijftig schreden zuidelijker, onder een wringinboom, in de wortels geklemd, een geopende *kist* (**49**) en in de nabijheid de brokken van deksels van andere kisten. Richting O. naar W.

50. L. V. „Buto pĕnḍoesa", desa Kretek.

Een vijftigtal schreden zuidelijker een *steen*, die ook veel van een pĕnḍoesa heeft, maar zeer gehavend is. In het midden zijn een paar treden uitgekapt. Volgens een inlandsch hoofd waren die vroeger er nog niet. Geheel massief, misschien deksteen van een graf (dolmen?). Zwaar begroeid met mos. Afmetingen: lengte boven gemeten 2.06, hoogte 0.88. Richting N. naar W. Beoosten den weg een gebroken stuk, (**51**) naar het schijnt van het deksel, waarop aan het oost (hoofd?) einde figuren zijn ingegrift, aldus:

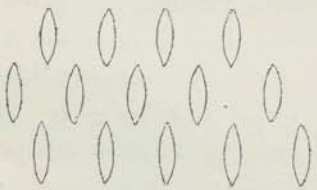

(ovalen in kruisverband)

Er vlak naast een ander groot, massief, doodkistvormig stuk, dat er bij schijnt te behooren. Richting O. naar W.

Oostelijker hiervan, over een ondiep ravijn, mede in een tegalveld, verscheidene *brokstukken*, (**52**) alle richting O. (hoofdeinde?) naar W. Op het oostelijk gedeelte van het deksel (?) een paar stukken met afbeeldingen, n. l. een ingegrifte menschelijke figuur, kind (?) met vlak er naast iets en relief.

53. Op *een ander*, en relief, niet in het midden, drie schijven onder elkaar, de middelste het grootst, vlak er onder de lijst van 't inschuifraam. In de buurt vindt men nog andere stukken verspreid.

54. L. VI. Desa Kokap.

Grot, gelijkvloers, lang en smal, doch zeer diep, in een ravijn nabij de desa. Men beweert, dat iemand tot Pĕtjaron (aan den N.kust, nabij de grens van Pĕnaroekan en Sitoebonda) en terug door deze onderaardsche gang geweest is. Eenige jaren geleden moet hier iemand van „Mataram" zijn komen tapa. Bij uitzondering in deze streek, zijn in deze grot vleermuizen.

55. L. VI. Desa Somběr penang.

In den loodrechten wand van een ondiep ravijn *twee grotten*:

1e. **Goewa ampĕri.** Zeer laag, ± 0.50. Gewelf vrij regelmatig, dus misschien kunstmatig. Er komen in uit drie holen van ± 2 voet middellijn. De gaten dezer holen zijn vrij regelmatig, doch deze kleinere holen schijnen mij toe natuurlijke te zijn. Zoo ver men zien kan strekken zij zich uit. Diepte grot ± 2. Opening ± 1. Om de onregelmatigheid van deze grot heb ik geen metingen gedaan. Vlak er voor groeit een boom. De opening is ± 15 voet boven den bodem van het ravijn, richting naar het N. (opening). Zie No. **99**. Zeer angkĕr. Iemand die er in kwam, werd ziek en bleef op de plaats dood.

56. 2e. **Goewa Kĕsambeh.** Een vijftigtal schreden W.waarts in denzelfden wand, ± 20 voet hoog boven den grond, een dergelijke grot, breeder doch lager, ook met een drietal holen, die dieper gaan. Onregelmatiger dan het voorgaande. Richting naar het N. O. (opening). Zie No. **99**.

57. L. VI. Desa Taman.

De desa ontleent haar naam aan een *waterbekken* in de wadas uitgehouwen, ± 30 c. M. middellijn; thans geheel vervallen en met rotan etc. begroeid.

58. L. VI. Desa Tĕgalampel.

Steenen *doodkist* (*of kisten?*) onder een boom en struiken in de sawah. Gebroken. Ter zijde van het grootste brokstuk zouden doorboorde *duiten* (**59**) (kepengs) in den grond gevonden zijn. De vinder zou ze weer op de oude plaats hebben teruggebracht, omdat zijn kind na de vondst ziek werd. Ik heb mij de plaats der kepengs doen aanwijzen en na opgraving werden ze teruggevonden en tevens een ijzeren *ring* en een Europeesch *monteerings versiersel*, (**60**) een wapen voorstellende. Ook moet hier een *zwaard* (**61**) gevonden zijn, thans in het bezit van een loerah in het Wringinsche. Ik heb het ter bezichtiging gevraagd, en hoop er nader over te berichten. Kepengs, ring en monteeringstuk zijn het Bataviaasch Genootschap aangeboden. Het is mogelijk, dat dit monteeringstuk bij den marsch of in een der gevechten in 1771 verloren is geraakt, want Mandira is zoo ver niet van deze vindplaats. 't Nog niet teruggevonden zwaard is misschien ook van Europeesche herkomst.

Het wapen, dat het monteeringstuk voorstelt, is niet meer te herkennen, doch waarschijnlijk is het het compagnieswapen.

62. L. VI. Desa Pagoewan.

De desa ontleent haar naam aan een *grot*, aan den hier loodrechten oever van de Sampéjan. Ter zijde er van hebben aardstortingen plaats gehad, waarbij vermoedelijk ook de voorzijde van deze grot in den stroom gevallen is. Hierdoor kan men haar alleen door over de rivier geplaatste bamboes bereiken. Onregelmatig. Wand van gele, korrelige wadas. Aan

den bovenwand, vogelnestjes. Hoogte ± 2. Grootste breedte ± 3. Diepte $1^1/_2$. Alles naar schatting. Hoewel ik geloof, dat deze grot wel door menschenhanden gemaakt is, betwijfel ik of het hierbij te doen was om een hol te maken. Misschien heeft men alleen de gele wadas-korrels willen verzamelen, en is er aldus een gat ontstaan. Een kleinere grot moet vroeger niet ver er van daan mede aan dezen oever geweest zijn. Opening naar 't O. gekeerd.

63. L. VI. Desa Traktakan.

Een *grot*, nabij den oever van den Sampéjan, bijna tegenover, doch meer stroomafwaarts dan het vorig nummer. Breed ± 5, diep 6, grootste hoogte 0.89. Opening W. Z. De diepte was vroeger grooter, daar aan den ingang groote wadasbrokken met zeer vlakke zijden verzakt zijn. Vermoedelijk liep hierlangs vroeger een weg naar den overkant; thans iets noordelijker. Bij den noordelijken wand in den waterpassen bodem, een vrij diep gat, dat aan landaks wordt toegeschreven.

Beneden, in dit gedeelte van den oever, heeft men verscheidene bronnen. Het water uit een er van wordt door een bamboeleiding naar den overkant der rivier (desa *Pagoewan*) gebracht. Bij hoog water geschiedt dit met een schuitje.

64. L. VI. Pédjaten.

Steenen *doodkist*, zonder deksel. Daar ze grootendeels in de sawah bedolven is, zijn geen afmetingen genomen. De inwendige ruimte echter is gering. Bijna op zijde liggend, vertoont de onbedekte zijde een aantal putjes.

65. L. VI. en M. VI. Desa Kaporan.

(Zie bijlage No. 2).

Nabij de desa heeft men een *muur* van gebakken steen, die bijna nergens meer boven aarde uitsteekt, doch toch nog

kan worden gevolgd. Hij vormt ongeveer de figuur van een halfcirkel-segment, waaruit aan de koorde een rechthoekig stuk is ingesneden. De heer P. A. C. Peeters, landmeter 3e kl. alhier, was zoo vriendelijk de uitgestrektheid er van voor mij uit te rekenen. Zij bedraagt ruim 92 baoe. Afmetingen van den gebakken steen: 0.31 × 0.17 × 0.04. Op één plaats werd voor de dikte van den muur 0.64 gevonden. Diepte onder den grond 0.58.

Misschien is deze de door Bosch pag. 473 bedoelde muur. De steenen worden nog steeds uitgegraven voor bouwmateriaal (zie No. **34**).

66. L. VI. Desa Djorang sapeh.

(Zie bijlage No. 2).

Binnen de ommuring, in het vorige nummer beschreven, heeft men nabij een riviertje (Djorang sapeh) twee inlandsche *graven* van onbekende personen, gevormd door opstapeling van de gebakken steenen, denkelijk afkomstig van den muur. De tĕngĕrs zijn van waḍas, zooals zij hier veel voorkomen, doch slechts ± een voet van elkaar. Verder vindt men er van grauwen steen twee losse stukken, die waarschijnlijk tot een ander monument (tjanḍi?) behoord hebben, n. l. een stuk geornamenteerd lijstwerk, en een steen, hoog 0.57 van beneden vierzijdig 0.34 × 0.34 × 0.30. Op drie dezer zijden zijn in zwak relief sterren afgebeeld, op elke zijde met een verschillend aantal stralen, n. l. 5, 4 en 3-stralig, b. v:

67. L. VI. „Taman", Desa Djorong sapeh.

(Zie bijlage No. 2).

Iets buiten de ommuring een klein vierzijdig *waterbekken*, niet bevloerd of omwand, hoewel de wanden wel gevormd zijn door opstapeling van steenen.

L. VI. Desa Kasĕmĕk (Zie bijlage No. 3).

Bosch zegt, pag. 471 en 473, dat Yoeda Paksa, een der vele patihs van Madjapait, die deze streek bestuurden, hier zijn zetel had, dat deze desa Kapatean heette en dat de overblijfselen van een muur zich uitstrekken (A°. 1848) van Kadĕmangan (Makĕtĕp) tot hier, over ± 5 paal.

De naam Kapatean is, naar het schijnt, vergeten; maar nabij de desa vindt men nog de slechts weinig boven den grond uitstekende overblijfselen van een baksteenen *muur*, (**68**) die een onregelmatige figuur insluiten, eenigszins op een ellips gelijkend, welke een oppervlakte van ruim 27 baoe insluit, volgens eene berekening welke ik verschuldigd ben aan de hulpvaardigheid van den heer P. A. C. Peeters voornoemd. Afmetingen gebakken steenen0.35 × 0.22 × 0.07. Op één plaats werd de dikte van den muur gemeten en 1.04 bevonden.

69. L. VII. „Kramat Sĕmbah Sĕmidir", Desa Kasĕmĕk (Zie bijlage No. 3).

Inlandsch *graf*, door opeenstapeling van kalisteenen gevormd, op een kleine aardhoogte niet ver van voorgaand nummer. Men doet hier geloften bij ziekte.

70. L. VIII. Desa Massomor.

Deze ḍoekoehan ontleent haar naam aan een oude *put*, thans dicht gegooid.

71. M. VI. Desa Gĕnṭong, ḍoekoeh Blongan.

Aan den voet van een lagen, begroeiden waḍasbank een gewelfd *hol*, gelijk aan dat, beschreven onder No. **37**. Alleen heeft hier de opening een lijst. Hoogte 0.93, breedte 0.93,

diepte 2.6. Vierkante opening, hoogte 0.54, breedte 0.57. Ook hierin is helder water dat nooit opdroogt, tijdens mijn bezoek ter hoogte van 0.26. Richting N. (opening) naar Z. Nabij deze ḍoekoehan boven aan den rand van den steilen oever der kali Gĕnṭong, niet ver van hare uitmonding in de Sampejan, heeft men een grooten kalisteen met een vreemd gevormd gat, breed ± 0.50, diep ± 1. In dit gat heb ik de aarde doen uitgraven, tot een boomwortel bewees dat de steen geheel doorboord is. Hoewel de eigenlijke desa hier ver van daan is, schijnt zij toch aan dezen steen haar naam te ontleenen. Ik geloof niet dat dit gat kunstmatig gevormd is.

72. M. VI. Desa Gĕnṭong, ḍoekoeh Blongan.

Niet ver van het vorige nummer een *gat* in den beganen grond (hier waḍas) gelijkende op de ruimte in een doodkist. Misschien heeft het wel als zoodanig gediend of was het er voor bestemd en is het deksel verloren gegaan. Afmetingen: lengte 1.90, breedte hoofdeinde voeteinde 0.58, diepte 0.70. Richting O. (hoofdeinde) naar W. Na regens verzamelt zich ook hier water, vandaar zijn naam.

73. M. VI. Desa Tal, ḍoekoeh Salak.

(Zie bijlage No. 4).

Verbeek, No. 656. Aan den rand van een uitlooper heeft men de volgende merkwaardigheden:

1ste *grot*. Gewelfd. Hoogte 0.59. Breedte 1.32. Daar de ingang afgebrokkeld is, is de diepte niet goed meer na te gaan; ik mat 2.56. Vloer nagenoeg waterpas. Aan den ingang zijn nog de overblijfselen van lijstwerk, als van een deurkozijn, te zien, ook voor den drempel. Richting W. (ingang) naar O. Langs een smal, zeer steil pad klimt men langs de noordzijde (dus rechts van de grot) tegen de zijde van den uitlooper een 30 schreden naar boven. Een paar

schreden vóór men komt aan de tweede grot, rechts van den toeschouwer, dus links van de grot en iets lager, heeft men *een klein gat* (**74**) in den rotswand, welks inwendige ruimte nagenoeg een parallelepipedum is. Hoogte 0.24, breedte 0.33, (beide afmetingen tegen het achtervlak gemeten) diepte 0.38. De vierkante opening is iets boven het grondvlak; hoogte opening 0.24, breedte 0.21. Dit gat diende waarschijnlijk om er offergaven in te leggen; zeker niet om er een licht in te plaatsen, daar anders de wanden wel bewalmd zouden zijn, wat niet het geval is. Na een paar schreden klimmens is men voor de

75. 2de *grot*, die bijna aan den bovensten rand van den heuvel, eenigszins diep is ingegraven, zoodat de bergwand ervóór een platform met links en rechts opstaande, glooiende wanden vormt. Over de glooing, rechts van den toeschouwer, kan men over, denkelijk later gemaakte, treden met eenige schreden op den rug van den uitlooper komen. Afmetingen platform: breedte vóór grotopening ± 2, diepte (d. i. de afmeting rechthoekig op de breedte) ± 4½. De opening is zeer klein en van een driedubbele lijst voorzien. De hoogte van den heuvelwand, boven de opening, voor zoover bewerkt en gelijkgemaakt, ± 0.75. Afmetingen opening, binnen de deurposten gemeten: hoogte 0.72, breedte boven 0.52, breedte beneden 0.50, dikte drempel 0.44. Inwendig is de grot gewelfd, doch niet doorloopend. Behalve het hoofdgewelf heeft men boven de banken rechts en links kleine gewelven, zoodat de doorsnede ongeveer aldus is. Het achtervlak is eenigszins rond. Waar de gewelf-vlakken elkaar ontmoeten is de ontmoetingslijn door een opstaanden rand of lijst aangegeven. Dit alles echter onregelmatig en vrij ruw bewerkt. Zoo zijn de banken, welke men rechts en links heeft, niet even hoog. Ik geloof niet dat zij tot zit- of ligplaatsen gediend hebben; daartoe zijn ze te smal en is 't gewelf er boven te laag. De linker is hoog 0.48, de rechter 0.59. Om de deuropening is

de grotwand gebombeerd. De deurdrempel is 0.38 boven den vloer. Inwendige afmet.ngen grot: hoogte 1.11, breedte tusschen de banken 2.10, diepte 2.57. Vloer nagenoeg waterpas.

Weer afklimmende, voorbij de eerste grot, loopt men om den uitlooper heen over een pad, dat verder vrij gelijk is en achter en over van den heuvelwand naar beneden gestorte brokken loopt. Aan de zuidzijde van den uitlooper (**76**) vindt men een bewerkte *waḍasbrok*. Het werd tot dusver als „zitplaatsen" beschreven. (Verbeek, No. 659) doch schijnt een onafgewerkt stuk van een rotstempel façade te zijn. Eerst was het mij een raadselachtig voorwerp, tot ik bij een derde bezoek tot de gevolgtrekking kwam, dat het een van de heuvelhelling naar beneden gegleden brok moet zijn (waarvan de grootste hoogte 6.5 is), wat mij door inlanders uit de buurt bevestigd werd. Men wees mij de vroegere plaats van dit brok, n. l. aan den bovensten rand van den heuvelwand, waar een hooge boom staat. De nederstorting over, naar ik schat, wel 100 voet, moet het gevolg geweest zijn van de ontworteling van een grooten boom. De helling is zóó begroeid, dat het niet na te gaan is of er niet meer bewerkt is dan 't afgezakte gedeelte.

Vlak bij dit bewerkte brokstuk zijn nog twee kleinere, echter zoo met mos enz. begroeid, dat het mij niet mogelijk was te zien of ook deze bewerkt zijn. Dit kan ook 't geval zijn met de andere steenbrokken langs 't pad.

Men kan achter deze waḍasbrok omloopen.

De plaats, waarvan dit stuk is afgegleden is naar schatting aan de zijde van den uitlooper, tegenovergesteld aan de 2de grot en gelijk deze aan den bovenrand.

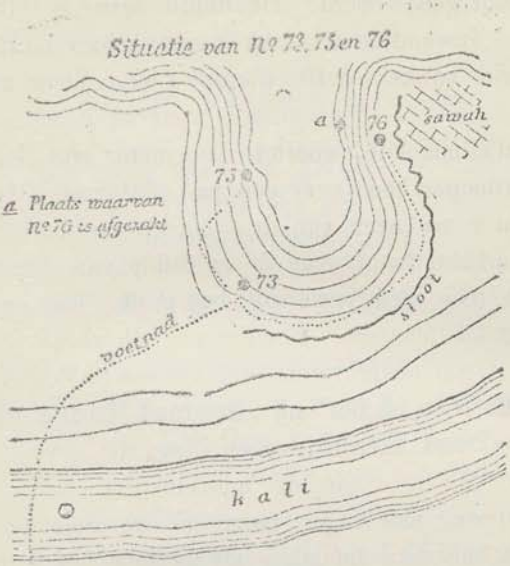

77. M. VI. Tjĕding. Desa Tal, doekoeh Salak.
(Zie bijlage No. 4).

Een vervallen *waterbekken* (?). Uit den voet van een der uitloopers, die hier vele hoeken en bochten vormen, stroomt water tusschen een paar wadasbrokken door. Vele gebroken baksteenen in de onmiddellijke nabijheid, en ook de naam, wijzen er op dat hier een bak of bekken tot verzameling van het water moet geweest zijn. Niet ver hier van daan in de sawah vindt men een bron, die volgens de bevolking buitengewoon diep moet zijn. (Men sprak van 70 vadem). Ik vond haar vol stilstaand, onrein water. Steekt men een stok er in, dan wordt hij door de kracht van het opborrelende water weer omhoog gestuwd.

78. M. Desa Tapen (Zie bijlage No. 4).

Overblijfselen van *muren* van gebakken steen. Nadat men mij verzekerd had, dat de muren, waarvan Bosch pag. 474 spreekt, niet meer te vinden waren, zag ik zelf op den weg van *Tapen* naar *Tal* er restes van o. a. op een kleine hoogte en in den weg zelf. Ik deed toen deze overblijfselen op

nieuw nagaan en op de détailkaart brengen. Ik wil er echter niet voor instaan, dat daarop alles is afgebeeld. Inzonderheid in een tegalveld nabij voorgaand nummer zijn nog veel steenen. „Soempilan", waarvan Bosch zegt, dat dáár in zijn tijd het einde van den muur was, ligt in de desa *Karanganjar*, nabij *Pradjĕkan*, afdeeling *Pĕnaroekan*. Afmetingen der steenen 0.27 × 0.14 × 0.06 en 0.32 × 0.15 × 0.07. Dikte van den muur op één plaats bij uitgraving gevonden 0.81. Dáár was hij tot 0.50 diep onder den beganen grond.

79. M. VI. „Asta" of „Boejoet Tonggoeh", Desa Mraban (Zie bijlage No. 4)

Aan den weg van *Tapen* naar *Wanakĕsoema*, onder een paar hooge boomen, een *graf*, bestaande uit een grooteren en drie kleinere kalisteenen als tĕngĕrs en baksteenen in een paar rijen als mengkoerap. Om alles was vroeger een baksteenen muur, waarvan slechts ééne zijde, die langs den weg, nog is blijven staan.

Wie hier begraven ligt, is mij niet duidelijk geworden. Het desahoofd was het vergeten, maar hij meende dat het zekere Said was. De bejaarde waakster noemt zekeren Agoeng Moestadjab van Bali, doch uit haar verder verward verhaal bleek, dat zij het evenmin wist.

Naast 't grootere graf een *kleiner;* volgens de waakster van een vrouwelijke moerid.

Hier moet indertijd iemand van *Bĕsoeki* zijn komen tapa. Hij werd deswege gestraft.

Afmetingen gebakken steenen 0.26 × 0.14 × 0.04. Men doet hier 's Vrijdags geloften.

Volgens de waakster zou men dit graf ontdekt hebben, doordat ieder die er voorbij kwam van 't paard viel. Men bouwde er een pendapa over, (waarvan men nog de pannen en een paar steenen ziet) doch dit stortte telkens in. Blijkbaar verlangde de persoon in 't graf geen overdekking.

Sedert zij zich dit graf aantrok zijn al haar familieleden gezond en voorspoedig.

80. M. VI. Desa Mraban.

Eenige opstaande gekalkte kalisteenen aan den rand van een tĕgalveld. Volgens den djoeroe koentji 't *graf* van Pak Petor. Door de bevolking vereerd om onbekende redenen.

81. M. VII. Desa Pĕtjalongan.

Op den top van den berg Pĕtjalongan, ter plaatse waar de triangulatiepilaar staat, is de *vondst* gedaan, welke is vermeld in Notulen Bat. Gen. v. K. en W. 1886 pag. 153. De gevonden voorwerpen zijn: „een *diermuil* in fantastischen vorm, van gebakken steen" (Museum No. 744), „een *schotel*, olijfkleurig, de rand golfvormig uitgesneden en van binnen opstaande randen, als voren, middellijn 0.34" (Museum No. 2004) en eenige *gouden voorwerpen*, die wegens hunne geringe oudheidkundige waarde, aan de vinders zijn teruggegeven. (Catalogus pag. 209 en 348).

82. M. VIII. Desa Pakesan.

Op het erf van de pĕsanggrahan een paar kleine vierzijdige *geknotte pyramiden* van grauwen steen, oempaks (?), in de buurt gevonden maar de juiste plaats waar, is niet bekend.

83. M. VIII. Desa Pakesan.

Grot. Een nauwe, maar hooge rotsspleet, ongeveer onder den middelsten top van den rug Woeloehan (oostzijde). Ik geloof niet dat zij kunstmatig gevormd is, (alleen schijnen voor den ingang een paar steenen gerangschikt) doch ik ben slechts vóór den ingang geweest en ben niet verder er in doorgedrongen, door dat ik, boven gekomen en uitgeput van de beklimming van dit zeer steile punt, waarheen geen weg leidt, mij vergenoegde met een oppervlakkig onderzoek.

De mij vergezellende inlanders beweerden, dat uit bijgeloof niemand in deze grot durft gaan. Halverwege gaat men langs een grooten platten steen, waarschijnlijk uit deze rotsmassa naar beneden gestort. Indien het de moeite waard was, zou door het uitkappen van treden (tjoklak) de beklimming zeer vergemakkelijkt worden.

84. M. VIII. Desa Pakesan.

Steenen *doodkist*, in den afgeschreven koffietuin, achter de pĕsanggrahan Pakisan. Afmetingen buitenwerks: grootste lengte 2.29, breedte hoofdeinde 1.06, voeteinde geschonden aan ééne zijde. Binnenwerks: aan den bovenrand lengte 1.72, idem breedte hoofdeinde 0.52, idem voeteinde 0.45. Diepte 0.81. Aan het voeteinde, eene verdiepte lijst. Richting N. W. (hoofdeinde) naar Z. W. Ik deed haar uitgraven, omdat men haar voor een drinkbak voor vee hield, en ook ik, wegens haar smalle binnenruimte, twijfelde.

Door de uitgraving kwamen aan ééne zijde drie steenen te voorschijn, waarop de kist als op neuten rust. Waarschijnlijk zijn die, doch lager, ook aan de andere zijde. Verder zijn nog andere wadasbrokken te voorschijn gehaald, denkelijk overblijfselen van het deksel, de sluitplaat voor het inschuifraam, enz. Grauwe steen.

85. M. VIII. Desa Pakesan.

Steen, in den vorm van een omgekeerden batok (klapperdop). Hoogte van de basis, langs het buitenvlak tot aan den top gemeten, 1.65. Omtrek grondvlak 6. Op den top een rond gat, ter diepte van 0.15, misschien om een pajoeng er op te steken. De steen is aan ééne zijde erg gehavend. Aan de andere, N. W. zijde, vertoont hij in zwak relief een menschelijk beeld, zeer primitief en face afgebeeld, vrouwelijk (?) geslacht, met opgetrokken knieën. Het gelaat is geschonden, de ooren zijn groot. Naar het schijnt, was het hoofd versierd met een hoofddeksel. Onder deze afbeelding

is een horizontale lijst of gleuf. Vermoedelijk paste hierin de sluitplaat, die men bij de door mij gelastte uitgraving iets lager vond en bij steenen doodkisten vóór 't inschuifraam geplaatst wordt. Deze plaat is eenigszins gebogen, en doet denken aan de pantserplaat van een oorlogschip. Lengte 0.76. Breedte, beneden 0.70, boven 0.60. Dikte 0.16.

Nog is er, behalve andere steenbrokken, een langwerpige, bewerkte steen ontgraven; misschien een randstuk of deurpost.

Dank zij de ontgraving, kan men onder door den steen zien. 't Grondvlak is zeer gelijk bewerkt en rust op eenige steenen van onregelmatigen vorm. Sommigen der mij vergezellende inlanders denken dat de steen te zamen gevoegd is uit wadasbrokken. Ik heb echter geen voegen kunnen vinden. Ook meenen zij, dat de steen (niet goed door) gebakken is, en zoo ook de sluitplaat. Op sommige plaatsen kan men van beide dan ook stukken afslaan, die op rooden steen gelijken, en bij de sluitplaat is dit nog nog meer 't geval. De regent van *Bandawasa*, Raden Toemĕnggoeng Kĕrtasoebrata, beweert, dat, toen hij als assistent-wĕdana den koffietuin aanlegde, waarin deze steen ligt, hij hem dieper heeft doen ingraven. Toen ik dit vernam heb ik 't graven doen staken. Waarschijnlijk echter zou verdere uitdelving onder deskundig toezicht nog wel een of ander te voorschijn brengen. Deze steen is ± 70 schreden Z. O. waarts van 't voorgaand nummer verwijderd, daarom dacht ik dat beide voorwerpen met elkaar in verband stonden. Van dit denkbeeld ben ik, sedert 't vinden van de sluitplaat, teruggekomen. Ik geloof dat de steen op zichzelf een grafteeken is. Vroeger werd deze steen vereerd en was met wit doek behangen, tot dat zulks het paard schrikken deed van een assistent-resident dezer afdeeling, die voorbij kwam rijden, wat hem deed gelasten, het doek te verwijderen.

Soms krijgen personen uit de tegenwoordige bevolking, meest ten gevolge van een droom, nog aanvechting om oudheden te vereeren. Hier gebeurde het met zekere Bok Tema,

die nog in leven is, en er lang getapa'd heeft (zie over haar No. **106**).

86. M. VIII. Desa Tlagasareh, ḍoekoeh Gĕnṭong.

(Zie bijlage No. 5).

Grafteeken, bestaande uit een zeer grooten deksteen, gelijkende op het deksel van een doodkist, doch hooger aan het hoofdeinde, en massief, met een zeer gelijk grondvlak, rustende aan weerszijden op drie hooge neuten van nagenoeg gelijke afmeting, en aan het voeteneind op een zevende neut, breeder dan de andere. De twee eerste neuten, aan weerszijden van het hoofdeinde, zijn van kalisteen; de andere van waḍas, evenals de steen zelf. Deze neuten gelijken op beren (muurstutten) of op tanden. Zij steken eenigszins uit boven den benedenrand van den deksteen, welke dáár iets naar binnen loopt. 't Hoofdeinde rustte op een deurkozijn, dat weder op twee platte steenen rustte, die een stoepje voor den drempel vormden. Als deur diende een losse plaat, eenigszins gebogen, als een pantserplaat van een oorlogschip. Op het bolle of buitenvlak is mede van steen of waḍas, in de bovenste helft een oog aangebracht, waardoor horizontaal iets tot sluiting kan gestoken worden. Wat dit sluitmiddel geweest is, heb ik ondanks oplettende beschouwing niet kunnen ontdekken. 't Binnenvlak van deze deur steekt aan weerszijden en aan het boveneind uit. Deze uitstekende lijst correspondeert met een gleuf of sponning in de deurkozijnen en met een horizontale gleuf in het onderste gedeelte van het hoofdeinde van den deksteen. Dit zou doen denken dat de deur er van boven ingeschoven wordt. 't Oog zou dan hebben kunnen dienen om er een touw of rotan of iets anders door te steken tot ophijsching der deurplaat, als zij in de sponning geplaatst was. Bij de ontgraving werd de deur verzakt gevonden, zoodat de deuropening niet meer gesloten was. Nog is een dikkere platte steen gevonden (behalve kleinere steenbrokken). Deze werd wel-

licht voor de deur geplaatst tot betere sluiting, of is misschien een losgeraakte trede. Deze brokken waren te zwaar en te moeielijk te hanteeren om door proefneming de juiste plaatsing er van te leeren kennen. Ter weerszijden van de deur zijn als borstwering groote en dikke wadasplaten, van ongelijke afmeting, op hun kant geplaatst. Zij convergeeren een weinig naar het midden van het graf, gelijk zulks ook 't geval is met de deuropening en de kozijnen. De overige afmetingen zijn aangegeven op de door mij vervaardigde teekening. (Bijlage N°. 5). De richting van 't graf is N. W. (hoofdeinde) Z. O. Na een vergeefsche poging om den steen geheel te doen kantelen, zakte hij over naar ééne zijde, omdat dáár de neuten uitweken; waarop ik de aarde deed weghalen, welke de ruimte onder den deksteen en tusschen de neuten geheel vulde. Hierbij werden, behalve veel witte mieren, eenige kleine beenfragmenten en potscherven gevonden. Hoe wel, uit vrees voor verdere verzakking van den deksteen, niet alle aarde er onder weg gegraven is, geloof ik toch, dat zij niets meer bevat.

De deksteen is aan de benedenzijde zeer effen. Boven ruw en geschonden.

Dit graf is in een sawah gelegen.

87. M. VIII. Desa Tlagasareh, ḍoekoeh Gĕnṭong.

Vier *steenen*, van terzijde gezien afgeknotte kegels vormende, (doch niet volkomen regelmatig), en ruw uit wadas bewerkt, behalve 't grondvlak, dat goed gelijk gemaakt is. Zij vormen met elkaar een vierkant, met zijden van ± 3.5 M. De vierde, Z. O.lijke steen, die op zijde lag en dien ik heb doen uitgraven, is in twee stukken gebroken, en daardoor moeielijk te meten. Van een zachtere wadassoort dan de andere, is hij door patjoel of ploeg meer gehavend dan deze; alleen zijn lengte is op te geven, n. l. 1.28. De andere steenen zijn ook niet gelijk in afmeting. De N.W.lijke is hoog 1.22, omtrek

basis (?) gehavend, omtrek bovenvlak 1.22. De N.O.lijke: hoog 1.20, omtrek basis 2.46, omtrek bovenvlak 1.23. De Z.W.lijke: hoog 1.19, omtrek basis 2.48, omtrek bovenvlak 1.50. Deze steenen rusten niet op fundamenten. Op de Z.W.lijke meen ik aan 't bovenvlak de restes van een halvebolvormige verhevenheid te zien, als bij No. **31**. Daar de richting dezer vier steenen ten opzichte van 't vorige nummer Z.O.lijk is, d. i. de richting van al de grafteekenen in deze buurt, en zij betrekkelijk niet ver er van daan zijn, n. l. 60 schreden, kunnen zij er mee in verband staan. Misschien zijn het neuten voor een gebouwtje, gebruikt b. v. bij de begrafenis-ceremonien of voor een pĕndapa om slametans er onder te geven, gelijk men nog veel nabij aanzienlijke inlandsche graftomben vindt. Zij kunnen echter zelf wel grafteekenen zijn. Mogelijk, dat algeheele wegruiming der tusschenliggende aarde eenig licht in deze kan geven.

88. M. VIII. Desa Tlagasareh, ḍoekoeh Gĕnṭong.

Een massieve *deksteen* als bij No. **86**, doch van kleinere afmetingen. Lengte zijden 2.5. Breedte hoofdeinde 1.44, voeteneinde 1,33. Richting N. W. (hoofdeinde) Z. W. Aan 't hoofdeinde, een gleuf voor den sluitsteen. De steen werd reeds vroeger gekanteld. In de nabijheid steenbrokken. Deze steen ligt een 300 passen N. O. van No. **108**, in de sawah.

89. M. VIII. Desa Tlagasareh, ḍoekoeh Gĕnṭong.

Grafteeken als No. **86**, doch van kleinere afmetingen. Afmetingen deksteen: lengte zijden 2.43, voeteinde 1,69. Hoofdeinde aan ééne zijde zwaar geschonden, zoodat men in den grafkuil zien kan. Rust ook op neuten. Richting N. W. (hoofdeinde) Z. W. Ligt een 90 passen van het vorige nummer op een woonerf.

90. M. VI of VII en N. VI of VII. Desa Bana kĕsomah, ḍoekoeh Kĕmerean.

Steenen *doodkist* (?) in een sawah. Na uitgraving bleek 't deksel (of wat men zoo zou noemen, de andere hier gevonden kisten er mee vergelijkende) zonder onderliggende kist onmiddellijk op de waḍas-onderlaag te rusten, (zooals bij nummer **97**, hier niet zoo ver vandaan). Buitenwerks: lengte (boven gemeten) 2.17, hoogte hoofdeinde 1, breedte idem 1.38, hoogte voeteinde 0.45, breedte idem 1.10. Onregelmatig gat aan het voeteneinde, hoog 0.45. Richting N. (hoofdeinde) naar Z. Vermengd met aarde, werden in deze kist onbeduidende beenfragmenten gevonden.

(**91**) In de buurt, doch op eenigen afstand W.lijk hiervan, *vindplaats* van No. **25**; idem N.lijk vindplaats van een *beeldengroep* (**92**) in geelen waḍas, zeer primitief man, vrouw en kind voorstellende, innig aaneengestrengeld, en wegens zijn eigenaardigheid aan het Bataviaasch Genootschap aangeboden. (In verscheidene stukken gebroken).

93. N. VII. Desa Nagasareh, ḍoekoeh Tĕgal Tjena.

Dit gehucht ontleent zijn naam aan eenige lieden, in der tijd hierheen verhuisd van Tĕgal Tjĕna, district Mĕlanḍingan. Op een uitlooper heeft men de volgende merkwaardigheden, niet ver van elkaar verwijderd. 1° Boven op een heuvelrug: Groote steenen *doodkist*, zeer gehavend, maar nog gesloten. Aan hoofd- en voeteneinde onregelmatige openingen. Zij schijnen er in gemaakt te zijn door zoekers naar kostbaarheden. De kist is nagenoeg geheel in den grond verzonken en loopt naar den bovenrand iets nauwer toe. Binnenwerks: diepte kist 1,53, lengte 2,44, breedte voeteinde 0,69, breedte hoofdeinde (?) 0,83, lengte en breedte nabij den rand gemeten. Ik ben, door het gat aan het hoofdeinde (?), niet zeker omtrent de afmetingen er van. Hoogte deksel aan het hoofdeinde 1,60, aan het voeteneinde 1,48. Richting O. naar W. (hoofdeinde).

Onbeduidende beenfragmenten, blijkbaar niet alle van het menschelijk geraamte afkomstig, werden aangetroffen.

94. 2°. *Grot.* Op een anderen top van denzelfden uitlooper. Heeft veel van een doodkist, waarvan het deksel het onregelmatige bovenvlak van den heuvel is. Het is echter uit één stuk in de wadas gehouwen. Vóór de opening een boom, welks wortels haar uit elkaar gewerkt hebben. Eenig lijstwerk schijnt er aan geweest te zijn. Opening niet meer meetbaar. Holte binnenwerks gemeten: hoogte 0.69, breedte achterwand 0.69, voorwand 0.96, diepte (lengte) 1.73. Richting N. naar Z. (opening). De bodem rijst eenigszins naar het achtervlak. In den bodem een schuin, onregelmatig gat, gelijkende op die, waar de inlandsche jeugd gangsirs heeft uitgegraven. Of het oorspronkelijk er in hoort, betwijfel ik daarom. (Zie achter No. **96**).

95. 3°. Een *graf*, iets boven den desaweg op de détailkaart aangegeven (ten W. Z. W. er van); heeft veel van het inwendige der grotten te *Salak* (Nos. **73** en **75**), doch onregelmatig (scheef). Hoogte 0.77. Breedte 1.12. Diepte 2.05. Bodem nagenoeg horizontaal. Aan den ingang nauwer. Ingang gehavend, daarom niet gemeten. Naar 't schijnt, gewelfd. Richting N. O. (opening) Z. O. Dit hol was slechts even zichtbaar. Ik heb er de aarde uit doen verwijderen.

96. 4°. Een *grot* aan dezelfde zijde van den desaweg en niet ver van 't voorgaande nummer. Hoogte 0.92. Breedte 1.53. Diepte (lengte) 0.95. Ongeveer dáár, waar de binnenvlakken elkander ontmoeten, heeft men bij wijze van lijstwerk een opstaanden rand, echter onregelmatig. Gelijkt inwendig op de grotten van *Salak*, wat het lijstwerk betreft, speciaal op No. **75**. Midden in het waterpasse grondvlak een rond, onregelmatig gat: middellijn 0,32, diep 0,60. Ingang boogvormig, doch geschonden; hoogte 0,80. Richting N. (opening) Z.

Ook dit hol heb ik van aarde doen zuiveren. Misschien was in het ronde gat een urn of pot geplaatst, die reeds vroeger er uitgenomen is. Nu werd slechts aarde er in gevonden.

97. 5e. Een steenen *doodkist* (?), erg gehavend, een paar honderd schreden zuidelijker dan het voorgaande nummer, aan de andere zijde van hetzelfde voetpad. Richting O. (hoofdeinde) naar W.

De bodem van de kist is gelijkvloers, zoodat het is of een doodkistdeksel uit de rots gehouwen is, zonder dat er een kist onder is. Het lijk werd dus vermoedelijk door het inschuifraam onder het deksel geschoven. Dit nummer is te vergelijken met nummer **94**, maar vooral met nummer **90**. Om dat „deksel" is de wadas nog iets uitgehouwen. Binnenwerks gemeten: breedte hoofdeinde 1,24, voeteinde 0,87, lengte 1,98, hoogte 0,74. Een losse platte steen, die er vlak bij ligt, was misschien sluitsteen aan het voeteinde. De desaweg gaat vlak er langs en is uit dezelfde wadasbank gehouwen als deze kist. Zelfs heeft een der wanden aan de andere zijde van dit pad veel van het inwendige van een doodkistdeksel. Waarschijnlijk gaat dus het pad over een gedeelte van een vroegere kist.

98. N. VII. of N. VIII. „Asta Lentjak", Desa Soka radjĕh.

Een viertal opstaande kalisteenen, als tĕngĕrs van *graven*, en daartusschen en er omheen eenige kleine steenen, onregelmatig in den grond geplaveid, alles omgeven door 4 oempaks, geknotte vierhoekige pyramiden van grauwen steen in een vierkant geplaatst en verbonden door eenige rijen op elkaar gestapelde baksteenen. Afmetingen gebakken steen 0.34 × 0.14 × 0.06.

Men houdt dit voor graven, en zelfs van zeer ver komt men hier offeren, geloften afleggen etc. Wie hier begraven liggen, is onbekend.

99. N. VII. Desa Soka radjĕh, ḍoekoeh Sombĕr Tjanṭeng.

Vermoedelijk Verbeek No. 657. *Grot* aan het bovengedeelte van de zeer steile zijde van het diepe ravijn Angkrek, dat hier de grens uitmaakt tusschen de afdeelingen *Bandawasa* en *Pĕnaroekan*. Doorsnede van dit hol driehoekig met aan den tophoek een, misschien tot versiering, uitgespaard gedeelte, dat als een topbalk van voor naar achteren loopt;

overigens, naar het schijnt, niet afgewerkt, vandaar dat de zijden niet overal gelijk gemaakt zijn. Afmetingen: breedte bij ingang ± 4.5, hoogte ± 5. Acht passen binnenwaarts, rijst de tot dáártoe gelijke bodem als een hellend vlak steil naar boven en is verder weder ± waterpas. Op dit laatste horizontale gedeelte kan men slechts kruipend dieper gaan. De halte loopt hier nog gelijkvormig door (dus met kleiner hoogte dan aan den ingang) ook

± acht schreden, waar de opening, die men vóór zich heeft, gesloten is, maar ter weerszijde in twee kleinere gaten zich vertakt. Naderbij gekropen, ziet men, dat lager, er nog een paar gaten zijn, die men niet dadelijk ziet. Die gaten geven toegang tot kleinere holen. Of zij kunstmatig zijn, weet ik niet, hetzelfde dus als bij de Nos. **55** en **56**. Richting O. (opening) naar W. Aan den ingang op de rechter zijde, welke eenigszins naar binnen springt, heeft men

100. 1e. de geringe overblijfselen van een uit de waḍas gehouwen *beeld* (haute bosse). Volgens den oud-loerah der desa, zou het een vrouwelijk beeld geweest zijn, vermoedelijk door een nedervallenden boomtak weggeslagen. Op het overgebleven deel ziet men echter geen breukvlak. Het ziet er afgerond of afgesleten uit. Wat er over is, is niet herkenbaar, doch schijnt een deel van het lijf en van het voetstuk te zijn. Vermoedelijke hoogte ± 1.5.

101. 2e. binnenwaarts, onmiddellijk daarop volgend, een zeer duidelijke *relief inscriptie*, iets hooger dan op borsthoogte. Hoogte der beginletter 0.27, der andere 0.15 en meer. Restes lijstwerk.

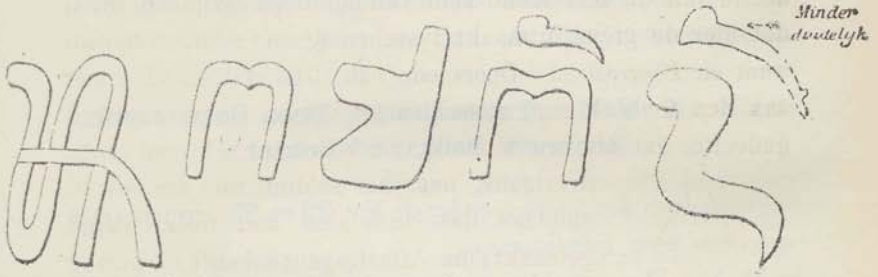

102. 3e. binnenwaarts, onmiddellijk daarop volgend, en beneden er uit stekend, een groote *kop*. Hoogte 1.20, breedte 1.25 (over den neus gemeten). Uitpuilende oogen, waarop de appels niet zijn aangegeven. Fijn gesneden, gebogen, kleine neus, met een plooi tusschen de oogen, op den wortel. Geopende mond met opgetrokken hoeken. Slagtanden. Uithangende tong. Het voorhoofd geheel gedekt met deze versiering:

In dit versiersel gaan neuswortel en wenkbrauwen bijna onmerkbaar over. Boven de ooren ook een dergelijk versiersel, doch kleiner (boven rechter oor). Groote ooren. Oorhangers.

Dit beeld (haute bosse) is m. i. niet alleen fraai gehouwen, maar ook vol uitdrukking (in mijn oogen triomfantelijkdreigend). De hals is niet geheel weergegeven.

Onmiddellijk daaronder is de wand dieper en ongelijk uitgekapt. Aan de overzijde is de wand ook zeer ongelijk behouwen.

Thans is dit punt bijna ongenaakbaar, daar er slechts een zeer smal pad (als het dien naam verdient) over de steile helling van het zeer diepe ravijn voert. Men nadert het van den bovenkant van het ravijn. Vroeger was er moge-

lijk een weg regelrecht van beneden naar boven, al of niet met trappen. Beide zijden van het ravijn zijn nog zwaar begroeid (behalve aan de rechter zijde van de grot, waar een gedeelte kaal is) zoo dat men dit moeielijk kan nagaan, ook niet of er nog andere merkwaardigheden zijn, wat m. i. niet onwaarschijnlijk is.

103. N. VIII. „Toera-toera", Desa Soka sareh, ḍoekoeh Soekli of Soklet.

Vindplaats der *lingga's*, onder de Nos. **22** en **23** vermeld (met nog een paar *tjanḍisteenen*).

Ik heb hier een kleine uitgraving doen verrichten, welke echter niets opleverde. Men vindt er echter nog eenige andere tjanḍi (?) steenen.

104. N. VIII. Desa Soka sareh, Doekoeh Soekli of Soklet.

Vindplaats van den *lingga* onder No. **24** vermeld en van eenige andere *steenen*, w. o. een groote oempak (vierzijdige geknotte pyramide) en een bol, aan een zijde (vermoedelijk grondvlak) een weinig afgeplat. Deze steenen zijn eerst onlangs ontdekt, onder een grooten boom, eenige honderden schreden van het voorgaande nummer.

105. N. VIII. Desa Tĕgaldjateh, Doekoeh Buto.

De ḍoekoehan ontleent haar naam aan gebakken steenen, die men verspreid vindt in tĕgalvelden. Op een hooge plek heeft men van deze steenen door opstapeling een kleine ommuring gemaakt om de volgende *voorwerpen*: 1° een paar opstaande kalisteenen, gesteld als de tĕngĕrs van een graf, 2° een tiental oempaks, van grauwen steen, 3° een klein borststuk (hol), als van en ook ter grootte van een gewone pop, met een effen bandelier, loopende van den rechterschouder onder den linker arm; hoofd,

armen en onderlijf verloren gegaan (geelachtig grauwe steen). Hieromheen kon men nog den muur volgen, die een onregelmatig vierkant vormt. Aan de N. en O. zijde loopt het terrein hier steil af. De helling, ± 10 M. hoog, was misschien geheel met baksteenen of kalisteen bekleed. Hier en daar ziet men er nog de overblijfselen van. Thans is zij met gras begroeid. Door de hoeken, die het maakt, geeft het, als men beneden staat, den indruk alsof men tegen de wallen van een vesting opziet. Ook is er een (drooge) en ondiepe gracht, die N.lijk in een beekje uitmondt, door de bevolking „*oude badplaats*" genoemd. Misschien heeft dit een geheel uitgemaakt met het volgende nummer.

106. N. VIII. „Pětaoenan, Desa Trătă sareh, Doekoeh Bĕdian.

Onder hoog geboomte op een open plek, drie *steenen* met gaten, waarvan één van vreemden vorm: rond met een aanhangsel (loempangs?) en nog een paar steenen, kĕrtajasa type.

Zuidelijk hiervan een paar *terrassen* met opstaande randen, gevormde door opstapeling van, meest grauwe steenen, w. o. vele zonderling gevormd en enkele oempaks, bij het bovenste terras meest gebakken steenen (afmetingen gebakken steenen 0.31 × 0,16 × 0,05). Op het bovenste terras twee opstaande, vreemd gevormde steenen, geplaatst als tĕngĕrs van een inlandsch graf (wie hier begraven zou zijn is onbekend). Dit alles omgeven door een ommuring van kalisteen, die echter slechts even boven den grond uitsteekt. Binnen deze ommuring en daar buiten nog enkele plekken met stapels gebakken en kalisteenen.

Zekere Boekĕn (= Mbok Jav.) Tema (zie over haar ook No. **85**), grootmoeder van den tegenwoordigen loerah van *Pĕtjalongan* (district *Wanasari*) — een vrouw, die zich, naar het schijnt een reuk van heiligheid geven wil en ook wel eens

getapa'd heeft—bewaart met de noodige geheimzinnigheid de volgende voorwerpen, welke zij beweert hier in den grond gevonden te hebben:

107. 1e. een vrouwelijk *beeld*. Hoogte ruggestuk 0,47. Breedte idem 0,21, kapsel zóó opgemaakt dat het van boven gezien, een wrong heeft, aldus: Borstsnoer links overhangend. Linkerarm ondersteunt den rechter. Arm- en polsbanden. Saroeng tegen ruggestuk geplooid. Veel krullen en ornamenten loopen naar het ruggestuk. Grauwe steen.

108. 2e. een mannenbeeld, waarschijnlijk de wederhelft van het vorige. Eenvoudig kapsel van grooten omvang. Linkerarm ondersteunt den rechter. In de rechterhand een klein, niet te onderkennen voorwerp. Evenals bij het vorige nummer, borstsnoer aan de linkerzijde overhangend. (Ik geloof niet dat dit oepawita's zijn). Arm- en polsbanden. Vlak onder de armen is dit beeld afgebroken, zoodat alleen het bovenlijf over is. Ruggestuk: hoogte (tot onder de armen) 0.28, breedte 0.24. Dit beeld is meer versierd dan het vorige. Beide zijn vrij goed bewerkt; beter dan de beeldjes van Patirana Nos. **3** en **4**).

109. 3e. een vierkanten steen, 0.24 × 0.10. Op het voorvlak, door deze twee afmetingen bepaald, een jaartal in een lijst en relief (rechthoek), vier reliefcijfers (1347 of 1356). 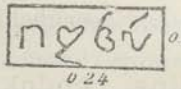 0.10 Breedte van den steen 0.12. Naar de afmetingen te oordeelen, kan deze steen gediend hebben als voetstuk voor beeld No. **107**.

110. 4e. een parallelepipedum. Afmetingen: 0.45 × 0.36 × 0.30. In het bovenvlak een holte (halve bol), diameter 0.20. Grauwe steen.

111. 5e. drie versierde *steenen*, die op elkaar passen, en *met* elkaar gelijken op den top van een tjandi. 't Grondvlak van het onderste past op het bovenvlak van het voorgaande nummer en is ook van een, echter minder groote, holte voorzien. De twee bovenste hebben correspondeerende vierkante gaten in boven- en grondvlak. Boekĕn Tema bewaart deze steenen op het vorige nummer geplaatst, en beweert ze zóó gevonden te hebben. Een parallelepipedum, dus, met iets als een tempeltop. Maar aan haar beweringen is weinig geloof te schenken. Waar is het, zooals boven gezegd is, dat de afmetingen wel overeenstemmen Waartoe dan die holten dienden, kan ik niet zeggen. Er zij hier herinnerd dat ook lingga's van *Soekli* (Nos. 22 en 23) dergelijke holten hebben. Grauwe steen.

112. 6e. Zes stukken lijstwerk. Doorsnee: Afmetingen 0.35 × 0.24 × 0.12. Grauwe steen.

113. 7e. 2 Klompjes zonderling gevormd *metaal* (versmolten?) goud en lood (?) en een *mesje*, heft en steel uit één stuk ijzer of staal. Dit mes lijkt mij modern toe.

114. N. VIII. Desa Sombĕrgading, Doekoeh Sombĕrlegan.

De naam van dit zeer kleine gehucht is ontleend aan een „boeda" *steen*, vroeger bij de bron aanwezig. Thans een der hoogst bewoonde punten op de Raoenghelling.

115. O. IX. Desa Sombĕrgading, Pondok Somor.

Etappe op den weg tot beklimming van den Raoeng van *Bandawasa* uit. De naam is ontleend aan een diepen koker of *put*, reeds door Junghuhn beschreven, (die hier 10 October 1844 overnachtte) en nog bestaande. Middellijn ± 2 M. Wanden niet bekleed of bemetseld. De put is, als men

klimt, aan de rechter zijde of Z.zijde van het pad. Er is echter nog een tweede, kleinere en ondiepe vierkante

116 *put*, aan dezelfde zijde van het pad, doch lager aan den berg en aan de overzijde hiervan (**117**) een sloot of *waterleiding*.

Putten en leiding bevatten tijdens mijn bezoek geen water, doch het had toen (24 Augustus 1894) in deze streek gedurende bijna drie maanden niet geregend.

FEITEN EN CIJFERS

UIT DE

SADJARAH MĚLAIJU

IN VERBAND MET ENKELE BETWISTE HOOFDPUNTEN DER

MALEISCHE GRAMMATICA.

DOOR

Dr. Mr. H. J. E. TENDELOO.

„Here, as elsewhere, comparison is essential to recognition" 1).

Het was te voorzien dat de beschouwingen, welke ik in mijne Dissertatie „Maleische verba en nomina verbalia" 2) ontwikkelde, niet minder dan de uitkomsten, waartoe mijne onderzoekingen mij geleid hebben, velen min of meer onaangenaam zouden zijn. Mijn werkje is oorzaak geweest dat, om eene in den laatsten tijd bijna klassiek geworden uitdrukking te bezigen, een luid gekwaak is vernomen uit den eendenkom, waarin sommige beoefenaren van het Maleisch tot dusverre naar hartelust hebben rondgeplast, onbewust, naar het schijnt, van de waarheid dat men iets geleerd moet hebben om het te kennen, en daarom ook eenigszins vertrouwd behoort te zijn met de wetenschap der

1) A. O. Dicey, The law of the Constitution, p. 194.

2) Verkrijgbaar bij de firma Brill te Leiden. De citaten uit de S. M. zijn ontleend aan de eveneens door deze firma uitgegeven editie van den Heer J. Klinkert. Eene andere uitgave, mede zeer bruikbaar, verscheen te Singapoera bij „The American Mission Press, Raffles Place", en is bezorgd door W. G. Sheelabear. De inleiding van Abdullah, in eerstgenoemde editie voorkomende, is buiten beschouwing gelaten.

grammatica in het algemeen, en met die van eenige belangrijke hoofdtalen in het bijzonder, wil men van zijne studiën op het gebeid van het Maleisch redelijkerwijze eenig blijvend resultaat mogen verwachten. Ten minste, alleen hieraan tegenovergestelde opvattingen maken het verklaarbaar dat mijn arbeid niet alleen is beoordeeld, maar ook veroordeeld door personen, die bij een minimum van zelfkennis, zou men zoo denken, hadden behooren in te zien dat mijn proefschrift allerminst voor hen werd geschreven.

Indien de waarde mijner beschouwingen in de algemeene schatting moest beoordeeld worden naar hetgeen in Indië daaromtrent is verkondigd 1), het zou de vraag zijn of ik ooit nog lust kon voelen om hierop terug te komen. Gelukkig is niets minder waar, en ontving ik van tot oordeelen bevoegde vrienden en belangstellenden zooveel blijken van waardeering, soms zelfs van instemming, dat ik den moed heb om thans te trachten te gemoet te komen aan eene der belangrijkste aanmerkingen die op mijn geschrift zijn gemaakt, ook door mij zelven. Zij is deze, dat de uitkomsten mijner vergelijkende studie te weinig schijnen getoetst te zijn aan de Maleische taal, zooals wij die kennen uit goede geschriften en in den omgang met hen, voor wie zij de moedertaal is. Er worden, anders gezegd, te weinig, veel te weinig, gegevens beschikbaar gesteld, waardoor ook anderen over de juistheid mijner uitkomsten zouden kunnen oordeelen.

Ik erken, zooals ik reeds zeide, ten volle de gegrondheid dezer aanmerking. Wanneer ik dan ook er op wijs dat in mijn proefschrift hoofddoel was het aantoonen van de onhoudbaarheid en verwardheid der verschillende ten beste gegeven voorstellingen, niet zoo zeer het verkondigen van nieuwe theoriën, en dat het verzamelen en rangschikken van een uitvoerig bewijsmateriaal veel meer tijd vordert dan waarover ik bij het samenstellen van mijn werkje te

1) Zie o. a. het Tijdschrift voor het Binnenlandsch Bestuur, 12e deel, afl. 3 en 13e deel afl. 1; mijne replick vindt men in afl. 6 van deel 12 en in afl. 3 van deel 13.

beschikken had, dan doe ik dit geenszins om het aangevoerde bezwaar als ongegrond voor te stellen, doch alleen om verzachtende omstandigheden te pleiten. In dit opstel heb ik mij de taak opgelegd om de juistheid der uitkomsten van mijn onderzoek in zake Maleische verba en nomina verbalia aan te toonen met een genoegzaam aantal gegevens, alle ontleend aan de Sadjarah Mĕlaiju, in mijne schatting een van de schoonste werken der Maleische letterkunde. Verder zal ik gelegenheid hebben om nu en dan statistieken te openbaren die in nuchtere cijfers het verkeerde in de tot dus verre verkondigde meeningen misschien overtuigender zullen bewijzen dan het meest welsprekende betoog.

Natuurlijk zal de exceptie worden opgeworpen, dat de uitkomsten van een dergelijk onderzoek, wijl slechts uit ééne bron geput werd, zeer eenzijdig moeten zijn, en hoogstens juist zouden kunnen blijken voor die ééne bron welke, hoe zuiver overigens, toch niet, althans niet zonder nader bewijs, als normaaltype mag worden aangenomen. Wie met deze bedenking aankomt zou zich zeer verdienstelijk kunnen maken door het bewijs te leveren (ik versta hieronder nog iets anders dan eenvoudig twijfel te opperen) van het onvoldoende of onhoudbare mijner uitkomsten als deze getoetst worden aan andere monumenten dier litteratuur, in zuiverheid van stijl van gelijken of nagenoeg gelijken rang als het door mij bestudeerde. Daarbij vergete men niet, dat het mijn voornemen is om, dis faventibus, het ontleedmes ook eens in andere geschriften te zetten volgens de door mij voor de Sadjarah Mĕlaiju aangenomen methode, ten einde door onderlinge vergelijking der resultaten zoo na mogelijk aan de waarheid te komen.

Daar eenige vertrouwdheid met hetgeen in mijne Dissertatie is medegedeeld niet gemist kan worden tot recht begrip der strekking van hetgeen volgen zal, moge het mij vergund zijn eene korte samenvatting van het door mij gepubliceerde te doen voorafgaan aan de eigenlijke mededeeling der feiten en cijfers, waarop ik het oog heb.

I.

Het schijnt mij toe dat, in weerwil van de Talleyrandts bekend aphorisme, de groote meerderheid der menschheid toch nog steeds de taal beschouwt als het beste, ofschoon niet het eenige, middel om gedachten voor anderen waarneembaar te maken, vooral sedert de uitvinding van het schrift de gelegenheid heeft geopend om dit te doen verre buiten de grenzen van tijd en plaats, welke de natuur aan het gesproken woord stelt. Het werktuig der menschelijke gedachte zou eenvoudig volmaakt zijn, of het volmaakte al zeer dicht naderen, wanneer dit bij alle volken en in alle tijden steeds hetzelfde was, vooral omdat daarmede natuurlijk eenheid van schrift zoo licht zou kunnen gepaard gaan. Dit alles is intusschen in de verste verte het geval niet, en daar de omstandigheden nu eenmaal meebrengen dat menschen, die von Haus aus verschillende talen spreken, met elkaar in aanraking komen niet alleen, doch in hun eigen belang genoodzaakt worden om te trachten elkaar zoo goed mogelijk te leeren verstaan, behooren hulpmiddelen te baat genomen te worden om het door den aard der dingen gestelde bezwaar uit den weg te ruimen. De middelen daartoe kunnen zeer verschillend zijn maar zullen zeker het best voldoen indien zij hierin bestaan dat òf degenen, die elkaar anders niet zouden verstaan zich van eene taal bedienen welke allen kennen, òf de een de taal van den ander spreekt. Tot welke dezer men ook zijne toevlucht moge nemen, steeds zal het de eisch zijn dat men de taal van een ander leere, zich vertrouwd make met het besturen van een vreemd vaartuig en daarin zekere vaardigheid trachte te verkrijgen. De noodzakelijkheid hiertoe heeft van lieverlede de taalwetenschap doen ontstaan, die zich in hoofdzaak ten doel stelt, in elk geval naar mijn bescheiden gevoelen zich in de eerste plaats ten doel behoort te stellen, om de regels op te sporen welke in zekere taal gevolgd worden ter aanduiding van begrippen, gangbaar onder hen

die gewoon zijn deze taal te spreken, ten einde daarna, door vergelijking der gevonden wetten met die, welke eene andere taal beheerschen, te komen tot een helderder inzicht in de eigenaardigheden hiervan. Het eerste gevolg van een en ander zal zijn, dat men zich correcter van zoo'n vreemde taal zal kunnen bedienen, en dus beter slaagt in het verduidelijken zijner gedachten aan hen die haar bezigen.

Niet alleen wordt hierdoor het doel beter bereikt, maar men maakt een aangenamer indruk op zijn tegenpartij, wat in zaken veel waard kan zijn. Mij dunkt, als er iets vaststaat, dan is het zeker wel dit, dat hij die zich als een vaardig bestuurder doet kennen meer imponeert dan wie bewijst slechts een onhandig stumpert te zijn. En het moreele overwicht verzekert allicht ook het materieele.

Deze, trouwens weinig diepzinnige, opmerkingen, gelden voor het Maleisch natuurlijk even goed als voor iedere andere taal maar (hoe dit zoo komt, wil ik voorloopig in het midden laten) ik geloof niet dat men eene tweede taal zal kunnen aanwijzen, welker beoefening zóó algemeen is ter hand genomen door leeken, voor wie de moedertaal nog veel te veel raadselen en geheimen verborgen hield dan dat zij ooit een helder licht op de finesses eener vreemde taal zouden vermogen te werpen. Een dadelijk gevolg hiervan is dat bijna alle eenigszins op den voorgrond tredende schrijvers tot verschillende uitkomsten zijn gekomen, en dit niet op ondergeschikte punten, maar omtrent de meest belangrijke hoofdzaken, uitkomsten die uit den aard der zaak slechts dit met elkaar gemeen hebben, dat de wijze waarop zij gemotiveerd worden, het recht geeft om te verklaren dat zij alle even ver van de waarheid moeten staan.

Ik zou veel te uitvoerig worden indien ik dit met voorbeelden ging aantoonen; voor mijn doel acht ik het voldoende alleen te wijzen op het feit dat alle schrijvers spreken van een Maleisch werkwoord of verbum, zonder zich ook maar in het minst de moeite te geven om uit te leggen

wat zij hieronder verstaan. Dat de gelijkstelling der beteekenis van deze technische termen met wat men in de moderne en klassieke talen, in het Sanskrt en het Arabisch, en misschien nog in vele andere, mij onbekende, talen, hieronder verstaat tot verwarring leidt, volgt reeds uit het begrip dat daardoor wordt aangeduid. Want welke andere definitie zou men van die trouwens zeer vage termen kunnen geven dan deze, dat zij stammen zijn welke, naar elk taaleigen in het bijzonder, zich geleend hebben tot verbaalflexie (conjugatie) in tegenstelling met de nomina, die alleen geschikt zijn om de nominaalflexie of declinatie te ondergaan? En wanneer, zooals alle schrijvers gaarne toegeven, de Maleische taal absoluut geene flexie kent, noch verbaal [1]), noch nominaal, waar blijft men dan met dat begrip?

Men zal zeggen, en zeker niet zonder recht, dat moge op grond van evengenoemde definitie, het Maleisch formeel al geene verba kennen, daarom de mogelijkheid niet is uitgesloten dat zij woorden bezit die, wat beteekenis en gebruik in den zin aangaat, volkomen met onze verba overeenstemmen. Doch met deze opmerking komt men niet ver, want hoe zal men, voor het Maleisch, uitmaken of een woord verbum is of niet, nu wij het reagens conjugatie niet kunnen aanwenden? Als een Maleier zegt لاڤر اكو wie zal dan op aannemelijke gronden uitmaken of لاڤر, al dan niet een verbum is? Omdat men in het Hollandsch zegt „ik heb honger" of „ik ben hongerig" is 't daarom geen verbum? Deze manier van onderzoeken kan alleen bewonderaars vinden onder hen die gaarne iedereen zouden zien gelooven dat de Maleier de constructie zijner taal van ons heeft afgekeken, maar zal overigens weinig sympathie ontmoeten. Zegt men ook niet in onze taal, zij 't dan wat ouderwetsch „mij hongert?" En wat is het Latijnsche „esurio", en waarom zou لاڤر niet in vorm en beteekenis gelijk kunnen zijn aan

1) Ik ga zoover niet, en meen dat het Maleisch wel eene periode doorleefd heeft, waarin het neiging had tot iets als verbaalflexie (zie Diss., p. 44).

dit laatste, toch zeer zeker een verbum? Van een woord als بهوا چوڤندان سده ماتي ساكتن منتبكن دارء in den zin ماتي (S. M. 146, 7) zal u ook niemand zeggen of het adjectief is dan wel verbaalvorm of nomen verbale. Evenmin van برهوتغ, dat wij slechts kunnen weergeven met „schuldig zijn", terwijl het Latijn hiervoor debere heeft, en het Fransch devoir, beide echte verba, en van zeer vele andere woorden.

Is het dus om zoo te zeggen niet doenlijk om, bij gemis van die criteria, welke ons in staat stellen om, waar wij met andere talen te doen hebben, op goede gronden te zeggen of wij met een verbum dan wel met iets anders te doen hebben, voor het Maleisch uit te maken wat een verbum is en wat niet, duidelijker komt dit nog uit indien wij in aanmerking nemen dat een eigenlijke verbaalstam in de Arische talen en het Arabisch niet alleen de vorming toelaat van zuivere verbaalvormen, maar ook van de z. g. nomina verbalia (infinitivus of nomen verbi en participium of adjectivum verbale), die nomen zijn in zooverre zij in vele gevallen aan de nominaalflexie onderworpen worden, doch wier casusrectie hen scherp onderscheidt van gewone nomina. Talen, die flexie hebben, veroorloven ons om tusschen deze twee hoofdcategoriën, verba in engeren zin en nomina verbalia, duidelijk te onderscheiden, maar iedere poging om dit ook in het Maleisch te doen moet, juist wegens dat volkomen gemis van flexie, ten eenenmale ijdel blijken. Een woord als ليهت, dat in gebruik zeer dicht nadert aan de verbaalvormen van ons verbum *zien*, wordt in volkomen denzelfden vorm als infinitief gebruikt. En داتغ beteekent zoowel *komt*, als *komen* (infinitief) en *komende*.

De zucht om de Maleische grammatica op dezelfde grondslagen te construeeren als welke in onze westersche talen algemeen voor soliede gelden, is naar mijn gevoelen oorzaak geweest van de thans nog heerschende onzekerheid omtrent zeer belangrijke hoofdpunten hiervan, en dit heeft mij er toe geleid om een anderen weg op

te gaan. Eene taal die om zoo te zeggen absoluut geene flexie kent in den zin dien wij er aan hechten, noch nominaal, noch verbaal, te bestudeeren als had zij wel dat eigenaardige ingredient in hare grammatica, dit kan, mag men a priori zeggen, niet tot bevredigende uitkomsten leiden. Daarom ben ik in mijn proefschrift anders te werk gegaan, en uitgegaan van de tot dusverre door niemand bestreden grondgedachte dat een zin, i. e. de uitdrukking eener gedachte in voor anderen verstaanbare woorden, in den grond der zaak niets anders dan eene samenstelling, hoe gecompliceerd ook, steeds in twee deelen is te ontleden die tot elkaar staan in eene betrekking welke eene treffende overeenkomst vertoont met die tusschen de twee hoofddeelen waarin elk samengesteld woord, uit hoevele elementen ook gevormd, altijd is te ontleden. Het ligt thans niet op mijnen weg dit axioma, waarover veel zou te zeggen zijn, uitvoerig toe te lichten. Ik bepaal mij er toe om met een enkel voorbeeld, zeer ter loops, er op te wijzen hoe de volgorde der onderdeelen van een zin in verschillende talen zich regelt naar de wijze, waarop zij samengestelde woorden vormen, waarbij ik uitsluitend denk aan de Tatpuruṣa's of genitiefconstructie. Het is bekend dat er idiomen zijn die het bepalende deel voorop plaatsen, terwijl andere juist het omgekeerde doen en het bepaalde doen voorafgaan. Iets dergelijks zien wij ook in de zinsconstructie. Dat wij zeggen „ik wil vleesch eten", en niet „ik wil eten vleesch" staat m. i. in zeer nauw verband met ons taaleigen, hetwelk verlangt dat men zal zeggen *huisdeur* als men de deur zijner woning bedoelt, en niet *deurhuis*. Dit laatste zou men in het Maleisch moeten doen, en daarom zegt men ook niet سهاي ماو ماكن تبو maar ماكن تبو سهاي ماو [1].

1) Waarom men in het Engelsch zegt „I will see your friend" en niet „I will your friend see" ofschoon men ook in deze taal zegt *housedoor* en niet *doorhouse* is mij nog niet duidelijk; misschien een gevolg van Normandische invloeden? Merkwaardig is het dat 't Latijn, dat in de zinsconstructie eene ongeëvenaarde mate van vrijheid laat, ook eene zeer geringe neiging toont om samenstellingen te vormen.

Die twee deelen van den zin noemt men subject en predicaat; het laatste omschrijft of bepaalt het eerste, en komt dus in aard overeen met het omschrijvende deel der samenstelling. Zoowel subject als predicaat kunnen op zich zelven weer voor nadere ontleding vatbaar zijn, en uit verschillende elementen bestaan, waarvan het eene dient ter bepaling van het andere.

Beziet men nu de Maleische taal uit dit oogpunt dan blijkt weldra dat zij de neiging vertoont om haren woordenschat (de eigenlijke particula, conjunctio en interjectio, laat ik daar, als buiten den zin staande) te differenticeren in dien geest dat er subjectswoorden ontstaan en predicaatswoorden. De eerste moeten in het subject gebezigd worden maar kunnen ook het predicaat daarstellen; de predicaatswoorden kunnen daarentegen alleen in predicatieven zin gebezigd worden, zóó dat zij òf hoofdwoord zijn in het predicaat, dan wel een of ander subjectswoord omschrijven en bepalen. Als subject zal men deze woorden in een' goeden Maleischen zin niet aantreffen. Men denke zich echter de zaak niet zóó dat elk Maleisch woord, dat geen partikel is, noodwendig òf subjectswoord is òf predicaatswoord. Een zeer groot deel toch der Maleische copia verborum is zoowel het een als het ander en wordt nu eens aangetroffen in de rol van subjectswoord, dan weer in die van predicaatswoord [1]). Dit geldt evenwel uitsluitend de z. g. grondwoorden, want wordt uit zoodanig woord eene afleiding gevormd naar de regels van het taaleigen, dan is behoudens eene enkele practisch weinig belangrijke uitzondering [2]), altijd met zekerheid te

---

1) Natuurlijk heb ik hier niet het oog op woorden als اورغ, انق, كود e. d. die uitsluitend subjectswoorden zijn (en daarom ook wel predicaat kunnen zijn) maar op woorden als ڤينڠ (eene vrucht, maar als predicaatswoord „voor een ander aanzoek doen om de hand van een meisje") كذچي, *sleutel*, maar ook *sluiten*; توتڤ, *deksel* en *dekken*, داتڠ, *komst* en *komen*, ڤانه, *boog*, en „met den boog schieten" e. d.

2) de derivaten met pĕr.

zeggen of wij met de eene dan wel met de andere soort van woorden te doen hebben.

Onder die als predicaatswoorden in den zin fungeerende rededeelen zijn er zeer vele, dit zal ik geen oogenblik ontkennen, die, wat de beteekenis betreft, en in verband hiermede het gebruik, in den regel zijn weer te geven door een of anderen verbaalvorm in onze taal en hare verwanten. Maar dit geeft nog niet het recht om ze botweg verba of werkwoorden te noemen. Het is hiermede ongeveer als met het maleische ماتا. Dit zal in de meeste gevallen beantwoorden aan ons nomen *oog*, zelfs in overdrachtelijken zin, maar de voorstelling dat het Maleische woord precies weergeeft wat ons nomen aanduidt, leidt op een dwaalspoor en tot misverstand, zoodra men uitdrukkingen als ماتا ڤيسو of ماتا تڠكڠ tegenkomt. Een woord als ڤرڬي zal men zeer dikwijls gebruikt vinden waar wij zouden zeggen „ik ga", „wij gingen", „zij zijn gegaan" e. d. of waar men in het Latijn zou vinden de echte verbaalvormen eo, ibat, ierunt, ibis e. d.,. maar wanneer een zelfde woord, in onveranderden vorm, dient om alle personen, tijden en wijzen aan te duiden waarvoor wij, en de klassieke talen en het Sanskṛt nog veel meer, de meest uiteenloopende verbaalvormen van een verbum bezigen, dan kan men moeilijk zoo'n woord een werkwoord noemen. Dit springt zooveel te beter in 't oog als men rekening houdt met het onloochenbare feit dat diezelfde grondvorm ڤرڬي op zijne beurt ook dient om den infinitivus en de verschillende participia aan te duiden, waarin de verbaalkracht om zoo te zeggen latent is. Een werkwoord in den waren zin, een verbaalvorm dus in onze moderne en klassieke talen en in andere, is, in zijne eigenlijke functie voorkomende, altijd hoofdwoord in het predicaat en z. g. Maleische verba, die dit ook steeds zijn, bestaan er ook, voor zoover mij gebleken is. Wel verschillen de predicaatswoorden zeer wat betreft de verhouding der gevallen waarin zij al dan niet hoofdwoord

zijn van het predicaat, en zal men b. v. die welke aan onze modale verba beantwoorden, bijna uitsluitend als zoodanig gebezigd vinden, maar niet zonder uitzondering. Mij is geen Maleisch woord bekend dat, in een goeden Maleischen zin, altijd hoofdwoord van het predicaat is; wie zulke woorden wel kent zou mij zeer aan zich verplichten door eene opgave daarvan.

Wanneer die voorstellingen, waartegen ik te velde trek, nooit aanleiding gaven tot een verkeerd gebruik van Maleische woorden, dan zou het stellig niet de moeite waard zijn hierover uit te weiden. Doch dat dit wel het geval is vergunne men mij met een enkel voorbeeld aan te toonen. In de Spraakleer der Maleische taal van D. Gerth van Wijk wordt van het prefix *mĕ* gezegd „Dit praefix dient om al de actieve vormen van het werkwoord uit te drukken" [1]) welke woorden duidelijker schijnen dan zij in werkelijkheid wel zijn. Het kan natuurlijk aan mij liggen, maar ik moet eerlijk bekennen niet te begrijpen wat de schrijver hiermede bedoelt. „Het werkwoord" zegt hij, en dit wettigt de opvatting dat 't er niet toe doet welk verbum wij nemen, mits de taal slechts de afleiding met bedoeld prefix toelaat. Nemen wij dus, evenals de schrijver, het woord امبل. Nu is het duidelijk dat van één grondwoord met behulp van één prefix slechts één afgeleide vorm is te krijgen, in casu مڠمبل. Moet nu deze afleiding dienen „om al de actieve vormen van het werkwoord uit te drukken"? Van het Maleische werkwoord? Dat kan niet, zonder dat de schrijver in eene al te dwaze contradictio in terminis vervalt; als maar één actieve vorm mogelijk is kan men niet, in één' adem, spreken van „al de actieve vormen". Dus van het Hollandsche verbum? Dit schijnt de bedoeling te zijn, want als zij niet het oog heeft op het verbum in onze taal, waarop dan wel? De diepzinnige woorden zouden dan moeten zeggen „al de actieve vormen die een

1) aldaar (2e. druk) p. 55.

Hollandsch werkwoord zoo al kan aannemen worden in het Maleisch weergegeven door den stam, die in beteekenis 't Hollandsche werkwoord nabij komt, mits deze slechts, waar 't taaleigen dit toestaat, versierd zij met het prefix *mĕ*". Natuurlijk zou men de stelling omkeeren door hieruit te concludeeren „dus zijn alle vormen die het prefix *mĕ* hebben, navolgingen in het Maleisch van onze actieve verbaalvormen", maar voor den adept zou zij alle praktische waarde missen indien hij niet, op grond dier magistrale uitspraak, zal kunnen redeneeren „derhalve, als ik, Hollander, Maleisch wil spreken, en ik kom in den Hollandschen zin waarin ik, om te beginnen, mijne gedachten giet, een' actieven verbaalvorm tegen, dan moet ik er wel aan denken dat ik mij steeds van dien afgeleiden vorm met dat prefix *mĕ* bedien, dat wil zeggen, voor zoo verre het taaleigen dergelijke afleiding toestaat". Maar als hij zóó denkt dan zal hij nimmer redelijk Maleisch leeren spreken [1]), tenzij men mocht beweren dat het volk zijne taal niet meer verstaat, en zelfs de meest beschaafde en ontwikkelde Maleier, wat de fijne en kenmerkende eigendommelijkheden van zijn idioom aangaat, nog ongeveer alles te leeren heeft van den eersten den besten, wien het geviel om, zonder eenige rationeele wetenschappelijke basis, naar zijnen trant eene studie van het Maleisch te maken en daarna urbi et orbi te verkondigen dat niemand ooit zoo diep in de geheimenissen daarvan doordrong.

Het komt mij voor, zooals reeds is opgemerkt, dat men de Maleische Grammatica steeds te veel heeft willen schoeien op de leest van die onzer moderne talen, in het bijzonder het Hollandsch. Daaraan wijt ik het dat elke schrijver van de meest belangrijke grammaticale vormen het zijne denkt niet alleen, maar ook ten beste geeft en nog wel als

---

1) Hij zou zoo goed als nooit eene constructie mogen bezigen als bv. سهاي لديهث want alleen in slappen, waterigen stadhuisstijl zegt men in onze taal liever *door mij wordt gezien* dan het simpele *ik zie*.

munt van hoog gehalte. De leerling, die verteerd wordt van vurig verlangen om nu eens precies te weten wanneer de Maleier bv. بوت bezigt, en in welke gevallen de afleidingen ممبوت, ڤربوت, بربوت, تربوت, دبوت en دڤربوت tot haar recht komen, wordt dientengevolge in zooverre niet terecht geholpen als hij bij elken anderen uitlegger der Maleische spraakkunst gansch andere verklaringen aantreft [1]).

Mijne onderzoekingen hebben tot resultaat gehad dat men geen recht heeft, of liever verkeerd doet, om te spreken van een verbum of werkwoord in het Maleisch, daar ieder, bij het vernemen van zoo'n technischen term, allicht geneigd is om te denken aan eene speciale soort van woorden, van dezelfde natuur als die men in onze talen er mede aanduidt, en die woorden bezit het Maleisch nagenoeg niet. De eenige uitzondering hierop zie ik in vormen als b. v. كُسوهكن (169,4) كُلمڤاتي (164,8) كُسورة (101,7) كُبونة (95,12) كُوبونة (265,14) كَاكو (334,20) e. d. [2]), die, wat hunnen bouw betreft, juist hetzelfde vertoonen als een verbaalvorm in onze talen, nl. de innige samensmelting van een verbaalstam met den wortel van een pronomen personale [3]). Uit-

1) Dat die verklaringen, ongeveer zonder uitzondering, kant noch wel raken en dikwijls van volslagen gemis aan inzicht getuigen in de fundamenten der grammaticale wetenschap in het algemeen heb ik in mijn Proefschrift, naar ik meen met genoegzame uitvoerigheid aangetoond.

2) Deze vormen komen in de S. M. 33 maal voor, (waaronder slechts één maal de samenstelling met den wortel van het persoonlijk voornaamwoord van den 2den persoon) d. i. gemiddeld éénmaal op de 12 bladzijden, wat mij een bewijs is dat de schrijver weinig hiervoor voelde. In het Maleisch zooals ik dit dagelijks hoor spreken bedient men zich nooit van dezen vorm. Wel zegt men b. v. اد كو ليهت, maar als drie afzonderlijke woorden uitgesproken, blijkens het accent. De pers. vnw. اكو en اڠكو worden in de spreektaal gewoonlijk verkort gebezigd, maar toch als zelfstandige woorden. Zoo zegt men ook wel جكلو كو براولة, maar in drie woorden; bezigde men het subjectief-passief (horribile dictu!) dan zou men moeten hooren جكلو كو ڤراولة in twee woorden, en dit voorrecht miste ik tot dus verre.

3) Zie verder Diss. pag. 44, sq. In de onlangs gepubliceerde Bimaneesche Spraak-

gezonderd deze vormen heeft het Maleisch geene woorden die in aard en gebruik overeenkomen met wat wij verba noemen. Wel bezit het een belangrijk kwantum woorden die uitsluitend of nagenoeg zonder uitzondering, dan wel bij voorkeur in het predicaat gebruikt worden waarin zij dan òf hoofdwoord zijn, d. w. z. de functie van een verbaalvorm (verbum finitum) in onze talen vervullen, òf wel als infinitivus of participium optreden, doch steeds zonder dat een verschil in *vorm* wijst op het verschil in *functie*, gelijk in de Arische talen het geval is. Dit met voorbeelden en cijfers uit de Sadjarah Mělayu aan te toonen zal het eerste deel zijn mijner taak; daarna stel ik mij voor te onderzoeken welk verschil in beteekenis tusschen de verschillende vormen der afgeleide predicaatswoorden bestaat.

II.

Zooals gezegd, zijn de grondwoorden, wat betreft het differentiatieproces dat tot het ontstaan van predicaatswoorden leidt, tot zeer uiteenloopende stadia gevorderd. Een groot deel is nog zuiver subjectswoord, een ander deel wordt alleen bij uitzondering als predicaatswoord gebruikt, weer een ander deel treedt bij voorkeur als zoodanig op, terwijl er eindelijk zijn die uitsluitend in laatstgenoemde hoedanigheid voorkomen. Een afdoend criterium is de plaatsing van het pronomen personale; kan dit alleen vóór eenig grondwoord staan, dan behoort het tot laatstgenoemde soort; dit is het geval met woorden als بري, ليهت, ڤرچاي e. d. Naar ik meen kan b.v. ڤرچاي كامو niet beteekenen „uw vertrouwen". Kan dit pronomen slechts daarachter staan

kunst van Dr. Mr. J. C. G. Jonker leest men op pag. 283 „In de eerste plaats is omtrent het finiete werkwoord op te merken dat de verbinding van het pers. voornw. en het handeling-aanduidend woord vrij innig is, waardoor het Bim. werkwoord meer het onze nadert, dan dat het geval is met de werkwoordelijke vormen der overige westelijke M. P. talen". Van die innige verbinding is in het tegenwoordige, levende, Maleisch, blijkens mijne waarnemingen, niets meer over.

dan is het een subjectswoord; سهاي روميه is in het Maleisch geen verstaanbare zin, zooals سهاي تيڠق zou zijn. Van woorden die in beide functies voorkomen werden reeds eenige genoemd, die een ieder voor zich ad libitum vermeerderen kan; men zegt zoowel دانڠكو als اكو دانڠ, zoowel تاهون als تاهو اي. Alle woorden waarmede dit het geval is verkeeren in het tusschenstadium.

Deze categorie, alsmede die woorden, welke men uitsluitend als predicaatswoord gebezigd ziet, komen nu in den Maleischen zin voor òf als hoofdwoord van het predicaat (bij ons het verbum finitum) òf zij spelen daarin de meer ondergeschikte rol van infinitief en participium. In den zin ايسق هاري وقتو عصر متهاري دانڠ سبوه كڤل (112, 6) is دانڠ in gebruik gelijk aan onzen verbaalvorm *komt* in den zin: „morgen middag komt er een schip". Maar in هندقله سكرا دانڠ (108, 1) stemt het volkomen overeen met onzen infinitief in „wil toch spoedig komen", terwijl in: تياد كامي مليهت سورڠ ڤون منسي دانڠ كماري (44, 22) het eveneens een infinitief schijnt, in zooverre als wij zouden zeggen „niet één mensch hebben wij hier zien komen". In andere talen echter, met name de klassieke, zou men in zoo'n geval den participiaalvorm gebezigd vinden [1]), wat logisch juister is dan ons gebruik van den infinitivus. In de zinnen: راج صوران ڤون تياد داڤت ماسق بارڠسياف ڤون بايك ماسقله (31,7), ايالة مڠولوكن اورڠ ماسق ايت (203,13) en (115,19) vinden wij 't woord ماسق in dezelfde drie functies gebezigd. Ook grondwoorden welkē de afleiding met het prefix *mĕ* toelaten treden in deze drie hoedanigheden op. Zoo leest men bv: كات تونهمب ڤانه آدم دڠر جوك (300, 17) waarin دڠر als verbaalvorm fungeert; daarentegen kan in: اد سهاي دڠر اد يه سهاي منڤكالي سهاي امس (207,2),

1) In 't Engelsch zeg t men „I did n't see any one coming".

dit zelfde دڠر niet beantwoorden aan een verbum finitum bij ons en onze verwanten, omdat het geen hoofdwoord is in het predicaat, maar nadert het in functie het participium in „I have been hearing" of iets dergelijks. Een zin waarin dit zelfde woord als infinitivus optreedt heb ik in de Sadjarah Melayu niet aangetroffen, maar ik twijfel er niet aan of men zal جڬ اڠكو تياد ماو دڠر toch wel als Maleisch willen aanmerken. Het zoeken naar vele zinnen waarin een zelfde woord als predicaatswoord in meergenoemde drie functies voorkomt is uit den aard der zaak een arbeid waarvan het tijdroovende niet opweegt tegen de daarmede te verkrijgen resultaten.

Zulke woorden als داڠ, ماسق, en دڠر in de hierboven gegeven voorbeelden kan men slechts ten onrechte verba noemen, niet alleen wegens de totale afwezigheid van eenig verschil in uiterlijk voorkomen tusschen verbaalvorm en nominaalvorm (nomen verbale) maar nog veel meer wijl van eenige aanduiding van verschillen in personen, tijden en wijzen door verschillen in den vorm absoluut geen sprake is. De zin ايڤون ساڠت كاسه اكن دلي (53,16) kan even goed beteekenen „hij heeft u zeer lief" als „hij had u zeer lief", „hij heeft u zeer lief gehad" „hij zal u zeer lief hebben" of „hij zou u zeer lief hebben". Alleen het verband met hetgeen voorafgaat of volgt kan ons leeren wat precies bedoeld wordt. Zoo zal een woord als كلور (uitgaan, uittrekken) in precies denzelfden vorm gebezigd worden of het voorafgegaan wordt door اكو dan wel door اڠكو, اي, كيت, كامي, كامو enz.

Het verschijnsel dat een zelfde vorm gebezigd wordt ter aanduiding van zeer uiteenloopende beteekenissen, ziet men niet slechts daar waar wij eigenlijke verbaalvormen zouden bezigen, maar ook bij de nomina verbalia. Ter aanduiding van de verschillen in beteekenis, die men b. v. in het Grieksch en Latijn door de verschillende infinitivi te kennen gaf, kan het Maleisch slechts beschikken over één

vorm. Zoo kan بري even goed beteekenen „te geven" als „te zullen geven, te hebben gegeven, te zullen gegeven hebben". En ليهت kan evengoed zijn *videre* als *vidisse*. Wat de participia aangaat, ook hierbij wordt de onderscheiding in participia praesentis, futuri en perfecti wel gemaakt wat de beteekenis betreft, maar van eene aanduiding der onderlinge verschillen door uiteenloopende vormen is geen spoor te vinden.

De volgende voorbeelden bewijzen, zou ik meenen, afdoende dat 't gebruik van zulke verbale grondwoorden als infinitivus precies dezelfde nuances te zien geeft als in andere talen, en ook bij ons. Zoo vinden wij: تتكال ميذم ايت سموان دڤرسمبهكنن „tijdens het drinken werd alles medegedeeld"; تمنن ماكن ثياد سڤورغ (122,8) „een metgezel bij 't eten had hij niet"; ساكتن منتهكن دارة (146,7) „zijne ziekte was bloedopgeven"; دسورهن ارق سڤرت عادة ڤرڭي ايت جوڭ (160,19) „hij liet hem met staatsie omgeven, zooals gebruik was bij het vertrekken, sc. van aanzienlijke personen"; ماري كيت چوب نايڭ (174,17) „komt, trachten wij boven te komen"; دتيكمن تڤه دودق (276,10) „hij doorstak hem onder het zitten". Dat verbale woorden waarvan een derivaat met het prefix *mĕ* bekend is, op geheel dezelfde wijze gebruikt worden, ziet men uit de volgende voorbeelden: هندقله تونهمب هنتركن اي كڤد همب (39,3) „wil hem bij mij brengen"; مڭ دسورة ڤينغ اوله سڤ سڤرب (48,2) „Sang Sapoerba liet aanzoek doen om hare hand"; سڤرت سودار سجالن جدي (142,10) „als broeders en zusters van één' gang bij 't ter wereld komen, d.w.z. van dezelfde moeder"; مڭ تيته بڭند ڤرڭي اڤكو ليهت (335,12) „en de vorst beval: ga gij eens zien"; سكالي ڤارغ جوا تن ڤرڤانه هيتم ڤون مانيله (342,7) „met één keer houwen, (dus: met één houw) was T. Perpatih Itam dood"; انق سري

نار دراج يغ سيس بونه ايت (387,8) „het kind van Sri nara di Radja dat het overschot was van dat moorden".

Ter illustratie van 't gebruik van dergelijke woorden als participia breng ik de volgende voorbeelden bij: سدة راج سكندر ملیهت متهاري تربت (24, 18) „nadat Alexander de Groote de opgaande zon gezien had"; كلكون مخدم سمبهيغ ايت (114, 3) „de wijze van doen van dien biddenden Maḥdum روڤان سڤرت اير تورن اتس بوكت (214,5) „zij maakten den indruk van water, nederkomende van eene hoogte: سڤرت عادة بندهار ماتي (272, 15) „zooals 't gebruik wilde bij een overleden Bandahara"; بورغ تربغ ڤون ترهنتى منڤر بوڤين (304,16) „zelfs vliegende vogels hielden stil, dat geluid vernemende"; ادكه هريمو دڤرچاي ماسق كدالم كاون كمبغ (321, 13) „vertrouwt men een tijger, binnengegaan (binnengaande? binnen zullende gaan? wie zegt het precies?) bij een troep geiten?" Van verbale woorden die eene afleiding met *mĕ* veroorloven vermeld ik de volgende voorbeelden: مك دليهت اوله ڤاوغ كڤال منسي لكت ڤد كمودي (101, 15) „de loods zag een menschenhoofd, klevende aan 't roer"; اكن همب جادي بندهار برڬرق ڤون تياد (293, 7) „en ik, Bandahara geworden, verroer mij in het geheel niet." In de hier gegeven voorbeelden dienen die als participia gebezigde verbale woorden ter omschrijving of bepaling van een nomen of pronomen. De volgende zinnen bewijzen dat zij, volkomen als in de Arische talen en het Arabisch, ook een adjectief kunnen bepalen: تن ڤيرق تياد ڤاتت ديم دكلغ لاڬى (138, 1) „T. Peraq was niet meer waardig om te Kĕlang te wonen" [1]); مك چوڤندان ڤون ساكت منتهكن داره (146, 1) „Tju Pandan was ziek, opgevende bloed"; ادڤون اكن بندهار لوبق باتو ايت ڬاڬه ماكن ناسى (370, 18) „Die Bandahara Loebaq Batu nu was geweldig, etende rijst"; يغ ڤاتت دائت

1) Wij gebruiken den infinitivus; verwante talen bezigen in dit geval, en ik zou zeggen met meer recht, een participiaalvorm.

سلت دانڬراهي سلت (204, 9) „die waardig was een zeestraat als apanage te krijgen, die werd daarmede begiftigd"; دان دبري يڠ لاين جادي ڤڠولو بندهاري (216,22) „en hem werden lieden ter zijde gesteld, die geschikt waren om Pangulu Bandahari te zijn". In de volgende voorbeelden vinden wij weer een ander gebruik van de participiaal beteekenis der verbale grondwoorden: سڬل راج ٢ در مشرق لالو كمغرب (29,7) „alle vorsten, van 't oosten gaande naar het westen" [1]); مڠتاكن راج صوران داتڠ هندق مڽرڠ بنوا چين (34,17) „zeggende: Radja Çurān komt, willende aanvallen het rijk van China"; تله سمڤي سكليڠن مڠتاكن (94,17) „ter plaatse aangekomen, berichtten allen"; موسم ڤون سمڤي اكن كمبلي ڤولڠ (97,4) „het jaargetijde is aangebroken om terug te gaan, huiswaarts keerende"; تورن اورڠن سمبهيڠ دڠنتي ملاك اين (112,7) „de bemanning zal aan wal gaan om te bidden (zullende bidden) aan 't strand van Malakka"; اد براڤ هاري دلاوت سمڤيله كڤاسي (225,2) „eenige dagen op zee geweest zijnde, kwamen zij te Pasai aan"; جكلو اي دانڠ مڠت جنجين (168,21) „als hij komt om het beloofde te vragen, d. i. zullende het beloofde vragen"; جكلو كيران اد هڠ توه هيدڤ (195,15) „als toch Ang Tuwah er nog was, levende"; مك سري ديوا راج تمڤل كهداڤن دودق دكڤال ڬاجه (282,3) „en Sri Dewa Radja rukte voorwaarts, gezeten (zittende) op den kop van zijn olifant". Dat ook verbale grondwoorden, die in de afleiding met *mĕ* bekend zijn, in deze zeer uiteenloopende functies gebruikt worden, bewijzen de volgende voorbeelden: دان تولڠن اد لكت ڤد لوكه ايت (75,5) „de graten zijn er nog, klevende aan de fuik"; مك ڤرمسكمبڠ كمبالي مڤهادڤ سڠ سڤرب ڤرسمبهكن اوار ايت سده

1) De vertaling „alle vorsten van 't oosten gingen naar 't westen" of eenige andere, waarbij لالو met een verbaalvorm wordt gelijkgesteld, geeft geen zin.

ماتي (61,9) „En Parmaskumamambang keerde terug om voor Sang Sapurba te verschijnen en hem mede te deelen (zullende hem mededeelen) dat die slang reeds dood was". De letterlijke vertaling geeft, dit stem ik dadelijk toe, in het Hollandsch dikwijls gedrongen, stijve zinnen, maar er is geene enkele reden om hierbij uitsluitend met onze moedertaal te rade te gaan. Grieksche en Latijnsche zinnen, even letterlijk vertaald, geven ook stijve periodes te zien, doch dit bewijst eenvoudig dat 't Maleisch, wat het gebruik der participia betreft, veel nader staat aan de klassieke talen dan aan 't Hollandsch, wat nog zoo vreemd niet is. Wij zijn nu eenmaal gewoon om in finale, temporale en causale ondergeschikte zinnen bij voorkeur een verbum finitum aan te wenden, maar men heeft niet het minste recht om te verwachten dat het nu ook in het Maleisch zoo moet zijn.

Dien eenvoudigen, niet op onmiskenbare wijze afgeleiden, vorm der predicaatswoorden noemde ik, voor zooverre zij verbale kracht hebben, in mijn proefschrift den Aorist, omdat zij dat verbale begrip zoo onbegrensd en onbepaald mogelijk voorstellen. De nadere bespreking, of liever motiveering, van dezen technischen term moet wachten tot het volgende gedeelte van dit opstel. Hier wensch ik echter al vast mede te deelen dat die aorist*vorm* (gepaard gaande met aorist*beteekenis*) der verbale predicaatswoorden in de Sadjarah Melayu, als ik goed geteld heb, 3925 maal voorkomt [1]). In 3187 gevallen beantwoordt deze aorist aan

1) Dit cijfer, evenals de meeste andere welke zullen worden medegedeeld, kan natuurlijk niet als wiskunstig juist worden aangemerkt. Daargelaten mogelijke, of liever onvermijdelijke, vergissingen en onjuistheden, die samen de persoonlijke fout van den waarnemer veroorzaken, houde men wel in het oog dat zeer dikwijls de vraag of men met een verbaalgrondwoord te doen heeft of met iets anders, voor uiteenloopende beantwoording vatbaar is. Ik wijs slechts op woorden als ماتي, تاكت, كاسه, برانى e. d. Toch zou 't mij zeer verwonderen indien, alles samengenomen, de cijfers meer dan eenige procenten van de waarheid bleken af te wijken, zoodat zij voor het beoogde doel zeer voldoende mogen heeten.

een' verbaalvorm in onze taal of hare verwanten, terwijl ik in 738 gevallen eerder zou denken aan een nomen verbale; eene verhouding derhalve als 81 tot 19. Het onderzoek naar de frekwentie der infinitivi en participia gaf als resultaat 449 gevallen van een gebruik als infinitivus tegen 289 waarbij de opvatting als participium voor de hand lag. In procenten uitgedrukt vindt men dus voor 't gebruik der aoristvormen in de Sadjarah Melayu als verbum finitum, infinitief en participium de cijfers 81%, 11½% en 7½% ongeveer.

Onder deze aoristvormen zijn er die klaarblijkelijk door de suffixen كن en ءي gevormd zijn van grondwoorden welke meerendeels ook zonder een dier suffixen als predicaatswoord optreden. De beteekenis, en het daarmede nauw samenhangende gebruik in den zin, verschilt niet van die der grondwoorden; evenals deze beantwoorden zij nu eens aan een verbum finitum in onze taal, dan weer aan een infinitief of participium, en in het laatste geval met dezelfde nuances. Dergelijke verbale grondwoorden als نماءي, بچراكن, ڤيكركن, كتهوي, ڤرسمبهكن e. a. komen in de Sadjarah Melayu 235 maal voor, gevende derhalve niet meer dan 6% van het totale aantal verbale grondwoorden 1). In 166 gevallen zijn zij hoofdwoord van het predicaat; 58 maal fungeeren zij als infinitivus (waarvan 36 maal na دسورء en de synoniemen hiervan) en niet meer dan 11 maal treden ze als participium op, volgens mijne aanteekeningen. Procentisch uitgedrukt krijgt men dus de cijfers 71%, 25% en 4%, tegen 81%, 11½% en 7½% voor de andere categorie. Daaruit blijkt dat de verhouding tusschen verbum finitum en nomen verbale voor beide soorten niet veel uiteenloopt, maar dat de afleidingen met كن en ءي veel meer neiging toonen om als infinitief op te treden, en bijna niet met participiaalkracht voorkomen.

1) Ofschoon afleidingen met behulp van suffixen beschouw ik ze toch, wat de verbaalkracht betreft, als grondwoorden.

De schrijvers, zelfs van de meest uiteenloopende richtingen, zijn het hierover althans vrij wel eens dat die aoristvorm van een deel der verbale grondwoorden en van bijna alle met كن en ءي afgeleide, zich er toe leent om eene afleiding te vormen met behulp van het prefix *mĕ*, naar de phonetische eischen der taal al dan niet gesloten door een' nasaal, die in 't eerste geval dikwijls algeheele verdwijning van den aanvangsconsonant van 't grondwoord ten gevolge heeft. Wat zij echter, naar ik meen zonder uitzondering, verzuimen is er op te wijzen dat het niet ontbreekt aan met dit prefix afgeleide vormen, nevens welke de grondvorm niet, of zoo goed als niet, gebruikelijk is. Uit de Sadjarah Melayu teekende ik aan de afleidingen مڠهادڤ[1] (148), ملاينكن (43) منجنجڠ دلي (15) مناڠس (9) مڠاجر (8) ملمڤت (6) منمڤڠ (6) مڤلمڤي (6) مڠونس (5) مڤالق (3) en verder مڤبرڠ, مڤلنچر, مڤلم, مندارت (3) مڠنڠ (3) مانتڠ (3) مڤساڠ, مڠاكو, مڠهارڤ en nog eenige andere, in 't geheel 286 gevallen daarstellende of ongeveer 15% van 't totaal.

Een onderzoek naar de syntaktische functie dezer afleidingen leert afdoende dat zij op volkomen dezelfde wijze gebezigd worden als de verbale grondwoorden, d. w. z. dat zij evengoed hoofdwoord van predicaat kunnen zijn als infinitivus of participium, en in alle gevallen zonder dat, wat het verbum finitum betreft, eenig verschil in vorm wordt gemaakt voor de verschillende personen, tijden en wijzen, terwijl de infinitivi en participia (praesentis, futuri en perfecti) slechts door één' vorm worden aangeduid. Eene reeks voorbeelden moge dit eerst boven allen twijfel verheffen.

Zinnen waarin die afleidingen met *mĕ* als hoofdwoord

---

1) Eene enkele maal (152,7) vond ik ook هادڤ gebruikt; ik betwijfel echter of dit wel juist is, en ben eerder geneigd hier aan eene schrijffout te denken. De vorm مڤمبڠ is verreweg de meest gebruikelijke, maar dat ممبڠ ook als verbaalwoord fungeert, blijkt op 97,14 en 125, 20.

van 't predicaat optreden zijn de volgende: مک بکند ڤون ممولائي ڤکرجائن (90, 15) „en de vorst maakte een aanvang met het feest"; دان جک بکند مڠکلر اورڠ (118, 10) „en als de vorst titels schonk aan zijne lieden"; مک بکند ڤون مڠنڠ هڠ توه ڤول (195, 12) „en de vorst werd weer Ang Tuwah indachtig"; بايکله اکو ممبوڠ ديريکو (42 6) „het is beter dat ik mij van kant maak"; ماسڠ٢ مڤونس سنجتان (95, 10) „ieder trok zijn wapen"; تياد اي مڤمبه کملاک (209, 9) „hij bracht geene hulde aan Malakka"; ماريله کيت مڠامق (207, 20) „komt, gaan wij hen te lijf"; سهاي بلم منڤر (339, 14) „ik heb nog niet gehoord". In de volgende plaatsen is het subject een nomen: مک ڤرميسوري مڤوره برلڤکڤ (62, 18) „en de koningin beval voor haar gereed te maken"; مک مهراج دراج مڤورڠ دامي (254, 4) „Maharadja di Radja deed vredesvoorstellen"; سڬل هوتن بلنتار هابسله منجادي ڤادڠ (29, 19) „bosschen en wildernissen, alles werd kaal land"; مک اولر ايتڤون منچيم باو منسي (61, 4) „en die slang snoof menschenlucht in"; سکالي ڤرستوا بادڠ مناهن لوکه (75, 2) „eens nu was Badung aan 't visschen met de fuik"; مک بودق ايتڤون ممبوک متان (162, 6) „en die knaap opende de oogen"; مک ڬاڬق ايتڤون مڠمبڠکن سايڤن (186, 18) „en die kraaien hielden hunne vleugels uitgespreid".

Voorbeelden van 't gebruik der afleidingen met *mĕ* als infinitivus, zoowel aanduiding van het tegenwoordige als van het verledene en de toekomst, leveren de volgende plaatsen: اڤ بچار کامو ڤد منولقکن بلا اين (34, 21) „wat is uw gevoelen omtrent het afwenden van dezen ramp?"; مک کدوان کايله سبب مندائت انق راج ايت (46, 9) „en beiden achtten zich rijk door het vinden van dien vorstentelg"; مک ايله دتيتهکن اوله بکند ممبونه اولر ايت (61, 1) „hem werd door den vorst bevolen dien slang te dooden"; مناهن لوکه

جوڠ كرجان (85, 20) „'t visschen met de fuik, dat alleen was zijn werk"; كرن منڠر تون ڤتري هندق ممبله سوامي (165, 13) „op het vernemen dat de Prinses zich een' gemaal wenschte te kiezen"; ترلالو سكچيت هتين اوله منڠر (108, 14) „zeer verheugd was hij wegens het vernemen"; تيدا اكو بري منولغ اكو (197, 21) „ik sta niet toe mij te helpen"; سبب جسان ممبونه مهراج ڤرمي سورا (215, 1) „uithoofde van zijne verdienste den Maharadja Parmaisura gedood te hebben"; كارن عادة راج ڤهڠ ممڠكل اورڠ كاي٢ ملاكٔ تون (259, 21) „want het was de gewoonte der vorsten van Pahang om de orang kaya's van Malakka tuwan te noemen" 1); دمكينله تاهون قاضي منار منتكن بلادو ايت (283, 8) „zoo groot was de handigheid van Kādhī Mĕnawar in het hanteeren van dien korten dolk"; ليڤتله تاهوكو ممانه (320, 9) „zie mijne vaardigheid in het boogschieten".

Dat die afleidingen met het prefix *mĕ* ook als participia gebezigd worden, in volmaakt dezelfde gevallen als de verbale grondwoorden, blijkt genoegzaam uit de volgende zinnen: سڠرت بوڤي هللنتر ممبله بومي (33, 21): „als 't geluid van den donder, den grond splijtende"; تيدا برڤتوسن لاكي ڤراهو اورڠ منجمڤت ايت (57, 21) „er kwam geen einde aan de vaartuigen der (hen) afhalende menschen" 2); مكٔ اوله اورڠ

1) Men beproeve eens in dezen zin en in den voorgaanden de vormen ممبونه en ممڠكل weer te geven met een verbum finitum!

2) Er is wel eens beweerd dat in dit geval en in andere dergelijke, het relativum يڠ elliptisch zou zijn, doch zonder den minsten grond. Voor elk kwalificeerend woord, ook voor gewone adjectieven, kan men altijd dit pronomen zetten en eene behoorlijke Maleische uitdrukking behouden, maar niet zonder wijziging in de beteekenis. De uitdrukkingen اورڠ ساكت en اورڠ يڠ ساكت beteekenen niet precies hetzelfde; in laatstgenoemde wordt bijzondere nadruk gelegd op het kwalificeerende woord, en dit zou ook het geval zijn indien men zeide: ڤراهو اورڠ يڠ منجمڤت in plaats van ڤراهو اورڠ منجمڤت.

ممبوت بيكڠ ايت (104, 19) „en door de menschen, bakkende die koekjes"; ترلالو امت مالون ملیهت حال انقن ايت (107, 18) „zeer groot was zijne schaamte, ziende het lot van zijn kind"; مک اورڠ ملیهت ڤون ڤنه سسق (177, 14) „en de toekijkende menschen stonden opeengepakt"; اڤ داي کول مڽندل دي (179, 4) „wat moet mijn list zijn, dat zullende ontrukken"; سبب دلي تونکو سباکي مڠڠه دي (195, 21) „want uwe hoogheid is als het ware steeds aan hem denkende"; سڤرت اورڠ مڠنتق دسورڠ بنتل (165,14) „als een geeuwend mensch, wien men een kussen toeschuift" en in tallooze andere 1).

Ook ter bepaling van adjectiva dienen de hier besproken vormen; voorbeelden daarvan geven de volgende plaatsen: راج چين هيبت منڠر خبر ايت (34, 19) „de keizer van China was bevreesd, hoorende die tijding"; شهدان تعجب اي ممندڠ ڤکاينن (37, 16) „en hij was verbaasd, beschouwende zijne kleeding"; نسچاي جمو اورڠ منڠر دي (42, 17) „zeker zullen de menschen walgen, dit hoorende"; مالو همب ممباليکي لاکي (227, 2) „ik zou beschaamd zijn, weer daar terugkeerende"; يڠ ڤاڎت منجادي بندهار (294, 6) „die geschikt zijn om te worden (zullende worden) Bandahari"; کرن هڠ ندیم ايت ترلالو امت بيجق ممانه (325,13) „want die Ang Nadim was buitengewoon vaardig schietende". 2)

Eindelijk treffen wij de derivaten met *mĕ* met participiaalkracht aan, gebezigd in de meest uiteenloopende en karakteristieke gevallen, in zinnen als bv. deze مک راج کڤک شاه جوهن ڤون برديري ممڠ ڤانجن (31, 9) „en Radja Kangka

Dat in gevallen waarin het kwalificeerende woord de kracht van een nomen verbale heeft die nadruk van zelf daar is, wordt bij eene dergelijke bewering stilzwijgend aangenomen, en door geen zweem van bewijs gestaafd.

1) Zie bv. nog 87, 9; 114, 15; 188, 1; 200, 4; 207, 13; 241, 21; 310, 6 en 32 4, 6.

2) Zie verder nog 36, 20; 37, 16; 61, 16; 84, 13; 148, 2; 176, 9; 269, 15; en 276, 13.

Sjah Djohan stond daar, den boog in de hand houdende"; سڬرا اي تمڤل مڠوسر راج چولن (33, 17) snel rukte hij vooruit, zullende Radja Tjulan verjagen"; مک بجترم شاه ڤون ڤرڬيله ممبوڠکن ديرين (42,7) „Bitjitram Sjah ging heen, zich van kant willende maken"; تاکت ڤول بيت مليهت دي (43, 13) „ik vreesde, hem ziende"; مک دنماءين ڤاسي مڠورت نام انجڠ ايت (91, 22) „en hij noemde dat Pasai, volgende den naam van dien hond"; مک داتڠ اورڠ منتق دي (106, 8) de menschen kwamen, hem zullende houwen"; راج رکن ماسق مڠهادڤ (128, 1) „de vorst van Rĕkan ging naar binnen, zijne opwachting willende maken"; مک لمبڠ ايت مڠمبل جاتڤ کتاتڤ (158, 22) „en die lans, opspringende, viel op den grond"; اي برجالن مڠاتر اورڠ ماکن منجق٢ دڠن کيڤس (296, 12) „hij liep rond, plaatsen gevende aan de gasten, (daarbij) wijzende met zijn waaier"; مک دسرهکن مڠاجر ڤد سورڠ معلم (386, 17) „en hij werd overgegeven, zullende onderricht ontvangen, aan zekeren geleerde" 1).

Blijkt uit de hier gegeven voorbeelden, die met tallooze andere, om zoo te zeggen à discrétion, zouden te vermeerderen zijn, duidelijk genoeg dat de voorstelling, als waren die vormen met *mĕ* bij uitnemendheid de verbale vormen van het actief, ten eenenmale onhoudbaar is, de vergelijking der frekwentie van deze vormen, en vooral van de drie hoofdfuncties onderling, met die der verbale grondwoorden leidt tot verrassende uitkomsten. Afleidingen met *mĕ* komen in de Sadjarah Melayu 1922 maal voor, dat is dus iets minder dan de helft van de gevallen waarin men een verbaal grondwoord gebezigd vindt 2). In 886 gevallen

1) Men raadplege verder 24, 20; 54, 13; 59, 9; 65, 15; 78, 8; 83, 15; 97, 10; 109, 18; 130, 3; 151, 17; 215, 19; 238, 21; 304, 17; 316, 22; 367, 11 en 368, 11.

2) Eene dergelijke waarneming heeft velen geleid tot de malle bewering dat de Maleier zich zoo gaarne van het passief bedient, natuurlijk met behulp van eene redeneering a contrario,

is die vorm hoofdwoord van het predicaat, en 1036 maal infinitief of participium; als infinitief komt deze vorm 375 maal voor. In procenten uitgerekend is dus de verhouding: hoofdwoord in het predicaat 46%, infinitief 19½% en participium 34½%. Eene vergelijking met de cijfers, voor de verbale grondwoorden verkregen, nl. 81%, 11½% en 7½% leert ons dat, terwijl de verbale grondwoorden in verreweg de meeste gevallen hoofdwoord van 't predicaat zijn, de afleidingen met *mĕ* bij voorkeur als infinitief en participium worden gebezigd. Doch terwijl de eerste soort, geen hoofdwoord van 't predicaat zijnde, meer infinitief is dan participium, zien wij bij de derivaten met *mĕ* juist het omgekeerde.

Het is, zooals reeds is opgemerkt, de aandacht van de meeste schrijvers niet ontgaan dat er vele verbale grondwoorden zijn die geene afleiding met het prefix *mĕ* in de levende taal kennen, maar van cijfers, die een denkbeeld kunnen geven van de verhouding tusschen die predicaatswoorden en andere, waarmede dit wel het geval is, bleek mij nergens iets. Dat de meerderheid tot laatstbedoelde soort behoort, als men eenvoudig rekening houdt met elk woord op zich zelve, en de frekwentie van gebruik verwaarloost, wil ik voorloopig aannemen. Maar wie ook rekening houdt met dit laatste, die komt, althans wat de Sadjarah Melayu betreft, tot zeer verrassende uitkomsten. Van de 3925 maal dat men in dit werk een verbaal grondwoord gebezigd ziet, wordt niet minder dan 3065 maal een grondwoord gebruikt dat geene afleiding met *mĕ* toestaat. Ik acht het onnoodig die alle op te geven, maar de voornaamste wil ik toch wel even noemen. Deze zijn; داتڠ (371), اد (355) هندق (eene enkele maal هندقكن) (265), ڤرڬي (187), كمبالي (91), سمڤي 1) (95), داڤت (147), دودق (149), ذايك (174), لاري (51) ماو (46) كنا (64) كلور (75), تاهو (83), تورن (127), ماسق

(43), بولة (24) 1), مڠكت (21), كهوين (14), قابل (10), الة (10)
هيلڠ (35), تيڠكل (44), ديم (71), ماكن (81), ماتي (14), تاكت
(28), لالو (27) ڤولڠ (22), تمڤل (18), جاته (21), اندر (16), كاسه (15)
(15), تربت مندي (13), سنتڤ (13), ڤرڠ (10), en سمبيهيڠ (10)
samen 2855 gevallen daarstellende van een verbaal grondwoord dat men niet, door de aanhechting van het prefix *mĕ*, tot een z. g. *eigenlijk verbum* zou kunnen maken. Hierbij komen nog 68 andere, wier frekwentie minder dan 10 bedraagt, met een totaal aantal van 210, zoodat in 3065 van de 3925 gevallen, waarin een verbaal grondwoord is gebezigd, de keuze tussschen dit en eene afleiding met *mĕ* volstrekt uitgesloten is, d. w. z. in 78% der gevallen. Ik geloof niet dat velen, die in de „Spraakleer der Maleische Taal" studeeren en in § 111 daarvan lezen dat „eenige stamwoorden" zonder de minste verandering in vorm als werkwoorden optreden, zullen verwachten dat dit „eenige" wat de Sadjarah Melayu aangaat, 106 beteekent, met eene totaal frekwentie van bijna vier vijfde.

Van de inzichten des schrijvers van genoemd werk op dit punt en van degenen die hem hierin voorafgingen of gevolgd zijn, heb ik tot mijn' spijt niet die klare voorstelling welke ik zoo gaarne zou wenschen. In mijn proefschrift moest het betoog, dat dit uitsluitend ligt aan de begripsverwarring waarvan die spraakleer de zonderlingste staaltjes levert, uit den aard der zaak vrij beperkt zijn. Ook in dit opstel kan van eene analyse van des auteurs stellingen, in verband met de redeneeringen langs welke hij hiertoe gekomen is, geene sprake zijn; mogelijk dat ik mij bij eene andere gelegenheid eens in het bijzonder daartoe ga zetten. Maar voor zooverre ik een en ander begrijp is de quintessens deze dat een zin als اكو ليهت niet beteekent „ik zie", en als men op eene juiste vertaling prijs stelt, ook niet met deze woorden mag worden weergegeven, omdat hetgeen de

1) Dit moge eene verbastering zijn van برأولة, in de levende taal geldt het als grondwoord.

Maleier zegt, in onze taal eerst nauwkeurig wordt weergegeven met de woorden „door mij wordt gezien"; اکو ملیهت, dat zou pas met onzen zin „ik zie" op eene lijn mogen staan. Naar een wiskunstig betoog van die fraaie theoriën zal men vruchteloos zoeken, maar de billijkheid gebiedt hier dadelijk bij te voegen dat een dergelijke eisch ook onredelijk zou zijn. Voor mijn beweren dat اکو لیهت naar vorm en beteekenis, menschelijkerwijze gesproken, volmaakt hetzelfde is is als *ik zie*, zou ik dat evenmin kunnen leveren. Mij dunkt, we mogen al heel tevreden zijn als de juistheid van dergelijke beschouwingen een' zekeren graad van waarschijnlijkheid bereikt. Wie hiermede genoegen neemt moet, zou ik denken, wel komen tot eene algeheele verwerping van die fraaïgheden, aan den man gebracht onder het merk *subjectief passief*, of *grammaticaal passief*, zooals het in onze „spraakleer" heet. De schrijver ervan leert, gelijk wij zagen, in § 111 dat *eenige* stamwoorden zonder de minste verandering als werkwoorden optreden, dat wil dus, in zijn systeem, zeggen dat deze bevoorrechten, zonder dien omslag met het prefix *mĕ* van noode te hebben, dezelfde kracht of functie in den zin hebben als welke andere eerst kunnen verkrijgen door een innig verband met dat prefix of een ander, want dan eerst zijn zij eigenlijke werkwoorden geworden Wel wordt in § 113 geleerd dat door die vereeniging met *mĕ* ontstaat „wat wij noemen den infinitief van een werkwoord", maar dat de schrijver zich hier niet al te best rekenschap heeft gegeven van hetgeen hij neerschreef, behoeft nauwelijks betoog. In de door mij hierboven aangevoerde voorbeelden zijn de gevallen voor het grijpen waarin 1°. infinitieven gebezigd worden van verbale woorden die eene afleiding met *mĕ* toelaten, zonder dat van die bevoegdheid gebruik is gemaakt, en 2°. omgekeerd afleidingen met *mĕ* gebezigd worden, terwijl zij in de verste verte geen infinitief zijn. Wat hier eigenlijk bedoeld wordt is mij niet duidelijk.

Waarschijnlijk wil de schrijver zeggen dat woorden als

هندق, سمبهيڠ, ڤرڬي, نايک e. d. 1) de rol van onze actieve verbaalvormen spelen, waarin woorden als ليهت, بري, ڤڬڠ e. d. slechts kunnen optreden wanneer zij het masker *mĕ* of *bĕr* hebben opgezet. Volgens deze zienswijze zou dus اي هندق geen grammaticaal passief zijn; evenmin اڠکو ماو, اکو داتڠ, کيت تورن, e. d. Wel hebben wij daarentegen met dezen merkwaardigen grammaticalen vorm, raadselachtig als de sphinx, te doen als wij lezen اکو ليهت, کيت تولڠ, اي بونه, اڠکو بلي e. a. Een en ander leidt den schrijver in § 164 tot de uitspraak dat de Maleier zich veel meer van het passief (dat fameuse grammaticale passief wel te verstaan) bedient dan van het actief. Wie hierbij een oogenblik bedenkt dat in de Sadjarah Melayu in 78% der gevallen, waarin een verbaal grondwoord werd gebezigd, dit grondwoord geene afleiding met *mĕ* veroorlooft, zoodat wij, geheel in Gerth van Wijk's systeem blijvende, in die 78 % der gevallen ook niet met het grammaticaal passief te doen hebben, die komt, als van zelve, tot de zeker hoogst merkwaardige slotsom dat volgens dien schrijver 22% „veel meer" is dan 78 %. Want dat die verhouding in andere Maleische werken belangrijk zou verschillen acht ik in hooge mate onwaarschijnlijk, en is in elk geval nog in de verste verte niet aangetoond 2).

1) De bewering, in den aanvang van § 112 geuit, dat „al die stamwoordelijke werkwoorden intransitief zijn" bewijst dat de schrijver nog niet zoo gelukkig is precies te weten wat *intransitief* beteekent. Kunnen dan نايک, سنتف, ماسق e. d. geen direct object hebben? En is in den zin اي هندق ڤرڬي dit ڤرڬي niet het onmiddellijk object van هندق? Het is toch geene wet van Meden en Perzen dat zoo'n „direct object" altijd een substantief moet zijn. Maar ook al ware dit zoo, dat nog zou de bewering dat al die werkwoorden intransitief zijn onhoudbaar blijken.

2) Mocht men ook de andere passieven willen meetellen, dan wordt de voorstelling van § 164 wel minder absurd maar blijft toch onjuist. Men krijgt dan 3056 + 1922 (vormen met *mĕ*), dus 4987 actieve vormen tegenover 860 + 204 (derivaten met *tĕr*) + 2287 (id. met *di*) of 3357. Dat is dus ongeveer 60% actieve tegenover 40% passieve vormen.

Waarom sommige verbale grondwoorden het prefix *mĕ* niet behoeven om een *werkwoord* te worden en andere wel, dat weet Gerth van Wijk niet. „Wij hebben hier te doen met een taalgebruik, waarvan de reden nog niet verklaard is", en, zou ik er bij willen voegen, zeker ook niet spoedig verklaard zal worden, zoolang personen die termen als infinitief en intransitief zóó weinig verstaan als de schrijver der spraakleer zich met het zoeken naar verklaringen hiervan onledig houden.

Daar, zooals reeds meermalen is opgemerkt, het aantal grondwoorden dat zoowel subjectswoord is als predicaatswoord, in het Maleisch zeer groot is, kan het, dunkt mij, niet verwonderen, dat ook door afleiding gevormde subjectswoorden als predicaatswoord optreden, dikwijls zelfs zich uitsluitend in laatstgenoemde hoedanigheid vertoonen. Zoo komt men in de Sadjarah Melayu afleidingen tegen met het prefix *pĕr* (dat uitsluitend dient om subjectswoorden te vormen) die onmiskenbaar in de rol van predicaatswoord optreden. Groot is hun aantal wel is waar niet, maar zij zijn er toch. Zoo lezen wij bv: جكلو انق ڤاتك ڤرنكو ڤراستري نسچاي كدل اي (48, 3) „indien Uwe Hoogheid zich mijn kind tot vrouw neemt, zal het stellig schurft krijgen"; مك بڬندله كيت ڤرتون (60, 10) „Uwe Hoogheid nemen wij ons tot Heer" 1); اي ڤربوت سبوه كڤل (96, 2) „hij bouwde zich een schip"; دان جاڠن اڠكو ڤريڤنكن عبادتمو اكن الله سبحانه وتعالي (103, 20) „en maak het u niet te gemakkelijk met uwe toewijding aan Allah" كيت ڤرديا كن ديري كيت دمكين اين (106, 2) „laat ons op deze wijze ons zelven door list redden"; سڤاي كبسارن دنيا اخيرت كامو ڤراوله (271, 4) „op dat gij beiden de grootheid dezer wereld en van het hiernamaals u verwerft".

In de hier gegeven voorbeelden treden die woorden

1) Eene dergelijke uitdrukking vindt men nog 165, 2. Op 262, 12, 340, 21 en 347, 16 vindt men ڤرسمبه als hoofdwoord van 't predicaat.

ڤرتون, ڤراستوي, ڤراوله, ڤربوت op als hoofdwoord van het predicaat. Het ontbreekt echter niet aan voorbeelden waaruit blijkt dat zij ook infinitief kunnen zijn. Ik vond hiervan in mijne bron de drie volgende: دان هندقله ڤرباڤيق صبرڤد سكّل ڤكرجاءن كجي يڠ (103, 19) „en wil toch veel geduld oefenen als gij achter schandelijke daden komt"; مك دسوره بكّند ڤربوت نكّري ڤد تمڤت ايت (110, 8) „en de vorst liet zich op die plek eene hoofdstad bouwen"; ايتله هندق كيت ڤراستوي (303, 18) „die wil ik mij tot vrouw nemen".

Er is mij uit mijne bron slechts één geval bekend, waarin eene dergelijke afleiding participiaalkracht heeft, en wel in dezen zin: امبلله اولهمو سكّمكّم سڠورڠ ڤربرت مايين (358, 21) „neem elk een hand vol hiervan om 't te gebruiken bij uw spel" 1).

De hier opgegeven gevallen zijn, blijkens mijne aanteekeningen, zoo wat de eenige waarin eene afleiding met *pĕr* als verbaalwoord optreedt. Het geheele aantal is 15, aldus verdeeld: hoofdwoord van 't predicaat 11, infinitief 3, participium 1, of procentisch 73%, 20% en 7%, welke cijfers niet veel verschillen van die, gevonden voor de onderlinge frekwentie der functies van de afleidingen met ءي en كن, nl. 71%, 25% en 4%.

Zoo gering als 't aantal gevallen is waarin afleidingen met *pĕr* optreden met verbale beteekenis, zoo talrijk zijn die waarin wij eene met *bĕr* dit zien doen. Deze derivaten vertoonen wederom precies hetzelfde verschijnsel als wat bij grondwoorden, afleidingen met *mĕ* en die met *pĕr* is waargenomen, en wel dat zij hoofdwoord in het predicaat, infinitief of participium kunnen zijn. Dit zal met de noo-

---

1) Men kan dit ook wel vertalen „neem elk een handvol hiervan (en) gebruik dit bij uw spel" maar dan wordt, dunkt mij, de ware zin niet zoo juist weergegeven als in de andere vertaling; het nemen toch geschiedt bepaaldelijk met het doel er mede te spelen; beide begrippen, nemen en spelen, zijn niet gecoördineerd maar gesubordineerd.

dige voorbeelden moeten zijn aangetoond, alvorens kan worden overgegaan tot de mededeeling der cijfers, die een denkbeeld kunnen geven van de absolute en relatieve frekwentie dezer functies.

Hoofdwoord van het predicaat zijn de afleidingen met *bĕr* o. a. in de volgende zinnen: مک بکند ڤون برتمو دڠن سبوه نکري (37, 9) „en de vorst kwam op zijn tocht aan een land"; بايکله کيت بربوت نکري دسين (110, 6) „het zou goed zijn indien ik mij hier eene stad bouwde;" اڤ نام کايو ايت تمڤت کيت برسندر (110, 10) „hoe heet die boom, waartegen ik geleund heb?" مک اي برممڤي ديرين برڤندا ڠن دڠن رسول الله (88, 19) „en hij droomde dat hij voor 't aangezicht van Allah's Gezant verscheen"; مک همب برڤڠڠ ڤد سکڤڠ ڤاڤن (163, 1) „en ik hield mij vast aan een plank"; سکلين ڤون برهمڤنله کمجڤاهت (165, 11) „en allen begaven zich ter verzameling naar Modjopahit"; کيت بهارو براوله کرس (180, 7) „ik heb pas een kris gekregen"; سياڤ برستيا دڠن اڠکو (199, 9) „wie vertrouwt zich aan U?"; جک اي بربوڠ کوکو (206, 13) „als hij zich de nagels knipte"; جکلو اکو کلق براوسڠ (268, 22) „als ik mij aanstonds laat ronddragen." Het subject behoeft natuurlijk niet als tijd een pronomen personale te zijn, zooals uit de volgende plaatsen blijkt: مک سڠ سڠرب ڤون برسالن کاين (57, 1) Sang Sapurba trok andere kleeren aan"; مک راج اسکندر شاه ڤون برڤندهله درڤد تمڤت ايت (109, 13) „en Alexander de Groote verhuisde van daar"; مک سلطان عبدالجميل برشيخ ديرين (333, 2) „en Sulthan Abduldjamil maakte zich tot Sjaich"; بارڠدمان دتمڤهن بڠکي برتمبن۲ (33, 15) „overal waar hij aanvallend optrad, daar hoopten de lijken zich op"; اولر ايت برلڠکر سڠرت بوست يڠ بسر روڤان (91, 5) „die slang had zich opgerold als een groote aardhoop"; تيدقله برکون سسلن ايت (99, 19) „zijn berouw zal hem niet

baten"; مک انق ملايوڤون بربله (410, 17) „en de Maleiers splitsten zich"; مک برتيکمله هڠ توه دڠن هڠ کستوري (198, 9) „Ang Tuwah en Ang Kasturi kristen met elkaar"; ستڠه ملاون ستڠه برلڤس انق استرين (232, 19) sommigen verweerden zich, anderen lieten de vrouwen en kinderen zich in veiligheid brengen"; مک هڠ ندیم ڤون برلولت ڤدان (319, 3) „en Ang Nadim liet zich door haar masseeren,"; مک ڤادک توں برموهن تيادا ماو جادي بندهار (369, 7) „en Paduka Tuwan verontschuldigde zich, niet willende Bandahara zijn." [1]).

In de volgende zinnen vervullen die afleidingen met *bĕr* de rol van infinitief: مک دتيتهکن بکند بربوت ڤتي کاچ (36, 15) „en de vorst beval een glazen kist voor hem te maken"; بکند ڤون هندق براستري (47, 11) „de vorst wilde zich eene gemalin nemen"; مک ترلالوله سوک هاتي راج جين اوله براوله ڤتري انق راج در بوکت سکنتڠ ايت (54,2) „en de keizer van China was uitermate verheugd wegens het verkrijgen van eene prinses, die een vorstentelg was van Bukit Saguntung"; کرن ڤادک تيادا داڤت برچري دڠن دلي تونکو (54, 16) „want ik kan niet van Uwe Majesteit scheiden"; هندق منچهاري تمڤت بربوت نڬري (58, 17) „willende zoeken eene plek tot het stichten eener hoofdstad"; سرت ڤرمندين دان کلڠکاڤن برماسق۲ (63, 2) „bovendien eene badgelegenheid en gereedschap om zich eten te koken"; مک بکند مڤوره برتان (87, 4) „en de vorst liet vragen"; مک ترس کسڠڠ اوجڠ براڤ هاري برجالن (109, 18) „na eenige dagen reizens kwam men tot Sĕning Udjung"; مک بکندڤون ترکجت درڤد برادو (112, 11) „en de vorst schrok op uit den slaap"; اد براڤ لمان برڤرڠ (138, 4) „na

1) Wie met de hier gegeven voorbeelden niet tevreden is kan nog met vrucht raadplegen: 30, 9; 92, 20; 349, 17; 48, 12; 178, 14; 196, 20; 365, 2; 39, 6; 193, 14; 217,19; 385, 3; 30, 8; 95, 12; 99, 7; 148, 15; 92, 12; 203, 11; 281, 7; 286, 12; 304, 7.

eenigen tijd strijdens" 1) ڤد سڤندمڤڠ سهاري برلاير (230, 4) „voor elke zijde was een dag zeilens noodig"; مک ڤرمڤون يڠ ڤون كدي ايت هندق برکدي (249, 4) „de vrouw, aan wie die kědai toebehoorde, wilde hare nering beginnen" 2); مک برجاڠ٢له اکن بکرج (281, 6) „en de menschen bleven op om feest te vieren"; سياف هندق برلولت (320, 5) „wie wil zich laten masseeren?"; تياد ماو مخدم برتاهن (350, 16) „de Makdum wilde zich niet laten tegenhouden" 3).

Voorbeelden van het gebruik van derivaten met *běr* als participium, en wel in het bijzonder ter bepaling van nomina of pronomina, leveren de volgende citaten در ڤد کبڤاکن رعية برجالن ايت (29, 18) „door de massa marcheerende troepen"; دان روڤ نڠکل ڤنجڠ٢ سڤرت اون برارق (55, 15) „en 't voorkomen der vaandels en vlaggen was als van elkaar voortstuwende wolken"; مک بکند ترلالو سوک مليهت کلکون دايڠ٢ برمايين ايت (63, 9) „en de vorst was zeer verheugd, ziende het optreden der met elkaar spelende meisjes"; مک دليهتن تاتل برڬولڠ سڤرت سوبڠ (72, 6) „en hij zag een houtkrul, opgerold bij wijze van een oorknop"; مک بکند برانق سؤرڠ لاکي٢ برنام راج کچل بسر (111, 11) „en de vorst kreeg een' zoon, genaamd Radja Kětjil Bĕsar"; تله اورڠ برڬلر ايت داتڠ کدالم (119, 3) „nadat de met titels begiftigden aan het paleis waren gekomen"; مک کتان ڤد سکل اورڠ برڬاله ايت (149, 14) „en hij zeide tot die boomende menschen"; اکو برتيکم دڠن اڠکو اورڠ لاين داتڠ منيکم اکو (197, 19) „terwijl ik met u aan het krissen was (lett. ik met u krissende)

1) Letterlijk m. i. „geweest zijnde eenigen tijd strijdens"; wij hebben hier met eene soort absolutief te doen.

2) A governo van hen die leeren dat *běr* een bezit te kennen geeft! Die vrouw, welke reeds eene kědai had, wilde eene kědai rijk zijn?

3) Andere leerzame voorbeelden vindt men nog 41, 7; 79, 5; 90, 16; 121, 2; 218, 7; 270, 15; 341, 21. In het geheel komen vormen met *běr* in de Sadjarah Mělayu 160 maal voor als infinitivus.

kwamen er andere om mij te krissen"; اف داي اكو برداءت دي (318, 22) „wat moet mijn list zijn haar zullende krijgen?"; سڤرت اولر بربلت٢ لكوس (332, 15) „als eene zich kronkelende slang ging hij te keer"; انق بڬند يڠ ڤرمڤون برانق دڠن ڤرميسوري كلنتن (385, 14) „de dochter van den vorst, verwekt bij de koningin van Kalantan" [1].

Dat die participia ook wel eens eene omschrijving kunnen zijn van een adjectief blijkt uit de volgende zinnen: ڤندي ترلالو اي برماين چاتر (218, 1) „hij was zeer knap in het schaken (schaakspelende)"; مك تن مامت ڤرڬيله دڠن دوا اورڠ يڠ ڤنتس برجالن سرتان (304, 12) „en T. Mamat ging, vergezeld van twee lieden, waardig om met hem te gaan"; ايله يڠ ساڠت مشهور برڤرڠ (388, 16) „hij was 't die zoo beroemd was wegens zijn oorlogvoeren" [2].

Ten slotte vindt men in de volgende aanhalingen voorbeelden van 't gebruik der afleidingen met *bĕr* als participium in de meest uiteenloopende constructies: مك بندهار دان سكل اورڠ بسر٢ ماسق بركمڤڠ كدالم (123, 6) „De Bandahara en de aanzienlijken gingen naar binnen, zich verzamelende"; لالو كلور مڠرهكن اورڠ برلڤكڤ ڤراهو (54, 19 „vervolgens ging hij uit, de menschen willende oproepen om vaartuigen in gereedheid te brengen (lett. vaartuigen zullende in gereedheid brengen)"; مك بڬند ماني ڤرندان ڤون نايك برڤڬڠ ڤد ڤوهن ڬندسولي (126, 7) „en Mani Parindana ging naar boven, zich vasthoudende aan een' gandasuliboom"; مك بڬند ڤيكر بربچار هندق موافقتكن سري نار دراج (141, 4) „en de vorst dacht er over na, bij zich zelven over-

1) De vertaling van dit برانق met een verbum finitum zou hier inderdaad eene komische uitwerking hebben. Voor verdere bewijsplaatsen zie o. a. 24 5; 62, 22; 177, 10; 194, 13; 202, 20; 224, 2; afleidingen met *bĕr* komen in de S. M. 210 maal voor als participium ter bepaling van een nomen of pronomen.

2) Dit zijn ongeveer de eenige voorbeelden van dergelijke functie.

leggende of hij niet het advies van Sri Kara di Radja zou inwinnen"; دسان اي سڠكه برماين (148,22) „daar legde hij aan om te spelen"; سۏرغ بودق ايت برڤڠڠ ڤد سكڤڠ ڤائن (161,21) „een knaap dreef af, zich vasthoudende aan een plank"; سكل اورغ لالوله برجالن سۏرغ٢ (165,19) „allen trokken voorbij, een voor een gaande"; تله ايت اي دودق دانس كرسي برهنتيكن للبهن (255,22) „daarna ging hij op een' stoel zitten, uitrustende"; مك اي داتڠ ككدي ايت برتانن (371,19) „en hij kwam aan die kĕdai om te vragen"; اڤ كيت بوت برتڤكو دبليروڠ ديم سهاج (381,18) „wat doen wij toch, wachtende aan de balairung, zonder iets te beginnen"; مك استري اورغ بسر٢ برڬنتي٢ برتڤكو ددالم (389,4) „en de vrouwen der aanzienlijken hielden zich binnen op, elkaar afwisselende" [1]);

Na met de hierboven gegeven voorbeelden te hebben aangetoond dat die afleidingen met *bĕr* dus zoowel hoofdwoord in het predicaat kunnen zijn als infinitief of participium, en in het laatste geval in uiteenloopende functies worden aangetroffen, loont het de moeite eenige cijfers mede te deelen die eene voorstelling kunnen geven van de onderlinge verhouding der frekwentie van deze functies. Vormen met *bĕr* [2]) komen, volgens mijne aanteekeningen, in de Sadjarah Melayu 1816 maal voor, iets minder derhalve dan die met *mĕ*, en wel 1225 maal als hoofdwoord van het predicaat en 591 maal als nomen verbale. In laatstbedoelde functie vinden wij deze derivaten 160 maal als infinitief, en 431 maal als participium. In procenten uitgedrukt is dus de onderlinge verhouding van deze drie hoofdfuncties, wat de hier bedoelde afleidingen betreft, $67^1/_2$ %, 9 % en $23^1/_2$ %. Wie hiermede de voor de afleidingen met *mĕ*

1) Zie verder nog 57,19; 74,19; 120,1; 123,8; 166,21; 292,9 en tallooze andere, in 't geheel 217.

2) Ik bedoel natuurlijk afleidingen; een woord als b.v. برنياڬ rekent niet mede.

gevonden cijfers vergelijkt, 46 %, 19½ % en 34½ %, die zal bevinden dat vormen met *bĕr* veel meer voorkomen als hoofdwoord in het predicaat (m. a. w. in gebruik nader staan aan een verbum finitum) en dat zij overigens liever als participium gebezigd worden dan als infinitief, precies zooals dit ook bij de afleidingen met *mĕ* is waargenomen.

Evenals laatstgenoemde derivaten voorkomen zonder dat het grondwoord als verbaal woord gebruikelijk is, vinden wij ook onder de afleidingen met *bĕr* een aantal vormen wier basis niet als predicaatswoord fungeert [1]). Groot is echter het verschil in de verhouding dezer beide groepen tot het geheele aantal. Terwijl onder de 1922 vormen met *mĕ* slechts 286 gevonden worden wier grondwoord niet als verbaalwoord voorkomt, zijn die cijfers voor de afleidingen met *bĕr* resp. 1816 en 1454; in 't eerste geval 15 %, en hier 80 %.

Met de afleidingen die door het prefix *tĕr* worden gevormd, is het weer volkomen het zelfde als wij bij de tot dusverre behandelde hebben waargenomen; ook zij kunnen hoofdwoord van het predicaat, infinitief of participium zijn. In de volgende zinnen ziet men deze als hoofdwoord van het predicaat gebezigd: تيڠ بوه ڤربندهراءن يڠ تربوک (24,6) „drie schatkamers die geopend waren"; كارن اکو ترتاوان اوله هوي نڤسوکو (99,5) „want ik word beheerscht door mijne hartstochten"; برس يڠ سوده ترکوڤس ايت (187,21) „die rijst, welke ontbolsterd geworden was"; تله ترداڠله ڤد دمڠ ليبر داون (47,1) „reeds was door Dĕmang Lebar Daun vernomen"; مک ترسبتله ڤرکتاءن (61,20) „thans wordt de geschiedenis verhaald"; کڤدان ترهمڤس کـڤد باتو بسر (77,17) „zijn hoofd werd tegen een' grooten steen gesmeten"; جک ترامبل سيره اوڠ سچارق ڤون دمرکاءي

---

1) Ik bedoel woorden als برکات, برنام, برالله, برجالن, برتمو, برانق, برلڤکڤ, برلاکو, برلاير, بربوه, برهنتي, بردديري en tallooze andere.

بكند (127,13) „indien zelfs maar een stukje sirihblad aan iemand ontnomen werd, dan maakte de vorst zich toornig"; كارن سكل همب الله باڤق ترسوه كڤدامو (244,6) „want vele dienaren van Allah werden aan u toevertrouwd"; مك تاڠن ترسمڤي ڤد الڠ كدي ايت (249,2) „zijne hand raakte bekneld ter hoogte van den sluitboom dier kĕdai".

Dat afleidingen met *tĕr* als infinitief optreden, blijkt uit de volgende plaatsen: اكن روف ڤتري شهرالبريه ايت تياداله داڤت ترصفتكن لاكي (23,21) „wat de schoonheid der prinses Sjahrolbariyah betreft, deze laat zich niet nader beschrijven"; اڤ سوكرن بهاس ملايو ايت مك تياد بوله ترسبت اوڤكو (351,21) „wat is wel het lastige van het Maleisch, dat dit niet door mij zou kunnen worden uitgesproken?"; تياد داڤت تركتاكن لاكي (379,13) „dit kan niet nader verklaard worden".

Ook als participium worden afleidingen met *tĕr* meermalen gebezigd. In de volgende zinnen dienen zij ter omschrijving van een nomen: ڤاسرن ترلالو ڤوته سڠرت كاين ترهمڤر (64, 3) „het zand was zeer wit als een uitgespreid stuk wit goed"; مك دليهتن لڠن اورڠ ترسمڤي ڤد الڠ كدي (249, 4) „en hij zag een menschenarm, bekneld ter hoogte van den sluitbalk der kĕdai"; سواتو كرندا تله تركيكر دان ترامڤلس (370, 13) „een doodkist, gevijld en met ampĕlasblaren gepolijst" [1]).

Een geval waarin eene afleiding met *tĕr* dient ter omschrijving van een adjectief is mij in de Sadjarah Mĕlayu niet voorgekomen. Op andere wijze als participium gebruikt, treft men deze vormen aan in de volgende zinnen: مك اي ڤون تاكت ترڬـترء (75, 19) „en hij vreesde,

---

1) De editie van Klinkert laat hier خرندا lezen, wat onjuist is; in de hierbovengenoemde Singapoersche uitgave van Shellabear leest men terecht كرندا.

sidderende" [1]); هڠ توه ايت ڤوچت كورس برجالن ترڬويڠ٢ (196, 22) „Ang Tuwah, bleek en mager, liep slingerende (heen en weer geslingerd wordende)"; ملك كرس هڠ كستوري ڤون لكت ترتيكم ڤد دندڠ ڤنتو ايت (199, 3) „de kris van Ang Kasturi bleef zitten, gestoken in de deur"; تياد براڤ يڠ تڠكل تربا‌كر (204, 4) „het was niet veel wat er over bleef, verbrand wordende"; ايتله اد ترڬنتڠ دسان (249, 5) „dat is daar, opgehangen"; اد سواتو باتڠ تيتين دسوڠي ملاك ايت تمبل تڠكلم ترڬولڠ٢ (286, 16) „er lag een boomstam, bij wijze van brug, in de Malakkarivier, die beurtelings boven en onder water was, gerold wordende".

Afleidingen met *tĕr* komen in de Sadjarah Mĕlayu 204 maal voor, indien mijne aanteekeningen juist zijn; waar zij dienen om den superlatief aan te duiden zijn zij buiten beschouwing gelaten. In 180 gevallen zijn zij hoofdwoord van het predicaat, 6 maal fungeeren zij als infinitief en 18 maal als participium. Hieruit volgt dat de onderlinge frekwentie procentisch bij benadering is uit te drukken door de getallen 88%, 3% en 9%.

Ten slotte zij hier nog opgemerkt dat ook onder deze afleidingen betrekkelijk vele (circa $^1/_3$) slechts voorkomen met het prefix *tĕr*, zonder dat een derivaat met *di* daarnaast in gebruik is. Als voorbeelden noem ik تركجت, تڤرمنائ, ترسڤم, ترتاو, ترچڤڠ٢ en ترسڤكت.

De laatste groep afleidingen, welke in dit opstel ter sprake moet komen, is die welke men zou kunnen bestempelen als locatieven, samenstellingen van een nomen verbi met de prepositie *di*, thans nog in gebruik om den locativus aan te duiden. Dat ook deze derivaten in de zoo zeer uiteenloopende functies van hoofdwoord van het predicaat, infinitief en participium optreden, blijkt uit de volgende voorbeelden.

1) Dit ترڬتر٢ is in onze taal moeielijk precies weer te geven; misschien iets als: „innerlijk bewogen wordende".

Hoofdwoord van het predicaat zijn deze afleidingen in de volgende zinnen: يڠ دسرهكن الله تعالي كرجاءن دنيا اين كڤدان (21, 22) „aan wien door Allah, den Verhevene, de heerschappij over deze wereld werd geschonken"; اڤ يڠ دكهندكي اوله بڤاكو ايت (48, 8) „wat is het, dat door mijn vader begeerd wordt?"; مك كيت دكريمي سوبڠ (72,9) „dat ons een subang gezonden wordt"; سده لام بكند دهادف اورڠ (133, 19) „de menschen waar reeds geruimen tijd voor den vorst verschenen" [1]); مك دسوره بتار اي نايك كاءتس بالي (174, 7) „hem werd door den vorst bevolen den balai te bestijgen"; كيت دڤربوت اوله راج ملاك سڤرت كرا (331, 2) „ik word door den Radja van Malakka als een aap behandeld"; مك دنماءي اورڠ سوڠي ايت سوڠي ڤڠكل (32, 16) „en die rivier werd door de menschen Sungai Pangkal genoemd"; مك اوله سڠ سڤرب اكن انقد بكند سڠ نيلا اوتام ايت دانڬراهي بكند سواتو مكوت كرجاءن (58, 10) „en zijn zoon Sang Nila Utama werd door Sang Sapurba begiftigd met een' vorstenkroon"; جك بندهار ماسق مڤهادف تمڤت دبنتاڠي ڤرمداني (70, 6) „als de Bandahara verscheen om zijne opwachting te maken, werd zijne plaats met een tapijt belegd"; مك دتيكمن سلطان ابو شهيد (132, 16) „en Sulthan Abu Sjahîd werd getroffen"; مڠ كراتن مات تمبق ايت داڠكت اورڠ بركاڠ٢ (175, 6) „en de roest der lansspitsen werd door de lieden bij zakken vol weggedragen"; مك هڠ توه دبوتكن اورڠ ڤتنه (184, 7) „en Ang Tuwah werd door de menschen belasterd".

Was in de hier gegeven voorbeelden het subject pronomen of nomen, uit de volgende blijkt dat ook eene periode onder-

1) Deze zin is in het Hollandsch niet juist weer te geven; het zou m. i. in strijd zijn met de Maleische opvattingen, te vertalen: de vorst was reeds lang voor het volk verschenen" want de hier bedoelde actie gaat uit niet van hem, maar van zijne onderhoorigen.

werp kan zijn: مک دليهتن يغ دساقن ايت تانه تڤکي (91, 17) „en door hem werd waargenomen dat datgene, waartegen geblaft werd, een aardhoop was"; دکتهوين استري کيت منيڤق (104, 14) „hij weet wel, dat mijne vrouw toekijkt"; مک دليهتن بکند تمڤت ايت بايک (109, 19) „en door den vorst werd gezien dat die plaats geschikt was"; مک دتڤان سياف براوسڤ ايت (268, 17) „en door hem werd gevraagd „wie laat zich daar ronddragen?"

Zeer geliefd is in zinnen, waarin de hier besproken derivaten hoofdwoord van het predicaat zijn, de ellipse van het subject. Voorbeelden hiervan leveren de volgende plaatsen: مک دسورتن اوله مريک دغن بهاس هندستان (40, 6) „(die steen) nu werd door hen voorzien van eene inscriptie in Hindustani"; مک دسوره باچ ڤد جورو بهاس (52, 16) „(die brief) werd ter lezing gegeven aan den tolk"; ڤد سواتو هاري دانتيکنن اوله بادڤ (75, 11) „op zekeren dag werd door Badung bespied (wat er gebeuren zou); مک دڤيڤڤ اوله راج کوچي (232, 10) „(zij) werd gevraagd door Radja kutji"; جک بلم بايک دتکور اوله استرين (280, 6) „als 't nog niet goed zat, werd (hij) beknord door zijn vrouw" [1].

In de volgende zinnen zien wij verbale locatieven optreden met de kracht van onzen infinitivus: دان اد اي برانق سڤورڤ ڤرمڤون تيادا دائت دکتاکن (21, 2) „hij heeft eene dochter, wier schoonheid niet beschreven kan worden"; هندقله اي دڤربايکي اوله انق چوچو دلي تونکو (48, 10) „mogen zij goed worden behandeld door uwe nakomelingen; سڤورڤ هندق دڤراستري بکند (52, 10) „eene daarvan zou door den keizer van China tot vrouw genomen worden"; مک راج چين

1) Van de 2080 gevallen waarin eene afleiding met *di* hoofdwoord is van het predicaat, noteerde ik niet minder dan 918 maal een elliptisch subject; ter vergelijking voeg ik hierbij dat die cijfers, waar wij met den aoristvorm te doen hebben, resp. 3187 en 500 zijn. In het eerste geval dus ruim 44 %, in 't laatste nog geen 16 %.

بوسمڠهله تياد ماو دسمبه اوله راج ملاک (193, 14) „en de keizer van China zwoer niet als meerdere te willen beschouwd worden door den Radja van Malakka"; جکلو تون ماو دبوان کملاک (321, 2) „indien u door hem naar Malakka wil gebracht worden".

Als participium ter omschrijving van een nomen of pronomen, waarvoor wij vaak liever een' ondergeschikten zin zouden bezigen, vinden wij nog deze afleidingen met *di* onder meer gebezigd in de volgende citaten: ادڠون نڬري ايت داتس بوکت دڠندڠ در هداڠن ترلالو تڠکي دبلاکڠ رندہ جوک (30,14) „die stad lag op een' heuvel, welke, van voren beschouwd zeer steil, van achteren eene flauwe helling had"; اد يڠ مڠمبل بوڠاڽ دڤربوت سنتڠ (63, 14) „er waren er, die bloemen zochten, opdat daarvan sunting's zouden gemaakt worden" [1]); مک بڬند برڤترا سۏرڠ لاکي ٢ دسبت اورڠ راج مود (70, 21) „en de vorst kreeg een' zoon, door de lieden Radja Moeda genoemd"; بڠکسن سکڤڠ تاتل توجه دڤا ڤنجڠن دتاره تياد ڤوتس (71, 18) „zijn huldeblijk was een houtkrul van zeven vadem lang, geschaafd zonder afbreking هابس کڤال بودق ايت سڤرت دچوکر (72, 22) „het gansche hoofd van dien knaap was als 't ware geschoren"; سڤرت تمڤت دتمبق روڤاڽ (91, 19) „het scheen eene gemetselde plaats"; بارڠ سواتو کتان دڤرسمبهکنڽ تياد دلالوي بڬند (133, 9) „geen woord, door hem gesproken, werd door den vorst veronachtzaamd"; هاتڤڽ تمباڬ دان تيمه دسيرڤ (201, 16) „het dak was van koper en lood, tot sirappen gemaakt"; تياد لڤس تاڠنڽ درڤد ميسي دڤرماينڽ (290, 15) „hij liet zijne hand geen oogenblik af van zijne snor, waarmede hij speelde"; سڤرت اورڠ مڠنتق دسورڠ بنتل (365, 14) „als een slaperige, een

1) Wij zeggen in zoo'n geval „om er suntings van te maken", maar in het Grieksch, dat gaarne een part. fut. pass. bezigt zou juist dezelfde constructie gevolgd worden als in het Maleisch.

kussen toegeschoven wordende (wien men een kussen toeschuift).

Ook ter omschrijving of bepaling van een adjectief vindt men dergelijke participia meermalen aangewend, b.v. in de volgende zinnen: لاكي سوكر دڤراوله ڤد زمان ايت (120, 12) „en bovendien moeilijk te verkrijgen (zullende verkregen worden) in die dagen"; ڤد حكمن ڤانت دبونهن (275, 7) „volgens de wetten verdiende hij gedood te worden"; كارن بيت ڤون بياس دسوره اورغ (319, 18) „want ik ben gewoon gecommandeerd te worden"; جك اورغ ڤانت دتڠكڤ دان دڤاسڠ (341,17) „als iemand verdiende gevangen genomen en geboeid te worden".

Ten slotte zien wij in de volgende zinnen die behandelde participia nog in andere functies optreden: باڤق ماتي دلمڤاتي اوله تودق ايت (105, 8) „velen stierven, besprongen door die zwaardvisschen"; ادڤون اورغ كلڠ اين مڤهادڤ دباو تن ڤيرق (136, 22) „die Klingaleezen nu maakten hunne opwachting, geleid door T. Peraq"; ايتله سببن مك ملاك تياد اله دسرڠ سيم (159, 2) „dit is de reden waarom Malakka niet overwonnen werd, aangevallen door Siam"; اد جوك سي تووه دتاره اوله سري نار دراج (196, 2). „Hij is er nog, Si Tuwah, gespaard door Sri Nara di Radja"; سده اله ددتاڠي راج ڤاسي (239, 1) „overwonnen, aangevallen door den Radja van Pasai"; لالو لاري كاير دڤرهمبت اوله اورغ ملاك (349, 2) „vervolgens snelden zij naar den oever, achtervolgd door de lui van Malakka".

Deze verbale locatieven als predicaatswoorden in den zin fungeerende, komen in de Sadjarah Mělayu 2287 maal voor, waarvan 89 maal afgeleid van een' vorm met het prefix *pĕr*, die op zich zelven ook als predicaatswoord wordt gebezigd. In 2080 gevallen hebben wij met een hoofdwoord in het predicaat te doen en slechts 207 maal met een nomen verbale, een verhouding dus als van 91 % tot 9 %. Daarentegen is de verhouding

tusschen infinitief en participium als 72 tot 135, of ongeveer van 1 tot 2, en dus eenigszins in overeenstemming met wat voor de derivaten met *mĕ* werd gevonden.

De volgende staat geeft een schematisch overzicht van de voornaamste in het bovenstaande medegedeelde cijfers:

Soort der predicaatswoorden	totaal aantaal gevallen	hiervan worden gebruikt als:			verhouding in procenten van 't gebruik als:		
		hoofdwoord van het predicaat	infinitief	participium	hoofdwoord van het predicaat	infinitief	participium
aoristvorm	3925	3187	449	289	81%	11½%	7½%
afleidingen met *mĕ*	1922	886	375	661	46%	19½%	34½%
„ „ *pĕr*	15	11	3	1	73%	20%	7%
„ „ *bĕr*	1816	1225	160	431	67½%	9%	23½%
„ „ *tĕr*	204	180	6	18	88%	3%	9%
„ „ *di*	2287	2080	72	135	91%	3%	6%

II.

Nu uit de hier gegeven voorbeelden, naar ik mij vlei op onwederlegbare wijze, gebleken is dat onder de vormen, waarmede het Maleisch een hoofdwoord van 't predicaat in onze taal en hare verwanten weergeven kan, er geene is die bij uitsluiting hiertoe gebezigd wordt, zal men bezwaarlijk kunnen blijven spreken van een verbum in het Italiaansch van 't Oosten, althans indien men daaronder hetzelfde wil verstaan hebben als bij ons. En bedoelt men er iets anders mede, dan zou ik meenen dat het, ter voorkoming van begripsverwarring, de voorkeur verdient om eene andere benaming te bezigen, opdat men ab initio er aan gewend worde steeds te bedenken dat wij met twee verschillende zaken te doen hebben. Wie, eenigszins vertrouwd met onze moderne en klassieke talen, hoort spreken van een verbum of werk-

woord, stelt zich onwillekeurig iets voor dat in den zin alleen hoofdwoord van het predicaat kan zijn, en zich niet er toe leent om met een nomen eene genitiefverbinding aan te gaan, of wel om zoo'n nomen nader te *bepalen*, in plaats van te *regeeren*, zooals anders het verbum doet. Hij komt zoodoende op een' weg die hem nooit daar brengen zal waar hij wezen moet, wil hij kunnen zeggen zich eenigermate thuis te gevoelen in de finesses van het Maleisch. Als men, om een concreet geval te noemen, altijd geloovig heeft aangenomen dat afleidingen met *mĕ* in deze taal beantwoorden aan wat wij noemen de actieve vormen van ons werkwoord, dan zal men niet weten hoe men 't heeft zoodra men, e. g., zinnen tegenkomt als: ترلالو امت ملون مليهت حال انقن ايت (107, 18) of ليهتله تاهوكو ممانه (325, 9) en eene legio andere.

Voor wie dit inzien wordt het dan de vraag hoe wij die vormen zullen noemen die ook, zij het dan niet uitsluitend, als hoofdwoord in het predicaat van den Maleischen zin gebezigd worden. Men zou van *verbale woorden* kunnen spreken, doch ik meen dat de benaming *predicaatswoord* het begrip nauwkeuriger omschrijft, en geef daarom hieraan de voorkeur. De term *verbale woorden* zou onberispelijk zijn indien die predicaatswoorden altijd een begrip aanduidden waarvoor in onze taal en hare verwanten een of ander werkwoord te vinden is, doch dit is volstrekt het geval niet. Woorden als ملنتڠ, مڠاف, منداريت, براف, براولڠ٢, برساما٢, ترچڤڠ, ترلالو, e. d. zijn predicaatswoorden, maar ik zou niet weten aan welk verbum in onze taal, of in andere mij bekende, zij als het ware onwillekeurig herinneren.

Waar wij met niet klaarblijkelijk afgeleide woorden te doen hebben heeft deze benaming tot op zekere hoogte niet veel ratio. Onder de woorden die in het oog van den Maleier grondwoorden zijn, daar zij niet volgens de regels van zijn idioom van andere, meer eenvoudige, zijn gevormd, treffen wij een groot aantal aan die zoowel subjectswoord zijn als predicaatswoord, en dus van ongeveer dezelde na-

tuur als bij ons het woord *vertrouwen*, dat in de constructies „uw vertrouwen", „wij vertrouwen" en „te vertrouwen" in uiteenloopende functies optreedt zonder eenig verschil in vorm. Alleen de praktijk kan uitsluitsel geven op de vraag welke dier grondwoorden in beide hoofdcategoriën dienen, en welke uitsluitend tot eene daarvan beperkt blijven. Regels zijn hiervoor eenvoudig niet te geven.

Dit laatste geldt ook van de vormen met het prefix *pĕr*. Reeds is opgemerkt dat het procul dubio moet geacht worden dat er een stadium is geweest waarin dit prefix uitsluitend subjectswoorden vormde. Evenals echter oorspronkelijke, onafgeleide subjectswoorden van lieverlede, naar gelang van de eischen van het verkeer, ook, en later zelfs uitsluitend, predicaatswoorden geworden zijn, evenzoo is het ook met de derivaten door middel van het prefix *pĕr* gegaan. Een woord als bv. ڤرسالن trof ik in de Sadjarah Mĕlayu uitsluitend als subjectswoord aan; daarentegen worden ڤربوت, ڤراستري, ڤرتون e. a. als predicaatswoord gebezigd, terwijl weer andere, bv. ڤرسمبه, in beide categoriën voorkomen. Het schijnt evenwel onnoodig thans bij deze vormen lang stil te staan omdat zij, hoe interessant ook uit een theoretisch oogpunt, voor de praktijk weinig belang hebben, zooals uit de opgegeven cijfers voor de absolute frekwentie genoegzaam blijkt [1]).

---

1) Dat zulke afleidingen zich ook er toe leenen om met behulp van de suffixen *kan* en *i* nieuwe derivaten te vormen is bekend genoeg. Van ڤراستري maakt men bv. ڤراستريكن en van ڤرسمبه op dezelfde wijze ڤرسمبهكن. Maar terwijl naast ڤراستري voorkomt براستري, en naast ڤراستريكن evenzoo براستريكن, heb ik in de Sadjarah Mĕlayu nergens de afleiding برسمبه gevonden naast ڤرسمبه, en برسمبهكن naast ڤرسمبهكن; waar ik, volgens mijn stelsel, dit برسمبهكن zou mogen verwachten werd steeds مڤرسمبهكن gevonden. De verklaring die ik hiervan zou kunnen geven bevredigt mij niet. Opmerkelijk is dat waar de vorm met *bĕr* niet gevonden wordt, 't predicaatswoord in den regel gevormd wordt met een suffix;

In tegenstelling met die afleidingen door middel van het prefix *pĕr* hebben alle overige door prefixen ontstane predicaatswoorden uitsluitend het aan deze woorden eigen karakter, d. w. z. zij worden niet aangetroffen als subject in den zin. Terwijl wij in navolging van den keurigen kinderdichter, zonder in slecht Hollandsch te vervallen, kunnen zeggen „mijn leeren is spelen, mijn spelen is leeren", zou men dit bekende adagium op zeer onmaleische wijze vertalen indien men zeide: بلاجر کو برماين دان برماينکو بلاجر.

Waar die afleidingen met *mĕr*, *bĕr*, *tĕr* en *di* gebezigd worden als hoofdwoord in het predicaat of als participium (verbaal-adjectief), dat is dus, wat de Sadjarah Mĕlayu betreft in resp. 80½%, 91%, 97% en 97% der gevallen, behoeven wij hieromtrent niet in het onzekere te verkeeren. Dat een dier vormen subject is kan alleen mogelijk zijn indien er van een' infinitief sprake is, en dan nog volstrekt niet in alle gevallen, wijl van zelve die zijn uitgesloten waarin zoodanige infinitief direct of indirect object is van een ander predicaatswoord. Twijfel kan, voorzoover aangaat afleidingen met *mĕ*, alleen rijzen als wij een zin tegenkomen als b. v. het reeds geciteerde; مناهن لوکه جوڠ کرجان (85, 20), waarin مناهن لوکه zou kunnen worden aangemerkt als subject. Maar als dit ook kan met het ondubbelzinnige subjectswoord کرجان dan aarzel ik geen oogenblik

---

ڤرسمبه komt wel eene enkele maal als predicaatswoord voor, maar ڤرسمبهکن is het gewone woord. Dit schijnt men allengs beschouwd te hebben als een grondvorm, die evengoed eene afleiding met het prefix *mĕ* veroorlôoft als bv. کتاکن. De schaarschheid dezer afleidingen met *pĕr* is oorzaak dat eene nauwkeurige studie hiervan, ook voor zoover zij in andere werken voorkomen, meer dan voor de overige hier besprokene noodzakelijk is om tot gewenschte zekerheid te komen. Wegens hare twijfelachtige vorming heb ik de afleidingen met deze suffixen van stammen met *pĕr* in mijne cijfers buiten beschouwing gelaten. Trouwens, hare frekwentie is niet groot.

om dit laatste onderwerp te noemen, en het eerste predicaat [1]). Dat منأهن لوكة vooropstaat is eenvoudig te verklaren uit het redeaccent in den zin, en niets ongewoons. Evenmin acht ik de vormen met *mĕ* subject in een' zin als: سنتياس دسوره تونن منبس منبغ (75, 1); de onderstelling dat het subject اي of بادغ elliptisch is, acht ik voor de hand liggende, vooral daar in die passieve constructies de ellipse van het subject, gelijk reeds is opgemerkt, zeer geliefd is. Ditzelfde geldt ook van den zin: دننتيكن مڤوري تياد مڤوري (229, 2), waarin het logische subject مايغ elliptisch is. Dit is ook het geval in een' zin als: دان اقبيل ممبري سورت ڤد راج٢ (45, 11), welke m. i. verkeerd vertaald wordt met iets als „en als het zenden van brieven was", met دان جك منجنجغ دلي بندهار دهولو (70, 13) waarin اورغ بسر٢ elliptisch subject is, en met بكيمان ممبوت دي اين (187, 8) waarin dit اڠكو of كامو is. Andere gevallen waarin men ook maar een oogenblik zou kunnen meenen dat een derivaat met *mĕ* als subject optreedt, zou ik niet weten bij te brengen.

De afleiding met het prefix *mĕ* komt in de Sadjarah Mĕlayu zes maal voor, versierd met het enclytische pronomen possessivum ـن, [2]) naar mijn gevoelen even zoovele fouten, omdat predicaatswoorden nu eenmaal geen pronomen possessivum dulden. De vorm ممبونه كيت kan wel beteekenen „ons doodende" of „ons dooden", maar dan *ons* als pronomen personale verstaan. Vormen als مندڠركو of ممبريمو worden in de Sadjarah Mĕlayu geene enkele maal aangetroffen, wat minstens genomen vreemd zou mogen heeten indien b.v. كيت ممچتن of يغ مڤتهوين goed Maleisch waren. Dat men zulke monstruositeiten in het da-

1) Het zelfde geldt van den zin; اكن استعادة تمڤڠ مڤاتر اورغ ماكن دبليروغ (296, 8).

2) Zie 28, 16; 50, 8; 189, 18; 248, 1; 278, 14 en 391, 19.

gelijksche leven ook wel uit den mond van veritabele Maleiers verneemt, zal ik niet tegenspreken, maar dit argument zou alleen waarde kunnen hebben voor hem die de meening is toegedaan dat e. g. alles wat uit den mond van een' Hollander gehoord wordt ook zuiver Hollandsch is, en tot dezulken wensch ik niet gerekend te worden.

De vormen met *bĕr* zijn evenmin ooit ontwijfelbaar subject in den zin, zóó als b.v. het geval zou zijn in het zoo even vertaalde versje van van Alphen; geene enkele maal heb ik er een aangetroffen voorzien van een enclytisch pronomen possessivum. Ik stem toe dat er veel voor te zeggen zou zijn om in een' zin als كارن در ڤد باڤق ستڕو بايک برباڤق صحابة (156, 13) dit ä برباڤق صحابة als subject aan te merken en te vertalen: „want het zich verwerven van vele vrienden is beter dan het hebben van talrijke vijanden", maar een dergelijke abstracte gedachtengang schijnt mij, op het intellectueele standpunt der Maleiers, weinig aannemelijk. Eerder ben ik geneigd hier aan ellipse te denken, [1]) maar mocht men dit gezocht vinden dan zou ik toch wenschen in het midden te brengen dat één zwaluw geen zomer maakt, en dat eene enkele uitzondering (want een tweede van dien aard heb ik niet ontmoet) niet genoeg is om een' regel waardeloos te maken, integendeel dezen veeleer bevestigt. Is het in onze taal geen regel dat het verbum *zijn* den nominatief regeert? En is het ooit in iemands brein opgekomen om aan de juistheid van dezen regel te twijfelen omdat men zegt: „als ik *hem* was" en niet „als ik *hij* was?"

Dat bij de vormen met *tĕr* en *di* in verreweg de meeste gevallen van een optreden als subjectswoord geene sprake kan zijn, blijkt reeds hieruit dat zij beide (zonderlinge overeenstemming) wat de Sadjarah Mĕlayu betreft, volgens mijne bevinding in 97 % der gevallen hoofdwoord van 't

1) Eigenlijk gezegd komt deze zin mij voor eene letterlijke navolging eener Arabische constructie te zijn.

predicaat of participium zijn. Gaat men nu die resteerende 3 % na, welke als infinitief dienst doen, dan zal men ontwaren dat de zes derivaten met *tĕr*, welke in deze functie voorkomen, alle direct object zijn van een ander predicaatswoord. Dat aantal infinitieven met *di* is absoluut veel grooter, nl. 72, maar hieronder komt men slechts bij uitzondering een geval tegen waarin twijfel gemotiveerd kan heeten. Volkomen analoog, wat den bouw betreft, aan den meermalen geciteerden zin: منأهن لوكه جوڬ كرجان is deze: حكمن دذند ڤاتي (116, 1) welke, indien het redeaccent dit eischte, ook zou kunnen luiden: دذند ڤاتي حكمن. Maar dat nu juist دذند, nader gedefinieerd door ڤاتي, subject zou moeten zijn, en niet حكمن, kan men bezwaarlijk volhouden, nog minder bewijzen. Hoe moet de zin ڤد سواتو هاري داينتيكنن اوله بادڠ (75, 11) vertaald worden? Met „op zekeren dag (scil. had plaats) het bespied worden door Badung"? Ik geef er de voorkeur aan om, zooals ik reeds zeide, het subject als elliptisch te beschouwen, waardoor داينتيكنن hoofdwoord van het predicaat wordt. Andere gevallen waarin men ook maar een oogenblik op goede gronden zou kunnen meenen dat een derivaat met *di* als subject in den zin fungeert, zou ik niet weten aan te voeren. Alleen wil ik er, ten slotte, nog even op wijzen dat het woord دڤرهمب, in grammaticale constructie gelijk aan دڤربوت, wel vaak als pronomen personale, het subjectswoord bij uitnemendheid, optreedt, maar onloochenbaar als verkorting of afslijting van يڠ دڤرهمب, letterlijk „die (door den meerdere) als zijn dienaar beschouwd wordt".

Mag men derhalve als regel zonder uitzondering, voor zooverre van zoo iets onder feilbare stervelingen sprake kan zijn, aannemen dat de met *mĕ*, *bĕr*, *tĕr* en *di* gevormde afleidingen predicaatswoorden zijn, en de Maleier zeker niet vier verschillende soorten hiervan zou gevormd hebben, indien hij niet hieraan behoefte had tot het aanduiden van

uiteenloopende begrippen, dan komt van zelve de vraag aan de orde: wat zijn die verschillen in beteekenis, aangeduid door die verschillen in den vorm? De beantwoording dezer vraag met behulp van aan de Sadjarah Mělayu ontleende gegevens in verband met het systeem, in mijne dissertatie ontwikkeld, zal in het volgende beproefd worden.

III

De predicaatswoorden met verbaalkracht, die dus met recht verbale woorden zouden kunnen heeten, werden vroeger beschouwd in hun' grondvorm, d. w. z. zoolang er geen prefix is aan te wijzen, met het subject eene min of meer innige verbinding aan te gaan, welke met den zonderlingen naam van subjectief-passief werd bestempeld. Sedert de verschijning van Gerth van Wijk's Spraakleer kreeg deze grammaticale spotvorm een' anderen naam, en wel dien van grammaticaal passief. Alsof er in de spraakkunst ook nog plaats kan zijn voor een ander passief! Niettemin ging deze naamsverandering in zooverre met eenige verbetering van inzicht gepaard, als althans niet in elk geval dat zonderlinge passief aanwezig werd geacht. Immers, alleen waar nevens den grondvorm ook een derivaat met het prefix *mĕ* in de levende taal bekend was [1]) kon men van dat grammaticaal passief spreken, b.v. als men vond تڠكڤ اي of سهاي ليهت, want van هندق en داتڠ e. a. zijn geene derivaten met *mĕ* bekend. Ik geloof dat men verstandig doet met nog een' stap verder te gaan, en ook in constructies als تڠكڤ اي en سهاي ليهت vormen te zien welke volkomen hetzelfde zeggen als onze uitdrukkingen *hij vangt* en *ik zie*, vooral omdat men vruchteloos zoekt naar één gezond argument voor dat subjectief of grammaticaal passief, terwijl aan den anderen kant die onderscheiding, voor zooverre uit de motiveering er van mag worden op gemaakt, luce clarius op eene dwaling

1) In de S. M., gelijk wij zagen, in slechts 22 % der gevallen.

berust, op deze namelijk, dat derivaten middels het prefix *mĕ* in het Maleisch bij uitnemendheid als verba dienst zouden doen.

Wanneer derhalve تڤكڤ اي en سهاي ليهت in zooverre op ééne lijn staan met منڤكڤ اي en سهاي مليهت, als beide beantwoorden aan ons *hij vangt* en *ik zie*, wat kan dan wel het verschil zijn dat, naar de opvattingen van den Maleier, tusschen beide vormen bestaat? In mijn proefschrift betoogde ik dat dit verschil hierin moet gezocht worden, dat terwijl de grondvorm het verbale begrip als zoodanig aanwijst, de afleiding met het prefix wel datzelfde verbale begrip te kennen geeft, maar met deze nuance, dat daaraan tevens de gedachte aan zekeren duur wordt vastgeknoopt. In verband met deze zienswijze noemde ik den grondvorm *aorist* en de afleiding *durativum*. In plaats van deze laatste benaming wordt door sommigen, die overigens zich vrijwel bij mijne zienswijze kunnen aansluiten, de term *imperfectief* gebezigd, doch m. i. minder juist. Als argument hiervoor wordt opgegeven, dat die afleidingen met *mĕ* zouden wijzen op *onvoltooide* handelingen in eene der drie tijdsferen, verleden, heden en toekomst In hoeverre deze zienswijze voor andere verwante idiomen juist is, wil ik thans in het midden laten, maar dat zij voor het Maleisch bepaald verkeerd is volgt, naar mijn bescheiden gevoelen, uit het nuchtere feit, dat zeer dikwijls die vormen met *mĕ* vereenigd voorkomen met woorden als تله, سدله, تله سده, en سدله سدله, welke juist dienen om te kennen te geven dat de handeling als afgeloopen gedacht wordt, ergo voltooid, perfect is Zinnen als سدله راج كڤك شاه تله (38, 9) en راج اقتاب الارض منڤر جوهن مليهت (31, 8) komt men in de Sadjarah Mĕlayu herhaaldelijk tegen [1])

[1]) Volgens mijne aanteekeningen 84 maal, zoodat aan schrijffouten niet mag gedacht worden. Geene enkele keer vond ik in dit geval den aoristvorm gebezigd, waar ook het durativum in de levende taal bekend is.

en dan kan men, dunkt mij, moeielijk volhouden dat derivaten met *mĕ* de handeling als onvoltooid voorstellen. Wel pleiten zulke zinnen voor mijne meening dat de handeling, indien deze afleiding gebezigd wordt, zekeren duur in zich sluit, want waar uitdrukkelijk gezegd wordt dat daaraan een einde komt, is gekomen, of zal komen, daar wordt, implicite, ook zekere duur verondersteld. Ik geef intusschen gaarne toe dat in zeer vele gevallen de vorm met *mĕ* ook een imperfectief aanduidt. Daar de term durativum evenwel alle gevallen omvat, en dit blijkens het aangevoerde met den term imperfectief niet zoo is, geef ik, wat het Maleisch aangaat, aan den eersten de voorkeur.

Dat die afleidingen eene handeling voorstellen gekoppeld aan het begrip *duur*, terwijl de aoristvorm dit bijkomstige begrip geheel in het midden laat, vatte men vooral niet zóó op alsof de aorist nooit gebezigd wordt of mag worden als men het oog heeft op eene handeling die eenigen tijd aanhoudt. *Aorist* en *durativum* verhouden zich als 't algemeene tot het bijzondere, als genus tot species [1]; waar een durativum gebezigd wordt, zou ook de aorist kunnen dienen (altijd indien de levende taal dien vorm kent) maar niet omgekeerd. Wanneer, logisch, uit hetgeen gezegd wordt volgt, dat van duur geene sprake kan zijn, dan zal men in goed Maleisch niet het durativum gebezigd zien; dit ware eene dergelijke contradictio in terminis als er zou heerschen in den zin ملديت اي دلة, indien de afleiding met *mĕ* inderdaad een imperfectief aanduidde. En voorbeelden van de hier bedoelde contradictio herinner ik mij niet in de Sadjarah Mĕlayu te hebben aangetroffen; mijne aanteekeningen bewaren hierover een diep stilzwijgen.

---

[1]) Dat men eene „Spraakleer der Maleische Taal" kan schrijven en toch op ondubbelzinnige wijze kan laten blijken dat het vatten van eene dergelijke verhouding, geheel iets anders natuurlijk dan eene tegenstelling, boven zijne krachten gaat, zou men o. a. te weten kunnen komen uit mijn antwoord op den brief van den Heer Gerth van Wijk „aan den Hoogedel Gestrengen Heer N. te Z." (zie Tijdschrift voor het Binn. Bestuur, deel 13 afl. 3).

Juist die omstandigheid, dat waar het durativum gebezigd wordt ook evengoed de aorist had kunnen gebruikt zijn is oorzaak dat het zoo lastig wordt om bewijsmateriaal bij te brengen tot staving van de juistheid der hier gemaakte onderscheiding. Was het eene kwestie van entweder oder? die taak zou heel wat lichter zijn; de logiek der taal zou dan onze gids zijn, terwijl wij nu slechts te rade kunnen gaan met het taalgevoel, dat, evenals elk ander gevoel, uit den aard der zaak bij het eene individu fijner is dan bij het andere.

Toch ontbreekt het niet ten eenenmale aan feiten waarop met goed gevolg zou zijn te wijzen ten betooge dat die afleidingen met het prefix *mĕ* een duratief aanduiden. Eerstens vestig ik de aandacht op de omstandigheid dat zij niet alleen relatief, maar ook absoluut, zooals mijne aanteekeningen bewijzen, veel meer dan de aoristvorm, gebezigd worden als adjectivum verbale, anders gezegd participium. Men herinnert zich dat ik hiervoor de volgende cijfers vond: aorist 289 ($7^1/_2$ %), duratief 661 ($34^1/_2$ %). Toch geven deze niet het juiste denkbeeld van de werkelijke verhouding. Daartoe is het noodig rekening te houden met het feit dat dooreengenomen slechts in 22 % van de gevallen, waarin een aoristvorm als participium optreedt óók een duratiefvorm had kunnen gebezigd worden. Aan den anderen kant is het niet te ontkennen, dat vaak de duratiefvorm is moeten gebezigd worden, eenvoudig wijl de levende taal geen aoristvorm kent. Corrigeert men nu die cijfers met het oog op deze factoren (zoodat men uitsluitend rekening houdt met die gevallen waarin er keus was), dan wordt de verhouding $1^2/_3$ % en 29 % [1]) of 1 op 18 ongeveer. Ik zou meenen dat zij welsprekend zijn. Dat adjectivum duidt op een toestand, eigenschap of hoedanigheid, maar altijd op iets dat van het begrip tijdsduur onafscheidelijk is. Dit geldt van de verbaaladjectieven even goed als

1) Zooals men begrijpt 22 % van $7^1/_2$ en 85 % van $34^1/_2$.

van andere. Als wij zeggen „hij is doende", dan willen wij hierdoor meer nadruk leggen op het duratieve der handeling dan indien wij eenvoudig zeiden „hij doet" [1]). Zien wij nu dat de Maleier, ter aanduiding van de kracht van zoo'n verbaaladjectief, achttienmaal liever (sit venia verbo) den vorm met *mĕ* bezigt dan den aorist, kan men dan nog in twijfel trekken dat hij in eerstgenoemde afleiding bij uitnemendheid duratiefkracht voelt?

Een tweede argument voor mijne meening dat die afleidingen een duratief aanduiden acht ik gelegen in de omstandigheid dat zij met zekere voorliefde aangewend worden na woorden als سراي, سرت, سمبل, دڠن e. d. In mijne bron vond ik dit 24 maal, en daartegenover slechts 3 gevallen waarin, onder volmaakt dezelfde omstandigheden, de aorist werd gebezigd, terwijl toch even goed de duratiefvorm kon verwacht worden. Immers wanneer het subject eene handeling verricht terwijl hij bezig is met iets anders, dan ligt het, zou ik denken, in de rede, dat laatstgenoemde handeling van zekeren duur moet zijn, lang genoeg om inmiddels nog iets anders te doen. Bedient men zich in zoo'n geval van een' aorist dan is dit natuurlijk niet contra rationem. Pleonasmen zijn bijna altijd te verontschuldigen met het oog op de uiteenloopende vatbaarheid der hoorders, niet echter contradicties. Men kan in onze taal even goed zeggen „ik kom morgen" als „ik zal morgen komen", maar „ik zal gisteren komen" is geen Hollandsch.

Zeer nauw verwant aan het oorspronkelijke duratiefbegrip is dat van herhaling, naar mijn inzien eene zeer voor de hand liggende schakeering. En dat het gebruik van duratiefvormen zeer geliefd is, waar verschillende subjecten iets

---

[1]) In het Engelsch wordt aan het kenbaarmaken van dit verschil veel meer waarde gehecht dan bij ons. Ook gebruiken wij liever eene andere wending dan juist dit verbaaladjectief, en zeggen „hij is aan het spelen" waar men van den Engelschman zou hooren „he is playing". Doch dit is eene zaak van *vorm*; de *beteekenis* is in beide gevallen dezelfde.

doen, gelijktijdig dan wel achtereenvolgens, komt mij alleszins verklaarbaar voor. Dat de keus tusschen aorist en duratief, wanneer beide vormen gangbaar zijn, de deur wijd openzet voor willekeur, zal ik geen oogenblik ontkennen, te eer niet wijl ik zelve er van overtuigd ben dat vooral het hedendaagsche Maleisch, bedorven en verknoeid als het wordt door de meest heterogene vreemde invloeden, weinig bewustheid verraadt van de door mij aangeluide oorspronkelijke differentiatie. Als ik goed waargenomen heb vertoont de Maleier van onzen tijd, vooral in geschriften, de neiging om sommige handelingen uitsluitend in den duratiefvorm aan te duiden, voor andere daarentegen alleen van den aorist gebruik te maken.

In de Sadjarah Mĕlayu, wier leeftijd ik op minstens een paar eeuwen meen te mogen stellen, wordt dat oorspronkelijke onderscheid veel nauwkeuriger in het oog gehouden. Wanneer men in dit werk een' duratiefvorm gebezigd vindt, terwijl het ook vrij stond zich van den aorist te bedienen, en men overweegt dan of de aard der dingen in het gestelde geval niet van zelf 't gebruik van eerstgenoemden vorm aan de hand doet, dan zal men bevinden dat die willekeur geenszins zoo groot is als men aanvankelijk wel geneigd zou zijn te denken. Vindt men den duratiefvorm gebezigd dan is dat gewoonlijk daar waar sprake is van langen duur (al dan niet door een adverbium of op andere wijze ten overvloede aangeduid), van eene gewoonte om iets te doen, van handelingen die door verschillende personen, bij opvolging of gelijktijdig, verricht worden en in andere analoge gevallen, en bovendien in de reeds genoemde na تلاه e. d., سراي e. d. en waar men met een participium te doen heeft. Daarom zal men dien duratief gewoonlijk gebezigd zien waar wij zeggen „aan het werken", „gaan varen", „bezig zijn met schrijven", e. d. [1]) en de

1) Ons woord „bezig" is dan ook in het Maleisch onbekend, en slechts door omschrijving aan te duiden.

Engelschman zich van het participium praesentis zou bedienen. Den zin: سكالي ڤرستيوا بادڠ مناهن لوكه (75, 2) vertaal ik daarom met „Eens nu was Badung aan het visschen met de fuik"; op die wijze komt de finesse van het Maleisch beter tot haar recht dan indien het eenvoudig heette „eens nu vischte Badung met de fuik"; en: مك اي ڤون منارة دندم ددالم هتين (99, 11) met: „en hij bleet wraak koesteren in zijn hart". De Engelschman zou den zin: بتاف ڤري اكو ممچت ڤاتة (167, 10) zeker vertalen met „How am I to discharge him"? Waar wij lezen: مك ڬاڬق ڤون مڠمبڠكن سايڤن (186, 18) daar wil de schrijver, zooals uit den samenhang gereedelijk volgt, niet zeggen „de kraaien spreidden hunne vleugels uit", maar „de kraaien hielden hunne vleugels uitgespreid", zoo lang nl. als noodig was om den vorst te beschaduwen tijdens de audientie in de open lucht. Een goed voorbeeld ten bewijze dat het duratief gaarne gebezigd wordt waar van herhaling of gewoonte sprake is vinden wij in dit citaat: شهدان مك اڤبيل راج بكرج ڤڠهولو بندهاريله يڠ ممرنتهكن ددالم مڤورة ممبنتڠ تيكر دان مڠهياسي باليروڠ مڠكنتڠ تابير لاڠت دان ملیهت مكانن اورڠ (121, 21 vv.) waar wij zouden zeggen: „telkens als de vorst een feest gaf" enz. Gemakkelijk ware dit voorbeeld met ettelijke andere te vermeerderen.

Dat echter in de Sadjarah Mělayu zeer dikwijls nu eens de aorist, dan weer het duratief voorkomt, zonder dat het mogelijk schijnt van dit verschillend gebruik rekenschap te geven, zoodat men alle recht heeft om te betwijfelen of dit verschil wel met reden van wetenschap is gemaakt — ik zal de laatste zijn om dit tegen te spreken. Zoo lees ik يڠ ڤاتت اكن جادي لقسمان (116, 15) en drie regels te voren: يڠ ڤاتت اكن منجادي بندهار, zonder ook maar het flauwste vermoeden te hebben waarom dit onderscheid

wordt gemaakt 1); op 279, 6 lees ik: قانک هندق مموهنکن امس maar vier regels verder, onder volmaakt dezelfde omstandigheden: قانک هندق ڤوهنکن کربو. Wie waagt zich aan eene verklaring waarom in 't eerste geval de duratief vorm gebruikt werd, en in 't tweede de aorist? Ik niet, vooral niet omdat die verklaring tot de motiveering van mijn standpunt niets afdoet. Zulke zinnen zouden er meer zijn aan te voeren, al moet men er ook naar zoeken. Maar wat mij niet gelukt is, dat is het vinden in de Sadjarah Mĕlayu van zinnen, waarin het duratief, naar mijne opvatting, te onpas is gebruikt omdat uit den samenhang volgt dat de handeling geen noemenswaardigen duur kan gehad hebben, waarin dus die afleiding met *mĕ* eene contradictio in terminis zou zijn. Wie in genoemd werk zulke plaatsen wel heeft kunnen ontdekken, die zou mij aan zich verplichten door de aanwijzing daarvan, het zij in het openbaar dan wel privatim. Want, hoe vreemd het in sommiger oor ook klinken zal, er is mij meer aan gelegen om zoo na mogelijk bij de waarheid te komen dan aan Rechthaberei, en met argumenten, wier juistheid ieder desverkiezende kan beoordeelen komt men in deze materie verder dan met het ten toon spreiden van grove onkunde.

Die twee laatste woorden herinneren mij onwillekeurig weer aan de „Spraakleer der Maleische Taal". Hier leest men, dit werd reeds door mij opgemerkt in den loop dezer verhandeling, naar aanleiding van het feit dat vele Maleische woorden zonder 't prefix *mĕ* de kracht van z. g. verba hebben, de weemoedige verzuchting „wij hebben hier dus te doen met een taalgebruik, waarvan de reden nog niet verklaard is" 2). Mij dunkt, die verklaring is niet zoo heel ver te zoeken. Een aandachtig nagaan dier woorden stelt buiten twijfel dat zij zich laten groepeeren in drie

1) Elders (139, 15) staat: ادڤون تن ڤيرق اين نيدقله ڤانت جادي بنتار لاڬي ڤانت منجادي ڤردان منتري

2) 2e druk pag. 55.

klassen en wel 1° de zoodanige, waarbij het begrip *duur* niet hujus loci zou zijn, gelijk bv. bij de modale predicaatswoorden هندق, ماو, اد, دائمت, تاهو, بوله e. d.; 2° dezulke waarbij naar des Maleiers opvatting (die trouwens niet hemelsbreed van de onze, ten minste niet van de mijne, verschilt) van zelf, uit den aard der zaak, zekere duur verondersteld wordt, [1]) e. g. ڤرڬي, كمباي, نايك, دودق, تيدر, ماسق, تورن, لاري, لالو, e. d., of 3° die, welke handelingen aanduiden, die, uit den aard der zaak, in een oogenblik zijn afgeloopen, bv. سڠكه, هڠكف, باڠن, تيب, سمڤي e. d.

Het stel predicaatswoorden, gevormd met behulp van de prefixen *pĕr* en *bĕr*, stemt hierin volkomen overeen met dat, bestaande uit den aoristvorm en de afleiding met het voorvoegsel *mĕ*, dat het eveneens actieve handelingen aanduidt. Ook is de onderlinge verhouding, voor zoover ik hierover kan oordeelen, tusschen de twee elementen van beide stellen dezelfde. Terwijl toch de afleidingen met *pĕr* de handeling, wat den duur ervan betreft, geheel onbepaald laten, wijzen die met *bĕr* op zoodanige, waarvan zeker tijdsverloop onafscheidelijk is. Het karakteristieke verschil tusschen beide stellen derivaten acht ik, gelijk ik reeds in mijne dissertatie ontwikkelde, hierin gelegen dat, terwijl het eerst behandelde stel geheel in het midden laat of de handeling verricht wordt ten behoeve van het subject dan wel van een ander, die derivaten welke met de prefixen *pĕr* en *bĕr* zijn gevormd, oorspronkelijk er op wijzen dat de handeling door het subject wordt verricht ten eigen bate. Eene verhouding derhalve, wel is waar niet dezelfde, maar niettemin van gelijke natuur als die tusschen aorist en durativum, die nl. van het algemeene tot het bijzondere, van genus tot species, en volstrekt niet de tegenstelling die tusschen de barbaarsche termen egoistisch en altruistisch bestaat, gelijk een snugger beoordeelaar van

1) G. v. W. wijst er zelf op dat zeer vele dezer woorden „eene beweging of rust uitdrukken" (o. c. § 111, pr).

mijne dissertatie „Maleische verba en nomina verbalia" het begreep [1]).

Die eigenaardige beteekenis van het predicaatswoord en in talen welke verbaalvormen kennen van verba, heeft men in de Grieksche grammatiek het *medium* genoemd, omdat zulke verbale vormen in zooverre het midden hielden tusschen actief en passief, als zij bij actieve beteekenis passieve conjugatievormen te zien gaven. In dit licht beschouwd zal men dien technischen term misschien minder geschikt achten voor het Maleisch, dat nagenoeg absoluut alle verbaalflexie mist, en wellicht de voorkeur geven aan den in de Sanskrt-Grammatica gebruikelijken term âtmanepadam „the word for one's self", maar ik stem voor het medium, dat handzamer is en de bedoeling met voldoende juistheid weergeeft.

Waaruit blijkt nu dat de verhouding tusschen de mediale vormen met *pĕr* en *bĕr* die is van aorist en durative? Eerlijk gezegd is dat meer eene hypothese, waartoe ik langs den weg der analogie ben gekomen dan wel een feit dat zich op dezelfde wijze adocsulus demonstreeren laat, als bij het eerst besproken stel predicaatswoorden mogelijk was. Het groote bezwaar zit in de geringe hoeveelheid bewijsmateriaal waarover tot dit doel kan beschikt worden, ten minste wat de Sadjarah Mĕlayu betreft. De overeenstemming tusschen die derivaten met *pĕr* en de predicaatswoorden in aoristvorm openbaart zich, voor zoover uit de beschikbare gegevens blijkt, in hoofdzaak op twee niet geheel en al onbelangrijke punten:

1°. de afleidingen met *pĕr* zijn vaak, of beter oorspronkelijk, subjectswoord, wat met den aoristvorm der predicaatswoorden ook het geval is, terwijl daarentegen afleidingen met *bĕr* nooit subjectswoord zijn, evenmin als die met *mĕ*.

2°. de verhouding tusschen 't gebruik der derivaten met *pĕr* als participium en in de overige functies is ongeveer

[1]) Gerth van Wijk in zijn epistel „aan den Hoogedelgestrengen Heer N. te Z." zie Tijdschrift B. B., deel 13, afl. 1.

dezelfde als die tusschen 't gebruik van den aoristvorm als participium en op andere wijze, nl. 7% en 93% bij de eene en $7^1/_2$% en $92^1/_2$% bij de andere.

Ik kan echter niet genoeg den nadruk er op leggen dat veel meer bewijsmateriaal zal moeten worden vergaderd, ook uit andere goede geschriften, wil er kans zijn dat deze hypothese eenmaal een behoorlijk bewezen feit wordt [1]).

Aan den anderen kant naderen de vormen met *bĕr* in zooverre meer die met *mĕ* als zij, evenals deze, met zekere voorliefde als participium verbale optreden. Voor de derivaten met *mĕ* is de verhouding $34^1/_2$ % participia, $65^1/_2$ % andere; voor die met *bĕr* vond ik $23^1/_2$ % tegen $76^1/_2$ %.

De vorm met *bĕr* wordt 17 maal gebruikt na سڬله, سڬله e. d. en 8 maal na سرت, سراي e. d., welke cijfers nog al verschillen de van die voor de afleidingen met *mĕ* in dezelfde gevallen gevonden.

Zijn derhalve die predicaatswoorden met *pĕr* door hunne geringe frequentie met recht als quantité négligeable te beschouwen, die met *bĕr* behooren daarentegen tot de belangrijkste welke het Maleisch bezit, en dit niet alleen wijl zij bijna even vaak voorkomen als afleidingen met *mĕ*, in de Sadjarah Mĕlayu bv. 1816 tegen 1922.

Dat zij oorspronkelijk uitsluitend, en thans nog grootendeels, doelen op duratieve handelingen die het subject ten eigen behoeve verricht, terwijl die met *mĕ* omtrent dit laatste niets beslissen blijkt, indien wij, om te beginnen, eens onze aandacht schenken aan die gevallen waarin van eenig grondwoord beide derivaten gebruikelijk zijn. Wat is bv. het verschil dat de Maleier maakt tusschen براڠكت en مڠڠكت, برموهن en مموهن, برارق en مڠارق, برڬلر en مڠڬلر, برڤڠڠ en مڠڠ, برجول en منجول, بلاجر en مڠاجر, بربوڠ en مبوڠ, براڠق en مڠامق, برتاهن en مناهن, برڤندء en مندء,

1) In mijn proefschrift wordt over die predicaatswoorden met *pĕr* een diep zwijgen bewaard. Eene mijner vele tekortkomingen daarin!

برداءت en منداءت, بربوت en ممبوت, om maar een' greep te doen uit de vele voorbeelden die de Sadjarah Mělayu geeft? In een geval als بلاجر (voor براجر) en مڠاجر behoeft hierover weinig twijfel te bestaan; het eene is leeren (discere, διδάσκεσθαι of παιδεύεσθαι, lernen) en het andere leeren (docere, διδάσκειν, παιδεύειν, lehren) dezelfde handeling dus, maar in 't eerste geval is het subject zelf object er van, in het andere niet. Of het Maleisch ook zoo sterk differentieert en dus tusschen بلاجر en مڠاجر niet langer de meergenoemde verhouding van genus tot species aanneemt, maar eene volkomen tegenstelling, zou ik niet zeker durven zeggen. Dat bv. اي بلاجر انقكو geen Maleisch is zal wel niet worden ontkend; maar kan men zeggen اكو مڠاجر بهاس عرب als men bedoelt „linguam arabicam disco?" Hierop moet ik vooralsnog het antwoord schuldig blijven.

Gaat men 't gebruik na van بربوت tegenover ممبوت, dan zal men als regel 't eerste daar gebruikt vinden waar er iets gedaan wordt speciaal in het belang van het subject, en niet van een' ander. Zoo leest men herhaaldelijk van een' vorst die سورة بربوت eene hoofdstad, een paleis e. d.; naar eene constructie als e. g. اي سورة بربوت رومهكو zal men echter vruchteloos zoeken, natuurlijk wegens de contradictio in terminis, welke daarin zou liggen. [1] Verder

1) Dat de Maleier steeds dit verschil in het oog houdt zal ik niet beweren. Daarbij willen de teksten wel eens minder correct zijn, terwijl critische behandeling hiervan bij de uitgave moeielijk mag verwacht worden van personen welke de overtuiging zijn toegedaan dat die afleidingen met *bër* toestandswoorden zijn. De Sadjarah Mělayu levert, p. 204 14—22, een treffend voorbeeld hiervan. Wij vinden daar de vormen ممبوت en بربوت zoo zonderling door elkaar gebruikt, dat men geneigd is tot de slotsom dat het alleen van het subject afhangt welke dezer vormen moet gebruikt worden. In overeenstemming met het door mij ontwikkelde systeem zou ik, als ik de uitgave moest bezorgen, in de hier bedoelde regels alle vormen بربوت schrappen, wijl hiervoor geene plaats is. De ed. Shellabear laat in de hier besproken passage volkomen hetzelfde lezen als die van Klinkert.

lezen wij: كارن همب سڠورڠ نلاين برجول ايكن (129, 12). Waarom zou hier anders برجول staan dan om duidelijk te maken dat die man zijn zelf-gevangen visch verkoopt om er van te leven, en niet om een' ander genoegen te doen? Natuurlijk ook kon منجول gebezigd zijn, maar برجول is op deze plaats correcter, fijner uitgedrukt. Elders vindt men: اڤ داي اكو برداڤت دي (318, 22) „hoe zal ik (Ang Nadim) haar (die schoone Tedja) machtig worden", wel is waar niet om die prinses voor zich te behouden, maar toch in zooverre uitsluitend in zijn belang als hij, door haar zijn' vorst aan te bieden, zich de mogelijkheid opent om weer in genade te worden aangenomen. Natuurlijk had er kunnen staan منداڤت, ja, zelfs het eenvoudig داڤت zou toereikend geweest zijn, en een' goed verstaanbaren zin gegeven hebben. De hier gebezigde vorm geeft echter de gedachte scherper en juister weer.

Van hoeveel belang het nu ook zijn moge dat men steeds op de meest gelukkige wijze zijne gedachten onder woorden wete te brengen, in het menschelijke verkeer is het volstrekt niet de eisch dat men die altijd met de hoogst bereikbare duidelijkheid aan den man zal brengen. Zelfs kan iemand wel eens al te duidelijk zijn, en daardoor vervelend worden, wat op de richtige waardeering van hetgeen hij in het midden brengt van nadeeligen invloed moet zijn. Wanneer de ratio van de differentiatie tusschen de afleidingen met *mĕ* en die met *bĕr* geene andere ware dan dat laatstgenoemde vorm ons de gelegenheid opende om, des gevorderd, zonder in omschrijvingen te vervallen, door het predicaatswoord zelve aan te duiden dat de handeling geschiedt ten behoeve van het subject, dan zou, men behoeft hieraan niet te twijfelen, reeds lang eene dezer afleidingen zijn versteend, en hare typische functie zeker niet meer door het thans levende geslacht gevoeld worden. Dat dit laatste nog volstrekt niet het geval is ligt hieraan, dat evenals in het Grieksch en het Sanskṛt, die oorspronkelijke beteekenis

van het medium van lieverlede op den achtergrond is gedrongen door schakeeringen daarvan, waaronder de voornaamste zijn het reflexivum en het reciproke, eene overeenstemming, die inderdaad treffend mag heeten.

Wanneer iemand in de rivier valt en terwijl hij door den stroom wordt meegevoerd, een plank grijpt, dan kan men natuurlijk zeggen „hij houdt een plank vast", maar juister is zeker wel de uitdrukking „hij houdt zich aan een plank vast". Dat schijnt de Maleier ook te voelen. Daaruit althans moet ik verklaren dat wij in de S. M. (163, 1) vinden مك هڠب برڤڠڬ ڤد سكڤڠ ڤاڤن „en ik hield mij vast aan een plank". De schrijver had hier ook kunnen zeggen ممڠڬ, ja zelfs ڤڠڬ, maar de door hem gekozen uitdrukking zegt meer. Zoo lees ik (206, 13) جك اي بربوڠ كوكو تيڠڬ هاري en vraag „waarom zou de schrijver بربوڠ zeggen, in plaats van ممبوڠ, indien het niet zijne bedoeling was duidelijk te doen uitkomen dat de hier beschreven fat drie dagen noodig had om „zich" de nagels te knippen?" De afleiding برموهن heeft in het Maleisch bijna de exclusieve beteekenis van „vertrekken, zich verwijderen", zeer goed te verklaren uit „verlof vragen, voor zich, om heen te gaan", en dat براڠكت beteekent *vertrekken*, volgt, dunkt mij, gereedelijk hieruit dat het eigenlijk beteekent „zich opmaken". In den zin ادڤون تن ڤكرم برتاهن تيڠڬ اورڠ دڠن هڠ ايسڤ دان نين اسحق سنجتان ڤانه (236, 22) zou ook niet de vorm برتاهن gebezigd zijn indien het niet de bedoeling was den lezer duidelijk te maken dat die drie *zich* staande hielden om daardoor het voortdringen van den vijand te beletten. Zooals uit de later te geven voorbeelden zal blijken, is het aantal gevallen zeer groot waarin afleidingen met *bĕr* volkomen beantwoorden aan onze reflexieven.

Nauw verwant aan dit reflexiefbegrip is dat der wederkeerigheid, ter aanduiding waarvan sommige talen, e. g. het Fransch en het Duitsch, precies dezelfde constructie

bezigen als bij het reflexief. Van een woord als برچري zou niemand kunnen verklaren of 't „zich scheiden" beteekent dan wel „van elkaar gaan". Het aantal woorden waarin het prefix *bĕr* deze beteekenis heeft is, zooals later blijken zal, verre van gering.

Het is reeds meermalen gezegd dat de oorspronkelijke functie van het medium was die om handelingen aan te duiden welke men uitdrukkelijk wil doen uitkomen als door het subject verricht ten eigen bate. Nu is deze oorspronkelijke beteekenis wel is waar allengs op den achtergrond geraakt, maar niet zonder in de taal eene menigte overblijfselen achter te laten, in den vorm van versteende derivaten met dit prefix, wier grondwoorden zich niet tevens leenen tot afleidingen met het verwante prefix *mĕ* Ik noem slechts برکات, برانق, براوله, برنام, بربوڤي, بربوه, برکنن, برمڤي, بردديم, en برگورو, maar zou de lijst natuurlijk veel uitgebreider kunnen maken, ware het slechts door de opsomming van samenstellingen van *bĕr* met subjectswoorden als b.v. برنکري, برکدي, برگون, برکود e. d. [1]) Terloops wil ik even er op wijzen dat deze vormen meer dan andere duidelijk kunnen maken

1) Deze afleidingen hebben vele schrijvers ertoe gebracht om te verkondigen dat het prefix *bĕr* dikwijls een bezit aanduidt. (Zie b.v. Spraakleer § 199). Nu zal ik niet ontkennen dat dit wel eens het geval zou kunnen blijken, maar wie een huis te Singapore bezit en dit zou te kennen geven met سهاي برومه دسيڠڤور zou zich al zeer zonderling uitdrukken en daarom ook niet begrepen worden. En de leerling wien die grammaticale waarheid wordt ingepompt zal zeker met de handen in het haar zitten als hij b.v. in de S. M. leest (249, 4) مک ڤرمڤون يڠ ڤون کدي ايت هندق برکدي. Mij dunkt, ik hoor hem in arren moede reeds uitroepen: hoe kan die vrouw, van wie uitdrukkelijk wordt gezegd dat zij eigenaresse was van die kĕdai, nog verlangen die te bezitten? En wat moet hij denken van برانق dat in verreweg de meeste gevallen niet beteekent kinderen *hebben*, maar *krijgen*, zoo wel van den man als van de vrouw? Mijn onderzoek in de S. M. leert mij dat *bĕr*, verbonden aan een substantief, slechts bij hooge uitzondering een bezit van het door dat substantief aangeduide te kennen geeft. Zie b.v. in verband hiermede in S. M. 305, 1—6.

waarom ik liever van predicaatswoorden spreek dan van verbale woorden. Men moge afleidingen als بڕنام, بڕاوله en بڕكات kunnen weergeven met verbale vormen in onze taal en hare verwanten, gemaakt van *heeten, verwerven* en *zeggen*, met een groot deel is dit, voor zoover ik kan nagaan, bepaald onmogelijk, bv. met بڕنڬري, بڕكدي, بڕلمبڠ, بڕلادڠ e. d. Maar dat deze laatste predicaatswoorden zijn is procul dubio.

De omstandigheid dat de grondbeteekenis der afleidingen met *bĕr* overeenstemt met die van het medium en het âtmanepadam verklaart waarom, evenals in het Grieksch en het Sanskṛt, deze vorm zoo vaak dient ter aanduiding van het verbum neutrum, waarbij uit den aard der zaak aan een object niet gedacht wordt omdat dit zich eenvoudig niet denken laat. Daar die oorspronkelijke beteekenis nauw samenhangt met het reflexivum, is het niet zoo gemakkelijk om in het Maleisch media op te geven, die uitsluitend verba neutra zijn, zonder dat men denkt aan het reflexief. Zoo is بڕجالن, ons *gaan, loopen*, maar 't zou wel te verklaren zijn als „zich op weg begeven". Intusschen zijn veritabele verba neutra in Maleisch toch niet volstrekt onbekend; ik noem bv. بڕتيڤ (van den wind), بڕليڠ ٢, بڕڤال, بڕديده, بڕديري, بڕادو, بڕهنتي, بڕلابه, en بڕلاير, maar zou de serie natuurlijk ook veel grooter kunnen maken.

Reeds in mijn proefschrift heb ik opgemerkt [1]) dat de in het Grieksch bekende nuance, waardoor het medium ook kon aanduiden handelingen, die het subject ten eigen behoeve *laat* verrichten, eveneens in het Maleisch is aan te wijzen. In de Sadjarah Mĕlayu trof ik hiervan o. m. deze voorbeelden aan: ڤد سواتو هاري راج سيڤاڤور بربرت سبب ڤيلغ (78, 2) [2]); مك اينله سببن راج چين تياد ماكن بوس برتمبق

1) P. 142.

2) Natuurlijk laat de waardigheid van dien vorst niet toe dat hij zelf te dien einde 't gereedschap ter hand neemt.

داتغ سكارغ (187, 19) „dat is de reden waarom de keizer van China tot op heden nooit rijst eet, die hij voor zich heeft laten stampen". Talrijk zijn die gevallen intusschen volstrekt niet, evenmin als in het Grieksch.

Tot de voornaamste der zeer talrijke gevallen, waarin afleidingen met *bĕr* in de Sadjarah Mĕlayu aan ons reflexivum beantwoorden, behooren: برکمڤغ (zich verzamelen) [1] بربڠکت (zich oprichten), برهوبغ (zich aansluiten, zich vereenigen), برڤالغ (zich omdraaien), برتمبن٢ (zich ophoopen), برتمبه (zich vermeerderen), برأوبه zich veranderen), برگولغ (zich oprollen), بربالق (zich omkeeren), برسندر (zich tegen iets aanleunen), برڤڠغ (zich vasthouden), برهمڤن zich verzamelen), بربله (zich splitsen), برگرق (zich bewegen), برکومر (zich den mond spoelen), برمايين (zich vermaken), بربنجر (zich op eene rij stellen), برهيس (zich versieren), برليڤت (zich vouwen), برلڠکر (zich als een spiraal oprollen). Gaarne worden media in deze beteekenis gevormd van grondwoorden die als adjectief voorkomen; ik noem e. g. برلڤس (zich bevrijden), برگاڠه (zich duchtig weren, zich inspannen), برسڠرا (zich haasten), برلڠکڤ (zich uitrusten). Leerrijk is op 301,9 de uitdrukking بربوت بايک in den zin van „zich welwillend gedragen jegens anderen".

Dit reflexivum gaat soms gepaard met een causatief begrip in den zin van *zich iets laten doen*, bv. in برأوسغ (zich in een draagstaal laten ronddragen) [2] برارق (zich met staatsie laten wegbrengen) [3]; برلولت (zich laten masseeren), in مک هڠ ندیم برلولت ڤدان (319, 3) „Ang Nadim liet zich door haar masseeren" en niet „Ang Nadim masseerde zich

1) En niet eenvoudig *verzamelen, vergaderen*. „Hij verzamelt schatten" is niet: اي برکمڤغ هرتا.

2) S. M. 120, 14.

3) ib. 24, 20.

bij haar"; برگوسق zich laten insmeren), برتاهن (zich laten tegenhouden) in تياد ماو مخدم برتاهن (350,16) waar uit het verband zonneklaar blijkt dat de schrijver zeggen wil „hij wenschte zich niet te laten tegenhouden, hoevelen ook daartoe pogingen aanwendden". Het gebruik van mediale vormen in dezen zin is vrij beperkt.

Daarentegen ontmoet men elk oogenblik voorbeelden van 't gebruik van derivaten met *bĕr* ter aanduiding van wederkeerige handelingen. Onder de meest frekwente noem ik برتمو (elkaar ontmoeten), برڤرڠ (met elkaar oorlog voeren), برماين (met elkaar spelen), [1] برگستي (met elkaar worstelen), برسليسة (een geschil onderling hebben), برکيرم (elkaar iets zenden), [2] برگنتي ء (elkaar afwisselende), برتيکمکن (elkaar met iets steken), برتنقکن (naar elkaar met eenig wapen houwen), برسيڤق راڭ (met elkaar سيڤق راڭ spelen), [3] برجاتر (met elkaar schaken), برجنجي (met elkaar overeenkomen), بربنته (elkaar uitschelden), برجابت تاڠن (elkaar de hand drukken), برڤلق (elkaar omhelzen).

Ten slotte wensch ik nog eenige cijfers mede te deelen die een min of meer scherp beeld kunnen geven van de

---

1) Soms beteekent het meer „zich vermaken".

2) Zie b.v. 117, 17: توا مود سکليئن برکيرم سلام جوڭ „oud of jong, allen zonden elkaar steeds den salâm toe"; dwz. niemand was de meerdere, wien حرمة toekwām.

3) 215, 17; een paar regels verder lezen wij تن بسر سدڠ مڤيڤق راڭ. Deze plaats werpt een helder licht op het verschil in beteekenis tusschen برسيڤق en مڤيڤق. In 't eerste geval speelt T. Besar met eenige anderen dit bij den Maleier zoo geliefde spel, bestaande in het de lucht in schoppen van een' uit gespleten bamboe vervaardigden bal. Elk doet dat op zijne beurt, en de groote kunst is om zoo lang achtereen als maar mogelijk is dien bal naar boven te schoppen, wat het best bereikt wordt indien de bal loodrecht de lucht in gaat en dus ongeveer op dezelfde plaats neerkomt. Waar van مڤيڤق gesproken wordt daar was T. Besar aan de beurt, hij was aan het schoppen, gedurende zekeren tijd, van den bal.

onderlinge frekwentie dezer verschillende beteekenissen, na te hebben opgemerkt dat zuiver objectieve gegevens op deze wijze hier nog minder kunnen verwacht worden dan elders. Immers de vraag of wij met de eene of met de andere soort te doen hebben zal dikwijls verschillend worden beantwoord; vertaalt men برانكت en برجالن met *vertrekken* en *op reis gaan* dan zijn 't verba neutra, geeft men ze integendeel weer met „zich opmaken" en „zich op weg begeven", dan zijn 't reflexieven. Beteekent برچري „zich scheiden" of „van elkaar gaan"? Van het antwoord hierop zal het afhangen of men 't als reflexief beschouwt dan wel als reciprook predicaatswoord.

Afleidingen met *bĕr* komen in de Sadjarah Mĕlayu 1816 maal voor, iets minder dus dan die met *mĕ*. In 169 gevallen noteerde ik een gebruik overeenkomende met ons reflexief, waaronder 20 maal als causatief medium, b.v. in den zin van برلولت (zich laten masseeren). Verder vond ik haar 182 malen gebezigd in den zin van reciproke verba in onze taal, terwijl in 289 gevallen hare functie, naar mijn gevoelen, het meest beantwoordde aan ons verbum neutrum. In de overige, dus in 1176 gevallen, is het oorspronkelijke begrip nog overgebleven, of wel er is eene versteende afleiding ontstaan, die men zou kunnen vergelijken met de deponentia van het medium en het ātmanepadam, omdat zij mediale vormen hebben, zonder dat de mediale kracht nog voelbaar is, z. a. in برکات (spreken), برنام (heeten), برسرو (roepen) e. d. of wel er is van eenige verbaalkracht geene sprake meer, zooals in برسام۲, برتيڠ, برلولغ۲, برات e. d.

Daar de aorist van het medium tot de in de Sadjarah Mĕlayu zeer zeldzame vormen behoort, spreekt het van zelve dat de verhouding tusschen alleen in het duratief voorkomende vormen en die, welke zoowel in aoristvorm als in het durativum gebruikt worden, (b.v. ڤراستري en براستري) eene geheel andere moet zijn dan welke wij voor het eerst behandelde stel predicaatswoorden vonden. Door de geringe

frekwentie dier vormen heeft een onderzoek hiernaar voor de practijk zoo goed als geene waarde. Van meer belang is het na te gaan hoe groot het percentage is der afleidingen met *bĕr* in de Sadjarah Mĕlayu, uit wier basis niet tevens een derivaat met *mĕ* wordt gevormd, in verband met het totale aantal dezer vormen. [1]) Ik vond hiervoor het cijfer 80 % (nl. 1454 van de 1816 gevallen). Wanneer men er op let dat die vormen met *bĕr* (door het in onbruik raken der predicaatswoorden met *pĕr*) feitelijk zoowel aorist als duratief aanduiden in het medium, dan vertoont dit cijfer groote overeenkomst met dat van 78 %, hetwelk wij in het actief vonden voor die predicaatswoorden, welke daarom zoowel aorist als duratief aanduiden, wijl zij geene afleiding met *mĕ* toelaten. Intusschen acht ik de mogelijkheid niet uitgesloten dat de overeenstemming slechts eene toevallige is en dat proeven, op een ander werk genomen, tot gansch andere uitkomsten zouden leiden.

Terwijl de *aoristvorm* en de afleiding met behulp van het prefix *mĕ* het logisch subject der handeling voorstellen als subject in den zin, en de derivaten met *pĕr* en *bĕr* dit grammaticale subject tevens als logisch object der handeling doen kennen, ten minste in hunne oorspronkelijke beteekenis en in het reflexivum, stellen de predicaatswoorden, wier beteekenis thans nog ter sprake moet komen, het grammaticale subject uitsluitend voor als object der handeling. In plaats van agens te zijn ondergaat het subject de actie door het predicaatswoord aangeduid. Het Maleisch beschikt hiertoe over twee derivaten, gevormd door de prefixen *tĕr* en *di* van eenvoudiger vormen; [2]) of deze

1) Het bestaan van grondwoorden die wel eene afleiding met *bĕr* veroorloven, maar niet met *mĕ*, is uit den aard der zaak niet in strijd met mijn systeem, omdat de aorist in het medium zoo goed als geheel in onbruik is geraakt. Ware dit anders, dan zou, waar een vorm met *mĕ* zich niet liet denken, ook die met *bĕr* waarschijnlijk niet gevonden worden, wegens de duratieve kracht dier prefixen.

2) Men wachte zich voor het omkeeren der stelling door te meenen dat alleen op deze wijze het passiefbegrip kan worden aangeduid. De grondwoorden

als zoodanig nog in de levende taal bekend zijn, en gebruikt worden, dan wel, als basis van een derivaat, een meer theoretisch bestaan hebben, is hierbij eene vraag van zeer ondergeschikt belang.

Is de juiste beteekenis van het prefix *tĕr* tot dus verre nog een raadsel, zoodat het antwoord op de vraag waarom men juist dit genomen heeft voor het beoogde doel en geen ander, nog niet te geven is, met het tweede passief prefix staat het anders. Dit wordt, op gezag van Dr. van der Tuuk, vrijwel algemeen beschouwd als de prepositie *di* welke thans nog in de levende taal dienst doet. De hiermede gevormde predicaatswoorden met passieve beteekenis zijn dus in den grond der zaak verbale locatieven, een locativus nl. van het nomen verbi. Welk verschil in beteekenis bestaat er nu tusschen de afleidingen van eene zelfde basis door die twee prefixen gevormd? Of om concrete gevallen te noemen, wat is het verschil tusschen ترسبت en دسبت, ترتولس en دتولس, تربوت en دبوت?

Volgens sommigen [1]) is er alleen verschil in vorm, zonder eenig wezenlijk verschil in beteekenis; de afleiding met *tĕr* zou de oudere, oorspronkelijke passief constructie zijn, waarnaast in latere, betrekkelijk recente tijden de verbaallocatief zou zijn gekomen, welke meer en meer die archaismen heeft verdrongen.

كنا en الله beantwoorden, voor zooverre zij in de S. M. gevonden worden, doorloopend aan onze uitdrukkingen „getroffen worden" en „overwonnen worden", zonder intusschen den stempel der passiefconstructie te vertoonen. In zekeren zin zou men deze woorden deponentia activi kunnen noemen; hunne constructie in den Maleischen zin verschilt niet van andere, welke de handeling in den aoristvorm aanduiden.

1) O. a. Dr. A. A. Fokker (zie Ind. Gids Januari 1897 pag. 105). De onjuistheid zijner meening dat die passieven uitsluitend een perfectum te kennen geven, blijkt m. i. duidelijk genoeg uit de veel voorkomende formule مك ترسبتلة قركتاءن, die steeds gebezigd wordt als de mededeeling van 't verhaal nog geschieden moet, en dus, in plaats van perfect te zijn, nog beginnen moet.

Met die zienswijze ga ik vooralsnog niet mede. Dat vormen met *tĕr* ouder, oorspronkelijker zouden zijn, is wel mogelijk, maar komt mij nog niet genoegzaam bewezen voor. Daarentegen schijnt het mij toe dat de Sadjarah Mĕlayu (en zij zal hierin wel niet op zich zelve staan) voldoende bewijsmateriaal aan de hand doet voor de stelling, dat de verhouding tusschen derivaten met *tĕr* en met *di* geheel dezelfde is als die tusschen aorist en durativum. Zooals uit de vroeger medegedeelde statistiek blijkt is de frekwentie dier vormen resp. 204 [1]) en 2287, eene verhouding derhalve als van 1 tot 11 en veel gunstiger dan met het zooeven behandelde stel predicaatswoorden het geval was. Onder die 204 passieven met *tĕr* bevinden zich, volgens mijne aanteekeningen, niet minder dan 73 nevens welke geen duratiefvorm in de levende taal bekend is. Ik heb hier 't oog op afleidingen als ترکجت, تڤرمناءي, ترچڤع٢, ترتيدر, ترلنجر, ترتام, ترسڤکت, ترسدر, ترڬاو, ترسڤم e. d., zoodat in 131 gevallen naast een derivaat met *tĕr* ook een met *di* ter vergelijking staat. Aan den anderen kant is het duidelijk, gegeven het elfmaal grooter aantal derivaten met *di*, dat in veel meer gevallen eene afleiding met *di* wel bekend is, maar niet eene met *tĕr*.

Het opvallend hooge percentage waardoor de frekwentie dezer vormen als hoofdwoord van het predicaat wordt uitgedrukt (resp. 88 % en 91 %) is oorzaak dat er betrekkelijk zeer weinig participia overblijven, die gelegenheid aanbieden om na te gaan welke dezer twee vormen bij voorkeur als verbaal adjectief optreedt. De medegedeelde cijfers bewijzen dat betrekkelijk de afleidingen met *tĕr* meer als participium optreden dan de andere, en dus het tegendeel van mijne meening. Na تله, سڬله e. d. wordt 9 maal een vorm met *tĕr* gevonden [2]) en 56 maal een met *di*, dus in

1) Hierbij zijn, misschien wel ten onrechte, de constructies met adjectieven ter aanduiding van den superlatief of excessief, buiten beschouwing gelaten.

2) Nl. تردغرله (47, 1); ترسڤکتله (163, 12) ترساڠ (173, 20) ترکوڤس

resp. $4^1/_2$ % en $2^1/_2$ % der gevallen, wat ook al tegen mijn beweren aandruischt. En na سراي, سرت e. d. vind ik 3 maal [1]) een' vorm van de andere soort en slechts 7 maal de zoo gezegde nieuwere vorming, wat ook al geene bevestiging is mijner zienswijze.

Doch er is één argument ten gunste hiervan, dat naar mijn gevoelen veel gewicht in de schaal legt, en dit is het veelvuldige gebruik, hetwelk de Maleier van de afleiding met *tĕr* maakt om het Latijnsche gerundivum aan te duiden. Volgens mijne aanteekeningen heeft dit in de Sadjarah Mĕlayu plaats in 57 van de 204 gevallen, d. w. z. 25 % der derivaten met *tĕr* fungeeren als gerundivum. Nu wil het mij voorkomen dat bv. تربيلغ in den zin: تله دڤندغ اوله اورغ سيم اڤي تياد تربيلغ لاڬي باڤقن (144, 4) zich gereedelijk aldus laat verklaren, dat de Siameezen lichtjes zagen zóó talrijk, dat ze niet geteld konden worden, hoe lang zij zich ook hiermede mochten willen bezig houden. De duur der handeling *tellen* zou in dit geval zonder eenigen invloed blijken. Dat het derivaat met *di* niet in deze functie optreedt, schrijf ik daaraan toe, dat bij deze de duur der handeling iets minder onbepaald is, daar hierbij aan zekere lengte ervan moet worden gedacht. Zoo lees ik (82, 13) مڠك داڠكتن اوله بندرغ ڤهان تياد تراڠكت, wat naar mijn gevoelen zeggen wil „Banderang hield zich wel geruimen tijd bezig met te trachten de dij van Badung op te tillen, maar hij kwam niet zoover dat men kan zeggen: die dij werd, hoe lang of hoe kort dan ook, toch eindelijk opgetild". Wanneer dit werkelijk de zin dier woorden mocht zijn, dan zal men zekere pittigheid moeielijk aan het Maleisch kunnen ontzeggen. Den zin: مڠك دتيكم اوله هڠ توه ترتيكم ڤد ڤاڤن دندغ (198, 16)

(187, 21); ترلنجر (227, 2); ترايكت (296, 21); تربونه (367, 14) تركيكر en ترامڤلس (370, 14).

1) Nl. ترديري (210, 14; juist?); ترسڤم (223, 22); ترديري (236, 19; juist)?

meen ik aldus te moeten verklaren: „Ang Tuwah stak gedurende zekeren tijd naar zijn' tegenstander, zonder dezen te treffen; wel echter werd op zeker oogenblik (de duur hiervan blijft geheel daargelaten) de deur getroffen". In 't eerste geval, waar van دتيكم sprake is, wilde de schrijver doen denken aan zekeren duur der handeling, waarvan 't grammaticale subject (in casu elliptisch) 't logische object is, terwijl in het tweede, ترتيكم, die duur geheel buiten beschouwing blijft.

Deze verklaring heb ik o. a. ook steeds bevestigd gezien bij het nagaan van 't verschil tusschen ترسبت en دسبت. Dezen laatsten vorm vindt men altijd dáár gebruikt waar de schrijver wil te kennen geven dat men *steeds* of *gewoonlijk* iets of iemand zóó of zóó noemde, b.v. دسبت اورغ راج ڤوا (267, 4) of دسبت اورغ بغدهار ڤوته (272, 17), en passim. Daar is dan sprake van iemand „die steeds zóó genoemd werd" ook al mocht hij in werkelijkheid anders heeten. Daarentegen vinden wij de constructie ترسبت als stehende Formel in de vaak gebezigde constructie مک ترسبتله ڤرکتاءن. Dat hieruit blijkt dat de afleiding met *tĕr* volstrekt niet uitsluitend op een perfectum der handeling doelt, is reeds opgemerkt. Waarom leest men nooit مک دسبتله ڤرکتاءن? Ik zou meenen alleen omdat de verhaler wil zeggen dat de geschiedenis van een of ander gewichtig personnage thans het object der vermelding zal gaan worden, terwijl het overigens volkomen in het midden blijft gelaten of die vermelding eene groote spanne tijds zal beslaan dan wel in weinige oogenblikken zal afloopen. Of de Maleier zich van dit verschil wel altijd volkomen bewust is en, indien dit zoo is of hij dit onderscheid in functie wel steeds voldoende tot zijn recht laat komen, dat is natuurlijk eene geheel andere vraag. Voor zoover de Sadjarah Mĕlayu betreft merk ik op, dat men daarin die uiteenloopende functies vrij nauwkeurig in acht genomen zal vinden.

Waarschijnlijk is het toe te schrijven aan dat onbestemde, wat den duur der handeling betreft, aangeduid door derivaten met *ĕr*, dat deze passieven door de grammatica met zekere voorliefde gedoopt werden met den naam van accidenteel passief [1]). Natuurlijk doen die afleidingen wel eens aan iets toevalligs denken, wie zal dit ontkennen? Maar dat is ook met het passief in onze westersche talen het geval en daaruit te verklaren dat op het logische subject der handeling niet die nadruk gelegd wordt, welken het in de actieve constructie ten deel valt, wat vaak tot zoodanige veronachtzaming leidt, dat het zelfs in het geheel niet genoemd wordt. Maar zal de term accidenteel-passief eenige zin hebben dan moet dat toevallige een doorgaand, typisch kenmerk zijn wat geenszins het geval is. En zeer zeker mag dan geen gebruik zijn aan te wijzen dermate in strijd met het accidenteel begrip, als bv. de zin شهدان مكّ ڤياد براف لمان دغن ڤقدير الله ڤعالي ماليكي ايتڤون ڤرباكر (302, 22). Of is het niet pure godslastering om aan een toeval te denken waar ipsis verbis wordt verklaard dat de ڤقدير الله ڤعالي oorzaak van dien ramp is? [2])

De passief-constructie dient in het algemeen om het logische object der handeling voor te stellen als grammaticaal subject, als subject in den zin derhalve, ten einde het meer op den voorgrond te plaatsen. Dit heeft ten gevolge dat het logisch subject der handeling, als dit aangewezen wordt (wat lang niet altijd 't geval is) in den zin de meer ondergeschikte plaats gaat innemen van complement of bepaling. Daar het durativum in het passief wordt aangeduid door het grammaticaal subject voor te stellen als in zekeren

---

1) Dat Gerth van Wijk dit niet doet is eene van de weinige lichtzijden in zijn' arbeid.

2) Dat dit wel eens tot dubbelzinnigheid leidt blijkt uit een' zin als deze: مكّ دتيكمن سلطان ابو شهيد (132, 16) waaruit niet is op te maken of die sulthan *stak* dan wel *gestoken werd*. Dat laatste is de bedoeling, maar het blijkt alleen uit het vervolg.

toestand of onder zekere behandeling te zijn (op dezelfde manier als wij waar „mijn horloge wordt gerepareerd" kunnen zeggen „mijn horloge is in reparatie") ligt het voor de hand dat het logische subject der handeling als bepaling wordt toegevoegd aan dat deel van den zin, hetwelk die handeling of toestand aanduidt. Daar dit, theoretice, een locativus van het nomen verbi is, krijgt men eene genitief-constructie, die vijf hoofdtypen vertoont, als welker representanten kunnen dienen de vormen دامبلن, دامبل بڭند, دامبلن بڭند, دامبل اوله بڭند en دامبلن اوله بڭند. Men zou kunnen stellen dat in het algemeen de herinnering aan het ontstaan van den vorm waardoor het durativum passivi wordt aangeduid, dáár levendiger is waar niet van het verbindingswoord wordt gebruik gemaakt.

De frekwentie dezer constructies in de Sadjarah Mĕlayu wordt aangegeven door de cijfers 490, 602, 5, 422 en 198, of, in procenten $28\frac{1}{2}$ %, 35 %, $\frac{1}{3}$ %, $24\frac{1}{2}$ % en $11\frac{1}{2}$ %. Hieruit blijkt dat de vorm دامبلن بڭند zoo goed als ongebruikelijk is, en dat de schrijver van dit werk in 50 % der gevallen, waarin hij kiezen kon tusschen 't bezigen van اوله en 't weglaten daarvan, zich van dit verbindingswoord bediende. In de spreektaal is het gebruik hiervan nog volstrekt niet zóó algemeen; mijne dagelijksche waarnemingen leeren mij dat dit voorzetsel viva voce zeer weinig gehoord wordt.

Het grammaticale object in de active constructie van den zin kan, dit weet men, ook een infinitief (nomen verbi) zijn. Heeft dit nomen verbi geene nadere bepaling dan is eene constructie van zoodanigen zin in het passief wat het Maleisch betreft niet mogelijk. Zinnen als اي سوره منچهاري of اکو هندق ملیهت laten geene passieve constructie toe. Wel indien gezegd wordt (of als bekend verondersteld mag worden) wàt hij laat zoeken of wàt ik wil zien. Dit laatste wordt dan in de passieve constructie subject van den zin,

gelijk wij zagen zeer vaak elliptisch. Heeft men dus اي سورة منچهاري ايكن, dan wordt de constructie hiervan in het passief ايكن دسورهن منچهاري of چهاري, aangezien het predicaatswoord سورة of مڤورة het voornaamste [1]), misschien wel het eenige is dat een nomen verbi tot object kan hebben en tevens een passief-constructie toelaat (wat met ماو, هندق, e. a. niet het geval is) geef ik hier eenige cijfers die licht kunnen werpen op 't gebruik hiervan.

De mogelijke constructies laten zich reduceeren tot de volgende typen: 1° بكند سورة بوت, 2° بكند سورة ممبوت, 3° بكند سورة ڤربوت, 4° بكند مڤورة ممبوت, 5° بكند مڤورة بوت, 6° بكند سورة بربوت, 7° بكند مڤورة ڤربوت, 8° بكند مڤورة بربوت, 9° بكند سورة تربوت, 10° بكند سورة دبوت, 11° بكند مڤورة تربوت, 12° بكند مڤورة دبوت, 13° دسورة بكند بوت, 14° دسورة بكند ممبوت, 15° دسورة بكند تربوت 16° دسورة بكند بربوت 17° دسورة بكند ڤربوت en 18° دسورة بكند دبوت. Van deze theoretisch denkbare constructies komen die, vermeld sub 5°, 7°, 9°, 10°, 12°, 17° en 18° in de Sadjarah Mělayu niet voor. Kan ik mij, wat die sub 5° en 7° betreft, nog wel denken dat zij in eenig ander geschrift worden aangetroffen, de overige komen mij tot dusverre voor volkomen onmaleisch te zijn [2]). De overige 10 constructies zijn in mijne bron vertegenwoordigd, maar lang niet in dezelfde mate. De absolute frekwentie is naar volgorde: 8, 5, 17, 93, 4, 29, 170, (waaronder 34 maal ook het durativum had kunnen gebruikt worden) 30, 1 en 14.

Het is niet alleen het al dan niet gebruik maken van de prepositie اوله waaruit is te besluiten of de herinnering

---

1) De synoniemen سورهكن en مڤورهكن, تيتهكن en منيتهكن meegerekend.

2) In het Javaansch is eene constructie analoog aan سورة دامبل wel bekend. De vorm تورسورة is in het Maleisch der S. M. niet bekend.

aan de vorming van het durativum passivi al dan niet nog levendig is. In een zin als: تياد پات بهان دڠندڠ اورڠ is de oorspronkelijke beteekenis van *di* nog duidelijk te bemerken; het is ongeveer als ons „het was niet erg duidelijk in de oogen der menschen". Evenzoo in: دكات درجي امڠت هست سهلي باجو (296, 16) „in den mond van een kleermaker" [1]). Het minst herinneren deze passief-vormen aan hunne afkomst waar wij te doen hebben met constructies, die in het actief een dubbel direct object zouden hebben, b.v. تمڠتن دبنتاڠي ڤرمداني (70, 7), waar toch bezwaarlijk is aan te nemen dat ڤرمداني wordt aangemerkt als in de actieve constructie subject der handeling te zullen zijn. Deze zou ongetwijfeld luiden اورڠ ممبنتاڠي تمڠتن ڤرمداني, waarvan de zuivere passieve constructie is تمڠتن دبنتاڠي ڤرمداني اورڠ, welk اورڠ in casu als bekend verondersteld wordt, en daarom elliptisch mag zijn. Zoo wordt de actieve constructie مك اورڠ ممبونكن هڠ توه فتنه in de passieve tot مك هڠ توه دبونكن اورڠ فتنه (184, 7).

Curieuse zinswendingen in het passief, maar uitsluitend in geschriften bekend, ziet men o. a. in de volgende voorbeelden: مك اوله سلطان ملك الصليح تانه تڠكي ايت دسوره اوله بڭند تبس (91, 20), waar men bijna zou gelooven dat het bevel aan dien hoogen grond werd gegeven; مك دسوره بتار اي نايك كاڭس بالي (174, 7). Merkwaardig is, wegens het dubbele object, ook deze zin: مك كود ايت دسوره بوبه ككڠ دان ڤلان اوله سري ديوا راج (285, 9) waar het subject اورڠ, zooals gaarne geschiedt, elliptisch is. Letterlijk vertaald zou men gaan denken dat aan het paard werd opgedragen om stang en zadel aan te doen.

Ten slotte worde hier nog opgemerkt dat de mediale vormen, wijl zij actieve beteekenis hebben, natuurlijk ook de

1) Zie ook 334, 4 voor die uitdrukking دكات.

passiefconstructie toelaten, waarbij de aoristvorm (als ontstaan uit het subjectswoord) basis is, en niet het durativum, dat, als predicaatswoord, zich niet eigent tot samenstelling met een propositie. [1]) Van den aorist-passivi uit eene basis met mediale kracht is mij in de Sadjarah Mĕlayu slechts één geval bekend, nl. دڤربلا (162, 19). [2]) Duratieven in het passief, gevormd uit mediale bases, komen in dit werk 89 maal voor; als voorbeelden vermeld ik دڤرسالن (25, 13), دڤربوت (36, 16) دڤرمليا (47, 4) دڤراستري (47, 16).

IV

Hiermede is mijne taak ten einde. Dat thans ieder die in staat was eenige aandacht te schenken aan het te berde gebrachte, mijne zienswijze zal zijn toegedaan, verwacht ik in de verste verte niet. Wat mij betreft, ik acht het nog zoo kwaad niet dat een deel der beminnaars en soi-disant beoefenaars van het Maleisch eenigen tijd blijft voortsukkelen in hunne diepzinnigheden omtrent subjectief of grammaticaal passief en het accidenteele, omtrent infinitieven die wel werkwoorden zijn maar eigenlijk toch weer niet, en werkwoorden die wel een direct object hebben maar goed beschouwd niettemin intransitief zijn, en alles wat daar verder zoo bij behoort. Dat verschil in opvatting en zienswijze verleidt allicht dezen of genen bekenden beoefenaar of anonymus om, ter verdediging zijner stellingen, weer eens het een en ander aan te voeren, wat niet zóó beneden critiek kan zijn of men kan toch altijd, tot op zekere hoogte daar zijn voordeel mee doen.

Ik mag echter niet verhelen dat het mij, wegens den

1) Zie hierover Diss. pag. 168 infra.

2) Met تڤرمناءي is het een ander geval, want hier is de basis دڤرمان, het Sanskṛtsche pramāṇa.

3) Eene enkele maal vond ik دتڤرتاوكدن (171, 14); hier is van het passiefbegrip, wat dat grondwoord aangaat, blijkbaar zóó weinig over, dat men van een deponens mag spreken.

tijd en de moeite, aan deze bijdrage besteed, spijten zou, indien niemand door de kennismaking hiermede gebracht werd tot, of versterkt werd in de meening dat de tot dusverre van de meest belangrijke hoofdpunten der Maleische grammatica gegeven voorstellingen zóó helder en degelijk niet zijn of er is daarnaast nog wel plaats voor andere, die zich ook, en zeker met minstens evenveel reden van wetenschap, laten motiveeren. Wel wijken zij in schier elk opzicht af van de tot dusverre gangbare, maar dit is zeker het geringste bezwaar dat daartegen zou zijn aan te voeren. Wie zoo gaarne het Maleisch in het rustig bezit zag gelaten van een verbum (ook al zou hij met den mond vol tanden staan indien hem gevraagd werd eens nauwkeurig te omschrijven wat hij hieronder verstaat) die zal stellig zeer teleurgesteld zijn door mijn positum, dat zoodanig rededeel in het Maleisch onbekend is, ten minste indien men met dezen technischen term hetzelfde, of ware het slechts ongeveer hetzelfde, wenscht aan te duiden als wat in de Arische talen en het Arabisch hieronder verstaan wordt. En ziet men dit in, gedwongen als men wordt tot de erkenning hiervan, wijl niets van wat in die talen het verbum eene eigenaardige, onaantastbare, stelling geeft tegenover andere rededeelen in het z. g. Maleische verbum wordt teruggevonden, waarom dan dien term langer behouden? Dit kan alleen begripsverwarring in de hand werken, en daarvoor beoefent men niet de grammatica.

Ik heb uiteengezet waarom ik aan den term *predicaatswoord* de voorkeur geef boven *verbaalwoord*, en voorloopig schijnen mijne argumenten mij vrij krachtig toe. Wil men niettemin toch liever van verbale woorden spreken, mij wel; ik zou dit reeds eene groote verbetering achten.

Die predicaatswoorden kennen geene verbaalflexie en dienen, zonder de geringste verandering in vorm, niet alleen ter aanduiding van alle personen, tijden en wijzen van ons verbum finitum, maar treden ook, mede zonder eenig verschil in uiterlijk voorkomen, op als nomina verbalia, en wel

in de beide hoofdgroepen daarvan, het nomen verbi (infinitivus) en het adjectivum verbale (participium). Dit alles is met een aantal voorbeelden, wier authenticiteit ieder kan nagaan, naar ik mij vlei met genoegzame uitvoerigheid, aangetoond.

Voor zoover zij verbale kracht hebben laten de predicaatswoorden zich, als van zelve, in drie groepen indeelen, elk een paar vormende. De twee eerste staan hierin tegenover de laatste, dat zij het *subject* der handeling laten optreden als *subject* in den zin, terwijl de laatste het *object* der handeling als zoodanig laat fungeeren, een dergelijk verschil dus als in de Arische talen en het Arabisch bestaat tusschen actief en passief. Die twee paren, welke het actief vertegenwoordigen, verschillen onderling hierin dat het eerste stel (de predicaatswoorden in den aoristvorm en de afleidingen met het prefix *mĕ*) ten aanzien van het *object* der handeling niets beslist, zoodat het *subject* der handeling als zoodanig kan optreden zoo goed als wat anders, terwijl daarentegen het tweede stel (de derivaten met *pĕr* en *bĕr*, als verbale woorden gebezigd) daar, waar van een *object* der handeling sprake kan zijn, oorspronkelijk, en voor een groot gedeelte tegenwoordig nog, er op wijst dat het *subject* in den zin, en tevens der handeling, als zoodanig optreedt, al dan niet uitdrukkelijk genoemd of aangeduid. Die nuance van het actief heb ik, in navolging van het Grieksch, het *medium* genoemd, omdat deze benaming het best aan 't doel schijnt te beantwoorden.

Tegenover die onderlinge verschillen der drie stellen predicaatswoorden staat deze overeenkomst, dat de verhouding tusschen de beide samenstellende deelen van elk paar dezelfde is, en wel die van het algemeene tot het bijzondere, waarbij uitsluitend wordt te rade gegaan met den duur der handeling in eene der drie tijdsferen, dat is dus met een der belangrijkste elementen daarvan, zoo al niet het belangrijkste. Terwijl toch het eerste lid van elk paar omtrent den duur der handeling alles in het onzekere laat, zoodat

geheel onbeslist blijft of deze lang was, is of zal zijn, dan wel kort, wordt het tweede lid gebezigd wanneer men met nadruk wenscht te doen uitkomen, dat de handeling eenigen duur meebrengt, of wanneer dit volgt uit het logisch verband van hetgeen wordt medegedeeld. Die eerste leden stellen de aoristbeteekenis daar, waartegenover dan de andere het durativum te kennen geven, eene verhouding derhalve als van genus tot species, maar geene tegenstelling.

Veel is er nog wat in deze voorstelling nader bewijs behoeft, en op tal van vragen, waartoe zij aanleiding geeft zou ik het antwoord nog schuldig moeten blijven, doch dat zij meer is dan eene los daarheengeworpen hypothese, geloof ik reeds voldoende te hebben aangetoond.

Tebing Tinggi (Deli), Mei 1897.

IETS OVER EEDZWERING

BIJ DE

JAVANEN,

DOOR

S. COHEN FZN.

In het artikel van den Heer C. J. Merkens: „Losse aanteekeningen bij Wilken's „„Animisme"" en opmerkingen omtrent daarin behandelde onderwerpen" in de Indische Gids van April j.l. trof mij aan het slot op pg. 583 het medegedeelde omtrent het zweren.

Als een bewijs hoezeer de aarde vroeger het voorwerp van fetisistische vereering geweest moet zijn, wordt het zweren bij de aarde aangehaald, welke gewoonte vermeld wordt van de Lampongers, de Redjangers en de Alfoeren van de Minahassa.

Naast dit zweren bij de aarde noemt men dan het zweren bij den hemel. Als eenig voorbeeld hiervan worden aangehaald de Papoea's van Nieuw-Guinea.

Dat op Java het een zoowel als het ander, echter steeds te zamen voorkomt, dat daar dus nog steeds bij hemel en aarde gezworen wordt, schijnt tot nu nergens vermeld. Door mijzelf werd deze gewoonte herhaaldelijk in de residentie Pekalongan waargenomen. Elders komt zij evenwel ook voor.

In het Javaansch in Pekalongan noemt men den eed bij hemel en aarde meestal: *sasat*. Te vergeefs werd deze uitdrukking in het woordenboek van Gericke-Roorda gezocht.

Soms spreekt men ook gewoon van „*soempah*" of van „*tjorèkan lëmah*".

Sasat is voor den desa-Javaan een vrij zware eed; legt hij dien af dan kan men hem meest vertrouwen; niet licht zal hij dan onwaarheid spreken. Gelijk overal ter wereld het geval is, zoo vindt ook hij den officiëelen eed, den eed op den koran, soempah koran, gewoonlijk niet zoo erg. *Ngintil pangoeloe wae*, men volgt den panghoeloe slechts [1]), zegt hij van dezen eed.

Het eerste gedeelte van de *sasat* is de gewone verwenschingseed, *soepâtâ* [Kr. *soepahos*], hierin bestaande, dat men zich, alleen of met zijne naaste familieleden, allerlei slechts, tot den dood toe, wenscht. Bij de *sasat* roept men daarna nog hemel en aarde, *boemi-langit* tot getuigen van zijn eed. Het enkel noemen van deze getuigen evenwel is niet voldoende. Men moet den eed bekrachtigen. De bekrachtiging bestaat hierin, dat men met den vinger een kruis [*prapatan*] op den grond trekt. Zonder deze ceremonie heeft de *sasat* geene kracht, geldt zij niet.

Bij welke gelegenheden de Inlander in Pekalongan den eed bij hemel en aarde aflegt is niet te preciseeren. Hebben desalieden onderling een geschil, verdenkt men iemand van het een of ander ten zijnen nadeele, b. v. van diefstal of ontrouw, dan wordt de zaak als uit, als bijgelegd beschouwd, wanneer de van een onrechtmatige daad verdachte verklaart te willen „*sasat*" en de ander dit aanneemt.

Tot voorbeeld diene het volgende gesprek:

— *Apâ kowé maoe mréné?*
Ben je zoo even hier geweest?
— *Botën; kénging nâpâ si?*
Neen; wat is er toch?
— *Djaritkoe ilang, kâ.*
Wel, mijn saroeng is weg.

1) Bij den soempah koran zegt men den panghoeloe woord voor woord na, en de kleine man, minder streng Mohammedaan, beschouwt dezen eed meer als eene formaliteit.

— *Lo! dikå 'ndakwå koelå!*

Hé! en beschuldigt ge nu mij?

— *Ijå, sĕbab anakkoe wĕroeh, kowé maoe mréné.*

Ja, want mijn zoon weet, dat je zooeven hier geweest zijt.

— *Ah, bolĕn, wantoen sasattĕ.*

Ah, neen! ik durf „sasat".

— *Mårå, wis; sasattå saïki.*

Welnu dan, „sasat".

— *Jèn koelå èstoe mĕndĕt gadahan dikå, ĕmpoen kasi mĕningi dinå-ngésoek, boemi-langit nĕksènånå, [sing nĕksèni boemi-langit].*

Als ik werkelijk de Uwe gestolen heb, moge ik dan den dag van morgen niet meer beleven. Hemel en aarde getuigen voor mij.

[Na dit gezegd te hebben, trekt de persoon een kruis op den grond].

Te gelijk met of in de plaats van de woorden: „*ådjå kasi mĕningi dinå-ngésoek*" heeft de Javaan nog vele andere uitdrukkingen, in gebruik bij het zweren.

Als voorbeelden daarvan noemt men:

Adjå kasi bisâ ngingoni anak-rabikoe.

Dat ik mijne vrouw en kinderen niet moge kunnen onderhouden.

Wani lĕboer toempoer.

Dat ik (met al mijne naaste verwanten) geheel en al verdelgd moge worden.

Wani toempĕs kélor [1])

beteekent hetzelfde als de vorige uitdrukking.

Ora kåjå [hå] dipangannå larané wong djaman mĕngko.

Moge ik worden aangetast door eene (erge) ziekte van dezen tijd.

Als afleidingen van het woord *sasat* kent men den vorm *sasat-sasattan* [elkander voor dood verklaren, den omgang met elkaar afbreken] en ook *nasattaké* [iemand voor dood verklaren].

1) toempĕs = verdelgd, uitgestorven; kélor = een boomsoort, Moringa, welker wortel de mierikswortel. Hoe men aan de uitdrukking „toempĕs kélor" gekomen is, kan ik moeilijk verklaren.

Beide woorden worden echter gebruikt alleen als de handeling familieleden of buren betreft.

Nasattaké heeft dus dezelfde beteekenis als *njirattaké* [in dezen zin niet in Roorda vermeld].

Voorbeelden:

Wingi Pak Soetå wis sasat-sasattan karo tanggané P. Nåjå awit anakké P. Soetå digëboegi marang P. Nåjå.

Gisteren verklaarden P. S. en zijn buur P. N. elkaar voor dood, daar P. N. het kind van P. S. geslagen had.

Anakké disasattaké.

Zij heeft haar kind verstooten [voor dood verklaard].

Den omgang voor goed met iemand afbreken, iemand vervloeken, voor dood verklaren, doet men zeer dikwijls met de volgende woorden:

Akoe wis ora arëp kětëmoe manèng maring kowé, dadijå gaḍong ora arëp njoewèk, dadijå banjoe, ora arëp njiboek.

Ik wil je niet meer ontmoeten, ware je een [pisang-] blad, ik zou je niet scheuren, ware je water, ik zou je niet scheppen.

Den eed bij hemel en aarde legt men in den regel niet *in* maar buitenshuis af. Neemt men beiden tot getuige van den eed, dan moeten zij ook den eed zien afleggen en is dus de *latar* de aangewezen plaats voor de plechtigheid.

Zooals boven reeds werd gezegd, zonder dat men een kruis op den grond trekt [njorèk lemah] is de sasat niet volledig. Dit teeken, de tjakra, wordt over de geheele wereld aangetroffen. Eene afdoende verklaring heeft men er nog niet van kunnen geven. Algemeen bekend is echter de viersprong als woonplaats van booze geesten [*botjah ikoe kěsambět nang prapatan*, die knaap is op den kruisweg plotseling ziek geworden], en het kruisteeken tot afwering van ongeluk of aanroeping en bezwering van geesten.

Werd op de aangehaalde pag. 583 van de Ind. Gids van dit jaar ook gesproken van het eten van aarde bij de Alfoeren

van de Minahasa als een soort godsoordeel en het vermoeden uitgesproken dat aan het eten van eene zekere soort aarde [tanah ampo] bij de Javanen een religieus denkbeeld zou ten grondslag liggen, welk vermoeden m. i. wel voor tegenspraak vatbaar is, het onderstaande levert n. h. v. meer een bewijs voor eene vroegere vereering der aarde door den Javaan.

Wil men den bovengenoemden eed bij hemel en aarde nog krachtiger, zwaarder maken, dan spuwt men op het op den grond getrokken kruis en slikt wat van de natgeworden aarde in.

Ook kent de Javaan een eed, eigenlijk godsoordeel, alleen bestaande uit het inslikken van aarde. Daarvoor echter gebruikt hij speciaal aarde van begraafplaatsen. Deze handeling noemt men *ngoental lĕmah pĕdjarattan* [inslikken van grond van een kerkhof].

Deze eed is zwaarder dan de eed bij hemel en aarde. Veel toegepast wordt hij niet. Dikwijls is het bedreigen er mede reeds voldoende om een schuldige te doen bekennen.

Alleen in ernstige gevallen, als men iemand van herhaalde of groote diefstallen, dan wel b. v. zijne vrouw van overspel verdenkt, vindt het gebruik wel toepassing.

Eigenaardig is hierbij het verschijnsel, dat door vele desa's hiervoor gebruikt wordt een kerkhof in de buurt, dat om de een of andere reden als angkĕr, als begraafplaats van een in heiligen reuk staand persoon, bekend is.

Heeft iemand die aarde ingeslikt, terwijl hij desbewust onwaarheid sprak, [dit geldt ook van het inslikken der eerstbedoelde aarde bij *sasat*], dan bestaat ook de meening, dat zijn leven daardoor verkort, dan wel dat hij door allerlei ziekten aangetast zal worden. Meestal krijgt men dan waterzucht [*boesoeng*] of zwelt de buik op [*bẹdoẹdoeg*] of wordt men gebrekkig door verlamming der beenen [*loempoeh*].

Ten slotte zij hier nog vermeld, dat men voor een godsoordeel van de begraafplaats *Si Gĕsĕng* [district *Tjomal*, afd.

Pĕmalang, resid. *Tĕgal*] het water uit een put aldaar bezigt, omdat die put het heiligste gedeelte van de begraafplaats is.

Doro, Juni 1897.

UIT HET LEVEN DER BEVOLKING

VAN

WINDESSI,

(Nederl. Nieuw-Guinea)

DOOR

J. L. D. VAN DER ROEST.

Wat men hier vindt medegedeeld uit het leven der bewoners van Windessi, heb ik opgeteekend uit den mond des volks. Aanvankelijk lag het alleen in mijn plan om het een en ander op schrift te stellen aangaande hunne feesten en wat daarmede verband houdt, maar gaandeweg ben ik er toe gekomen die beperking te laten varen en mij te wagen aan eene beschrijving van enkele andere hunner zeden en gewoonten welke, naar ik vertrouw, de aandacht zal verdienen van hen die belangstellen in het leven en denken van onbeschaafde volkeren, waartoe de bewoners van Windessi, door hunne gebrekkige zedelijke ontwikkeling, ongetwijfeld moeten worden gerekend.

Ofschoon dit volk bij allerlei gebeurtenissen feestviert, heeft bij de geboorte van kinderen, waarop zij zeer gesteld zijn, geene feestelijkheid plaats.

Eerst wanneer het kind eenige weken of maanden oud is, wordt te zijner eere een feest gegeven. Tot zoo lang bleef het kind met de moeder in het voor haar bestemde vertrek, maar nu wordt het gebracht in het middengedeelte van het huis, de gemeenschappelijke eet-, huis en

werkkamer; sago wordt met bladgroenten gekookt en voor rouwdragenden, wien het eten van sagopap is verboden, worden sagokoeken gereed gemaakt, terwijl bovendien groote hoeveelheden gedroogde of gerookte visch voor den dag worden gehaald. Drukte wordt bij dit feest niet gemaakt; het is slechts een eetfeest en daarom van weinig belang, maar in één opzicht onderscheidt het zich van menig ander, namelijk dat het bij dag plaats vindt.

Is het kind 10 à 12 maanden oud, dan wordt een feest aangerecht dat een geheelen nacht, van des avonds 7 à 8 uur tot zonsopgang, duurt. De nacht wordt dansende en zingende doorgebracht. Bij den eersten rondedans wordt het kind in een slendang, welke veelal uit boomschors is vervaardigd, door één der vrouwen op den rug gedragen, waarna het aan de moeder, die niet mededanst, wordt teruggegeven. Zoolang de voorraad strekt, worden de gasten onthaald op sagopap, sagokoek, katjang, visch en kalapa, alsmede op tabak. Velen hunner dansen niet mede maar vergenoegen zich met te eten en te rooken.

In den vroegen morgen wordt de man geroepen die vooraf is uitgekozen om het kind naar buiten te brengen, op de voorgaanderij van het huis, de verblijfplaats der mannen. Voor die eer betaalt hij een stuk blauw goed, koralen, borden enz; maar is later de vader goed van sago voorzien, dan krijgt hij zijne cadeaux in sago terug.

Op dit feest wordt een druk gebruik gemaakt van gong en tifa. Voor zoover ik heb kunnen nagaan, bestaat het zingen bij hen alleen in het opdreunen van eene melodie, maar bevatten hunne liederen geen woorden.

Heeft het kind den leeftijd van $1^1/_2$ à 2 jaar bereikt, dan wordt te zijner eer een groot feest gegeven.

Dan wordt gedurende twee nachten gedanst en gezongen; terwijl in den middag van den tusschenliggenden dag, aan het strand blijken worden gegeven van hunne bedrevenheid in de danskunst.

Bij velen bestaat de gewoonte om de kinderen, wanneer zij nog zeer jong zijn, te behangen met allerlei versierselen, b. v. uit schelpen geslepen arm- en enkelbanden. Het spreekt van zelf dat wanneer die sieraden oorspronkelijk precies hebben gepast, zij bij het kind gaan knellen en pijn veroorzaken. Om het kind van die sieraden te bevrijden, geeft men weer een feest.

Weken van te voren is men er op uit om zooveel mogelijk sago en katjang te koopen en visch te vangen. De sago wordt in van boomschors gemaakte manden gedaan, die met groote bladeren worden bekleed, terwijl in het midden een bamboekoker wordt geplaatst, waarin men zoo nu en dan wat water giet dat de sago vochtig moet houden en zoodoende voor bederf moet bewaren.

Het halen van die bladeren en het vullen van de manden gaat ook al met groote drukte gepaard. Zeer vroeg in den morgen gaat één of meer prauwen er op uit en na verloop van weinige uren wordt de lading bladeren, onder luid gezang, thuis gebracht. De tifa en gong worden geslagen en men blaast op de tritonschelp dat het een lust is! Vlak bij het huis gekomen waar het feest zal plaats hebben, werpt men elkander met sagokoeken naar het hoofd; daarna worden de manden, onder luid gejubel, met sago gevuld en vervolgens behangen met veeren, roode lapjes, koralen en dergelijke versierselen, waarna de avond wordt afgewacht. Intusschen hebben de vrouwen heel wat te koken, want het aantal feestgenooten is vaak zeer groot en is het maal niet overdadig dan verwijt men den feestgever van daag of morgen, wanneer er ruzie ontstaat, zijne karigheid.

Is de vader van het kind, tot wiens eer het feest wordt gegeven, een toekang prauw, dan heeft hij een miniatuur prauw gemaakt, van alles voorzien en met tabak er in, die hij aan het kind laat zien, daarbij, naar vertrouwbare mededeeling, denkende: uwe voorouders hadden zulk soort prauwen. Of wel men vertoont het kind een jonge kat of

jongen hond die sprekend moet gelijken op den hond of de kat hunner voorouders!

Eindelijk is het oogenblik daar waarop het feest een aanvang zal nemen. De tifa wordt geslagen en de gasten worden geroepen. Mannen en vrouwen, maar vooral jonge dochters, jongelingen en kinderen, in hun oog rijk versierd met allerlei blauwe voorschootjes, als bezaaid met roodelapjes, en koralen enz., geven gaarne aan de uitnoodiging gehoor.

Het kind wordt door een jonge maagd op den rug genomen en de eerste vier dansen worden gedaan. Wie de gong bespeelt is voorzanger en de anderen volgen. Ook thans bestaat de zang slechts in een melodie zonder bepaalde woorden. Soms zijn het beurtzangen, gelijk men die bij het roeien zingt. Het prauwtje (of de hond of kat) wordt door één der vrouwen vastgehouden en de andere pogen haar dit te ontnemen, wat echter nimmer gelukt, daar men al dansende den versnelden verkorten pas houdende, steeds op denzelfden afstand van elkander blijft. Is de vierde dans geeindigd, dan geeft men het kind aan zijn moeder en zingende, dansende, etende en rookende wordt de nacht doorgebracht, tot het hanengekraai of het getjilp der vogels wordt vernomen; dan neemt men het kind op, en allen dansen nog een oogenblik. De voormiddag wordt gedeeltelijk slapende doorgebracht en een enkele, die den slaap niet vatten kan, houdt door zijn getrommel de anderen wakker; in hunne ooren is dit echter een liefelijk geluid, zoodat niemand het verbiedt.

De deelnemers aan het feest ontvangen elk een bak of mandje met gekookte of ongekookte sago en geven op hun beurt daarvoor een geschenk, zoodat de feestgever aardig wat voordeel heeft. In den namiddag, liefst bij laag water, heeft er aan het strand een dansfeest plaats, dat naar het mij toeschijnt niet zoo druk wordt bezocht, daar ik slechts enkele ouderen er deel aan zag nemen.

Bij gelegenheid van zulk een feest heeft men een groote sagokoek met katjang vermengd gebakken. Deze ligt buiten

en heeft, tenminste ik zag er één van die afmetingen, de lengte van eenige meters en een dikte van 12 à 16 c. m. Men danst om die koek, en vervolgens brengt men deze lekkernij onder groot gejuich binnen. Het scheepje (of hond of kat) wordt ook nu, al dansende, vastgehouden.

Is de koek in huis gebracht, dan bindt men haar vast aan de hanebalken van het huis.

De nacht wordt op dezelfde wijze als de vorige doorgebracht. Een van de vrienden heeft het voorrecht in den vroegen morgen het kind een stukje visch te mogen geven. Hiertoe wordt iemand uitgekozen die minstens één moord heeft bedreven. Hij brengt het kind in de voorgaanderij, breekt een stukje visch af, geeft dat aan het kind en zegt „eet dit, ik heb een mensch gevangen of vermoord". (Met welke bedoeling men dat zegt, wist men mij niet te verhalen; waarschijnlijk is men de beteekenis vergeten, gelijk men zooveel vergat wat op de eigenaardigheden der voorvaderen betrekking heeft). Middelerwijl slaat men op de tifa en zingt men: woh, woh, eh, eh. Voor de eer, het kind het stukje visch te mogen geven, betaalt de uitverkorene weder een stuk blauw goed, borden, koralen enz.

Heeft men de bovenaangehaalde vier woorden uitgezongen dan krijgt het kind een stukje schildpadvleesch. Het kind wordt zoo rijk mogelijk uitgedost; om het hoofd wordt een streng blauwe koralen geslingerd waarin men een gelen paradijsvogel vlecht, zòò, dat de veeren zijn hoofd bedekken. Aan den vogel mag niets gebeuren, want straks verkoopt men hem. Zoo aangekleed, brengt men het kind naar de roem sram, het huisje waar de jongelingen slapen (welke beteekenis het vroeger moge gehad hebben, op Windessi ten minste is die geheel verloren gegaan).

Eenige lieden volgen het kind, men bespeelt de tifa, danst even en dan keert men terug. Voor de meisjes is dat de eenige maal van hun leven, dat zij een voet in genoemde sram mogen zetten en dan moet het nog de eerstgeborene zijn.

De man die de goederen gaf, ontvangt nu de sago-katjang koek. Hij snijdt ze rustig door waarna zijn vrouw de stukken in een zak bergt. De enkelband wordt nu doorgehakt en in het middenschot van den neus en in de ooren gaatjes gestoken. Men houdt daarvoor nog wel eens een apart feest, doch feitelijk hoort dit bij het nu besprokene. Dikwijls combineert men dit feest met het aandoen van de schaamtebedekking der jongens, maar de grooten in den lande richten daarvoor veelal een afzonderlijk feest aan dat zich echter in niets van de reeds beschrevene onderscheidt. Ook viert men vaak het feest waarvan thans sprake is, voor eenige kinderen te gelijk.

De man die de gaatjes aanbrengt, is voorzien van een zeer fijn gepunte doorn van den sagopalm en steekt die door het middenschot van den neus of door de ooren. Punt en eind worden afgesneden en het dikste gedeelte blijft in de wonde tot dat zij genezen is, en verhindert zoodoende het toekleven der wondranden. Onder de operatie wordt de tifa geslagen en zingt men: eeeeeeee — eeja! zoolang de kunstbewerking duurt. De operateur krijgt zoo nu en dan een stoot met een lange sagokoek, die hij na het volbrengen van zijn arbeid als loon ontvangt. Intusschen wordt de zon zichtbaar en langzamerhand gaat elk der gasten of ter ruste of aan den arbeid.

Het insossifeest.

Zeer waarschijnlijk hebben de Windessi den naam Insos van de Noefoeren overgenomen. Het is hier echter gansch wat anders en het feest heeft geen bepaalde beteekenis.

Men spreekt hier van Insoph.

Wanneer de meisjes ongeveer tot maagden zijn opgegroeid is het de gewoonte, om een groot feest te vieren. Slechts om een zeker aantal jaren keert dit feest weder, want in

den regel wacht men tot dat een vrij aanzienlijk aantal meisjes, 20 à 30, den leeftijd van 12 tot 18 jaren hebben bereikt. Sommigen zijn wat jonger, anderen weder wat ouder, ja het gebeurt niet zelden, dat enkelen reeds gehuwd zijn.

Een der ingezetenen neemt het initiatief voor het feest ter wille van zijn dochter. Wel is reeds lang onderling uitgemaakt dat het feest zal gehouden worden, doch één moet den naam van feestgever hebben.

Er wordt zooveel mogelijk allerlei soort van eten gekocht en heinde en ver trekt men heen om het benoodigde te halen, want voor dit feest is zeer veel noodig. Alle meisjes van bovengenoemden leeftijd komen in een huis te samen, slapen gezamenlijk in een vertrek, eten en drinken daar, mogen niet buiten komen, noch iemand der hunnen zien. De eigenaars van het huis blijven als oppassers dienst doen, doch hebben zij zelve een dochtertje onder de meisjes, dan wordt er door matten een afscheiding in het huis gemaakt, opdat hun dochter hun niet onder de oogen kome. Geen der meisjes mag vóór het einde van het feest hare ouders zien, daar zij anders gevaar loopt van ziek te zullen worden. Een volle maand duurt dat. Wanneer de meisjes in het huis worden gebracht, wordt er vier nachten achtereen gedanst: één nacht voor haar slaapmat, één nacht voor haar zak, één nacht voor haar houtje waarmede zij sago eet en één nacht voor de boeloe waarmede men water haalt.

Op deze nachtelijke danspartijen mogen de ouders hunne kinderen wel zien, wijl zij anders de pret zouden moeten derven. Voorloopig wordt er na de eerste vier nachten niet gedanst.

Op de jongelingen rust de plicht voor de meisjes visch te vangen en de jongens moeten water halen, terwijl een vrouw hun eten kookt. Hebben de meisjes aan het één of ander gebrek, dan slaan zij op de gong of tifa en onmiddelijk wordt aan hunne begeerte voldaan.

Tegen het einde van de maand danst men weder vier nachten. Dan neemt men boomschors, die hier als vuur-

plaat dienst doet, strooit er asch op en maakt van jong en vochtig hout onder het huis een sterk rookend vuur. Het huis, waarin groot en klein bij elkaar komt, wordt vervuld met rook tot dat men elkander niet meer kan onderscheiden. Dan nemen eenige jongelingen of mannen een stukje goed of een stukje geklopte boomschors, doopen dat in een bak met water en wasschen de oogen der meisjes uit. Zijn aller oogen gewasschen, dan roept de man van wien zoogenaamd het feest uitging, zijn dochter bij haar naam, stampt met zijn voet op den vloer en geeft haar een nieuwen naam. Insgelijks doen nu op hun beurt de andere vaders, of hunne vervangers dan wel vervangsters, zoodat alle meisjes die insoph geworden zijn een nieuwen naam ontvangen. Het meisje van hem op wiens voorstel het feest plaats had, noemt men *insoph baba*.

Feest na een moord of nadat men één of meer menschen gevangen heeft, die men den naam van woman, slaaf, geeft.

Gelijk bekend is, gaat de bevolking dezer streken meestal in grooten getale op moord en roof uit. Men geeft de voorkeur aan sluipmoorden en in elk geval waagt men alleen de kans met groote overmacht. Heeft men iemand gedood of gevangen, dan wordt de thuisreis zingende en op de tritonschelp blazende ondernomen. In de nabijheid van de negorij gekomen waar men thuis behoort, blaast men nog eens, opdat men reeds vooruit van het succes kennis krijgt. Men overnacht echter in de nabijheid, want de gewoonte is, dat men van een moordtocht in den vroegen morgen thuis komt. De prauwen worden met boomtakken enz. versierd. Heeft men verscheidene personen vermoord, dan dragen alle prauwen de versiering met boomtakken, terwijl wanneer er slechts één mensch gedood is, alleen de prauw waarin de moordenaar plaats genomen heeft, van een boomtak is voorzien en de moordenaar zelf

zijn aangezicht met houtskool heeft zwartgemaakt. Het gebeurt ook dat eenigen het slachtoffer hebben omsingeld en het gezamenlijk hebben afgemaakt; in dat geval genieten de gezamenlijke moordenaars de eer van mambrie (held) te zijn en het hoofd van den vermoorde (het lichaam wordt niet medegenomen) wordt dan onderling verdeeld. No. 1 krijgt dan de onderkaak, no. 2 de rechterhelft van het hoofd, no. 3 de linkerhelft, enz. Op één lijn varende, komen de prauwen onder groot lawaai in de negorij, de vrouwen staan reeds te dansen op de voorgaanderij van de huizen; enkele, de familie van den moordenaar, roeien de prauwen te gemoet en dansen in de versierde prauwen, terwijl zij zingen: „ijo, ijo, araro, araro, raarwo, sjato".

De prauwen varen dicht langs de roem sram, (de verblijfplaats der jongelingen) en door den moordenaar of de moordenaars worden zoovele gepunte houten of bamboe's in den wand of het dak van dat huis geworpen, als het getal vermoorden bedraagt.

De dag gaat vrij rustig voorbij. Zoo nu en dan wordt er eens getrommeld en geblazen, hetwelk wordt afgewisseld door van tijd tot tijd onder luid geschreeuw met stokken op de gaba-gaba wanden van de huizen te slaan, om den geest van den vermoorde weg te jagen, want daar die geest nog zwevende is, is het best mogelijk dat hij hen in de handen hunner vijanden geeft.

Den eersten nacht danst en zingt men naar hartelust; men gebruikt gong, tifa en tritonschelp, doch zingt een andere melodie, eveneens, naar men mij verzekerde, zonder woorden. Den volgenden middag is er een dansfeest aan het strand, doch voor zoover ik er over kan oordeelen, wordt steeds dezelfde dans uitgevoerd.

Den tweeden nacht wordt er weder gedanst en de dagen daaraanvolgende zijn evenmin rustige; gong, tifa en tritonschelp worden dan nog druk gebruikt.

De tak welke als versiering der prauw diende, is aan de huizen gebonden en een dag of veertien daarna wordt

zij onder het geblaas op de tritonschelp binnengehaald en opgeborgen, waarna de vroegere rust terugkeert.

Het doodenfeest en wat daaraan voorafgaat.

Bij het overlijden van een persoon heeft er niet weinig rouwmisbaar plaats. Uit alle huizen komen de klagers en klaagsters opzetten, die den doode beweenen. De vrouw klaagt dat haar man haar heeft verlaten en dat zij daardoor in zorg komt, de ouders dat zij zoo gaarne samen waren gebleven, enz. enz.

Overigens heerscht er stilte in de negorij; geen geklop of geschreeuw wordt bijna gehoord. Meestal heeft den volgenden dag de begrafenis plaats. Voor slechts een enkele maakt men een kuil, over het algemeen legt men het lijk op een stellaadje. Het wordt gewikkeld in een paar matten en een stuk blauw goed, dat evenwel opengelegd wordt wanneer het lijk op de stelling is gelegd. Alle eigendommen van den overledene, als vischnet, wapentuig, houten bakken, potten, enz. enz., al naar dat het een vrouw of een man geldt, worden medegegeven. Wordt de dood toegeschreven aan den invloed van een boozen geest, dan pakt men den doode bij een haarlok en noemt verschillende plaatsen. Onder het noemen van de plaatsen rukt men aan de haarlok; trekt men haar uit, dan is op de genoemde plaats de oorzaak van den dood, bestaande in een mensch, te vinden. Gelukt het niet de haarlok uit te rukken, dan is er geen booze geest in 't spel. Vóór dat men het lijk wegbrengt, gaat de familie zich baden.

Het is vrij algemeen de gewoonte om de dooden op een eiland te leggen. Wordt iemand begraven, dan nemen de omstanders een afgevallen boomblad, breken dat door en bestrijken daarmede hun lichaam, opdat de geest van den afgestorvene hen niet zal dooden. Heeft men den doode ter aarde besteld of op zijn laatste rustplaats gelegd, dan blijven de „begravers" in de nabijheid van het graf. Allen zitten in de prauw en één der mannen roept:

„Kohboi', Kohboi', Kohwi', rauwĕ, manggaaime, samaai, menpejo, tantadjawa".

Hij gebiedt vogels en vliegen stil te zijn, wijl zij willen luisteren. Allen zitten doodstil in biddende houding en eindelijk vertelt de man, die geroepen heeft, wat hij vernam Hebben de zoogenaamde blauwe vliegen in zijn nabijheid gegonsd, dan sterft er nog iemand. Heeft hij het geluid van de tritonschelp vernomen, van waar dat geluid kwam, daarheen zal men op roof of moord gaan; heeft hij het geluid van een vogel, kohwi, vernomen, dan is dit een bewijs, dat de vruchtboomen, vooral de nangga, zullen dragen Hoewel allen luisterden, hij alleen vernam het.

Nu wordt de terugtocht naar het klaaghuis ondernomen. Men beklimt het huis aan zijn voorzijde en men loopt met de roeispaan plat op den schouder, door de geheele lengte van het huis. Op deze wijze draagt men overigens nimmer de roeispaan, daar dit iemands dood zou veroorzaken. In den tusschentijd zijn de vrouwen het bosch ingegaan om boomschors de halen, die geklopt wordt en waarvan men rouwkappen maakt voor de vrouwen. De mannen houden zich onledig met arm- en enkelbanden van rotan te vlechten, waarin enkele roode lapjes worden gestoken; groote blauwe en witte koralen worden aan een rood koord geregen, of wel men draait een rood of een wit lapje in elkander, waaraan men een franje van koralen maakt, en dat bindt men om den hals. De haarbossen worden afgeschoren, alles ten teeken van rouw. Het is den rouwdragenden verboden iets te eten wat in een pot is gekookt. Ook sagobrij en katjang mag niet gegeten worden. Wil men rijst eten, dan kookt men die in een bamboe. De opening van het huis, de eigenlijke ingang, wordt met een mat of plank dichtgemaakt; eveneens het gat in den wand, dat als venster dienst doet. De nagelaten betrekkingen maken even zooveel lange sagokoeken als er huizen in de negorij zijn en laten die aan de huizen bezorgen, terwijl ze er ook eenige voor zich zelve hebben klaargemaakt. Allen

die niet tot de familie behooren, verlaten het klaaghuis. Nu staat de oudste broer van den overledene of zijn plaatsvervanger op en allen volgen hem naar de achtergaanderij, waar een vrouw staat met pijlen, bogen, bijl, roeispaan enz., welke voorwerpen door allen even worden aangeraakt. Sedert het overlijden heeft men niet gewerkt, aan die rust komt nu een einde; elk doet weder als voorheen. De eerste voorbereidende werkzaamheden zijn afgeloopen; men noemt dit *djawarra*.

Na verloop van een maand, waarin men, geholpen door vrienden, getracht heeft voldoende sago te koopen, maakt men ronde sagokoeken van ongeveer een halve el lang, die, in bladeren gewikkeld, boven het vuur geroosterd worden. Al de sago wordt opgebruikt en elk der familieleden, vrienden en begravers ontvangt drie zulke koeken, benevens wat gedroogde visch. Alleen zeer jonge kinderen mogen nu reeds sagobrij eten.

Dat noemt men *djawarra baba*.

Nadat een jaar of langer is verstreken, heeft het zoogenaamde doodenfeest plaats. Zeer vaak richt men dit feest aan voor eenige dooden te gelijk; de kosten worden dan gezamenlijk gedragen. Van heinde en ver heeft men sago, katjang, kalapa's enz. gehaald. Gedurende twee nachten en een middag wordt er gedanst en gezongen, doch tifa noch gong wordt gebruikt. Den eersten nacht draagt men de rouwteekenen nog en eet men dus geen sagobrij; alleen aan vrienden die niet in den rouw zijn, is het veroorloofd die spijs te nuttigen. Men eet en drinkt, rookt, danst en zingt, doch niets bijzonders geschiedt en met zonsopgang is het feest voorloopig ten einde. Den volgenden dag maken velen voor hun afgestorvene een *korwaar*, een in hout gesneden beeldje, in menschelijke gedaante, maar nogal gedrochtelijk, dat de plaatsvervanger is van den overledene. Anderen hebben het hoofd van hun afgestorvene gehaald, en maken een *korwaar* met een groot hoofd, met een gat van achteren, waarin men het doodshoofd plaatst.

Nu worden aan de verschillende huizen bakken sagobrij gebracht, waarvoor men geschenken geeft, die men persoonlijk brengt. Hij of zij, die met een stuk blauw goed, koralen enz. komt, neemt de houtjes waarmede men sago eet, rolt er wat sagopap op en reikt het zijn rouwdragenden vriend toe, d. w. z. steekt het hem in den mond. Nadat dit afgeloopen is, werpt men de rouwteekenen weg. Nu heeft aan het strand een dansfeest plaats, doch zonder muziek, waarbij men de nieuwe korwaars in de hand heeft. Het dansen en zingen wordt tot den volgenden morgen voortgezet, waarna ook deze plechtigheid weer tot de geschiedenis behoort.

Ter opheldering of aanvulling diene het volgende:

De dood wordt toegeschreven aan den invloed van booze geesten, die zich incarneeren in sommige personen en die men *manoaam* noemt. Zeer vaak tracht men wraak te nemen op dien boozen geest en probeert men den één of ander, die als manoaam geboekt staat, te vermoorden. Heeft men nu zoo'n manoaam vermoord, dan vindt het bovenbeschreven *djawarra* en *djawarra baba* plaats, doch het eigenlijke doodenfeest verandert men dan in een gedachtenisfeest; men danst en zingt, doch geaccompagneerd door tifa, gong en tritonschelp. In plaats dat men een korwaar maakt, worden teekeningen aangebracht op den ontvleeschden kop van den vermoorde.

Verloving en Huwelijk.

De Papoesche kinderen worden vaak verloofd wanneer zij nog zeer jong zijn. Het schijnt gewoonte te zijn, dat de ouders van het meisje het mannelijk kind als aanstaanden echtgenoot voor hunne dochter vragen, wat, naar het mij toeschijnt, bijna niet kan worden afgewezen. De bruidschat die (ten minste hier) de ouders van het meisje geven, is minder dan die van de ouders van den jongen. Allerlei is daarvoor geldig, als stukken blauw goed, zilveren arm-

banden, groote borden, prauwen, slaven en in den laatsten tijd ook de zoo zeer gewilde geweren. Vaak wordt de bruidschat bij gedeelten voldaan, een deel bij de verloving en het andere bij het huwelijk. Zijn de kinderen in hun jeugd verloofd, dan duurt het vaak zeer lang eer het tot een huwelijk komt. Het schijnt mij toe, dat jongelingen en jonge dochters hier op Windessi over het algemeen niet vroeg in het huwelijk treden, ten minste niet op jeugdiger leeftijd dan op Java.

Neemt een man er een tweede of derde vrouw bij, dan is dat wel eens een nog zeer jong meisje. Het hangt trouwens veel af van den finantieelen toestand der ouders of hunne kinderen al dan niet jong huwen Sterft één der verloofden dan moet de bruidschat worden terugbetaald, of is er een nog niet verloofd broertje of zusje, zoo vervangt dit de plaats van het overleden familielid. In den verlovingstijd mogen de verloofden elkander niet zien, alleen danspartijen maken daarop een uitzondering en bij nog jonge kinderen wordt het verbod niet zoo streng gehandhaafd. Trouwens deze gewoonte raakt meer en meer in onbruik, ten minste hier op Windessi. Bij verloving noch huwelijk heeft er eenige festiviteit plaats.

Is de dag bepaald, of liever de nacht, dat de verloofden zullen vereenigd worden, dan zorgt de vader — en wanneer die is overleden, zijn oudste broeder of de man zijner zuster — er voor, dat hij een goeden voorraad eten en tabak heeft. De jongeling wordt des avonds door zijne vrienden naar het huis van zijne bruid gebracht, waar bloedverwanten en vrienden reeds aanwezig zijn. De verloofden slapen op één matje, rug aan rug, in gezelschap van hunne vrienden en vriendinnen. Te middernacht vertrekt de jonge man, zoogenaamd heimelijk, met zijne vrienden. In den morgen maakt de bruid sagopap en roept haar aanstaande, waarop deze met zijne vrienden te voorschijn komt. Alsdan staat de bruid op en geeft hem een houten bak met sagopap; neemt hij dien aan en eet hij de sago dan is het huwelijk gesloten. Men behangt als-

dan de bruid met haar bruidstoilet, bestaande uit koralen, enz. en brengt haar voor haar schoonouders en nieuwe familie. Over en weder worden er geschenken gewisseld. De man zal, ten minste hier op Windessi, er wellicht later nog een vrouw bijnemen, doch de ouders zijn niet verplicht den bruidschat voor deze te voldoen. De man kan, indien hij wil, zijn huwelijk verbreken en geeft in dat geval eenvoudig den bruidschat terug of zegt het te zullen doen, want vaak moet men het woord voor de daad nemen, daar de meeste Papoea's wanbetalers zijn. De jonge vrouw blijft met haar echtgenoot in het huis harer ouders wonen; trok zij in een ander huis, dan zou zij ziek worden. Trouwt zij met iemand uit een andere negorij, dan vervalt dit bezwaar.

Inderri. Inlandsche dokter.

De Windessisi hebben van het leven na dit leven de volgende voorstelling, die evenwel aan slechts weinigen meer bekend is.

Elk mensch heeft twee geesten. In de onderwereld, *saroeka,* is een groot huis, waar plaats is voor alle Windessisi. Is er nu iemand gestorven, dan is zijn plaats bereid en van de vrouwen gaan altijd de beide geesten, van een man of jongeling vaak slechts één geest, naar de *saroeka,* waar zij van vleesch en beenderen worden voorzien, niet behoeven te werken en eeuwig voortleven. Die ééne geest van een man of jongeling kan over- of ingaan in een zeer enkel geval in een vrouw; deze wordt dan *inderri* en heeft, door den geest van den gestorvene geïnspireerd, de macht zieken te genezen.

Heeft iemand lust *inderri* te worden, dan doet hij of zij het volgende. Een man is gestorven en zijne vrienden zitten bij het lijk te weeklagen Op eens krijgt de adspirant-*inderri* zware rillingen en met gevouwen handen klopt hij onder het uiten van een eentonig geluid op zijne knie.

Deze handeling is zeer zeker zenuwachtig te noemen, zoodat het aan te nemen is, dat de patiënt in extase verkeert. Is zijn gansche lichaam gelijk aan één schuddende massa, dan heeft de ééne geest des gestorvenen zich bij den zijne gevoegd en hij is *inderri*, ziekenmaker, geworden.

Den volgenden of daarop volgenden dag neemt men hem mede het bosch in en speelt men met den nieuwen *inderri*, of wel men heeft van gaba-gaba hakmessen gemaakt waarmede men hem slaat. Men roept de geesten van gekken, die in sommige dikke boomen zitten, opdat zij bezit nemen van den *inderri*, dien men ook een gek noemt.

Men brengt hem daarop naar huis en na alles wat gebeurd is, is het geen wonder, dat hij doet hij alsof hij half krankzinnig is. Ziet hij iemand die een schelpdier of iets van dien aard draagt, dan stelt hij zich aan alsof hij dien persoon wil vermoorden, wat natuurlijk niet gebeurt, want al is hij wat uitzinnig, hij heeft nog wel macht over zich zelf.

Is er nu iemand ziek, (ziekte wordt toegeschreven aan den invloed van een boozen of vertoornden geest, van daar dat men zegt: de korwaar, de plaatsvervanger van den overledene moordt mij, maakt mij ziek) dan roept men een *inderri*. Men betaalt hem vooruit met de gangbare goederen; zijn loon is onafhankelijk van zijn succes. Het is dus een zeer voordeelig zaakje, want de praeparaten, zoo die noodig zijn, zijn overal te vinden, daar zij bestaan uit boombladeren en onkruid. Zijne verrichtingen bestaan hoofdzakelijk in massage, in vele gevallen, gelijk bekend is, een uitmuntend middel. Hij heeft een vrucht, welker naam mij onbekend is doch die in smaak met sambal overeenkomt; daarvan kauwt hij een gedeelte fijn en wrijft den zieke daarmede in; bovendien knijpt hij hem over het gansche lichaam, als trachtte hij den geest er uit te verwijderen. Vaak wordt er zoogenaamd een steen, beentje, graat of houtje uit het lichaam gehaald, dat op onbekende wijze daarin kwam en verwijderd wordt zonder eene wond te maken.

De korwaar staat naast hem en zoo nu en dan klopt hij met gevouwen handen op de knie en prevelt iets. Eindelijk komt de *inderri* te weten, waarom de geest boos op het slachtoffer is; deze heeft het het een of ander gedaan of nagelaten; wat dit is, verneemt de *inderri* alleen.

Het behoeft geen betoog, dat menigmaal iemand dood in plaats van gezond gemaakt wordt. Toch stelt men in het algemeen in deze behandeling meer vertrouwen, dan in de Europeesche geneesmiddelen, niettegenstaande deze om niet worden verstrekt en hunne uitwerking in vele gevallen blijkbaar gunstig was.

Onbevredigend was het antwoord op de volgende vraag die ik deed: „elk mensch heeft twee geesten, zegt gij, doch een *inderri* bezit boven zijn eigen paar, nog een toegevoegden. Indien deze man nu sterft en niemand ontvangt één zijner geesten, heeft deze man dan in de *soeraka* drie geesten?" Het eenige antwoord was: dat weten wij niet.

Men meene niet, dat hij die, even als de vrouwen, twee geesten in de *soeraka* hebben, van twee lichamen worden voorzien. Zij ontvangen slechts één lichaam, evenals hij, wiens ééne geest door een nog levende wordt bezeten.

Het kan gebeuren, dat niettegenstaande verschillende *inderries* hunne kunsten beproeven, de ziekte niet wijken wil. Meestal sterft dan het slachtoffer, doch is het een groote in den lande, dan roept men den boozen geest op. Slechts eenmaal woonde ik dit in het tijdvak 1893 — 1897 bij, zoodat het blijkbaar niet dikwijls voorkomt. Een kort verslag dezer plechtigheid, gaf ik in „de Berichten der Utrechtsche Zendingsvereeniging", jaargang 1895.

Twee oude vrouwen slaan met stokken op een plank. Daarna komt één der nabestaanden of goede vrienden, (vaak bovendien een *inderri*) en scheldt den boozen geest uit voor al wat leelijk is. Hij is zwart, vuil, leelijk, heeft de

menschen niet lief, vermoordt ze zonder oorzaak, enz. Daarna geeft men hem lieve namen en vraagt men om hem dien hij ziek maakte, nu ook weder beter te maken. Men geeft hem daarvoor presenten als: bijlen, koralen, borden, stukken blauw goed, enz en legt dat alles goed toegedekt, om het voor regenschade te beveiligen, op de achtergaanderij van het huis. Twee avonden achtereen doet men dat; want men wacht de booze geesten in den avond of nacht, daar zij als alle kwaad het daglicht schuwen. Betert de zieke wat, dan zegt men: de lichamen van de geschenken zijn er, doch de geest is er uit. Evenwel doen deze dingen daarna even goed dienst als alle andere.

KINSOOR.

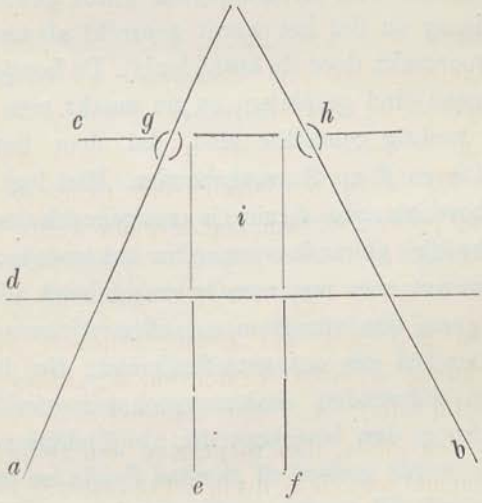

Verklaring van bovenstaande figuur.

a b is een dun houtje, dat gebroken, doch niet doorgebroken is en waarmede men een scherpen hoek maakt, *c* is een over den driehoek liggend dwarshoutje, *d* insgelijks, *e* en *f* zijn twee in de lengte liggende houtjes, welke aan het boveneinde gespleten zijn, om *g* en *h*, welke een

opgerold blad voorstellen, vast te houden; *i* stelt een weinig gloeiend vuur voor. Het hout is zoo droog mogelijk gemaakt; het vuur ligt in een kuiltje.

Kinsoor is voor den Papua zeker wel een zeer vertrouwbaar iets. Wil men gaan roeien, op jacht gaan, of wel een moordtocht ondernemen, kortom telkens wanneer iets van eenig belang wordt ondernemen, wordt dit teeken geraadpleegd. Men maakt van goed droog gemaakte houtjes, boven geteekend stellaadje. Het door *g* en *h* aangegeven blad is bijna een meter lang en zes c. M. breed; daarvan snijdt men een stukje van twee decimeter lang, op een breedte van anderhalve c. M. en snijdt dat nog eens in de lengte door, maar schuin. (De naam van het blad is mij onbekend, doch ik vernam, dat het op Ternate door de Islamieten wordt genoemd: daoen pisang pisang en dat het wordt gebruikt als medicijn bij de wond veroorzaakt door de besnijdenis). De houtjes *e* en *f* zijn aan het eene eind gespleten, en nu maakt men een rolletje van het vochtig gemaakte blad, dat door het gespleten eind van *e* en *f* wordt vastgehouden. Men legt de houtjes als op bovenstaande figuur is aangegeven en boven het in een kuiltje glorende vuur. Na een poosje gewacht te hebben, vraagt men wat men te vragen heeft. Wil men b. v. op roof gaan, dan vraagt men: zullen wij er een moorden, of wordt er één van ons getroffen? enz. Nu bekijkt men de schuin afgesneden einden van het opgerolde blad en zijn die droog, dan beteekent dit: „blijf tehuis, want iemand van jelui wordt gedood of gewond;" zijn ze evenwel niet droog dan wil dit zeggen: „geen nood voor ulieden."

Wat men ook te vragen heeft, op alle vragen is het droog zijn van het blad een slecht antwoord, het nog vochtig zijn steeds een gunstig. Heeft men het *kinsoor* geraadpleegd, dan bergt men de houtjes zorgvuldig op. Gaat men er op uit, dan raadpleegt men het *kinsoor* in de nabijheid van de bepaalde plaats nog eens en nu kan het zeer wel

gebeuren, dat de tweede uitspraak ongunstig is en dan keert men onmiddellijk terug. Zooals hiervoren reeds gezegd werd, wordt dit teeken te hulp geroepen voor alle vragen omtrent zaken van eenig belang. Wil men tripang zoeken, of vogels schieten etc., steeds raadpleegt men het teeken twee malen, eerst, nog thuis zijnde en dan als men op of nabij de plaats zelve is. Niet zelden gebeurt het dat de uitspraak gunstig was en de uitkomst niettemin allerongunstigst, doch dan troost men zich met: wij hebben zeker niet goed gekinsoord.

Ik vroeg of het niet kon gebeuren, dat het rolletje blad aan de rechterzijde droog, en dat van de linkerzijde vochtig was, maar het antwoord was: dat onderzoeken wij niet, is het ééne droog dan moet het andere ook droog zijn en omgekeerd, want beide liggen even dicht bij of even ver van het vuur.

Konoor.

Zoo nu en dan staat er iemand op die verklaart met een zekere macht, die men „heer" noemt, in betrekking te staan en door deze het vermogen te bezitten ziekten te weren en dooden op te wekken. Deze man, die zeer geerd wordt, heeft den naam van *konoor*. Alleen door hem openbaart „de heer" zijne goddelijke krachten; hij is de uitvoerder van diens wil. De zoogenaamde „heer" houdt zijn verblijf in de nabijheid van de negorij in een gat in een rots.

De *konoor* behandelt evenals de *inderri* ook zieken, doch op een andere en meer kostbare wijze. Hij behoort tot de hoogste rangorde; derhalve moet zijne tusschenkomst ook duurder zijn.

Wordt hij bij een zieke geroepen, dan wrijft hij hem in met een zeker boomblad en geeft daarbij een stortbad. De korwaar wordt bij zijne behandeling niet aangesproken, doch men danst een nacht in het huis van den

zieke en bespeelt muziekinstrumenten. Of wel men vaart om de verschillende fakniks, waarbij men op de tritonschelp blaast om hun moordende kracht te breken en dan gaat men met den zieke, of indien deze niet mede kan gaan, alleen met diens familie naar de verblijfplaats van „de heer" en geeft hem, nadat men aldaar een nacht gezongen en gedanst heeft, verschillende goederen, opdat zijn herstellende kracht den zieke ten goede zal komen. Deze goederen worden door den *konoor*, als zijn medium, in ontvangst genomen, en natuurlijk door hem behouden, daar zij als vergoeding van de gemaakte kosten hem zeer te stade komen, want gedurende dien nacht moet hij de bezoekers van eten voorzien.

Is er een besmettelijke ziekte, zooals nu kort geleden de pokken, waaraan velen bezweken, dan gaat men, gehoor gevende aan de roepstem van den *konoor*, naar de verblijfplaats van „de heer". Alle volgelingen teeren dien nacht op kosten van den *konoor* en men zingt en danst, door tifa en gong begeleid, om „de heer" gunstig te stemmen. Enkelen beklimmen met den *konoor* de rots, doch hij alleen daalt in het gat af en heeft aldaar, zonder dat iemand er iets van verneemt, een gesprek. Hij deelt dat onderhoud mede. Meestal luidt het orakel gunstig, doch bijna altijd is de uitkomst ongunstig! Zoo ook nu; de konoor bracht de tijding mede, dat de ziekte zou wijken en de lijders zouden herstellen. Edoch den volgenden nacht stierven er drie en kort daarop nog eenige.

Men beweert dan wel den konoor niet te vertrouwen, doch straks loopt men hem weder na. De slimste bedrieger en die wat durft is het best voor *konoor* geschikt; het zijn ten minste hier alles behalve de vertrouwbaarste heidenen die die zich als zoodanig opwerpen. Het is zeer wel mogelijk dat de bedrieger in zijn eigen bedriegerij gelooft en bij het volk leeft zeer zeker de vrees voor iets bovennatuurlijks, waarom het, hoe vaak ook bedrogen, zich telkens weder laat bedriegen.

Op Windessi, zoo verhaalde men mij, bracht de thans nog levende *konoor* in een daartoe nieuw gebouwde roem sram zijn „heer". De roep ging, dat verschillende dooden zouden opstaan. Nadat er verscheidene nachten gedanst was en eene groote hoeveelheid goederen aan den *konoor* gegeven was, werd „de heer" ter bezichtiging gesteld. Men zag de gedaante van een man verborgen onder een stuk wit goed, alleen waren de vingers, die de bruine kleur hadden, voor de helft zichtbaar. Hij sprak zeer zacht en gaf elk de hand bij het afscheid. Het bleek evenwel spoedig dat de gewaande „heer" een binnenlander was, die eerst zijn eigen volk bedrogen had en nu met behulp van den *konoor* van Windessi, deze bevolking beet nam. Men stond wel een oogenblik verwonderd; een kind was naar men zeide, gestorven, doch niemand had het begraven, het was verdwenen; dit kind nu werd den ouders teruggegeven. Men ontdekte ook dit bedrog, doch desniettegenstaande bleef de *konoor* een gevierd man.

Op Windessi heeft men nimmer zooals op andere plaatsen een vrouwelijke *konoor*; deze eer is hier alleen voor den man weggelegd.

Men verhaalt, dat de „heer" van gedaante kan veranderen, of zich weleens incarneert in beesten, zooals één dezer dagen, toen men in een negorij op korten afstand van hier, een reusachtigen kikker vond, waar volgens de *konoor* van die plaats, de „heer" in huisde. Verscheidene nachten werd voor dat beest gedanst, opdat de gevreesde pokziekte, haar slachtoffers niet daar zou zoeken. De uitkomst was helaas ongunstig daar zoowel *de konoor* als vele anderen het slachtoffer der ziekte werden.

Eenige teekenen waarop men acht heeft te geven.

Is men op reis en ziet men aan de rechterzijde der prauw een dooden visch drijven, dan is het zeker dat in het huis of onder de familie van de roeiers een doode is.

Drijft de visch aan de linkerzijde, dan is er een doode in een negorij, doch van een andere familie.

Niest er iemand, terwijl de goederen in de prauw geladen zijn en men op het punt staat weg te roeien, dan wordt men boos op hem, want nu ontmoet men: — in het ergste geval een moordbende, ook wel een handelaar.

Gaat iemand het bosch in om zijn veldvruchten te halen, of een vogel te schieten en niest hij, dan zegt men: „er komt een prauw binnen".

Godsoordeel.

Ontstaat er ruzie in de negorij bijv. omdat een man of vrouw beschuldigd wordt overspel te hebben bedreven, en komt de zaak niet tot een goed einde, daar de beschuldigde blijft ontkennen of valschelijk beschuldigd wordt, dan halen de twee partijen een doorgehakt stuk hout, wat volgens hun zeggen, reeds door hun voorouders werd gebruikt en zorgvuldig wordt bewaard. Men neemt dat hout in de hand en zegt; indien ik lieg, dan zal dat hout mijn doodsoorzaak zijn.

Wie dat durft doen, wordt voor onschuldig gehouden, doch ik woonde het bij dat beschuldigde en beschuldiger beiden het hout vasthielden, en zij leven nog. Er is niemand die over die zaak verder praat of er verder over denkt; men deed wat gevorderd werd.

Eenige niet gevreesde Fakniks.

Ramatu.

De voorouders van de Windessisi waren op zekeren nacht aan het visschen. Op eens zagen zij een zeer groote schildpad. Natuurlijk werd daar jacht op gemaakt en menige spies kwam in zijn rug terecht. Hoewel zwaar gewond, nam het dier de vlucht naar het land.

Dicht bij het strand gekomen, was haar kracht uitgeput.

Men maakte aanstalten om haar te halen, doch het bleek, dat zij de Windessisi bedrogen had en zich in een steen had veranderd. Een uitholling in den steen wordt aangewezen als de toegebrachte wonde.

Aan het begin der negorij liggen twee groote steenen in zee. Hieromtrent wordt het volgende verhaald:

Twee maagden waren bij laag water aan het schelpdieren zoeken. Zij gingen vrij ver van de kust en kwamen op een grooten steen; langs dien steen liep een zeer diepe gleuf en het ongeluk wilde, dat beide meisjes van den steen afvielen en in de gleuf verdronken. Hunne lichamen kwamen weder boven, doch zij waren in twee steenklompen veranderd.

In de beide aangegeven gevallen wordt wel van Fakniks gesproken, maar gevreesd worden deze niet.

Eenige gevreesde Fakniks.

De beide hier besproken fakniks liggen dicht bij de vroegere negorij Mennewaar, op ongeveer 4 uren roeiens van hier.

De eerste is bekend onder den naam van *Maroahpi*, en bestaat uit een zeer grooten steen. Schelpdieren in de nabijheid daarvan te vinden, worden niet gezocht, uit vrees zich daardoor het ongenoegen van de faknik op den hals te halen, bestaande in zwaren regen of wind, enz. Bij hoog water roeit men ook niet over den steen.

De tweede, *Algoebien* geheeten, is een zeer groote schelp, welke, naar men zegt, gevuld is met visschen. Eet men er één van, dan sterft men, wijl de faknik dit niet hebben wil.

Men heeft zeer vele fakniks. Ze zijn niet alle bekend en in de zee schijnen tal van onbekende te huizen.

Op zekeren dag naar Roon varende, was er onder mijne roeiers ook een vrouw. Ik had veel suikerriet en de lui aten naar hartelust; de vrouw ook, doch ik bemerkte dat zij het uitgekauwde suikerriet in haar zakje opbergde. Op mijn vraag waarom zij dat niet in zee wierp, luidde het antwoord dat zij bang was daarmede een Faknik te vertoornen.

Geschiedenis van een grooten visch met een varken.
(De beide bedriegers bedrogen).

De naam van den hier bedoelden visch is mij onbekend. Het beest heeft een kop ongeveer gelijk aan dien van een kat; de kieuwen zijn begroeid met haar en het beest bezit een navel, naar men zegt. Zijn lengte komt overeen met die van een groote kabeljauw en de kop heeft een grootte van 40 à 50 c. M.

Varken en visch speelden met elkander. Als vrienden gingen zij met elkander om, en samen aten en dronken zij. Het varken noodigde den visch uit tot het maken van een wandeling door het bosch. Aan de uitnoodiging werd gevolg gegeven, en toen zij honger kregen zouden zij samen eten. De visch vond evenwel geen voedsel in de aarde en maakte zeer diepe gooten, ten einde water te vinden. Het varken werd daarover woedend en nadat zij nog een eind gewandeld hadden, pakte hij den visch beet en wierp hem in de zee, omdat hij zijn grond slecht gemaakt had en zeide: „blijf gij maar in het water, in het onderste der zee". De visch zeide; „gij hebt mij ook bedrogen, trek het bosch in, straks komt een man en schiet je dood of een hond die bijt je dood." Het varken zeide: „gaat gij de zee maar in, doch pas op, straks ontmoet ge een man met een passaan (een pijl met 4 punten waarmede men naar vissehen steekt of werpt) die u doodt".

Geschiedenis van den kasuwari met een manggaarpies (een klein vogeltje, nog wat kleiner dan een sijsje).
(Hoe het komt dat de kasuwari niet vliegen kan).

Een kasuwari en een mangaarpies waren samen uitgevlogen om vruchten te zoeken. De kleine vogel, licht als hij was, zat op een dun takje, de kasuwari op een zeer zware, welke echter middendoor brak, waardoor hij genoodzaakt werd een

zwaardere tak te zoeken. Hij vond er een aan een vruchtboom en beide (de kleine vogel was hem gevolgd) begonnen te eten, doch de kasuwari at den kleinen vogel alles voor den neus weg. Beide vlogen naar een anderen boom en de kleine vogel dacht: wacht maar, gij eet mij alles voor den neus weg, straks zal ik je wel bedriegen en maken dat gij mij de vruchten niet meer wegkaapt. De kleine vogel zat op een dun takje en deed zijn behoefte, en maakte zijn achterste deelen met eene houtje schoon. De kasuwari riep: „welk hout gebruikt ge daarvoor?

De kleine vogel antwoordde „ik trek mijn vleugels uit en gebruik die". Nu ging de kasuwari zitten en deed eveneens zijn gevoeg; intusschen kwam de kleine vogel en rukte hem de vleugels uit, waarmede de kasuwari de bovengenoemde bewerking deed.

Nu zeide de kleine vogel: „laat ons vliegen" en vloog weg, maar de kasuwari had de vliegkunst verloren. De kleine vogel riep hem toe: „toen wij samen vlogen, aat gij al de vruchten op, daarom bedroog ik u, want ik gebruikte een houtje en geen vleugels". De kasuwari zeide „omdat gij mij bedrogen hebt, daarom wanneer een jongen u ziet, zal hij door met steenen te gooien, u trachten te dooden, of u met een pijltje uit den weg trachten te ruimen". De kleine vogel zeide: „goed, gaat gij het bosch maar in, hond of mensch, wat u ontmoet, zal u trachten te dooden."

Geschiedenis van een krokodil en een leguaan, (waarom tritonschelpen slechts op rotsen worden gevonden.)

Een krokodil vond in zee een groote tritonschelp en blies daarop. De leguaan ging de schelp zoeken, met het doel die aan land te brengen of in een beekje te verbergen. De krokodil was echter geenszins van plan zijn buit af te staan. Met groote woede verdedigde de een zijn buit, terwijl de andere alle krachten inspande om de schelp

naar den wal te krijgen. De krachten van den leguaan schoten te kort, zoodat hij het moest opgeven en beschaamd aftrok. De krokodil zeide: „ik heb de schelp en zij blijft op een grooten steen (rots) in zee liggen. Wanneer de menschen roeien kunnen zij haar vinden en straks wanneer zij een moord hebben gedaan en feestvieren, kunnen zij er op blazen".

Geschiedenis van een kroonduif en leguaan, (waarom sommige lieden hier op Windessi het vleesch van een kroonduif niet eten).

Gedeeltelijk medegedeeld door den Heer van Balen (Utr. Zend. Ber. 1894).

Een vrouw beviel van een zoon en van een leguaan. Zoon en leguaan werden beide, op een grooten schotel liggende, gevoed door de moeder. De zoon ontving melk uit de rechter, de leguaan uit de linker borst. De leguaan werd groot en op een dag beet hij zijn moeder in den linker tepel. Zij vertelde dit haar man en deze zeide: bijt hij je, laat hem dan op een eiland brengen. Aldus geschiedde! Op een groot bord brachten zij hem naar één van de 13 kleine eilandjes, welke voor Windessi liggen.

Een kroonduif vloog over dat eiland en bekeek den leguaan; van daar vloog zij in het huis van de ouders en daarna het bosch in. Om den vogel voor zijn brutaliteit te straffen, eten de nakomelingen van dat echtpaar geen vleesch van de kroonduif.

Het eiland is de begraafplaats van die familie. Is een hunner gestorven, dan maakt men met houtskool teekeningen in den rechtermondhoek en op den neus van den doode. Dit is voor den leguaan het herkenningsteeken, dat de doode een lid van zijn familie is. Wordt de doode weggebracht, dan geeft men bij het verlaten van het huis één klap op de tifa, en nabij het eiland nog één, zooveel als een waar-

schuwingssignaal voor den leguaan. Geene andere familie wordt op dat eiland begraven, want de leguaan zou het niet dulden en het lijk onverbiddelijk in zee werpen.

De naam van den leguaan is *wadjen*. Men zegt dat hij, te zamen met verscheidene andere leguanen, in een hol woont, doch noch voor een Papua, noch voor een vreemdeling is te zien.

Het ligt voor de hand dat het hiervoren medegedeelde omtrent de gewoonten der bevolking van Windessi, niet meer in allen deele bij allen in zwang is. Door de prediking des Evangelies verdwijnt er van lieverlede het een en ander van, en vaak schaamt men zich, in de nabijheid van een' zendeling wonende, te doen wat adat is.

Enkele betrouwbare personen worden echter onder hen aangetroffen die, al volgen zij de adat niet meer, deze nog volledig kennen en zij waren mijne berichtgevers. Is het mij gelukt eenige belangstelling voor dit volk te wekken, dan zal ik mijne moeite ruimschoots beloond achten.

Windessi, Januari 1897.

DE OUDHEDEN

IN DE

CONTROLE AFDEELING GĚNDING, AFDEELING KRAKSAÄN, RESIDENTIE PROBOLINGGO.

DOOR

Ch. E. BODEMEIJER.

Een bezoek aan de fraaie en welbekende Tjandi te *Djaboeng* (Kraksaän), omstreeks medio van het vorige jaar gebracht, deed bij mij den lust ontwaken om een nauwkeurig onderzoek in te stellen naar de overblijfsels uit den Hindoetijd, die wellicht nog in de contrôle-afdeeling *Gĕnding* aanwezig mochten zijn, ten einde zoo mogelijk ook van mijn kant een steentje bij te dragen tot de reconstructie van het in vele opzichten nog zoo onvolledige monument van Java's bloeiperiode.

Het was mij niet mogelijk om mijne aanteekeningen betreffende de uitkomsten van dat onderzoek eerder uit te werken; veel belangrijks bevatten zij trouwens niet, doch allicht voldoende om het schrijven dezer bladzijden te rechtvaardigen en den daaraan besteeden tijd niet geheel nutteloos te doen zijn.

Bij mijne verschillende nasporingen ter zake heb ik mij in de allereerste plaats op de hoogte gesteld van den toestand van die overblijfsels, welke door anderen beschreven zijn en wel door Veth en Verbeek. Andere bronnen stonden mij niet ten dienste.

Op pagina 193 van het onlangs verschenen nieuw bewerkte eerste deel van Veth's standaardwerk „Java", zijn eenige

weinige regels gewijd aan de oude fundeeringen te *Kroekoep*, aan een ronden baksteenen put te *Padjarakan* en twee fraaie voetstukken aldaar.

In de „Oudheden van Java" door Dr. R. D. M. Verbeek (Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, deel XLVI, pag. 311) worden alleen de twee voetstukken en de gemetselde put vermeld. Andere zich in de contrôle-afdeeling *Gĕnding* (distrikten Padjarakan en Gĕnding) bevindende oudheden zijn — voorzoover mij bekend — nergens beschreven.

De door Veth genoemde tempelfundeeringen te *Kroekoep* werden door mij in de eerste helft van October en daarna weer in het laatst van November 1896 bezocht. Verschillende aldaar bewerkstelligde opgravingen brachten niets bijzonders aan het licht; slechts werden op een drietal plaatsen talrijke roode baksteenen te voorschijn gebracht, alwaar — volgens getuigenis van eenige zeer oude ingezetenen — vóór ongeveer 50 jaren *tjandi's* van baksteen, ongeveer 6 voet hoog en vierkant van vorm, zouden hebben gestaan.

De desa, waar zich deze overblijfselen bevinden, heet *Wônôredjô* (distrikt *Gĕnding*). De overblijfsels zelve liggen oostwaarts van den heerendienstweg, die van de aan den grooten postweg gelegen desa Klasĕman naar de suikerfabriek Maron voert en wel circa 3 paal bezuiden den postweg.

Op een afstand van ongeveer 75 roe van genoemden heerendienstweg, treft men een terreinverhooging, thans gedeeltelijk kerkhof, aan, waar vermoedelijk één der tjandi's gestaan heeft. De sawahs rondom zijn nog onder den naam „tjandi" bekend.

Een tamelijk goed voetpad voert van daar in noordelijke richting naar het onder de desa *Wônôredjô* ressorteerende gehucht *Krokob*, alwaar talrijke stukken baksteen de plaatsen aanduiden waar twee dicht bij elkander gelegen tjandi's hebben gestaan.

Ten zuidoosten van eerstgenoemde plek wordt nog een

dergelijke steenhoop aangetroffen, zoodat er in het geheel minstens *vier* tjandi's geweest zijn.

De naam *Krokob* (Javaansch Kroekoeb = dekkleed) moet waarschijnlijk in den zin van „bedolven" worden opgevat en beteekent dan „bedolven-tjandi".

Een deel der steenen schijnt indertijd voor den bouw van de suikerfabriek Gĕnding gebruikt te zijn.

De door Veth en Verbeek bedoelde voetstukken zijn niet meer te *Padjarakan* aanwezig. Zij werden, naar het schijnt op verzoek van het toenmalige Lid in den Raad van Indie, den heer Groeneveldt, die ze in het voorjaar van 1893 bezichtigde, naar Batavia opgezonden [1]).

De door beide geleerden genoemde gemetselde put bevindt zich nog in zeer goeden staat.

Omtrent dezen put ben ik in staat het navolgende te vermelden, dat vermoedelijk niet van belang ontbloot is:

Wanneer men de distriktshoofdplaats *Padjarakan* in de richting Probolinggo verlaat en de dichtbevolkte kampongs circa een halven paal achter zich heeft, dan ontwaart men aan zijn linkerhand, op geringen afstand bezuiden den postweg en te midden van een uitgestrekte sawahvlakte, een alleraardigst plekje hoogopgaand geboomte.

Volgens de overlevering zou daar een lustverblijf van *Djoko Taroeb* hebben gestaan, denzelfden vorst, die lateronder den naam van *Lemboe Pĕtĕng* het eiland Madoera bestuurd heeft en onder wiens regeering de Islam er vasten voet verkreeg [2]).

Tusschen bedoeld plekje en den grooten postweg, ontwaart men duidelijk twee hoog uitstekende stukken galĕngan, op een onderlingen afstand van ± 25 meter, bij de oostelijke waarvan de gemetselde put zich bevindt. Beide galĕngans worden door de bevolking als heilig (angkĕr) beschouwd

1) Cf. Not. 1893, pag. 61, en Bijlage XVIII, No. 359a en No. 366a. (*Noot v. de Redactie*).

2) Cf. Dr. J. Brandes, Pararaton (Ken Arok) of het Boek der Koningen van Tumapël en van Majapahit (Verhandelingen van het Bat. Gen. v. K. en W. deel XLIX, 1e stuk) pag. 197 en 199. (*Idem*).

en zorgvuldig in wezen gelaten. Zij geven blijkbaar de oorspronkelijke begrenzing aan van een breeden weg, die den toegang tot *Djôkô Taroeb's* lustverblijf verleende.

De gemetselde put, die rond van vorm is, een diameter van ± ½ M. en een diepte van 1 M. heeft, zou — mede volgens de overlevering — gediend hebben om de vechthanen te reinigen en af te koelen tijdens de talrijke hanengevechten, die op het plein vóór *Djôkô Taroeb's* woning gehouden werden. Volgens een andere lezing werd het water van dien put voor het verrichten der godsdienstige wasschingen (woelhoe) gebezigd.

De afstand van den put tot aan den grooten postweg, bedraagt ongeveer 60 roe en van den put tot aan het plekje boomen, ruim 30 roe.

Het plekje zelve bestaat uit sawah met een gordel van bamboe, djoewar, mangga enz. Oude fundeeringen mocht ik aldaar niet ontdekken.

Behalve vorenomschreven, reeds min of meer bekende overblijfsels uit het Hindoe-tijdperk, is het mij gelukt nog de navolgende op te sporen.

In de desa *Broemboengan-lor* (distrikt *Gĕnding*), niet ver van de grens met het distrikt Padjarakan verwijderd, bevindt zich op ongeveer ½ paal benoorden den grooten postweg, op het erf van den Inlander *Pa Darminah*, een tamelijk goed bewerkt steenen beeld, bij de bevolking als *Rĕtjô Pelaboewan* bekend.

Tijdens mijn eerste bezoek vermoedde ik reeds dadelijk, dat zich onder het beeld, dat vlak op den grond stond, nog iets anders bevinden moest en na zorgvuldige op- en uitgraving werd dat vermoeden bewaarheid, aangezien er toen een goed geconserveerd afzonderlijk steenen *voetstuk* te voorschijn kwam.

Het beeld zelf bestaat uit een halfcirkelvormig voetstuk met ruwbewerkten rand (vermoedelijk een soort lotuskussen), een ruggeplaat, van achteren vlak, en van voren — ter zijde van het beeld — met lotusstengels en bloemen versierd, en

voorts uit een staand beeld met vier hoofden. Voetstuk, ruggeplaat en beeld vormen te zamen één geheel. Jaren geleden schijnt het door onvoorzichtigheid of moedwil in drie stukken te zijn gebroken, die men weer zorgvuldig op elkander heeft geplaatst en met bamboe's gestut.

De gezamenlijke hoogte is 1,10 M. De breedte van de ruggeplaat bedraagt 53 c. M.

Het beeld heeft vier goed bewerkte hoofden, elk met een knevel, spitsen baard, neergeslagen oogen, peinzende gelaatstrekken en met een cylindervormige belofwerkte muts (koeloek), waarboven een soort groote knoop, bedekt. In het midden steekt een vijfde dergelijke koeloek ± 5 c.M. boven de overige uit. Het lichaam, waarop het voorste hoofd rust, heeft een staande houding en draagt de gewone godenversierselen, namelijk: een band onder de borst, banden om bovenarmen, polsen en enkels, voorts de oepawita en eindelijk een koralen bidsnoer in de bovenste rechter- en een vliegenwaaier in de bovenste linkerhand. Het bovenlichaam is naakt; het kleed dat het onderlijf bedekt is beschadigd en niet duidelijk meer te herkennen, hetgeen mede het geval is met de beide onderste over den buik saamgevouwen handen.

Het achterste hoofd rust op den onbewerkten achterkant van de ruggeplaat en heeft dus geen lichaam; de beide zijhoofden hebben elk een borst en één arm, die vooruitgestrekt en naar boven is omgebogen en waarvan de bovenarm één geheel uitmaakt met den bovenarm van het voorste lichaam, zoodat het beeld, van voren beschouwd, den indruk maakt van vierarmig te zijn (twee boven- en vier onderarmen met evenzooveel handen en aan weerszijden twee hoofden en profil).

Het door mij opgegraven massief steenen *voetstuk* is 53 c. M. in het vierkant en 43 c. M. hoog. Het is blijkbaar een *lingga-piedestal* of *joni*. Aan den voorkant bevindt zich een tuit en daaronder een tijgerkop met geopenden muil. Het achter- en rechterzijvlak zijn onbewerkt; op het linker-

zijvlak is een beeldje uitgehouwen, dat de gedaante van een mensch met een dierenkop heeft, een *boetô* figuurtje dus. Het lichaam rust op één knie, terwijl het andere been gebogen is. Het beeldje is ruw gesneden, doch onbeschadigd, en derhalve goed te herkennen.

De hier beschreven *Retjô Pelaboewan* is vermoedelijk een *Brahma*-beeld (van wege de vier hoofden en de lotusversierselen) hoewel de peinzende uitdrukking der gelaatstrekken, de knevels en spitse baarden, zoomede het in de onmiddellijke nabijheid gevonden *lingga-piedestal* of *joni* eerder aan *Sjiwa* als *Batôrô Goeroe* zouden doen denken. De naam *Pelaboewan* (reede, ankerplaats) is waarschijnlijk aan het beeld gegeven, omdat de niet ver verwijderde Straat Madoera daar eertijds een diepen inham vormde, waar vele vischersprauwen ten anker kwamen.

Van de distriktshoofdplaats *Padjarakan* voert een groote binnenweg in nagenoeg zuidelijke richting naar de standplaats van den assistent-wedônô van *Selôgoedik*. Deze weg loopt vlak langs den westelijken oever van de *Pekalen*-rivier, de grootste en belangrijkste rivier in deze afdeeling. Even vóór dat men *Selôgoedik* bereikt, op ongeveer 2½ paal van *Padjarakan* verwijderd, is de desa *Ketompen-wètan* gelegen en in de onmiddellijke nabijheid dier desa, op circa 50 roe ten westen van den evengenoemden weg, treft men te midden der sawahs een met albizzia moluccana, mangga-, kloempang-, djoewët- en djoewarboomen begroeid plekje aan, dat door de bevolking als heilig wordt beschouwd en den naam draagt van *Kramat Këntroeng*.

Këntroeng beduidt een soort handtrommel of tamboerijn (ook *tërbang* genoemd) met geitevel bespannen, waarop met de vlakke hand geslagen wordt ter begeleiding van godsdinstige gezangen, welke veelal worden voorgedragen door een soort bedelsantri's, die meestal van *Giri* afkomstig zijn en in den oogsttijd in grooten getale uitzwermen. Wellicht dat zij eertijds dit plekje bij voorkeur voor de plaats

hunner godsdienstige demonstraties uitkozen en dat het daaraan zijn naam heeft ontleend. Volgens anderen evenwel is *Këntroeng* de naam van een in sommige babads voorkomende prinses, die ter plaatse verblijf heeft gehouden.

Toen ik in Augustus a°. p°. *Kramat Këntroeng* voor de eerste maal bezocht, trof ik aldaar een stuk aan van een slecht bewerkten steenen drakenkop (nôgô) 1 M. lang bij 90 c. M. hoog; voorts den romp van een steenen beeldje, geheel onherkenbaar en 40 c. M. hoog en eindelijk een stuk andesiet met bloemversiersels, blijkbaar een hoekstuk van een muur. Aan den drakenkop werd nog godsdienstige eer bewezen, speciaal offerde men er bloemen in geval van ziekte. Ook was er een soort bewaker (djoeroe-koentji).

In het midden van het plekje, dat een oppervlakte van ± 50 vierk. roe beslaat, was de grond over een uitgestrektheid van 6 bij 3 roe opgegraven en de uitgegraven aarde langs de kanten opgeworpen. Deze ontgraving heeft vermoedelijk aanleiding gegeven tot de toen ter tijde bij de Inlandsche hoofden en sommige Europeesche bezoekers heerschende meening, dat daar ter plaatse een Hindoe-badplaats zou zijn geweest.

Volgens in den omtrek wonende en door mij ondervraagde ouden van dagen, was in vroegere jaren het terrein vlak en bevonden er zich tal van beelden, die langzamerhand verdwenen zijn. De beide door Veth en Verbeek genoemde *voetstukken* (zie pag. 179) stonden oorspronkelijk op deze plaats, doch werden een jaar of tien geleden naar de distriktshoofdplaats *Padjarakan* overgebracht. De ontgraving in het midden zou ontstaan zijn doordat men er een groot aantal roode baksteenen uit heeft weggehaald, die lang geleden voor de suikerfabriek Padjarakan werden gebruikt.

Een stokoud man van ± 80 jaar verzekerde mij, dat zijn vader hem dikwijls verteld heeft, dat er een fraaie tjandi heeft gestaan met name *Tjandi Këntroeng*.

Met veel zorg bewerkstelligde opgravingen hebben mij

al spoedig de overtuiging geschonken, dat bedoelde grijsaard waarheid sprak.

Verschillende blokken andesiet, grootendeels 80 c. M. lang, 50 c. M. breed en 20 tot 40 c. M. dik, waaronder zeer fraai bewerkte, met lofwerk versierde exemplaren, zijn geleidelijk uit den schoot der aarde te voorschijn gebracht. Onder deze blokken zijn er twee (ter lengte van 1 M, breedte 50 à 60 c. M. en respectievelijk 30 en 40 c. M. hoog), die tezamen de bovenhelft van een *boetô* (*raksasa*) vormen. De kop van den reus, het bovenlichaam, de rechter bovenarm en de linkerhand, die een knots houdt, zijn zeer goed bewaard gebleven.

De andere blokken andesiet hebben blijkbaar een tweeden *raksasa* gevormd, doch ik kon ze niet aan elkander passen. Er zijn o. a. ook een reusachtige, tamelijk goed bewerkte voet en een stuk van een *banaspati* gevonden, terwijl in het midden van het terrein nog tal van de bekende groote roode baksteenen werden aangetroffen.

Uit het vorenstaande blijkt m. i. ten duidelijkste dat de *Kramat Kĕntroeng* de plaats is geweest waar oudtijds een groote *tjandi* van andesiet met baksteenen fundamenten (dan wel twee *tjandi's*, elk van verschillend bouwmateriaal), met groote *raksasa's* aan den ingang, gestaan heeft en dat dus voortaan gevoegelijk van een *Tjandi Kĕntroeng* gesproken mag worden.

Ik houd mij overtuigd dat een deskundig onderzoek nog veel merkwaardigs aan het licht zou brengen; pecuniae causa moest ik mijne nasporingen staken, die ook uit den aard der zaak niet dan hoogst oppervlakkig konden wezen.

Recht oostwaarts van de *Tjandi Kĕntroeng* en dicht bij den anderen (oostelijken) oever van de *Pĕkalan*-rivier, wordt in het tot de desa *Tĕmĕnggoengan* behoorende gehucht *Kĕntroeng* (distrikt *Padjarakan*) een ruim 5 M. hooge, kegelvormige hoop vastaangestampte gele aarde aangetroffen. Hij bevindt zich op het erf van den Inlander *Pa Badroen* en wordt

door de bevolking *Goemok* (Javaansch : goemoek = zandhoop) genoemd. De aarde is blijkbaar van elders aangebracht, daar men een dergelijke grondsoort niet in den omtrek aantreft.

Bij onderzoek werden in dien aardhoop een stuk van een hertenhoorn, wat menschen- en dierenbeenderen en eenige stukken kakebeen (met een paar tanden er nog in bevestigd) aangetroffen. Zij zijn daar vermoedelijk toevallig in geraakt, aangezien zij dicht aan de oppervlakte werden gevonden. Bedoelde aardhoop is ongetwijfeld van zeer hoogen ouderdom en stamt waarschijnlijk uit den Hindoe-tijd.

Volgens de overlevering bevond zich een weinig ten noorden en mede aan den oostelijken oever der *Pĕkalen*-rivier de dalĕm van den Hindoeschen Toemĕnggoeng, waaraan de desa ook haar naam *Tĕmĕnggoengan* ontleend heeft. De woning van het desahoofd staat op die plek, doch overblijfsels zijn niet meer aanwezig. Slechts treft men, hier en daar in die desa verspreid, nog enkele groote, blijkbaar uit het Hindoe-tijdperk afkomstige stukken steen aan en de geheele terreinsgesteldheid geeft den indruk dat men er op klassieken bodem wandelt.

Een der Hindoesche Toemĕnggoengs nu heeft (altijd volgens den volksmond) den *Goemok* doen aanleggen, om zich aldaar in stille overpeinzing terug te trekken en naar de bij de *Tjandi Kĕntroeng* gelegen woning zijner geliefde te kunnen turen, aangezien de vader der prinses een vereeniging der beide gelieven onraadzaam vond. Thans is het terrein begroeid, maar de onderlinge afstand is zóó gering, dat men inderdaad de *Tjandi Kĕntroeng* en haar omgeving zeer gemakkelijk van den top van den *Goemok* heeft moeten kunnen gadeslaan.

Een halven paal benoorden den gewezen dalĕm en aan denzelfden (oostelijken) oever der *Pĕkalen*-rivier, ligt een graf, dat zich in den roep van groote heiligheid verheugt. De bewaker (djoeroe-koentji) verzekert U dat niemand minder dan *Sech Moelana Iskak* (*Ahl'oel Islam*) de beroemde

verkondiger van den Islam, aldaar begraven ligt. Dit is natuurlijk onjuist, doch wellicht heeft de leeraar, na zijn terugkeer uit *Balambangan*, onder den prachtigen, eeuwenouden waringin gerust of strekt het graf tot laatste rustplaats aan een zijner discipelen.

Hoe dit ook zij, een bedevaart naar deze heilige plek brengt genezing voor tal van kwalen, zoo gestelijke als lichamelijke, en zij wordt dan ook veelvuldig bezocht.

Het graf zelf onderscheidt zich door niets bijzonders. Aan de noordzijde van een tamelijk ruim plein, waar zich de evengenoemde reusachtige waringin verheft, die alleen een bezoek overwaard is, bevindt zich een ommuurd kerkhof (± 21 M. in het vierkant) waartoe een poort toegang verleent. Door een tweede poort betreedt men een, eveneens ommuurd, rechthoekig uitstek aan den noordkant van eerstgenoemde ruimte (± 8 bij 9 M.) en hier bevindt zich het heilige graf, waarnaast een paar vierkant gehouwen gilangsteenen staan. De muren zijn van de bekende groote hindoe-baksteenen opgetrokken, die tamelijk ruw op elkander zijn gestapeld.

De vrij talrijke overblijfsels in de buurt van de tegenwoordige distriktshoofdplaats *Padjarakan* gevonden, zoomede de ligging dier plaats nabij de monding van een eertijds voor prauwen bevaarbare rivier (de *Pĕkalen*) hebben mij de overtuiging geschonken dat *aldáár*, dan wel in de desa *Tĕmĕnggoengan* de zetel gezocht moet worden van het Hindoe-rijkje *Padjarakan*, welke naam nog in oude babads moet voorkomen.

Gending, Mei 1897.

DE WATU RERUMĔRAN NE EMPUNG

OF DE

STEENEN ZETEL DER EMPUNGS

IN DE

MINAHASA

DOOR

Dr. J. G. F. RIEDEL.

(met een plaat)

In het korte overzicht van de geschiedenis der Minahasa in het Maleisch en Toumbuluhsch, door mij vervaardigd en van wege de Regeering alhier ter Landsdrukkerij uitgegeven, werd melding gemaakt van de *pinawetengan nuwuh* — de verdeeling der spraak, of wel de verdeeling van de wijze van vereering der Empungs, de vergoodde vaderen, in het Toumbuluhsch *posan*, in het Toumpakewasch *pelïi* genaamd — op eene vlakte nabij de negari Kanonang, district Toumpaso, gelegen. Bij de Toumbuluhers heet de plaats *tulau*, bij de Toumpakewaërs *tumaratas*.

Op deze plaats zoude, volgens mededeeling mijner toenmalige berichtgevers, een beschreven steen aanwezig zijn, die echter niet meer te vinden was, als zijnde onder den grond bedolven. Dit beweren vond, naar mijn vermoeden, blijkbaar zijn oorsprong in de vrees om den steen, waarop volgens de overleveringen de Empungs, bij de beraadslaging omtrent de door hen gewenschte vereering, gezeten hadden, en die om die reden als heilig wordt

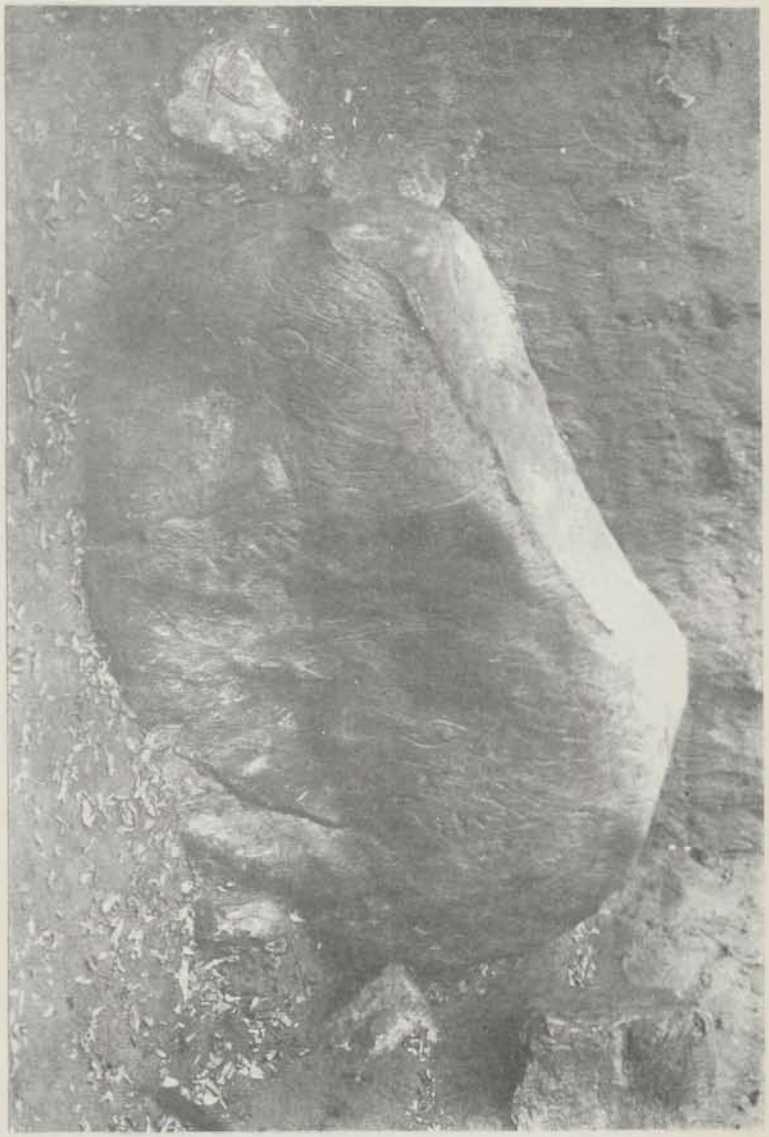

Voorzijde.

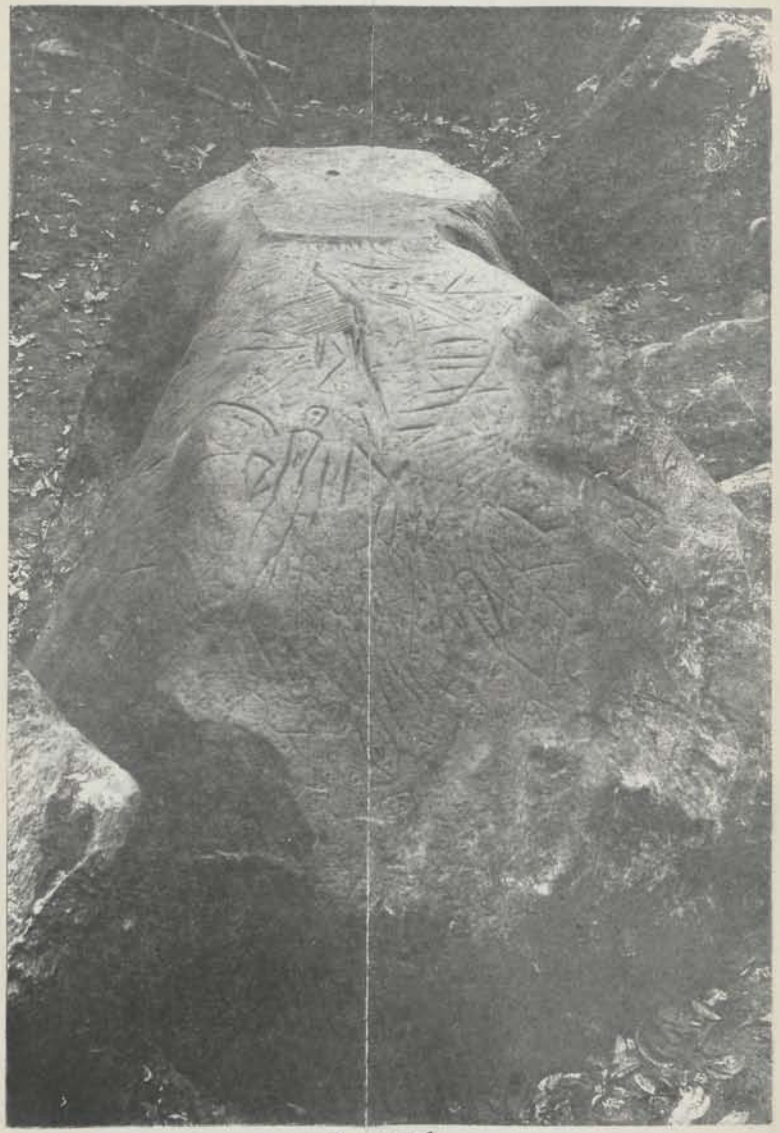

Bovenzijde.

aangemerkt, onder de oogen van profanen te brengen. Immers toen en ook vroeger was het de plicht dergenen, die tot *walian* — priesters of priesteressen — uitverkoren werden, om vóór dat zij in hunne functiën in het openbaar optraden, daar ter plaatse de gebruikelijke invocatieën ter verheerlijking der Empungs, in groot ornaat, zoo volledig mogelijk, te doen.

Eerst in 1888 werd deze voor den Europeaan verborgen gehouden plek door eenige ouden van dagen gewezen aan den Heer J. A. T. Schwarz, doordien hij bewijzen gaf belang te stellen in alles wat tot de oude geschiedenis, overleveringen en gebruiken der Minahasa behoorde en daarmede niet den spot dreef, gelijk zulks vroeger al te zeer het geval was. Van den gevonden steen, zoomede van de inscriptien, werden toen ter tijde schetsen gemaakt, die echter volgens verklaring der door mij geraadpleegde inboorlingen minder juist waren. Eenige jaren later bezocht de tegenwoordige resident van Manado, E. J. Jellesma, deze plaats en gelastte het terrein open te kappen, den steen zooveel mogelijk zichtbaar te maken en van mos en andere aangroeisels te zuiveren.

Tijdens mijn aanwezen in de Minahasa in Mei l. l. bezocht ik den bewusten steen, aan den voet van den heuvel *Tonderukan* gelegen, doch aangezien deze alweder grootendeels met mos bedekt was, en het te lang zoude duren dien op te ruimen, konde ik daarvan geene teekening maken. Ik verzocht als toen den mij vergezellenden Majoor van Sonder, A. L. Wawohruntuh, die sedert ettelijke jaren vol ijver en toewijding alles wat oud-Minahasa betreft, onderzoekt en verzamelt, voor mij van dezen steen, of van dat gedeelte dat zichtbaar was, eene nauwkeurige afbeelding te vervaardigen, waaraan hij bereidwillig voldeed [1]). De steen is ongeveer anderhalve meter lang en een meter breed.

Mocht men de geslachtsrekening of stamboomen van

1) Het bleek niet mogelijk om eene reproductie van deze afbeelding in het Tijdschrift op te nemen; om die reden is gebruik gemaakt van twee photographiëen, vervaardigd door den Heer P. A. Moorrees, Aspt. Controleur te Tondano.

sommige in de Minahasa aanwezige oude familien kunnen vertrouwen, dan zouden de inscriptien meer dan twaalfhonderd jaren oud zijn.

Eene verklaring van de op dezen steen aanwezige figuren kunnen de inboorlingen, zelfs de meestontwikkelden onder hen, niet meer geven. Klaarblijkelijk moeten echter deze ruw getrokken lijnen eene beteekenis hebben.

Boven dezen steen, op ongeveer een vierde paal afstands, de steile helling van den Tonderukan opgaande, in varens en laag struikgewas schier verscholen, vindt men, in de rots uitgehouwen, nog twee beelden, een man en vrouw voorstellende. De eerste aan de west- de tweede aan de oostzijde, naast elkander staande. Rechts van het vrouwelijke beeld zijn in de rots tevens inkappingen gedaan, het aanzien hebbende van trappen. Welke personen deze beelden, waarvan de grootste ongeveer drie meter hoog is, moeten voorstellen, is niet met zekerheid te bepalen. Volgens sommigen zijn het de beelden van *Lumimuut* en *Toar*, het eerste in de Minahasa verschenen menschenpaar. Anderen beweerden, dat het de beelden zijn van de Empung *Marinoja* en zijn echtgenoot *Lingkambene*, de eenige vrouw, die in het Toumbuluhsch pantheon eene in vele opzichten aanzienlijke rol speelde.

Het doel van deze mededeeling is, om op bedoelde voorwerpen van hooge oudheid in de Minahasa de aandacht te vestigen, opdat deze niet aan verwaarloozing of vernieling worden prijs gegeven. Karakteristiek was de houding der mij vergezellende inboorlingen. Met eerbied stonden zij den steen stilzwijgend aan te staren. Anderen daarentegen, die door hunne opleiding tot inlandsche onderwijzers als anderszins, zich hooger waanden en het werk hunner vaderen met minachting beschouwden, hebben zich niet ontzien de watu rerumeran ne Empung baldadig te schenden, door hunne namen erop te beitelen en stukken er van af te slaan. Dit moet, mijns inziens, tegengegaan worden.

Batavia, Juli 1896.

DIE AUFGABEN DER ETHNOLOGIE,

VON

Dr. A. BASTIAN.

Seitens der Direction der Bataviaasch Genootschap ist mir die ehrenvolle Aufforderung zugegangen für einen Vortrag *) über die in ihrem Schoosse gepflegte Wissenschaft, welche neuerdings mit dem Namen der Ethnologie oder der Völkerkunde belegt worden ist.

Diese Ethnologie wird meist zusammengenannt mit einer nahverwandten Schwester, der Anthropologie, die etwas älter ist, aber ebenfalls ein durchaus recentes Zeitgebilde, in ihrem heutigen Charakter.

Beide Disciplinen gehören engstens zu einander, so eng, dass der terminologische Sprachgebrauch ein noch schwankender verbleibt für die Auswahl bei der Verwendungsweise.

In England wird diese Doppelwissenschaft durch das „Institute of Anthropology" vertreten; in Frankreich findet sich neben der „Société d'anthropologie" eine „Société d'ethnologie"; in Amerika steht das „Bureau of Ethnology" voran; in Deutschland finden beide sich vereint in der „Gesellschaft für Anthropologie und Ethnologie".

Die Namen sind noch nicht allgemein geläufig, betreffs ihrer etymologischen Erklärung indess deutlich genug.

Anthropologie bezeichnet die Lehre vom „Anthropos," das griechische Wort für Mensch; Ethnologie die Lehre vom „Ethnos" oder Volk und, das Volk als Erweiterung des

---

*) Gegen Ende sind einige Einschaltungen beigefügt, die beim mündlichen Vortrag ausgefallen waren.

Stammes gefasst auf socialer Sphäre (im Gesellschaftskreis), vom „Menschen" gleichfalls insofern.

Für genauere Definition handelt es sich bei der Anthropologie um das psycho-physische Individuum, dem Menschen im engeren Sinne; bei der Ethnologie um den Menschen in seiner zoopolitischen Erscheinungsweise; bei beiden demnach um den Menschen.

Solcher Namensbezeichnung gemäss, würden also diese (vormals unbekannten) Forschungszweige, die durch die Zeitbedürfnisse unserer Gegenwart erst in Existenz gerufen sind, die „Lehre vom Menschen" für sich reclamiren, diejenige Wissenschaft nämlich, welche von jeher und durchweg, als älteste und vornehmste gefeiert worden ist, weil dem Menschen das Wissen von sich selber lehrend, zu eigener Erkenntniss.

Emphatisch überall wird ihr Lob gesungen, in allen Tonarten aller Sprachen, und an Anpreisungen fehlt es nicht, wo immer die Weltweisler ihre Weisheit auskramen über die Räthsel unserer Welt und die Selbsterkenntniss des Menschen.

Schon aus altem Orakelwort hallte sie hervor, eingemeisselt an der Eingangspforte des Tempels zu Delphi, mit dem vielcitirtem Satz des „Gnothi Seauton": Erkenne dich selbst, „Nosce te ipsum", und unter polyglottischen Versionen wiederholt sich ähnliche Fassung bei den Wahrsprüchen sämmtlicher Culturvölker: in den Philosophemen indischer Weisen, in den Lehrstellungen chinesischer Gesetzgeber, und bei den Modernen nicht minder. „The proper study of mankind is man" (nach Pope's Formulirung), La vraie science de l'homme, c'est l'homme (bei Charron) — und so weiter fort, in langer Reihe schönklingender Sentenzen, (die anmuthend tönen, wenn das Ohr poetisch gestimmt ist).

Es drängt sich hierbei nun die Frage auf, wie es zu verstehen wäre, das eine von Altersher mit solchen Ehren überhäufte Wissenschaft an zwei jüngste Kinder der Zeit

überlassen sei, an ein Paar auf's Gerathewohl herbeigelaufener Parvenu's so zu sagen, von denen Niemand recht weiss, woher sie gekommen sind und deren Accreditife von morösen Kritikern noch bemäkelt werden.

Man sollte von rechtswegen vermuthen, dass eine, nach dem „consensus omnium gentium" heiligste Wissenschaft des Menschen, längst bereits unter altbegründeten Fachwissenschaften ihre Einbehausung erlangt haben müsste, an dem ihr gebührenderweis zukommenden Ehrenplatz, wie solch' altehrwürdiger Grossmutter, im Musen-Chor, geziemend.

Aber, da sucht man vergebens (auf dem Trivium und Quadrivium der Scholastik). Für alle Dinge zwischen Himmel und Erde war vorgesorgt; für die Sterne durch die Astronomie, und früher die Astrologie; für die Welt im Grossen und Ganzen durch die Kosmologie; für die Steine durch die Mineralogie; für die Pflanzen durch die Phytologie; für die Thiere durch die Zoologie; für winzige Insecten gar durch die Entomologie; aber dem Menschen war kein Sitz eingeräumt im facultativen Conclave der Fachdisciplinen; er fand sich an die Luft gesetzt mit seiner Anthropologie, um anderswo für sie ein Unterkommen zu finden.

Als am Auslauf des vorigen Jahrhunderts Herder in seinen „Ideen zu einer Geschichte der Philosophie der Menschheit" über solche Vernachlässigung klagte, fehlte der Anthropologie noch ihre fachmännisch sachgerechte Begründung. Man hatte mit einigen craniologischen Vorarbeiten kaum erst begonnen. Der erste Lehrstuhl für Anthropologie an deutschen Hochschulen ist im Jahre 1869 erst aufgerichtet, zu München; zu Paris einige Jahre früher; aber auch jetzt noch mangeln an Mehrzahl der europäischen Universitäten Professuren der Anthropologie, die sich soweit sporadisch nur antreffen, ein halb Dutzend vielleicht z. Z. zusammengezählt.

Wie konnte, unter all' den sorgsamen Maasnahmen im

Unterrichtswesen, vom Menschen die ihn speciell betreffende Wissenschaft grade vergessen sein? die ihm doch am nächsten am Herzen zu liegen hätte, als die ihm erbeigenthümlich eigentlich eigene (denn „das Hemd ist näher als der Rock").

Zumal da (pretentiös genug) der Mensch als „Maass aller Dinge" proclamirt war, hätte man ihn vor Allem zunächst doch messen müssen, um überhaupt einen (damaliger Vernunft) rationellen Maasstab für das Uebrige zu finden. Und wie nun? Alle Dinge waren bestens vorgesorgt und bedient, ihr Haupt und Herr dagegen verabschiedet mit idealen Schaubroden (dichterischer Lobpreisungen).

Die Beantwortung dieser verwunderlich auffälligen Frage ist jedoch einfach genug, die einfachste von der Welt: Die Lehre vom Menschen konnte vormals nicht gelehrt werden, weil die Mittel und Wege fehlten sie zu erlernen; und Etwas zu lehren, was vorher nicht erlernt gewesen, wäre ein Kunststück das Keiner noch fertig gebracht haben dürfte.

Zur Abhülfe solchen Mangels, um die zur Erlernung benöthigten Materialien zu verschaffen, dafür hat die Ethnologie sich eingestellt, und auf Grund der aus allen Theilen der Erde zusammengetragenen Sammlungen, sind die Fundamente gelegt, auf denen dermaleinst eine „Lehre vom Menschen" zum Aufbau wird kommen können, während früherhin, vernünftigerweise, überhaupt nicht daran gedacht werden konnte, und die bisherige Ablehnung durch sachgerechte Fachkenner sich aus einem vollgültigem Entschuldigungsgrunde also rechtfertigt, der nicht bemängelt werden kann.

Um unter diesen seltsamen Anomalien uns zurecht zu finden, empfiehlt sich ein Rückblick auf die Anfänge derjenigen Weltanschauung, die uns heutzutage umgiebt (im „Zeitalter der Naturwissenschaften"), auf jene Katastrophe hin, die beim Anbruch der Neuzeit hereinbrach, die Vergangenheit fortfegend, in gedoppelter Revolution, einer

astronomischen, die das gäocentrische System durch ein heliocentrisches ersetzte, und die geographische, die durch Umsegelung des Globus herbeigeführt wurde, das Antlitz der Erde totaliter (toto coelo) umgestaltend (und so die Betrachtungsweise).

Die Erde war damals klein und eng. Isolirt und vereinzelt auf derselben, wohnten die Culturvölker abgetrennt von einander, ohne von einander zu wissen oder um einander bekümmert, ein jedes derselben umkreist durch eine sogenannte Weltgeschichte, die lange noch keine Erdgeschichte war (in mehrweniger erweiterter Volksgeschichte).

Unsere westliche Civilisation war durch einen hermetisch scheidenden Grenzstrich, den die Mitte Asiens schneidenden Meridian, abgeschnitten von der gleichaltrig alten des Ostens, die aus dem chinesischen Mittelreich, die Nachbarländer einbegriff mit umliegenden Inselgruppen. Eine Geschichtsentwicklung hüben, die andere drüben, ohne Berührung miteinander, eine jede um sichselber kreisend (für sich allein).

Die Weltgeschichte des klassischen Alterthums züngelte um die Halbinseln des Mittelmeers und machte Kehrt an den Säulen des Herkules. Darüber reichte der weltgeschichtliche Gesichtskreis der Griechen nicht hinaus, die nach Asien durch das persische Fenster nur hineinschauten (von dem rasch vorübergehenden Meteor des macedonischen Feldzugs abgesehen).

Die Weltgeschichte des römischen Kaiserreichs erweiterte ihre Peripherie bis zum Caspi, wo sie unter Trajan mit den Feldherrn der Han hätte zusammentreffen können, sich indess abzufinden hatte mit sporadisch fabelhaften Notizen über serische Siner (aus dem Seidenhandel), ohne dauernden Contact.

Im christlichen Mittelalter schrumpfte der Horizont der Weltgeschichte engstens wiederum zusammen. Als die nach Osten reisenden Mönche bis Mesopotamien gekommen, waren sie am Ende der Welt angelangt, die sich dort mit Brettern

vernagelt fand, um den Zugang zum Paradiese abzusperren, aus dem man in nächster Nähe, die Engel im Himmel singen hören konnte, und der Westen war verschleiert (auf unbefahrenem Atlantic) durch das „Meer des Nebels und des Dunkels" (nach orientalischer Ausdrucksweise).

In solch diminutivem Compass, kreiste die damalige Weltgeschichte. Und dennoch war die Bezeichnung zutreffend in ihrer Art, weil die Geschichte derjenigen Welt bezeichnend, worin die Geschicke der Vergangenheit sich abgespielt hatten.

Wie in den Pallästen der Cultur, so in den Hütten der Wildstämme.

Wenn eine isolirt angetroffene Horde von dem Reisenden um ihren Namen befragt ist, so hat sich oftmals ergeben, dass solcher Stammesname einfach „Mensch" besagen will. Im trotzigen Selbstgefühl betrachtet sich der Wilde als *der* Mensch auf der Erde, als der einzige und wahr-wirkliche Mensch, in seiner zugehörigen Welt, soweit der Sehkreis reicht. Was draussen menschenähnliches sich umhertreibt, sind Menschenphantome, Amanut oder Nichtmenschen (melanesisch) als Tuarangi (auf Mangai), böswillig dämonische Feinde, die wenn die eigene Welt, den Besitzstand des Stammes, betretend, niedergestossen werden und ausgerottet aus dem Dasein.

Wie im Kleinen, so im Grossen. Der Hellene unter heiter strahlendem Himmel bewohnte seine mit olympischen Göttertempeln ausgeschmückte Welt und jenseits derselben umlagerte die Nacht eines stumpf-dumpfen Barbarenthums, um das sich zu kümmern kein Anlass gegeben sein konnte.

Für den Römer begann der Mensch erst mit dem „Civis romanus", das Uebrige waren untergeordnete Geschöpfe, zu Herrendiensten verwendbar oder geknechtet in leibeigener Sklaverei.

Unsere mittelalterlichen Vorfahren hockten in ihrem Weltlein eingepfercht, froh genug wenn sie die Grenzwehren

derselben gegen das von Aussen anstürmende Otterngezücht der Gog und Magog (tatarische Ausgeburten eines unterweltlich wüsten Tartarus) zu schützen vermochten.

Die Welt des unterhimmlischen Mittelreiches war durch eine chinesische Mauer umwallt.

In Indien strömte die Weltgeschichte nach verschiedenen Richtungen, aus arischen und turanischen Quellen, auf den Halbinseln noch getrennt, aber aus den Spitzen derselben gemeinsam überfliessend nach Java, um dort aus bunt ineinander gemengten Verschlingungen (auf engem Inselareal) die grotesken Wunderlichkeiten der Babad zu zeitigen.

In Afrika (dessen Mittelmeerrand und Nilthal von den classischen Geographen nach Asien hinzugezogen war) centrirte eine Weltgeschichte in den Haussa-Ländern an der Niger-Beuge, wo — wie in Asien turkomanisch-mongolische Reiterstämme — die der Fulbe (Senegambiens) das bewegende Motiv hineintrugen (durch ihre Eroberungszüge).

Im praecolombischen Amerika, einer aus den Tiefen wiederaufgetauchten Atlantis, prangten zwei Culturreiche nebeneinander, ohne von einander zu wissen, das toltekisch-yucatanesische des Nordens, durch imposante Monumente bezeugt, von Xochicalco und Cholula bis Uxmal und Chichen-Itza; während im Süden die Inca ein das römische an Grösse übertreffendes Weltreich zusammenerobert hatten, über dreizehn Breitengraden hinweg, das gleichfalls auf jetzt verödeten Trümmerstätten von einer grossartigen Vergangenheit redet und die aus unserem Alterthum bewunderten Römerstrassen durch die der Andes schneeige Pässe überbrückenden Incastrassen in den Schatten stellte (auf deren Zerstörung die Bemühungen der Conquistadores in erster Linie hingerichtet waren). Beide Geschichtsentwicklungen verliefen isolirt, ohne Berührung miteinander, durch den Isthmus abgetrennt [wie die beiden Culturareale auf asiatischer Continentalfläche durch die (von periodisch kurzdauernden Weltstürmen nur durchbrochene) Scheidungslinie].

So waren die Patrizier unter den Geschichtsvölkern ein-

behausst, und daneben krimmelte und wimmelte es nun im plebejischen Getümmel der Halb-und Unculturen, mit Batak in Sumatra, Dayak in Borneo, Turadja in Celebes, mit Melanesier, Mikronesier, Polynesier, Nigritier, Indianer u. s. w.

Ueberall eine Welt oder Weltchen für sich, die Menschenvölker in separaten Menschenreichen nebeneinander, ein jedes im eigenen Philosophenmantel gehüllt, über die zugehörige Weltgeschichte meditirend; in Zellengefängnissen eingeschlossen und abgesperrt, die Erde durchsprenkelnd; isolirt, vereinzelt.

Da kam die Umsegelung des Globus! Von beiden Weltenden her, unter Umfahrung der von Stürmen gepeitschten Vorgebirge auf westlicher und östlicher Hemisphäre, trafen die Entdeckungsschiffe zusammen, auf vorher stiller Meeresfläche (in den Molukken, am Eingangsthor Oceaniens), wo nun ein gewaltiges Getöse ausbrach.

Die Völker wurden durcheinander geschüttelt und gerüttelt, sie stiessen auf einander, sie liefen durcheinander, sie schauten verwundert einander an, um zu conversiren mit einander. Und nun folgten Fragen ohn' Ende, ein jedes sollte Rede und Antwort stehen, Rechenschaft geben über das Wie und Was, das Woher und Wohin, zur Kenntnissnahme von einander (beim gegenseitigen Vorstellen)—, ein Fragen hin und her.

Da war gut fragen, aber keine Antwort. Unsere gravitätisch ihrer Weltgeschichte leitende Principien vorschreibende Geschichtswissenschaft wusste von Nichts, reinweg nichts, kein Sterbenswörtchen über Japaner, Chinesen, Koreaner, ein klein bischen über Indien vielleicht mit philologischen Hilfen, aber bei dem anschliessenden Archipel bereits, erwiess sich die Kenntniss derartig gebrechlich, um einer Meldung nicht zu lohnen.

Noch weniger war von der mit der Geschichtswissenschaft um das Königthum in der Gelehrtenrepublik rivalisirenden Philosophie zu erwarten. Ihre Adepten waren durch Springfederkraft der Speculationen zu derartigen

Höhen emporgeschnellt, dass ihnen die materiell wirkliche Welt aus dem Gesicht gerathen war (besonders in den unteren Schichtungen, wo die „Primitiven" krabbelten), und in feingesitteten Cirkeln (der an höheren Lehranstalten zu aesthetischen und belletristischen Genüssen Herangezogenen) von naturwüchsiger Rohheit der Wildstämme zu reden, würde gegen den guten Ton verstossen haben. „Negerplunder und Indianertand". Bleib mir mit solchem Zeug vom Leibe.

Vergeblich wurde an alle Thüren der officiell (in Sachen wissenschaftlicher Angelegenheiten) etablirten (und installirten) Auskunftsbureau's geklopft, Auskunft war keine zu erhalten, vergebens durchblätterte man die mit der Weisheit der Jahrhunderte strotzenden Folianten. Sie wussten Alles haarscharf genau, was ihre Weltgeschichte betraf, die kleine Welt der heimischen Culturgeschichte, -- die grosse Welt draussen war eine unbekannte, eine „terra incognita".

Der Historiker hatte die Hände vollauf zu thun, mit diplomatischer Prüfung der Urkunden, im Staube der Akten, und die Wolkenbeschauer zwitscherten, in ihrem Wolkenkukuksheim, in einer „Bahasa Sangjang" die besser als vom beschränkten Menschenverstande von dem erleuchteten der Götter verstanden sein mag, die als Atua, in Vogelgestalt, herabkamen (zu tahitischen Marae's).

Der unbequeme Frager fand sich abgewiesen, wo immer er anpochte bei den unter hochtönenden Titeln für gelehrte Rechtsaussprüche eingeschriebenen Tribunalen, und allein gelassen mit seinem belästigenden Queruliren (scharf zurechtgewiesen durch die in höchster Instanz academisch fungirenden Autoritäten).

Aber das practische Bedürfniss lässt sich so leicht nicht abspeisen.

„Wenn ich mit den fremden Völkern, die ihr entdeckt habt, handeln soll", wandte der Kaufmann ein, „muss ich vorher wissen wie es bei meinem Kunden aussieht, was er isst und trinkt, was er zu seiner Kleidung und Möblirung gebraucht, ich muss seine Geschmakslaunen kennen,

was ihm zusagt und für willkommene Entgegennahme angeboten werden kann, sonst, wenn im Blinden umhertappend, laufe ich Gefahr Verluste zu erleiden, und würde dann meiner Pflicht, dem Staat als Steuerzahler zu dienen, schlecht nur genügen", Und ähnliche Beschwerden, für richtige Besteurung, kamen dem colonialen Beamten zum Eindruck, um aus seiner Colonie das Beste zu machen was sie werth war.

Dringender von Tag zu Tag machte das Zeitbedürfniss sich fühlbar.

Man hätte an die Geographie denken können, in deren Rahmen die neuentdeckten Länder einbegriffen lagen. Aber die Geographie war damals noch nicht accreditirt, sie zählte noch nicht unter den facultativ approbirten Fachwissenschaften. Der erste Lehrstuhl ist für Karl Ritter erst eingerichtet worden, in Berlin, und er hat lange Jahre allein gestanden. Die volle Habilitirung der Geographie hat in den Siebziger Jahren erst statt gehabt, aus damals politischen Conjuncturen (und jetzt sind die meisten Universitäten mit einschläglichen Professuren versehen).

Indess schon früher bereits war auch bei der Geographie das von der Stimme des Zeitgeistes peremptorisch gestellte Verlangen nach practischer Aushülfe merkbar geworden, und sie hatte, zum Besten der Segelanweisungen, das Maschennetz ihrer Portulane über die gesammte Erdoberfläche erweitert, unter allgemeinst gehaltener Projection, so gut oder so schlecht es damit gehen wollte.

Und wenn nun, in Rubrik populärer Capitel-Ueberschriften (der Culturgeographie), von exotischen Pflanzen erzählt wurde, von Steinen und Thieren, die man in ferner Fremde angetroffen habe, lief mitunter eine Bemerkung unter, dass auch Menschen dort gesehen seien. Freilich wunderliche Menschenkinder oftmals, Hundsköpfige, Einbeinige, Grossohrige u. s. w. wie sie auf mittelalterlichen Landkarten abconterfeit stehen.

Immerhin, da Besseres nicht zu haben war, hakte man

dort ein (zum Anklammern), um den Spuren nachzugehen, und mit Diogenes' Laterne umherleuchtend, gerieth man zu guterletzt auf ein Aschenbrödel, das damals ein bescheiden stilles Dasein führte, als nebensächlicher Anhang zu Geographie und Geschichte, in den Lehrbüchern derselben, unter Namenstaufe einer Ethnographie oder Ethnologie.

Man zog das unscheinbar kleine Dingelchen aus seinem Versteck hervor, um es genauer zu beschauen, und unter Umherwenden in geschickten Händen, entpuppte es sich plötzlich in den Umrissen einer grossartigen Wissenschaft, worin man, beim aufmerksamen Hinsehen, die lang gesuchte erkannte: die „Lehre vom Menschen" in höchst eigener Person.

Hier war ein Heureka am Platz.

Das Warum? liegt auf der Hand (sobald die Sachlage in objectiven Anblick genommen wird).

Wenn die Gelehrten der Culturvölker nach ihrem Menschen suchten, konnten sie stets nur ein zusammenhangloses Bruchstück unter die Finger bekommen, ein Ding ohne Sinn und Verstand, weil ein aus dem Gesammtgewebe des (über dodonäische Eiche gebreiteten) Peplos, aus seinem naturgemässen Zusammenhang beliebig herausgeschnittener Menschenfetzen, wie ihn die historische Scheere beim Hineinschneiden grade zugeschnitten hatte, (unter temporär gültigen Constellationen).

Die Griechen und Römer hatten ihren classischen Menschen; unsere Menschenkenner den romanisch-germanischen, oder besten Falles, den arischen; die Chinesen packten ihren Zopfträger; aus Indien lugte ein phantastisch aufgeputztes Kind der Tropen hervor. In Afrika war eine schwarzweisse Hälfte in Conflict gerathen, und wie die Tolteken oder Quechua ihren Menschen sich vorgestellt haben mögen hat sich aus dem americanistisch eingeleiteten Studium der Sculpturen zu ergeben.

Stets war es nur ein Torso, der der Betrachtung vorlag und zur Verfügung stand, ein edel geformter vielleicht, aber

ein kopfloser immerhin, und unfähig insofern, um über sich selber Auskunft geben zu können.

Das war nicht der Mensch, der gesucht wurde.

Der Mensch, als Repräsentant der Menschheit (der Homo der Humanitas im doppelten Sinne des Wortes), lebt nicht in Europa allein, ist nicht auf Asien, Afrika, America eingeschränkt, in den Schranken chinesischer Umwallung, sondern Er, der Mensch qua talis, der Mensch als solcher, der Erdenbürger seines Heimathshauses auf der Erde, Er wohnt in fünf grossen Continenten, über die ganze Erdoberfläche hinweg, unter sämmtlichen Variationen des Menschengeschlechts, und aus den differencirten Wandlungen derselben, wird der gemeinsam unterliegende Typus abzuleiten sein, im ideal deckendem Prototyp.

Um das für solche Kenntnissnahme benöthigte Material zusammenzutragen, aus allen Ecken und Enden der Erde, dafür ist die Ethnologie berufen, in der ihr gestellten Aufgabe (innerhalb der Lehre vom Menschen).

Ein unermessenes Arbeitsfeld ist vor den Blicken ausgebreitet und das, bei ringsum aufgeöffneten Schleusen, auf allen Seiten eingeströmte Roh-Material liegt derartig massenhaft aufgestapelt (aus den üppigen Residenzen der Cultur und den Waldverstekken der Wildstämme), dass die Bewältigung desselben fast hoffnungslos erscheinen müsste.

Aber die Ethnologie, ein ächtes Kind der Zeit, ist nicht umsonst im Zeitalter des Dampfes und der Electricität geboren. Mit ihr geht es im rascheren Tempo voran, als bei den aus schwerfälligem Alterthum überkommenen Wissenschaften, und in Jahrzehnten erledigt sich manchmal, wofür es Jahrhunderte und Jahrtausende bedurft hatte in analogen Phasen der Entwicklungsstadien.

Die Sympathien sind erweckt, von allen Seiten her treten Helfer und Mitarbeiter heran, und wenn solch wirksame Unterstützung gewährt wird, ist diese der Ethnologie in stets wachsendem Maasse zugewandte Theilnahme nicht

etwa ihren schönen Augen zu verdanken oder theoretischer Reverenz für wissenschaftliche Titulatur.

Eine jede Wissenschaft, die im gesundheitlichen Gedeihen heranwächst (aus öffentlichen Kosten zum Gemeinbesten unterhalten), hat irgendwo ihre practische Wurzel eingeschlagen, bald offenkundig, bald versteckter. Offenkundigst in der Ethnologie.

Unser ganzer Welthandel basirt auf ethnographischer Grundlage. Die dafür benöthigten Informationen über die Eigenthümlichkeiten fremder Völker, mit denen uns der internationale Verkehr in Berührung gebracht hat, sind nicht den dickbäuchigen Bänden der Culturgeschichte zu entnehmen, sondern aus ethnologischer Literatur, und wer darüber am besten unterrichtet ist, wird seinen commerciellen Concurrenten aus dem Felde schlagen.

Commercielle und coloniale oder orientalische Museen finden sich für locale Zwecke eingerichtet, als Unterabtheilungen der ethnologischen.

Commercielle Expeditionen werden von Regierungswegen ausgesandt, von Ethnologen geleitet oder begleitet; die consularen Berichte aus überseeische Stationen, sowie die Mittheilungen der (sobezüglichen Beobachtungen zugewandten) Sendlinge gewähren ethnologische Informationen; der Entdeckungsreisende, der neue Absatzgebiete eröffnet, liefert durch seine ethnologische Beschreibung die Itinerarien, die zu verfolgen sind, um zu ihrer Ausverwerthung dahinzugelangen.

Dabei braucht nicht verweilt zu werden; am wenigsten hier am Platze, inmitten eines Colonialreiches, das die practische Nutzverwendung am erfolgreichsten zu realisiren verstanden hat.

Die Colonialgeschichte desgleichen ist aus den Fäden ethnologischer Grundzüge gewebt. Wenn sie auf mancher ihrer Blätter (historischer Episoden) sich mit Brand und Blut geschrieben findet, so war das an damalig ethnologische Unkenntniss verschuldet, die jetzt einer besseren Einsicht Platz macht.

Um mit einem fremden Volke zufriedenstellend zu verhandeln, muss neben seiner Sprache seine Gedankensprache bekannt sein, in allen Drehungen und Windungen der einverwachsenen Logik. Sonst redet man sich in einen Jargon hinein, den keiner der beiden Theile versteht oder, was schlimmer, missversteht. Aus Missverständnisse folgen Missgriffe, die Köpfe erhitzen sich, werden blutig geschlagen, man rauft und balgt, und schliesslich, um Ordnung zu schaffen, ist an die „Ultima ratio", zu appelliren, im Gedonner der Kanonen, — ein gar kostspielig theueres Heilmittel, das der Schulmeister billiger geliefert hätte, wenn bei der Ethnologie in die Schule gegangen wäre.

Jede Coloniale Verwaltung ist für Kenntnissnahme der Sitten und Gebräuche, der Rechtsinstutionen, religiösen Vorstellungen u. s. w. auf ethnologische Gesichtspunkten hingewiesen (in principiell leitenden Maximen), und andererseits ist die Ethnologie selber, auf colonialem Boden entkeimt. Dort ist sie mit Fleisch und Blut bekleidet in fasslicher Greifbarkeit, wie wir sie heute vor uns sehen.

Die verdienstvollen Männer, die im vorigen Jahrhundert zusammentraten, um diese für den Archipel centrale Bataviaasche Genootschap zu begründen, waren von ethnologischen Vorgefühlen inspirirt, zu einer Zeit, wo von einer Ethnologie noch nicht die Rede war; selbst nicht dem Namen nach, der erst später sporadisch gehört wird. Aber „Kommende Ereignisse werfen ihre Schatten vorauf", aus den Zeitideen die umschweben.

Aehnlich verhielt es sich im britischen Colonialreich.

Als nach der Schlacht von Plassy das dichtbevölkerte Bengalen mit den Millionen seiner Bewohnerschaft der East India Company aus blauem Himmel gleichsam in den Schooss gefallen (aus Erbschaft der Mogulen), fand man sich, für richtige Verwaltung und Besteurung, zahllos neuen Problemen gegenübergestellt, die ihre Lösung verlangten. Das „Permanent Settlement", wie bald erkannt wurde, hatte, trotz best gemeinter Absicht, viel Unheil angerichtet, mit

dem Ryotwari-System haperte es gleichfalls, und so führte der „common sense" eines gesunden Menschenverstandes auf die Folgerung, dass für zweckdienliche Regierung der einheimischen Volksstämme vorherige Kenntniss ihrer ethnischen Eigenthümlichkeiten benöthigt sein würde.

Die colonialen Beamten schlugen rüstig die Hände an's Werk, um ihre jedesmaligen Verwaltungsbezirke einer eingehend gründlichen Durchforschung zu unterziehen, und zur überwachenden Leitung der einschläglich ethnologischen Studien wurde die „Asiatic Society of Bengal" gestiftet, deren Publicationen, gleich denen der Bataviaasche Genootschap, in ihren Schatzhäusern mit werthvollen Materialien gefüllt sind, die jetzt allmälig zur vollen Ausverwerthung gelangen.

Auch auf niederländischem Colonialbereich sind es vornehmlich die Namen von Beamten, die in den Annalen der Ethnologie als Förderer und Gönner ihrer Studien einverzeichnet stehen. Und dass es an solch' wohlerprobten Waffengefährten, im Bannerrufe um die Ethnologie, der Bataviaasch Genootschap auch fürderhin nicht fehlen wird, das beweisst die sympathisch rege Bethätigung, mit der ihr im vorigen Jahre erlassener Aufruf beantwortet worden ist. Unverkennbar offenkundig gehen hier die gleichen Interessen Hand in Hand, die rein wissenschaftlicher Forschung, und die der practischen Nutzerfolge, die daraus zu entspriessen haben.

Beide Gesellschaften haben lange allein gestanden, und erst im Laufe der mitlebenden Generation sind die (nach Decennien erst ihren Lebenslauf zählenden) Gesellschaften für Ethnologie und Anthropologie hinzugetreten, in anwachsender Zahl seit der Sechsziger Jahre, (und seitdem ununterbrochen vermehrt, im fröhlichen Aufblühen).

Das legt den schlagendsten Beweis ab für den durch und durch real gesättigten Charakter der Ethnologie, auf Wink des Zeitgeistes hervorgesprungen, als vollgerüstete Athene aus des Göttervaters Haupt, um seine Schlachten

zu schlagen und dem Menschen die Selbsterkenntniss zu erkämpfen (in seiner Lehre von Sich Selber).

Alles das spricht von selbst, und wo der Augenschein die Ueberzeugung erzwingt, wird der Eindruck nur abgeschwächt durch langes Gerede darüber.

Man trägt keine Eulen nach Athen. Am wenigsten, wo sich unter deren Emblem der Dunkelmänner genug bereits versammelt finden, die im nebligen Gedunkel der aus eigenem Hirngebräu aufgestiegenen Dünste ihre selbstdistillirten Weisheitstränkchen verzapfen.

In derjenigen Weltweisheit, die aus den kurzen Ausblicken ihrer eng umschränkten Volksgeschichte eine Weltgeschichte sich fingirt hatte (für das Hirngeschöpf ihres Menschen), war bereits eine „Erziehung des Menschengeschlechts" auf das Tapet gebracht, und unter den Dictaten blasser Denkschemen, wie sie in öden Klosterzellen oder beim trüben Oellicht der Studirlampe umhergeisterten, hatte man keine Bedenken getragen, einen allgemeingültigen Unterrichtsplan entwerfen zu wollen.

Was dabei herauszukommen hätte, ist unschwer einzusehen.

Wenn der Mentor seinen Telemach nie gesehen hat, wenn er nicht weiss, ob sein Pupille alt oder jung, schwarz, roth, braun oder weiss, ob ein mit üppiger Phantasie begabter Mündel in Schulung zu nehmen sei oder ein bäurischer Tölpel, ob ein Jüngling in den besten Jahren, oder ein Kindlein, das vierhändig noch umherkriecht, so droht es mit den apriori festgelegten Erziehungsmaximen bös durcheinander zu gehen, und die dadurch zugedachten Segnungen der Civilisation mögen sich in schlimmen Unsegen verkehren, wie factisch leider erwiesen steht in all den Fällen, wo ein solches Experiment gewagt ist.

Dass Niemand lehren kann, was er selber vorher nicht erlernt hat, lehrt der gesunde Menschenverstand allzu tautologisch, als dass daran gezweifelt werden könnte, wo dem

durch subjective Grübeleien zersetztem Gehirn ein Gränchen gesunder Vernunft noch übrig geblieben sein sollte.

Es bedarf einer freien Umschau über die Erdenweiten, eines Ueberblicks der Menschheit in der Fülle ihrer Entwicklungsphasen (durch Raum und Zeit), ehe ein erstes Wort sich aussprechen liesse über die dem Menschen realiter zukommende Erscheinungsweise (und dem sobezüglich angezeigten Lehrpfad).

Im Refrain der Lobhudeleien ist die Selbsterkenntniss des Menschen genugsam verhätschelt, aber sie ernstlich in Angriff zu nehmen is gegenwärtig die Gelegenheit erst geboten. Dass der richtige Weg betreten worden, beweisen die Erfolge die erzielt sind, und so finden wir uns zunächst wenigstens davor bewahrt, durch das Räthselgefasel gryphischer Sphinx nicht länger verhöhnt zu werden (beim Durchwandern labyrinthischer Irrwege).

Um das von der Natur den Blicken aufgeschlagene Buch zu lesen, ist vorher das Alphabet zu erlernen womit es geschrieben steht, und von ihm (in Sachen des Menschen) erzählen die Völkergedanken, als die mit warm lebendigen Blutstrom pulsirenden Verkörperungen des geistigen Schaffens, wie wir sie in leiblich umschriebenen Gestaltungen dahinwandeln sehen, dureh die Erdenräume auf und nieder.

Vielstimmig in ihnen rauscht es, auf gleichartiger Resonanz, nach den Modulationen ethnischer Melodien, bald in heroischen Gesängen die Grossthaten der Geschichtsvölker preisend, bald in folkloristischen Traditionen von demjenigen erzählend, was aus Vorstadien der Cultur in dieser überlebselt hat, oder in den Redeversuchen der Wildstämme ihnen das Sprechen lehrend, (in frühester Kindheit der Völker).

Der Wildling wickelt sich um den Finger, wenn man ihn kennt. Wie spielerisch leicht er am Gängelbande zu leiten ist, das zeigen seine Schamanen und Medizinmänner, die durch ein Paar läppische Jongleur-Kunststücke, die sie angelernt haben, ihn in Sklavenfesseln schlagen. Wie also

sollte sein arm-schwacher Gedankengang nicht vor demjenigen erliegen, der seit Jahrtausenden grossgezogen ist auf den Akademien und Hochschulen der Civilisation.

Wenn jedoch auch arm und schwach, ist sein Gedankengang verzweifelt logisch innerhalb des engen Umkreises, der ihn umgiebt (je enger, desto starrer versteinert).

Kommt man ihm mit was ihm unlogisch vorkommt, so lässt er sich das nicht gefallen, und wenn er den verletzenden Angriff nicht brüsk abschütteln kann, wird er dadurch verwirrt, geradezu verrückt gar bald und unzurechnungsfähig, — ein Amok-Läufer vielleicht, der unerbittlich niederzuschiessen ist, um vor seinen Anfällen bewahrt zu bleiben.

Ihm also in der Sprache kultureller Terminologie zu predigen ist nutzloses Bemühen nicht nur, sondern schadenbringend auf beiden Seiten. Tappen wir auf's Gerathewohl in sein Geistesleben hinein, so ist das Unglück geschehen, wie aus manch traurigen Erfahrungen erwiesen steht.

Für zweckdienliche Behandlung des Wildlings, muss man ihn aus Beobachtungen kennen gelernt haben, um sich in den ihn beherrschenden Gedankengang hineinzuversetzen. Folgt ihm dann der Civilisatorische behutsam auf Schritt und Tritt, so hat es keine Mühe ihn in seinen schwachen Partieen, wo seine Logik aushakt, zu packen und dann hat man ihn am Wickel (und beim Schopf), denn dann ist er hilflos eingebannt, sodass man mit ihm machen kann was man will. Darauf also beruht eine kolonial-rationelle Behandlung des Eingeborenen: auf einem ethnologischen Studium seiner psychischen Eigenart in der Phämenologie seines tagtäglichen Lebens, um es von seinen Schlacken zu reinigen und durch veredelnde Propfreiser zu äugeln (die Augen zu öffnen für Besseres und Höheres).

Solche Rücksichtnahmen hat man lange versäumt, selbst bei den modernen Colonialgründungen, wo man bereits besser hätte informirt sein können (aus der Schule der Erfahrungen). Seit den letzten Jahren hat sich in solcher

Hinsicht indess ein erfreulicher Umschwung vollzogen, und bei den Kolonialgesellschaften, die es mit ihrer Arbeit Ernst nehmen, stehen gegenwärtig ethnologische Gesichtspunkte voran.

Ein neues Licht hellt auf aus den durch die Zeitanforderung erweckten Fragestellungen und ihren Richtungsweisen für das Studium.

Was aus vielfachen Ingredienzien (in Quintessenz des menschlichen Wissens von der Erde) zusammengebraut, in diesen neu-jungen Forschungstrieben emporgährt, die Weltanschauung der Zukunft vorbereitend, ist mit Mitte des laufenden Jahrhunderts erst zum vollen Durchbruch gekommen, als unter den politischen und wissenschaftlichen Revolutionen der vierziger und fünfziger Jahre auch diejenige Wissenschaft geboren wurde, die fortan berufen ist die Lehre vom Menschen in die Hand zu nehmen, die gedoppelt einheitliche Wissenschaft der Anthropologie und Ethnologie.

Die practische Aufgabe der Ethnologie ist also dahingestellt, für alle die ausserhalb des culturhistorischen Rahmens der Weltgeschichte verbliebenen Völker des Erdballs das zu ihrer Kenntniss benöthigte Lehr-Material zusammenzutragen, auf einem fast unübersehbarem Forschungsfeld, für dessen Bearbeitung ein Zusammenwirken aller der unter Theilung der Arbeit betheiligten Fachgelehrten erforderlich ist, der Sanscritisten, der Sinologen, Americanisten, Linguisten, Anthropologen u. s. w. Die so hergestellte Universalgeschichte würde sich zu einer Menschheitsgeschichte gestalten, und in solcher Geschichte des Menschengeschlechts (durch Raum und Zeit) ist dann der Menschheitsgedanke, aus dem sich der Gedanke des Einzelnen (im jedesmaligen Gesellschaftskreis) zu integriren hat, als Object des Studium hingestellt (in der Lehre vom Menschen).

Seitdem die physische Einheit des Menschengeschlechtes anthropologisch proclamirt ist, hat sich anschliesslich die psychische Einheit erwiesen aus Gleichartigkeit der Ele-

mentargedanken, und hier, in ihren Modificationen als Völkergedanken, sind unter den Agentien der geographischen Provinzen, die ethnisch organischen Wachsthumsprocesse auszuverfolgen, wie angeregt durch die, längs der (dem Erdgezimmer eingezeichneten) Geschichtsbahnen, herbeigeführten Reize, nach der Arbeitsmethode exacter Induction (zu späterer Controlle mit der Deduction).

Die darauf im deductiven Zeitalter hingerichteten Bestrebungen lieten aus in die philosophische Rubrik einer individuellen Psychologie, die zur Selbstbetrachtung verlockte (in subjectiv innerlicher Versenkung) und dadurch in zunehmend mystische Verdunkelung hinabführte. Daraus wiederum zum objectiven Standpunkt hell deutlicher Anschau zurückzukehren (sich emporzuarbeiten durch eigene Kraft allein), konnte ebensowenig gelingen, als Münchhausen's Versuch, sich am eigenen Zopfe aus dem Sumpfe emporzureissen, in dem er versunken war.

Je tiefer die Selbstschau herniederzog, desto dunkler wurde es vor den Augen und desto mehr entschwand die Aussicht auf den von Archimedes erheischten Fusstritt ausserhalb der Welt, um diese aus den Angeln zu heben.

In solches Verhalten wurde auch keine Aenderung gebracht, als die Naturwissenschaft ihre Bekenner zum Ansturm auf die Psychologie aufrief, die letzte Burgfeste, wohin der bestrittene Gegner sich zurückgezogen hatte — eine letzte, aber eine uneinnehmbare, nach soweitiger Ansicht, bei Freund und Feind.

Indess der Zeitpunkt war gekommen, um den Versuch zu erneuern, denn auf ihrem siegreichen Triumphzug durch die naturwissenschaftlichen Forschungsareale, eins derselben nach der andern erobernd, hatte die exacte Methode der Induction, um Mitte des Jahrhunderts auch die Physiologie bemeistert, und stand jetzt an den Grenzen der Psychologie, um deren psychische Entelechie auch dorthin zu verfolgen, auf den durch die Psycho-Physik gebahnten Wegen. Gleich beim ersten Vorstoss waren glorreiche Erfolge errungen,

und weittragende Hoffnungen wurden geweckt, dass bald jetzt der materialistische Unterbau mit der Kuppelwölbung einer naturwissenschaftlichen Psychologie gekrönt stehen würde (um auch den idealen Bedürfnissen das zeitgerechte Losungswort zu finden).

Sobezüglich indess folgte eine Enttäuschung. Ueber jene ersten Errungenschaften war nicht viel hinauszugelangen, und zwar aus dem naheliegenden Grunde, weil dasjenige Werkzeug fehlte mit dem die Induction ihre bisherigen Siege erfochten hatte, das Hilfsmittel der Vergleichungen nämlich, eine unabweisliche Vorbedingung für inductives Arbeiten.

Hier ist Wandel geschaffen dadurch, dass ein halbvergessenes Wort des philosophischen Altmeisters — des „philosophus" qua talis der Scholastik — in die Rückerinnerung gerufen wurde, das Dictum nämlich: dass der Mensch seiner Natur nach ein Gesellschaftswesen sei (Anthropos physei zoön politikon).

Wenn so,-wenn der Mensch ein Gesellschaftswesen, so steht der Gesellschaftsgedanke voran, in bunter Mannigfaltigkeit der Völkergedanken über die Erde dahinschillernd; und mit dem Völkergedanken haben wir gewonnenes Spiel, denn jetzt sind Vergleichungen geboten, so vieler wir deren bedürfen.

Der Einzelmensch ist ein Unding, ein Kaspar Hauser (in dem descendenzlerisch phantasirten „Homo alalus"), erst in der Gesellschaft erfüllt sich die Wesenheit des Menschen, und innerhalb des jedesmal zugehörigen Gesellschaftskreis (als Stamm, als Volk, als Nation) gewinnt der Gedanke des Einzelnen erst sein Verständniss.

Um dasjenige, was in dem Einzelnen denkt, kennen zu lernen, muss vorher erkannt und verstanden sein, was der Gesellschaftsgedanke geschaffen hat, als das Ganze umgreifend, worin die Theile einbegriffen liegen, und dabei ist nun einem jeglichen Theilganzen (in individueller Persönlichkeit) die Aufgabe gestellt (und Gelegenheit geboten),

den ihm zukommenden Zifferwerth selber sich herauszurechnen (für seine eigen unabhängige Selbstständigkeit), wie durch den, aus den Wortschöpfungen auf socialer Sphäre geborenen, Logos belehrt (über den exothen zugetretenen Nous).

Der comparativen Methode (der Vergleichungen) gesellt sich die genetische, indem nach den Vorschriften der Induction die Forschung am Einfachen ihren Ansatzpunkt zu nehmen hat (das Zählen zu beginnen hat von der Eins ab), für den Ausgang; im allmähligen Aufstieg zum vollkommner Veredelten, um die Complicationen desselben verständlich auseinanderzulegen.

Hier markirt sich der kritische Wendepunkt (das ausschlaggebende Entscheidungs-Moment) für die dem naturwissenschaftlichen Zeitalter adäquate Weltanschauung.

Im Zeitalter der Deduction begann man den Hausbau mit dem Dache, (wie aus eigenem Fachkreis zugestanden), mit luftigen Speculationen, die nacheinander verpufften, [was in der „Geschichte der Irrthümer" (wie die der Philosophien genannt ist) nachzulesen]. Die Induction verlangt vorherige Fundamentirung des Untergrundes, ehe überhaupt gewagt werden darf den Aufbau zu beginnen, und statt mit metaphysischen Unendlichkeitsberechnungen einzusetzen, meint sie, dass wir zunächst das Ein-mal-eins zu erlernen haben werden (im logischen Rechnen).

Daraus ergiebt sich die Bedeutung der Naturvölker oder Wildstämme für das ethnologische Studium, da bei diesen „Kryptogamen des Menschengeschlechts", auf primär einfachstem Niveau des Wildzustandes, die cellulären Unitäten der Elementargedanken am durchsichtig klarsten zu Tage liegen (in den Vorbedingungen socialer Existenz).

Da sie der Schrift entbehren, also derjenigen Texte, aus denen in den Bibliotheksräumen die Geschichte der Culturvölker herausgelesen wird, hat als Ersatz dasjenige zu dienen, woran aus ergologisch manufactureller Verfertigung ein psychischer Anhauch klebt, und so an Stelle der Texte,

bieten sich bei den Wildstämmen die ethnologischen Sammlungen, um aus deren symbolischer Schrift das Gedankenleben zu entziffern.

Mit solchen Texten ist das Museum der hiesigen Gesellschaft gefüllt, ein Thesaurus für wissenschaftliche Forschung.

Ihr, der ruhmreich alten Bataviaasch Genootschap, Wohlergehen zu wünschen, wäre eine überflüssige Zuthat, die kaum Jemandem zusteht.

Sie, welche die langen Jahre hindurch, als sie allein stand, ihren Weg selbstständig gefunden hat, wird jetzt um so zielbewusster vorangehen, im Zusammenwirken mit all den jüngsthin hinzugetretenen Gesellschaften für Anthropologie und Ethnologie, die in ihr eine gemeinsame Mutter zu feiern hätten, unter dankbarer Verpflichtung für die Belehrungen, die durch ihre Thätigkeit gewährt sind.

Und hieran schliesst sich mein persönlicher Dank für die schätzbaren Unterstützungen, die mir freundlichster Weise stets gewährt sind, wie bei meinen früheren Besuchen Java's, auch diesmal wieder.

BRIEVEN VAN R. P. LE COCQ D'ARMANDVILLE,

UITGEGEVEN DOOR

Dr. HERMAN TEN KATE.

De naam van wijlen pastoor Cornelius J. F. Le Cocq d'Armandville behoeft geen aanbeveling. Het levenswerk en tragisch uiteinde van dien zendeling zijn van genoegzame bekendheid. Toch geloof ik, dat slechts weinigen Le Cocq van nabij hebben gekend gedurende de latere jaren van zijn loopbaan, den tijd van zijn arbeid op Flores, Ceram en Nieuw Guinea. Mij was het vergund hem op Flores in zijn element en volle kracht te zien, als zendeling-geneesheer, allen ten zegen, waar hij verscheen. Sedert die dagen, tot eenige maanden vóór zijn dood, heb ik met Le Cocq d'Armandville in langere tusschenpoozen briefwisseling gevoerd, een tijdvak omvattend van nagenoeg vijf jaren (van 28 April 1891 tot 10 Februari 1896). Onze kennismaking werd op die wijze onderhouden; het beeld van den man van Sika verbleekte niet in mijn herinnering trots duizend nieuwe indrukken. In die brieven schreef hij mij over zijn werk, zijn plannen en de natuurmenschen waaronder hij leefde. Al bevat zijn schrijven ook in streng wetenschappelijken zin voor de ethnographie niet veel van groote waarde, zoo behelst het toch veel belangrijks waar het den aard van het volk betreft en Le Cocq's wijze van omgaan met hen. Ik althans vond genoeg van belang in zijn brieven om hem voor te stellen, daaruit eenige uittreksels het licht te doen zien. In den laatsten brief, dien ik van pastoor Le Cocq ontving, gaf hij mij zijn toestemming in de volgende bewoordingen. „U vraagt of ik er iets op

tegen zou hebben, indien u fragmenten van mijne brieven uitgaaft. Volstrekt niets, als u ze daarvoor belangrijk genoeg acht. Ik ken en vertrouw u genoeg om het geheel aan u overtelaten".

Ofschoon Le Cocq mij in bedenking gaf, eventueel eerst zijn stijl wat te „retoucheeren", — „want als ik schrijf, schrijf ik er maar op los ..... zonder op stijl of spelling te letten" — heb ik er zoo weinig mogelijk aan veranderd. De onopgesmukte, eenvoudige stijl dezer brieven behoort te veel bij den natuurlijken man, die ze schreef. Verandering zou er den stempel aan hebben ontnomen.

Niet alle brieven, die ik van Le Cocq d'Armandville ontving, zijn nog in mijn bezit, daar er eenige verloren raakten bij mijn zwervend leven.

Wat van te persoonlijken aard was, liet ik achterwege. Aldus een groot gedeelte van den langen brief, zijn laatsten, waarin hij zoo schoon en treffend zeide wat hem op het hart lag, welgemeend en verdraagzaam zooals slechts een waar en verstandig vriend zich uitdrukt. Uit dienzelfden brief spreekt een soort van vaag voorgevoel, dat het zijn laatste woord tot mij zou wezen, en hij zou heen gaan naar het onbekende land waarvan geen reiziger terugkeert.

Drie maanden later vond hij zijn dood in de golven, zijn roeping getrouw tot het einde.

Indien Le Cocq d'Armandville een langer leven beschoren ware geweest en hij zijn plan om diep door te dringen in het binnenland van Nieuw Guinea had kunnen verwezenlijken, dan zouden zijn brieven, die nu eindigen bij den aanvang eener nieuwe levensperiode, ongetwijfeld aan belangrijkheid hebben gewonnen. Het heeft niet mogen zijn, maar r u s t heeft hij gevonden. Repos ailleurs! — dàt scheen althans zijn leuze. Bij zijn leven kende en wenschte hij die niet, maar het scheen mij toe, dat hij met zijn lijdend lichaam somtijds snakte naar de eeuwige rust. „Irrequietum est cor nostrum donec requiescat in Te" zeide hij in zijn laatsten brief Augustinus na.

Mogen deze bladen den gevallen held worden gewijd als het memento van een vriend op zijn onbekend graf.

Sikka, 28 April 1891.

Uw schrijven gisteren in orde ontvangen. 't Zijn te Kotting vlegels. Morgen zal de radja er naar toe gaan en zorgen dat u òf uw goed terug krijgt òf de waarde. Gisteren heeft de radja al iemand gezonden om te spionneeren en te zien bij wien uwe barang is. De vermoedelijke dader is zoo al bekend geworden. [1])

Hierbij zend ik u . . . . . hier werd ik geroepen voor een verschrikkelijk ongeluk: waar de werklui bezig waren om klei te halen voor het steenen bakken, is een stuk van den berg ingestort en heeft twee menschen bedolven; zij waren totaal verpletterd . . . . . ik zend u dan een fleschje *Ascaris lumbricoïdes Sikkanensis* (?); daarenboven een oorhanger uit de kampong Poeho in 't gebergte van Sikka.

Verschoon mij dat ik zoo kort ben. Ik ben nog geheel onder den indruk van het ongeluk.

Bomfia, 19 Juni 1892.

. . . . . .

Reeds meermalen had ik bij mijzelven gedacht „waar zou Dr. ten Kate nu zitten" zonder tot een oplossing te komen. Mijne laatste brieven aan u van uit Sikka zijn onbeantwoord gebleven; een bewijs dat zij u niet meer in het Timoreesche bereikt hebben en men ze u niet nagezonden heeft naar de Zuidzee. Daardoor was ik uw adres geheel kwijt. U kunt dus begrijpen hoe aangenaam ik verrast werd toen ik uw „Reizen en Onderzoekingen in Noord-Amerika", aangeboden door den schrijver, ontving. Hartelijk dank dat u mij niet vergeten heeft. Die toezen-

1) Vergel. mijn Verslag eener reis in de Timorgroep en Polynesië. Tijdschr. K. Nederl. Aardrijksk. Genootsch. 2e serie, dl. XI, p. 229.

ding doet mij ook met vertrouwen de beschrijving uwer reizen en tochten op Flores enz. te gemoet zien.

Den 11 November 1891 heb ik Maumereh verlaten. Het gehuil en gejammer der bevolking was verschrikkelijk. Ik had de tijding van mijn vertrek stil gehouden tot acht dagen vóór genoemden datum. Van het oogenblik af dat zij het wisten, was het alsof er in elk huis een lijk boven aarde stond. Den geheelen dag was het rondom mijn huis vol menschen, stom van smart. Uit alle kampongs, waar ik voorbij trok op weg naar Maumereh, waren de menschen bij elkander gekomen om mij te zien en te beproeven mij te weerhouden. Geen mensch, al ware hij ook nog zoo hardvochtig, al had hij ook een hart van steen, zou gevoelloos zijn gebleven bij het zien dier wanhoop.

Ook in Lio toonden zij groote droefheid. Sedert uw vertrek uit Sikka heb ik namelijk nog verscheidene tochten in Lio gemaakt en ben zeer ver in het binnenland gedrongen: tot over de helft van de breedte van het eiland en zelfs noordelijk voorbij Poma.

Geheel Lio had zich overgegeven en overal heerschte nu vrede. Allen wilden het Christendom aannemen. Om mij hunne oprechtheid te toonen en mij tevens aan hen te binden, hadden zij mij reeds 362 kinderen laten doopen (alleen kleine kinderen, want grooteren moeten eerst onderwezen worden). Er was nog niemand gedoopt toen u te Sikka waart. Een paar dagen vóór mijn vertrek kwamen Lioneezen van al die plaatsen naar Sikka om met den radja te spreken of het niet mogelijk zou zijn, mij op te lichten tot de boot vertrokken was . . . . . .

Ik schrijf u dat alles daar het mij voorkomt, dat het zoowel voor de ethnologie als de psychologie niet zonder belang is. Men ziet er uit, hoe onbeschaafde natuurkinderen, wilden die vroeger menschenvleesch aten, door beschaving en godsdienst kunnen veranderen. [1])

1) Voor meer bijzonderheden aangaande de uitvaart van Le Cocq, zie Tijdschr. Aardrijksk. Genootsch. 2e serie, dl. XI, 1894, p. 226, 227.

Sinds 3 Februari ll. zit ik nu hier in Oost-Ceram, te Bomfia, afdeeling Waroe. 't Is een zeer uitgestrekt land, maar bijna niet bewoond. Indien ik een cirkel trek, waarvan Bomfia het middenpunt is, met eene straal van eene dagreis (= voetreis van 8 uren), dan geloof ik niet, dat binnen dien cirkel duizend menschen wonen.

De Alfoeren vertoonen, dunkt mij, vrij sterk het Papoeatype. Zij zijn nog zeer primitief, ook in hunne kleeding: een touw om het middel gebonden; daarover wordt van voren een stuk boomschors gehangen, onder door gehaald, en het einde in de lendenen weer over het touw gehangen. Toch zijn ze zeer ijdel; als zij van het strandvolk mooie kleeren kunnen koopen, betalen zij die duur. 't Maakt een eigenaardigen indruk wanneer men onverwachts iemand, dien men 's morgens schier geheel naakt heeft zien rondloopen, na afloop der werkzaamheden met een mooien pantalon en een net jasje aan voor zich ziet.

Bij de Alfoeren hier is ook de besnijdenis in zwang. Deze is echter geen *sectio circularis*, maar *longitudinalis* van binnen naar buiten. Het mes (= een stukje hard hout, heel dun en scherp) wordt onder het praeputium gebracht om het te klieven tot achter den glans, die daardoor geheel bloot komt te liggen. Of bij die besnijdenis eenig godsdienstig begrip ten grondslag ligt, heb ik nog niet kunnen uitmaken. [1])

Het volk hier is zeer bijgeloovig. Wanneer men een witten buidelrat doodt, en men doet niets om het onheil te bezweren, dan komt er noodweer. Voor het eene geslacht is dit pomali, voor het andere dat. B. v. al de vrouwen uit het geslacht Soemoeroeboe mogen geen kippevleesch eten . . . . . .

. . . . . .

Hetgeen u zegt in aanteekening 173 van uw Reizen enz.

---

1) Voor verdere bijzonderheden omtrent de besnijdenis op Ceram, zie Riedel, De sluik- en kroesharige rassen tusschen Celebes en Papoewa, p. 139, 140.

aangaande de Caddo-Indianen [1]), was vroeger ook te Sikka in zwang, en zal bij velen nog wel zoo zijn, met dit verschil echter, dat de man niet behoeft te wachten tot het kind loopt om gemeenschap te hebben met zijne vrouw.

Zoolang het kind nog zoog, was de echtelijke omgang *pirè* (verboden) daar er voor het kind ongelukken uit zouden kunnen voortkomen. . . . . .

. . . . . .

Bomfia, 16 Februari 1893.

Uw brief van 19 October 1892 ontving ik gisteren avond: dus van La Plata is die ongeveer vier maanden onder weg geweest. Wij zijn wèl van elkaar geraakt sedert wij samen 't gebergte van Hokor beklommen en 't wilde Lio bezocht hebben! [2])

Het spijt mij zeer, dat uw reis naar Ceram niet is doorgegaan [3]). Wat zouden we nog eens prettig hebben geboomd. Toch moet ik bekennen, dat u er zoo heel veel niet mede verloren heeft: voor ethnologie en ethnographie is hier weinig.

De menschen zijn hier, naar men zegt, geen oorspronkelijke Cerammers, maar in vroegeren tijd weggeloopen slaven en misdadigers van andere plaatsen, voornamelijk Ambon. Zij zijn over het algemeen klein van gestalte en hebben kort kroes haar. Overigens verschilt het gelaat weinig

---

1) Op. cit. p. 460. „Het was of is nog de gewoonte bij hen ut uxori, cuius infans nondum incedere possit, nulla sit corporis cum marito communio. Interea maritus voluptariis sensibus cum alia muliere indulget, donec, elapso intervallo, ad priorem concubinam redit, quam, si ei non amplius placet, repudiare solet."

2) Ons bezoek aan Hokor en Lio is in extenso beschreven in Tijdschr. Aardrijksk. Gen., l. c., p. 219 sq.

3) Verg. T. A. Gen. 2de serie, dl. IX (1) p. 70 en Notulen der 324ste en 329ste Bestuursvergaderingen van het K. Instituut.

van dat der Sikkaneezen. Aan het strand echter vindt men er die doen denken aan Boegineezen.

Industrie bezitten zij niet. Het eenige wat het volk hier maakt, is mandewerk van verschillende soort en gedaante en zeer grove matten. Snijwerk of iets van dien aard heb ik nog niet gezien. Wat hun wapenen betreft, bezitten zij niets als pijl en boog van Sikkaneesch model. De boog hier is echter van hout [1]); te Sikka was die van *pëtoen*, een bamboesoort.

De bevolking in dit gedeelte van Ceram is vreeselijk dom en bijgeloovig. Maak ik iemand opmerkzaam op het domme en ongerijmde van de eene of andere praktijk, dan zal hij er ook om lachen en soms antwoorden: „Ja, 't is waar, wij zijn erg dom" (*Ita so iona-iona baros*); maar den volgenden dag, als het te pas komt, doet hij weer hetzelfde. Over hun verdere inborst durf ik nog geen uitspraak doen. 't Is over 't algemeen zeer moeielijk een inlander te doorgronden, en mijn verblijf alhier is nog te kort om mij competent te kunnen achten. Zij schijnen echter zeer goed voor mij te zijn en tevens zeer bezorgd. Als ik alleen uitga en wat lang wegblijf, dan zijn zij ongerust. Reeds tweemaal zijn zij mij gaan zoeken. Toch geloof ik dat zij valsch zijn.

Het zedelijk peil, de moraliteit, staat zeer laag, ver beneden zero. Van godsdienst hebben ze niet veel begrip. Dat de mensch uit nog iets anders bestaat als lichaam begrijpen zij echter wel. Er is iets dat het lichaam doet leven; zij noemen het *minowo*. Of er echter na den dood van den mensch iets overblijft, weten zij niet. „Misschien", zeggen zij, „wordt hij steen, misschien hout, misschien ook gaat alles te niet."

Bij ziekten offeren zij aan een kwaden geest. Zij hebben

1) Volgens Prof. K. Martin bestaan de bogen in West-Ceram echter uit bamboe. Reisen in den Molukken, p. 197, 198. C. M. Pleyte beschrijft bogen van de noordkust van Ceram zoowel van hout als van bamboe. Tijdschr. Aard. Gen. 2e serie, dl. XI, p. 724, 725.

een offerpaal, *ai bali*; daar boven op staat een tentje, *doelen*, waar de offergaven op worden neergelegd.

Indien iemand zwaar ziek is, dan wordt den geheelen nacht in het huis van den zieke en in zijn onmiddellijke nabijheid op de *tihen* [1]), een langwerpige trom, geslagen en daarbij gezongen. Dit moet dienen om den boozen geest te verjagen.

Zoo in een paar nachten geen beterschap komt, dan wordt er bij gestampt, gesprongen en gedanst, op gevaar af dat het huis instort. Kortom zij maken zoo'n helsch leven, dat het voldoende zou zijn om een zieke van ons eigen ras te doen bezwijken.

Eenigen tijd geleden hadden zij al twee nachten achter elkaar dat lawaai gemaakt. Ik wist niet wie er ziek was, daar men het voor mij verborgen had gehouden. Ik zocht daarop het huis en ging binnen. De vrouw des huizes vertelde mij toen, dat de oude moeder erg ziek was en niet meer kon opstaan. Toen onderzocht ik de zieke, lachte de menschen uit om het lawaai dat zij gemaakt hadden en ging medicijnen halen.

Na weinige dagen was de patiente weer op de been en nu is zij weer flink en vlug. Eenige weken later deed zich een dergelijk geval voor, eveneens met gunstigen uitslag. Maar ofschoon ik hen heb gewezen op hun domheid en getracht heb te overtuigen, betwijfel ik toch of zij in 't vervolg wijzer zullen zijn. Het volk hier schijnt mij veel minder ontwikkeld toe dan de Sikkaneezen en ik geloof dat het vreeselijk veel zal kosten er iets van te maken.

Zij hebben hier ook een soort van godsgericht.

Indien iemand beschuldigd wordt van een misdaad, maar ontkent, niettegenstaande de aanklager volhoudt, dan passen zij verschillende proeven toe om de onschuld of schuld te „bewijzen".

1) Volgens Martin, op. cit. 294, elders op Ceram en Boeroe *tifa* genoemd. De door P. Le Cocq afgebeelde *tihen* loopt echter aan het ondereinde smaller, meer fuikvormig, toe dan die welke Martin afbeeldt.

1°. De onderdompeling, waarbij de partijen zich kunnen laten vervangen. Twee personen dompelen gelijktijdig diep in de rivier. Die 't eerst weer boven komt, is schuldig. Komt dus de aanklager 't eerst boven, dan is zijn aanklacht valsch.

2°. De heetwater-proef. De beschuldigde moet zijne handen en armen in kokend water steken. Daarna worden die met doeken omwonden en na drie dagen het verband gelicht. Zijn er dan geen blaren of wonden, dan is de aangeklaagde onschuldig en moet de aanklager hem betalen. In het tegenovergestelde geval wordt schuld aangenomen.

3°. Het gloeiend ijzer. Hierbij wordt een bijl rood gloeiend gestookt en de beklaagde moet die met beide handen aanvatten of er over heen strijken. Verder hetzelfde als bij de heetwater-proef.

Die praktijken afschaffen, gaat nog niet. Maar om hen zelf het ongerijmde er van te doen inzien, heb ik gebracht hen te overtuigen, dat het onbillijk is, alleen den beschuldigde te dwingen zijn armen in het heete water te steken of gloeiend ijzer aan te vatten. Ook de aanklager zou hetzelfde moeten doen. Men bemerkt echter, dat zij bij zich zelven zeggen: „De toewan weet er niets van; wij weten dat beter."

Het hoofdvoedsel der bevolking is sago, die in de bosschen groeit. Als zij één dag uitgaan om sago te kloppen, dan hebben zij voor verscheidene dagen genoeg. Zij leggen wel tuinen aan, maar heel klein; mooie groote tuinen heb ik hier nog niet gezien. Voornamelijk worden bruine boonen, inlandsche aardappelen, oebi kajoe en djagoeng verbouwd.

Het klimaat is dan ook niet zeer opwekkend om tuinen te maken; het regent hier bijna altijd. Sedert ik hier ben, nu een vol jaar, hebben we geen acht dagen achter elkaar gehad zonder regen. Wanneer nu een tuin wordt aangelegd, moet een bosch worden omgehakt en daarna verbrand; maar dit laatste is bijna onmogelijk omdat hout en grond altijd nat zijn.

De bevolking gaat in getalsterkte zeer achteruit. Vroeger telde het regentschap Bomfia meer dan 1000 zielen, thans slechts 360. De huwelijken zijn zeer onvruchtbaar en de pokken hebben ook een groot aantal weggerukt. Op die 360 zielen zijn maar 94 kinderen [1]). . . . . .

. . . . . .

Evenals de Sikkaneezen duiden de lieden hier iets aan door 't vooruitbrengen der lippen in de richting van het bedoelde voorwerp Hun taal schijnt mij zeer arm toe. Van daar maken zij misschien zooveel gebaren als zij iets vertellen. . . . . .

Als u soms nog hier zoudt komen, vergeet dan niet flinke waterlaarzen mede te brengen. Te paard kunnen wij hier niet uitgaan; altijd te voet en gedurig door 't water. Als u op onze tochten dus dorst krijgt, is er aan goed rivierwater geen gebrek, zoodat u dan de vuile klapperdoppen, zooals te Hokor, niet behoeft leeg te drinken. Klappers zijn hier bijna niet; ja, ik kan 't eigenlijk gemakkelijker in eens zeggen: er is hier zoowat niets te krijgen. Ik leef hier dan ook als een inlander . . . . . .

. . . . . .

Manoewoko (Goramlaut-archipel)
22 October 1893.

. . . . . .

Sedert het begin van deze maand ben ik aan 't rondzwerven in den Ceramlaut archipel, Goram, Manoewoko enz. Morgen of overmorgen vertrek ik naar de Watoebela-eilanden (Igar (onbewoond), Watoebela, Kiswoei, Tehor, door

1) Volgens den resident van Hoëvell, telt de geheele onderafdeeling Waroe niet meer dan 13788 bewoners. Het blijkt dat de bevolking van Ceram niet vooruit gaat, hetgeen v. Hoëvell toeschrijft aan de groote sterfte onder de kinderen, den afkeer der Alfoeren van de vaccinatie en de periodieke pokepidemiën. Tijdschr. Aardr. Gen. 2de serie, dl. XIII, p. 530, 531.

de inlanders Roemèna genoemd, benevens eenige kleine onbewoonde eilandjes). Waarschijnlijk zal zich te Kiswoei een pastoor vestigen. Of ik het zal zijn of een ander is nog onbeslist. Veel zal van mijzelven afhangen; maar het kost mij, de lieden van Bomfia, die mijne haren hebben doen wit worden, te verlaten. Bomfia is een onmogelijk land en de bewoners zijn een onmogelijk volk. Ik woon er nu twintig maanden en heb nog bijna niets tot stand kunnen brengen. Al mijne pogingen stuiten af op de hardnekkigheid dier lieden. Daarom ben ik er in Mei '93 op uitgegaan om iets anders te zoeken en na verschillende eilanden te hebben bezocht, ben ik eindelijk op Watoebela en Kiswoei blijven hangen. De bevolking wilde zich laten onderwijzen op voorwaarde, dat ik mij bij hen zou komen vestigen en tot onderpand van hun oprechtheid lieten zij mij kinderen doopen.

Na eene maand afwezigheid kwam ik terug in Bomfia. Ik vertelde waar ik geweest was; dat het volk van Kiswoei onderwezen en Christen wilde worden en ik dus Bomfia voor Kiswoei zou verlaten. Dat trof doel. De hoofden werden bij elkander gestoken; men raadpleegde wat te doen. Zij kwamen tot het besluit, mij kinderen te laten doopen en dat de volwassenen zouden leeren, als ik maar te Bomfia bleef.

Het troepje leerlingen bleef echter klein en daar ik op Kiswoei beloofd had over vijf maanden terug te komen, was er niets dat mij te Bomfia weerhield. Toen zij de toebereidselen tot mijn vertrek zagen, kwamen er lange gezichten. Zelfs lieden, die verspreid in de bosschen woonden kwamen naar Bomfia om mij te smeeken toch niet heen te gaan. Ik wees hun op het onredelijke van hun verzoek: 1°. Ik heb Kiswoei beloofd, na vijf maanden terug te keeren; 2°. geheel Kiswoei wil Christen worden en gijlieden bijna niet.

„*Falaran*" (toewan), antwoordden zij, „ga omdat gij 't beloofd hebt, maar kom hier terug. In uwe afwezigheid zullen

wij hier huizen bouwen en er komen wonen. En als gij terugkomt, zullen wij allen goed leeren en Christenen worden."

Ik had koelies van Waroe laten komen om mijn barang te dragen, want ik dacht, dat het volk van Bomfia niet zou willen. Daar kwam echter niets van in. Die koelies mochten mijn barang niet dragen; allen wilden het doen, oók zonder betaling. Een eind ver werd mij uitgeleide gedaan en bij het laatste afscheid hoorde ik weenen. Sommigen riepen mij na: „Kom spoedig terug!" Heeft u op uwe zwerftochten ooit zoo'n volk ontmoet? Na twintig maanden verblijf gevoel ik mij nog niet in staat hun hart te doorgronden. Ik heb nu beloofd na twee of drie maanden te zullen terugkomen om te zien of zij de waarheid gesproken hebben. Blijkt het dat zij gelogen hebben, dan zal ik Bomfia onherroepelijk verlaten . . . . . .

---

15 Februari 1894. [1])

Dezen brief was ik begonnen te Skaro op het eiland Manoewoko. Van daar ben ik naar Kessewooi (ik geloof nu dat het aldus moet geschreven worden en niet Kiswooi) gegaan en heb daar veel rondgereisd tot dat ik er letterlijk bij neergevallen ben. In de eerste dagen van December dacht ik zeker, dat het met mij afgeloopen was. Ik ben te Temmer-warat zeer erg ziek geweest, maar mijn taai gestel heeft de overhand gehouden. Den 8sten December zond de radja van Manoewoko een goed ingerichte prauw om mij af te halen, daar hij wist dat ik zwaar ziek was. Van Manoewoko heb ik mij laten brengen naar Gisser en van daar met de boot naar Banda. Na een maand verblijf aldaar ben ik weer tamelijk hersteld naar Bomfia teruggekeerd. Toen ik zoo uitgeput was en nauwelijks staan kon, dacht ik aan ons tochtje naar Hokor. Nu zou ik het wel weer kunnen doen, maar niet weer zoo vlug als vroeger.

1) Het blijkt niet waar deze brief geschreven is, doch naar alle waarschijnlijkheid te Bomfia.

U vraagt naar de wapenen die hier en aan 't strand gebruikt worden. 't Is voornamelijk pijl en boog (boog, *foeis*; koord van den boog, *lolat*; pijl, *foekan*). Geweren hebben ze niet. Mijn geweer noemen ze *vhan borie*. Een schild heb ik hier nog nooit gezien. Toch zeggen zij, dat ze die gebruiken in den oorlog en noemen het *atan*. Zoo'n schild is van hout. Zooals mij verteld is, hebben ze aan 't strand geen andere wapenen. De boog heet daar *oesoe*. [1]) Behalve dat hebben zij nog de parang, die aan 't strand *péda* genoemd wordt, en hier *béra* of *ebiet*. Sommige lieden aan 't strand, en ook de Alfoeren, hebben lansen (*kala-kala*).

In het tellen gaan zij hier ver. Zoo hebben zij een woord voor tienduizend, *salah*, en voor honderdduizend, *eti*. Voor millioen zeggen zij *miliew*. Op Kiswoei zijn die woorden *salahha*, *etiha* en *baraha*.

Overeenkomst tusschen de taal van Sikka en die van hier heb ik niet gevonden. Wel zijn er enkele woorden die overeenkomen, bv. water is hier *wai*, in Waroe *aar*, in Sikka *waier*. Regen in 't Sikkaneesch is *oerang*, te Waroe eveneens *oerang*, maar hier *roti*. Het woord *oeben* komt zoowel voor in 't Sikkaneesch als in 't Alfoersch, maar in zeer verschillende beteekenis: de Sikkanees *zit* op zijn *oeben* en de Alfoer *eet* met zijn *oeben*; m. a. w. te Bomfia is *oeben* het „kantoor der ingaande rechten", te Sikka het „kantoor der uitgaande rechten". Zien is te Sikka en Bomfia ook hetzelfde, maar alleen in het Sikkaneesch wordt het vervoegd: 1ste persoon *ita*, 2de p. *gita*.

De letter *p* komt bij de Alfoeren hier niet voor. Van het maleische *kăpala*, in den zin van hoofdman, maken ze bv. *kăbala*. In de beteekenis van hoofd als lichaamsdeel bezigen zij echter *oelien fhatien*. Plank, *papan*, wordt hier *vhavhan*. De taal is hier, vooral om de uitspraak, niet gemakkelijk, en vol aspiraties en neusklanken.

1) Ook elders op Ceram komen schilden voor. Aan de noordkust van Ceram wordt de boog *poesoelē* genaamd. Verg. C. M. Pleyte, l. c., p. 724.

De talen van Bomfia en Kessewooi hebben meer overeenkomst en doen denken dat de lieden, die haar spreken, vroeger één volk geweest zijn. Zoo heeft de naam Bonfia in het Kessewooisch een beteekenis, in het Alfoersch van hier niet, ten minste geen goede. Het beteekent „goed doen", bv. *i bon fia* = hij doet goed.

Pomali is te Bonfia en op Kessewooi *fholie-fholien*. Ik laat hier nog een vergelijkend woordenlijstje volgen:

	Bonfia.	Kessewooi.
baadje	larang	ladang.
broek	ara	ada.
kleeren wasschen	tovho	tovhi.
wasschen	foessat	boessat.
paard	ladjaran	ladjaran.
papaija	aitelle	kastella (?).
krom	rawaleko	nelekoe.
verplegen	fharafhara	fhara.
nagels (ongles)	katalikien	kassaligie.
spiegel	ilala	ilala.
suiker	nassiéna (?)	nassaewena (?).
olie	goela (?)	goela (?).
schuld	oeta-woeten	oeta-woeten.
slap	meloeit	meloeis.
naald	lilein	lalaan.
bord, kopje enz.	fhiken	bighen.
eten	wora	woret [1]).
gapen	moe-maaf	oe-maaf
gescheurd	rasakit	namasakit.

Overigens zijn er in de taal van Kessewooi vele woorden, die blijkbaar ontleend zijn aan de taal van Goram, welke overeenkomt met die van Waroe. Bonfia heeft ook woorden van Waroe overgenomen, doch het verschil tus-

1) Dit werkwoord wordt aldus vervoegd: *eoe woret, au guoret; i noret; ita toret; amoe wioret* = ik-, gij-, hij eet; wij-, zij eten.

schen de talen van Waroe en Bonfia is zóó groot, dat het volk van Waroe 't Alfoersch van ons niet verstaat. . . .

Nu heb ik al heel wat papier zwart gemaakt. Misschien, dat u na lezing, berouw gevoelt mij te hebben uitgedaagd eens veel van mij te laten hooren. U kunt u evenwel wreken en ik hoop, dat u het spoedig doen zult; want uwe brieven zijn voor mij een ware verpoozing. Uwe „Contribution à l'anthropologie etc." heb ik ontvangen en, ofschoon een leek in 't vak, toch met plezier gelezen, vooral wat betrekking heeft op Flores. Onze tochten naar Hokor en Lio kwamen mij daarbij voor den geest en de soesah die we hadden om de menschen te meten [1]). Genoegelijke herinneringen!

Indien het hier voor u interessant genoeg was om de bewoners te bestudeeren, zou ik mij gelukkig achten wederom uw cicerone te zijn; maar helaas! ik geloof niet dat het resultaat zou beantwoorden aan de groote onkosten en zware vermoeienissen. Voor Prof. Wichmann zou het hier echter zeer interessant zijn. Hij zou maanden lang overvloedig werk hebben. . . . . .

Over een paar maanden ga ik waarschijnlijk een excursie maken naar Papoewa, 't gebergte boven Skroe. Ik zal u daarvan later wel mededeelen. . . . . .

Heden morgen heb ik hier een reptiel gezien, dat u misschien „oelar naga" zoudt hebben genoemd: een slangachtig dier, 25 à 30 cM. lang, met vier pooten onder het voorste derde gedeelte van zijn lichaam. Hier wordt het *temahalie* genoemd. De inlanders zeggen, dat zijn beet doodelijk is. Eenige dagen geleden werd 's avonds vlak bij mijn huis een inlander gebeten Ik diende hem onmiddellijk ammonia liquida toe; maar hij begon onrustbarend te gapen en viel vijf minuten later machteloos, hoewel niet

1) Vergel. T. A. G., l. c. p. 220.

bewusteloos, omver. Nadat ik hem daarop een kolossale dosis whisky had ingegoten, is hij hersteld.

Bonfia, 21 September 1894.

. . . . . .

. . . . . .

In Juni ll. ben ik teruggekomen van een bezoek aan Nieuw Guinea. Ik ben aan de zuidwestkust geweest en heb ook 't gebergte bezocht. 't Is een prachtig land, maar de menschen zijn woest en moordzuchtig. Toch ben ik er in geslaagd met verschillende lieden „sobat kras" te worden. De kinderen klommen zelfs op mijn schoot, tot groot plezier van de moeders. Ik geloof wel, dat eene missie onder hen gunstig zou kunnen werken, want ik acht hen, niettegenstaande hun ruwen aard, toch vatbaar voor betere gevoelens en overreding. Een paar voorbeelden. Het hoofd, bij wien ik logeerde, was eens zeer verbitterd tegen eenige handelaren, die bij hem in huis waren gekomen. 't Zou waarschijnlijk op doodslag zijn uitgeloopen indien ik mijn gastheer niet apart genomen en met hem geredeneerd had tot dat hij mij zeide: „Zeg hun dan maar, dat alles in orde is. Hun zal geen leed geschieden. Zij kunnen vrij overal gaan."

Een ander, een Boetonees, had hun pomali geschonden (een heiligen boom omgehakt.) Hetzelfde hoofd, mijn gastheer, kwam er mij over spreken. In zoo'n geval moet een zeer zware boete betaald worden en wel zoo spoedig mogelijk, anders wordt de delinquent vermoord.

Ik stelde voorop: „niet vermoorden." Dat nam hij al vast aan, maar boete betaald moest er worden. Ik stelde toen voor, den delinquent eerst te ondervragen en redeneerde met de beleedigde partij aldus: „Heeft de dader niet geweten, dat die boom niet geveld mocht worden, dan is zijn schuld niet groot en heeft hij in zijn hart het pomali niet geschonden. Hij heeft dan alleen schuld om-

dat hij, als vreemdeling in uw land, verzuimd heeft te vragen, waar hij boomen mocht vellen. Nu hij dat verzuimd heeft, zou ik hem in uw plaats slechts een geringe boete laten betalen". Ook dat werd aangenomen en nog dien zelfden dag was de geheele zaak uit.

Tien dagen ben ik bij die lieden geweest. Toen ik wegging, hebben ze mij met aandrang verzocht om spoedig terug te komen, er te blijven en hen te onderwijzen. Mijn gastheer zeide bij het weggaan: „Ik heb al veel menschen gezien, ook blanke menschen; maar een hati seperti toewan poenja hati heb ik nog nooit aangetroffen".

Hun taal zal misschien nogal moeielijk te leeren zijn. Ik heb al verschillende talen in Indië gehoord, maar bij de Papoewa's nog geen enkel woord kunnen thuis brengen

. . . . . .

. . . . . .

Ik deed hier moeite een paar schedels voor u te krijgen; maar gedurende mijn afwezigheid heeft een groote watervloed de geheele begraafplaats, met al wat er in was, meêgevoerd. Waar vroeger begraafplaats was, is thans rivier; dat is dus betoel in 't water gevallen. . . . . .

En nu moet ik eindigen. 't Is al nacht en ik heb nog veel te schrijven. Heden is de postbode gekomen; morgen gaat hij weer heen en neemt mijne brieven mede.

Bonfia, 27 Maart 1895.

Eenigen tijd geleden ontving ik uw reisverslag over Flores enz. Hartelijk dank! Ik heb het met zeer veel genoegen gelezen en het speet mij toen het uit was.

. . . . . Ik moet zeggen dat uw oordeel over de zending mij zeer meêgevallen is . . . . . .

In vele opzichten ben ik het volkomen met u eens. Door het Christendom moeten hart en geest van den inlander veredeld en verheven worden, maar in de maat-

schappelijke verhoudingen tot zijne medemenschen, voor zoover die verhoudingen goed zijn, blijft hij wat hij is. Een koelie die Christen wordt, wordt een Christen-koelie; een grassnijder die Christen wordt, wordt Christen-grassnijder. Daarom heb ik het ook altijd afgekeurd, dat een inlander als hij Christen wordt, zijn inlandsche kleeding aflegt en een pantalon gaat dragen. De kleeren maken den man wel niet, maar door die veranderde kleeding, welke hem dichter bij den Europeaan brengt, verbeeldt hij zich dat hij op de maatschappelijke ladder zeer gestegen is Hij acht het beneden zich te arbeiden, en wordt nog luier met al wat er uitvolgt.

Ik geloof niet, dat u op het eiland Flores één Christen gezien heeft met pantalon; allen hebben sarong en hoofddoek behouden. Dáármede ben ik het dus met u eens. Maar ik teeken protest aan tegen uw uitspraak op blz. 816, waar u de vrees uitspreekt dat de invloed van „onze verstandige, den inlander op een heilzamen afstand houdende politiek" — „waarschijnlijk eerst dan zal gaan verzwakken indien de zending er te veel invloed krijgt." Ik zou geneigd zijn, juist het tegendeel te beweren en vermeen ook, dat u noch te Sikka, noch te Maumereh, noch te Larantoeka redenen heeft gehad u te beklagen over al te groote vrijpostigheid of over gebrek aan eerbied en hulpvaardigheid van den kant der inlanders. Te Kotting, waar zij u lastig waren, was de Christelijke geest nog niet doorgedrongen; in Lio, waar Laka aan uwe knevels trok, was ik pas begonnen met kennis maken en vriendschap sluiten, maar had toen van Christendom nog niet gesproken. Ik voor mij zou het juist willen toeschrijven aan den invloed der zending, dat het Christelijk gedeelte van Flores zoo handelbaar is voor het Gouvernement. In dat idee word ik versterkt als ik naga hoe de bevolking van Endeh en Roka zich tegenover het Gouvernement heeft gedragen. Ik zie veel meer gevaar in het Islamisme. Hoe

grooter die invloed van het Islamisme wordt, des te geringer zal die van het Gouvernement worden.

De Mohammedaan verbeeldt zich boven u te staan, en als hij voor u kruipt of zich lief voordoet, is het alleen uit nood of eigen belang. Zoodra de dwang ophoudt en zijn belang er niet mede gemoeid is, is er geen onhandelbaarder wezen denkbaar dan de Mohammedaan.

Het zekerste middel om den invloed en het gezag van het Gouvernement geheel te ondermijnen, is de uitbreiding van het Islamisme bevorderen . . . . . .

. . . . . .

Hetgeen u mededeelt in uw Verslag omtrent klapperboomen op Tongatabu en Tahiti wier stammen een roodbruine kleur hebben ten gevolge eener lichensoort, heb ik ook opgemerkt in den Goram-archipel. De inboorlingen verklaarden mij, dat het alleen voorkomt bij zeer oude stammen.

. . . . . .

Wat zal ik nu zeggen van die plaatsen in uw boek, waar mijn naam genoemd wordt? 't Is misschien het beste er niets van te zeggen. Ik apprecieer ten zeerste uwe waardeering; maar mijn waarde Heer ten Kate, hebt u niet door een sterk vergrootglas gekeken toen u mij onderhanden hadt? [1]) Zooals u mij beschrijft, zou ik wel willen zijn, maar ik kan nog niet tot de overtuiging komen dat ik zoo ben . . . . . .

. . . . . .

. . . . . .

. . . . . .

De volgende maand ga ik naar Telok Kapaur op Nieuw Guinea en ben voornemens er dan drie of vier maanden te blijven. De bevolking is er zeer ruw en moordzuchtig; meermalen worden prauwen, die van elders komen om er handel te drijven, totaal uitgemoord. Ook onder elkander hechten zij niet veel waarde aan een menschenleven. Misschien is er daarom wel iets van hen te maken, want het

1) Vergel. T. A. G. l. c., p. 217, 218, en 226.

bewijst dat er pit in zit. Sikka was vroeger ook zoo; vechten en moorden was aan de orde van den dag, maar nu is het anders. Hier in Bonfia is er weinig van te maken: 1°. Bijna geen menschen, en 2°. het handjevol dat er is, is zonder pit, erg immoreel, verdierlijkt, behept met eene alle overdrijving trotseerende domheid en toch eigenzinnig. Veel vooruitzicht is hier dus niet. Eene gemeente zooals te Sikka krijg ik hier nooit. Op Nieuw Guinea zal het echter ook moeite kosten omdat de menschen daar niet in kampongs bij elkander wonen, maar verspreid in de bosschen en hun *pala*- tuinen. . . . . .

. . . . . .

KAPAUR, (Nieuw Guinea),
20 Juli 1895.

. . . . . .

Daar u voornemens zijt eerlang het koele klimaat voor goed den rug toe te keeren, hoop ik van harte dat ik u nog eens mag ontmoeten. Het zou mij later een groot genoegen zijn, uw cicerone te wezen in Papoewa. Ik zeg later, want nu heb ik nog geen invloed genoeg. Het zal echter wel komen, want ik heb nu reeds vijftien kinderen bij mij in huis ter opvoeding. Ik geloof niet dat dit gedeelte van Nieuw Guinea sterk bewoond is. Laatst ben ik een paar uren ver het gebergte in geweest en heb toen noordwaarts maar één huis aangetroffen. Men zeide mij echter, dat er wèl vele huizen waren, maar heinde en verre verspreid. Het meest bevolkte gedeelte begint aan de zuidkust, Timakowa, en van daar verder oostwaarts. Daar moeten nog echte wilde natuurmenschen wonen. Ik zou er gaarne heengaan, maar heb nog geen middel gevonden om er te komen. Hier zal het anders zwaar werk zijn. Zoo kwamen er voor eenigen tijd een paar der voornaamste hoofden bij mij. Van handelaren hadden ze ge-

hoord, dat er hier ook een posthouder zou komen. „Toewan", zeiden zij, „dat *gij* hier zijt, vinden wij goed en gij kunt blijven, want gij zijt goed; maar een posthouder moet maar wegblijven. Wij willen geen posthouder en als hij komt, schieten wij hem dood".

Van tijd tot tijd gaan ze er op uit om menschen te jagen en strooptochten te ondernemen.

De menschen die zij in hun macht krijgen, worden òf vermoord òf tot slaven gemaakt. Jongelingen, die nog geen deel hebben genomen aan dergelijke strooptochten, mogen geen sirih-pinang gebruiken. Heeft iemand te diep gekeken in de donkere oogen van een andersmans vrouw, of ten minste de echtgenoot dier vrouw denkt het, dan gaat hij er op uit om te dooden, den schuldige of wel een ander.

Met een bevriend hoofd sprak ik over de plaats waar ik mijn huis zou bouwen. Ik had liever in de bergen gewoond omdat daar meer menschen wonen, en vooral menschen die nog niet bedorven zijn door aanraking met Mohammedanen, zooals de strandbewoners, maar dat hoofd raadde het mij af. „Hier sta ik in voor uwe veiligheid; boven kan ik dat niet." Ik gaf hem ten antwoord: „Dat behoeft ook niet. Als ik den menschen niets in den weg leg en goed ben, wie zou mij dan willen vermoorden?" „De minste perkara is genoeg, vooral vrouwenperkara's", antwoordde hij, en al zult gij heer die niet maken, wanneer andere lieden zoo'n perkara hebben en zij hun woede niet kunnen koelen aan den schuldige, dan zullen zij u dooden. En al zou de resident met een oorlogsschip komen, het zou niets helpen. Bouw uw huis daarom aan het strand; de kinderen uit het gebergte kunnen dan bij u inwonen en door u worden opgevoed". En zoo heb ik dan mijn huis aan het strand, groot en ruim; 't staat echter bij mij vast, hier niet te blijven, maar later dieper het land in te gaan wonen en wel in zuidoostelijke richting, over Sakartemoe naar Timakowa, desnoods tot den 141sten graad toe.

Over een paar dagen ga ik met de boot terug naar Ceram om weder een paar maanden te Bonfia door te brengen en daarna op nieuw naar Papoewa te gaan. Ik ben nu belast met beide plaatsen, want er is gebrek aan geestelijken. Wij zullen zien, hoe lang ik het volhoud. Mijn hooger gedeelte is altijd nog hetzelfde, maar ik vrees dat mijn lichaam geknakt is. Wat er aan hapert, weet ik niet. Ik die vroeger onvermoeibaar was, ben nu van een tocht van een paar uren totaal op, zóó zelfs dat mijn stem mij begeeft. Ik hoop dat u het goed maakt en uw lichaam steeds in harmonie blijft met uw sterken geest, en juffrouw Fortuna u vriendelijk moge aanzien.

KAPAUR, NIEUW-GUINEA,
10 Februari 1896.

. . . . . .

. . . . . .

Ik meen u reeds geschreven te hebben, dat ik sinds 1 Mei 95 te Kapaur zit. Den 24sten Juli ben ik echter mijne schapen te Bonfia gaan bezoeken en keerde 1 November ll. hier terug. Het volk hier is bedorven door Cerammers en Gorammers, die handel komen drijven en hen vreeselijk exploiteeren. Zij heeten daardoor min of meer beschaafd, maar die beschaving bestaat daarin, dat zij behalve hun eigen gebreken ook nog die der Cerammers en Gorammers hebben. Ik heb liever te doen met natuurmenschen, die aan dergelijke invloeden nog niet zijn blootgesteld geweest en daarom ben ik voornemens een grooten exporatietocht te doen langs de zuidkust tot aan 138° of 139°.

Met dat doel heb ik een groote schoener gehuurd, die geheel ter mijner beschikking zal zijn. Ik kan dus overal aanraking met de inlanders beproeven en als het mij gelukt, wil ik ook trachten het land binnen te dringen. Mijn doel is eene plaats te zoeken die gezond is en waar

veel menschen wonen, zoodat het de moeite waard is, er een missiepost te vestigen. Sommigen raden mij dien tocht sterk af en wel omdat, zooals iemand uit Banda mij schreef, die geheele kuststreek van 135° — 141° bewoond is door woeste kannibalen van waar nooit een reiziger is teruggekeerd. 't Is mogelijk, maar ik kan toch moeielijk gelooven dat die menschen al zijn zij woest, alleen uit plezier van moorden een vreemdeling zouden dooden. Wanneer een vreemdeling aan land komt, zijn zij gewoonlijk erg bevreesd. Zij weten niet wat hij in 't schild voert en uit vrees dat hij hun kwaad zal doen, stellen zij zich te weer. Mij dunkt evenwel, dat als zij maar eenmaal overtuigd zijn van de vriendelijke bedoelingen, waarmede men tot hen komt, (wat hun moet blijken wanneer zij u ongewapend zien) zij ook de wapenen wel zullen neerleggen. Hoe het ook zij, ik ga het beproeven. Als ik terugkom, schrijf ik u het wetenswaardige dat ik onderweg heb opgeteekend. Jammer dat u niet hier in de buurt is; jammer ook, dat ik geen enkel instrument bezit, zoodat ik niets opnemen of meten kan.

Ik wil u echter al vast een paar bijzonderheden vermelden omtrent de zeden en gewoonten van het volk hier. Tijdens de menses mag de vrouw niet in huis blijven. Zij begeeft zich naar een klein hutje in de nabijheid van het hoofdgebouw, waar zij moet blijven tot het einde. Baren mag ook niet in het hoofdgebouw; het geschiedt in een afzonderlijk klein gebouw dat met alle zorg is opgetrokken. Wanneer de vrouw een jongen baart, moet zij daar vier maanden blijven; is het een meisje, dan slechts drie.

De mannen dragen vederen in het haar en slagtanden van wilde varkens om den bovenarm. Dat is niet zonder beteekenis: als zij één mensch gedood hebben, mogen zij de witte veeren van den jaarvogel in 't haar dragen; hebben ze meer dan één mensch gedood, dan de zwarte veeren. Het dooden van meer dan vijf menschen berechtigt tot het dragen van slagtanden om één arm; meer dan tien menschen,

slagtanden aan beide bovenarmen en de veer van den zwarten kakatoe in 't haar.

Deze bijzonderheden zijn mij verzekerd door een Papoesch hoofd. Ik heb echter nog geen gelegenheid gehad dit te verifiëeren. Evenwel ben ik in 't bezit gekomen van drie zulke vederdossen en van een armband Zoo'n vederen tooisel heet *haakma*; de witte of zwarte standaardveer, waarop de andere zijn vastgestoken, heet *wodàder*.

Ook heb ik een kam of krabber van bamboe (*hoewèr*). Zij gebruiken dien om hun hoofd te krabben en hun ragebol uit te harken, waarbij men het stof en vuil (ook levend) als een wolk ziet ontwijken. De inlanders van Flores, die ook wel vederen in 't haar dagen, steken hun kam dwars door het haar en in een kleine opening van dien kam wordt de veer bevestigd. Hier is dat niet noodig; hun haarbos is dik en verward genoeg. Ze steken die veeren er maar in zoodat zij op het achterhoofd recht overeind staan en dan staan zij zeer vast. Ik zal u die dingen allemaal zenden; maar niet met de eerstvolgende boot omdat ik dan vermoedelijk aan de zuidkust rondzwerf. Daar het echter zou kunnen gebeuren, dat ik van die expeditie niet terugkeer, zal ik alvorens op reis te gaan, het pakje klaar maken met uw adres er op; dan kan mijn opvolger het gemakkelijk verzenden. Die *tatoemboe's* van Manoewoko laatst gezonden, zult u ontvangen hebben; ik hoop in goeden staat [1]) . . . . . .

Ik heb hier een geval gezien van *atresia ani et recti*, en wel *urethralis*, bij een knaapje van vier of vijf jaar oud. Niettegenstaande de zonderlinge manier waarop de faeces geëvacueerd worden en zijn enorm abdomen, ziet het kind er niet cachectisch uit. Men heeft mij verzocht, de operatie te doen, maar alle omstandigheden wel overwogen,

1) Bovengenoemde ethnographica der Papoewas kwamen eerst ongeveer anderhalf jaar na Le Cocq's overlijden in mijn bezit. De *tatoemboe's* of in elkaar passende kofferdoozen, van zeer fraaie bewerking, die ik vroeger ontving, vormen thans een sieraad der ethnographische afdeeling van het museum te La Plata.

heb te gemeend te moeten weigeren. Ik wilde het wel doen als zij voor de gevolgen wilden instaan, maar het karakter der Papoewas in aanmerking genomen, is een toestemmend antwoord eigenlijk toch nog geen waarborg genoeg, dat zij een minder gunstigen afloop niet op mij zouden verhalen.

Gaarne zou ik bij gelegenheid uw gevoelen over dat geval eens vernemen. Ik ben maar platlandicus en durf u dus voor uw maaglijden geen raad geven; toch wil ik u mededeelen, hoe ik Broeder X., die op Soemba was toen u er reisde, genas. Later hoor ik dan wel eens van u, of mijne methode uwe goedkeuring wegdraagt. . . . . .

U vraagt naar mijn gezondheid. Voor zoover mij bekend, zijn alle organen normaal; toch lijd ik onder eene groote algemeene depressie en een gevoel van uitgeputheid, dat eer toe dan afneemt. Wat het is, weet ik niet; ouderdom kan het nog niet zijn, want de volgende maand word ik pas vijftig jaar, volstrekt geen leeftijd om versleten te zijn. Ik hoop dat die voorgenomen tocht gunstig zal werken.

En nu vaarwel! Indien God wil dat ik van die expeditie terugkeer, schrijf ik u dadelijk na mijn terugkomst; tot Juni dus. Intusschen waar ik ook rondzwerf, zal ik steeds aan u denken . . . . . .

Met ware hoogachting en vriendschap

t. t.

L. C. d'ARMANDVILLE.

A PROPOS D'ARMES ET D'AUTRES OBJETS DÉSIGNÉS PAR LE JAVANAIS SOUS LES NOMS DE KJAI, NJAI, POEN ET SI,

KAÄMPOEHAN ET KASIAT.

CROYANCES POPULAIRES ET TRADITIONS,

PAR

J. KNEBEL,

Assistant-résident de Magetan.

Il m'a paru intéressant d'apprendre de Javanais mêmes ce qu'on raconte et ce qu'on pense à ce sujet dans les desas, et je vais répéter ici pour les personnes qui veulent bien y ajouter de l'intérêt:

Ce qui m'a été communiqué par Raden Endrâ Asmârâ.

Un usage général veut que le titre de *kjaï* soit attribué à ceux des fidèles musulmans, qui se distinguent par leurs connaissances (en matière de religion), tels que les ascètes (paṇditâ), les théologiens (oelâmâ) et les instructeurs du culte (goeroe).

En décernant le titre de *kjaï* à une personne, on veut lui donner une marque de vénération afin de ne pas être frappé par cette personne de quelque malheur, ou plutôt afin de s'assurer l'influence bienfaisante qui émane d'elle.

Depuis les temps les plus reculés jusqu'à l'heure actuelle, il est fait mention de kriss, de lances, de massues, de gongs, de cymbales, de véhicules et autres objets qui

1) Le lecteur devra prononcer le „oe" des mots javanais comme „ou" en français.

A la fin de l'article on trouvera une explication des mots javanais dont l'auteur a fait usage.

Note de la Rédaction.

reçoivent, en signe de grande vénération, le titre de kjaï et sont alors mis sur le même rang que les personnes signalées plus haut, précisément parce que l'excellence et l'influence salutaire de ces armes et autres objets sont ax yeux des Javanais pour ainsi dire choses démontrées par les faits.

Le Javanais était convaincu que ces armes possédaient une action redoutable (*kaämpochan*) et que d'elles émanait une influence protectrice (*kasiat*) pour la personne qui en était propriétaire.

Il nourrissait la même conviction en ce qui concerne les autres objets.

Afin de distinguer nettement entre le *kaämpoehan* et le *kasiat*, nous allons élucider l'un et l'autre.

On raconte qu'il existait dans les anciens temps des armes avec lesquelles on donnait infailliblement la mort à l'ennemi en temps de guerre, même quand la blessure n'était qu'une simple égratignure.

C'est pour cette raison qu'une telle arme était appelée *ampoeh*.

De nos jours l'ampoeh d'une arme se manifeste de la manière suivante:

Il y a des armes qui occasionnent une maladie dont l'issue est mortelle, si, en les tirant du fourreau, on ne les manie pas avec la plus grande attention et qu'on se fasse par inadvertance la moindre égratignure.

Il y a des kriss, des sabres et des lances, qui, à les mesurer, paraissent ne pas avoir la longueur normale et sont coupés alors pour les ramener à la mesure voulue; — lorsqu'une telle arme est ampoeh et que la personne qui procède au raccourcissement *ne s'y est pas convenablement préparée par le jeûne et la purification* [1]) les suites ne s'en font pas attendre: c'est la maladie ou la mort.

---

1) R. Endrâ Asmârâ parle de *boten koewawi*, dont la signification est donnée par ma traduction. Quant au mesurage des armes, on m'a dit qu'il

Il y a des armes ampoeh qui, lorsqu'il s'agit de les enduire d'arsenic, exigent que la personne qui procède à cette opération soit pure de corps.

S'il arrive que cette personne ait eu des relations avec une femme, il faut qu'elle se purifie d'abord, en ce sens qu'elle prendra un bain et se lavera les cheveux avec de la lessive.

Si pendant l'opération, des impuretés s'attachent au corps de la personne qui y procède, le kaämpoehan de l'arme lui inflige la myopie ou une maladie.

Le badigeonnage de l'arme doit avoir lieu non pas avec la main, mais avec une plume de poule; si on le fait avec la main, celle-ci, tout d'un coup devient faible, paralysée ou commence à devenir faible.

Il y a aussi des kriss-ampoeh qui, tirés du fourreau, s'il s'y trouve un peu de poussière ou d'autres impuretés, ne souffrent pas qu'on les enlève en soufflant dessus; et si quelqu'un le fait, ses dents tombent ou sa figure enfle.

Le kaämpoehan d'une lance peut se manifester par ce fait que, si on s'en sert pour frapper un tigre ou un sanglier, on le tue du premier coup (*boten angapingkalihi*).

La question est donc de ne pas traiter avec mépris les armes qui sont ampoeh, tout en employant la manière convenable pour les entretenir en bon état.

De même il y a des kriss dont le kaämpoehan est si extraordinairement fort que, s'ils n'ont pas à vrai dire une action mortelle sur l'homme contre qui on les tourne, ils frappent néanmoins de maladie ou de mort un oiseau qui passe en volant par-dessus.

Il existe également des kriss ampoeh, qui emportés en voyage, sortent tout seuls de leur fourreau, ou s'y agitent bruyamment chaque fois qu'un danger menace le voyageur.

Et lorsque le kriss aura ainsi donné un signe, la per-

existait chez les Javanais une tradition en ce qui concerne l'exacte longueur d'une arme. J'espère, au moment voulu, pouvoir faire une communication à ce sujet.

sonne devra être sur ses gardes et s'attendre à rencontrer un tigre ou quelque autre danger.

Voici encore des lances dont le kaämpoehan se manifeste au moment où l'on fait face à un danger, où l'on s'avance contre des kampaks, ou encore lorsqu'on fait en rampok une chasse au tigre qui du fond de son antre jette la terreur dans la population; dans ces cas, on peut clairement voir étinceler une lance-ampoeh au milieu de la troupe armée.

Il y a en outre des lances-ampoeh qui exigent que le porteur, avant de s'en armer pour affronter un danger, prenne un bain, tout comme après les relations avec une femme (djinĕbad) — car si le porteur de la lance est dans un état d'impureté, il sentira son courage défaillir au milieu de la troupe; on le verra pâlir et trembler de frayeur.

Il existe encore des kriss-ampoeh auxquels il ne manque rien: ce qui veut dire qu'ils sont complets avec l'anneau de garde, la garde et le fourreau. Lorsque, donc, une des parties est enlevée, et que le kriss est déposé dans l'armoire, vous entendez un bruit, un tapage (venant du kriss), signe qu'il ne veut pas être séparé de sa garniture, qu'il ne veut pas être traité avec dédain. Si pourtant vous persistez dans votre volonté, eh bien, soyez certain que vous serez frappé d'un malheur.

Il y a aussi des kriss-ampoeh qui ne sauraient rester attachés à la ceinture pendant que vous satisfaites a un petit besoin. Aussi si quelqu'un se trouve dans ce cas et que le kriss n'ait pas été auparavant détaché de la ceinture et confié à un panakawan ou déposé à une place convenable, le propriétaire du kriss s'apercevra vite qu'il ne peut pas faire son besoin.

Voici encore des kriss-ampoeh qu'il ne faut pas porter à la partie postérieure de le ceinture mais qui veulent être attachés sur le devant. Si vous le portez en arrière, la maladie ou un autre accident ne manquera pas de s'abattre sur vous.

Il y a encore des kriss-ampoeh (à l'ordinaire ceci ne s'applique qu'aux kriss-poesåkå), qui, lorsqu'ils ont été volés, peuvent retourner chez leur propriétaire; ce qui veut dire qu'on peut rentrer en leur possession parce que la force qui émane du kriss pousse le voleur à avouer à un tiers qu'il vient de voler le kriss.

Et cela peut arriver par suite de la négligence du propriétaire qui avait déposé son kriss-poesåkå quelque part, n'importe où.

Il y a de même des lances-ampoeh qu'on place au râtelier, dans le cran réservé pour les poesåkå's (sĕntong).

Si alors quelqu'un s'en approche, au sortir de relations avec une femme, sans avoir pris un bain dans lequel il s'est mouillé la tête (adoes woewoeng) [1]), la lance commence à gronder sur le râtelier et à faire tellement de bruit que celui qui l'entend est saisi de terreur.

Et si néanmoins on ne veut pas se tenir pour averti par ce signe, on est sûrement frappé d'un malheur.

Quand une lance de cette nature est posée sur le râtelier dans l'intérieur du sĕntong près du mur en pierre, si quelqu'un s'appuie à l'extérieur contre le mur, vis à vis de la place où se trouve à l'intérieur le râtelier, sans prendre garde à la lance, tout en sachant bien qu'elle est là, alors sa coiffure lui est enlevée de la tête, et ses cheveux se mettent à tomber.

Comme spécimen de ce genre de lances, je puis citer l'arme héréditaire de Tjaroeban (Madioen) appelée *Kjaï Blabar*.

Le kaämpoehan d'un kriss se manifeste encore de cette manière-ci:

Si quelqu'un tire ce kriss du fourreau et qu'il se mette ensuite à examiner l'ouverture de ce fourreau une partie de son nez tombera (groempoeng).

Il y a encore des kriss-ampoeh sur lesquels on ne peut se coucher pour dormir.

---

1) On appelle ces personnes: *ingkang gantoeng djoenoeh*.

Celui qui dépose un de ces kriss sous son oreiller, est visité par des rêves lugubres, il a des cauchemars (ketindihĕn) et se réveille en sursaut, plein de terreur.

Il y a encore des lances-ampoeh qu'il faut se garder d'enjamber; si on les enjambe par accident, on urine sans interruption; et les parties honteuses enflent, que l'acte d'enjamber soit le fait d'un homme ou d'une femme.

En opposition avec le kaämpoehan, le *kasiat* des armes se trouve expliqué par les exemples suivants:

* * *

Il y a des kriss et des lances qui peuvent rendre des services a l'homme pendant le combat.

Celui qui a emporté une de ces armes dans la bataille, et qui, en pleine mêlée, est environné par les ennemis — si alors il dirige l'arme horizontalement du côté de l'ennemi, celui-ci éprouve une sensation comme si la personne qui tient l'arme s'était enfui.

Si alors on court après cette personne, laquelle en reálité n'a pas bougé de sa place, l'on constate bientôt que la poursuite est inutile, parce que l'être de cette personne poursuivie s'est peu à peu évanoui dans le néant.

Ainsi la personne qui étend l'arme peut se soustraire à tout danger. [1]).

Il y a aussi tel kriss qui, tiré par le propriétaire au moment où il est cerné par l'ennemi, le rend invisible de façon à faire croire qu'il a disparu sans laisser de traces.

Voici encore des kriss et des lances qui peuvent arrêter les inondations.

Lorsqu'on place une de ces armes tirée du fourreau dans une maison qui, suivant toutes les prévisions humaines, sera enlevée par les eaux, l'inondation se retirera.

1) A ce sujet it est fait mention du kriss de famille de mon grand-pere, feu Raden Toemenggoeng Kartanagārā, de son vivant régent de Romā (Bagelen)"
E. A.

D'après ce qu'on m'apprend, Romā serait un autre nom pour Karang-anjar.
K.

Il y a encore des kriss et des lances avec lesquels on peut tenir le feu à distance; cela de la façon suivante: lorsqu'une maison est en flammes, si on étend le kriss ou la lance, tiré de leur étui, droit devant soi pour empêcher le feu d'envahir d'autres maisons, l'arme fait rebrousser chemin aux flammes.

Il y a de même des kriss et des lances avec lesquels on peut écarter le feu, ou lui faire peur (d'une autre façon).

Lorsque par exemple différentes maisons sur une place sont en flammes et que vous en rencontrez une parmi ces maisons que le feu a épargnée, il faut attribuer la chose à la puissance d'un kriss, lance ou sabre qui est *kasiat* et se trouve dans cette maison.

Il y a aussi certains kriss qu'on peut regarder comme procurant une situation: celui qui possède un kriss de ce genre arrive ordinairement à la considération et obtient une situation officielle.

Il existe encore des kriss qui aident leurs propriétaires dans leur service: celui qui est en service auprès d'un chef, aussi longtemps qu'il a ce kriss en sa possession, satisfait toujours son maître par son travail et, grâce à son zèle, arrive finalement à la prospérité.

Quiconque possède un tel kriss, trouvera sans peine tout ce dont il a besoin. Parmi ces kriss, il en est qui sont une source de bénédiction les uns pour les marchands, les autres pour les cultivateurs.

Il y a également des kriss qui procurent assistance aux femmes sur le point d'accoucher et cela de la manière suivante: on tient le kriss tiré du fourreau dans la main, on fait couler de l'eau sur l'arme et on l'encense.

L'eau qui coulera du kriss, on la donnera à boire à la femme, et cela facilitera l'accouchement.

De même il y a des kriss, genre *brodjol*, qui sont utiles pendant l'accouchement: lorsque, après de longs efforts, l'enfant ne veut pas venir au monde, si on dépose le kriss, nu, à côté de la femme, l'enfant d'ordinaire naîtra sans retard.

Il y a aussi des lances, avec lesquelles on peut faire le beau temps. Si quelqu'un a à célébrer, en temps de pluie, un mariage ou une circoncision, ce sera certainement pour lui (qui rumine un tel projet) une déception si la pluie se met à tomber au début ou dans le cours des fêtes.

Pour faire donc que le temps s'éclaircisse, on fiche la lance dans la première cour de la maison et on l'encense.

D'ordinaire, alors, il ne pleuvera pas sur ce point: mais toutefois la pluie reprendra un autre jour.

Si c'est par hasard un chef indigène qui se propose de donner une fête, on choisit un ketib ou un naïb, chargé de faire le beau temps.

Cette conjuration naturellement doit être accompagnée de jeûne afin que la prière produise un effet bienfaisant.

On fiche aussi l'arme en terre pour conjurer la pluie non seulement lorsqu'on veut donner une fête par la mousson d'ouest, mais également chez les agriculteurs, lorsqu'ils ont à sécher du paddi juste à un moment où le temps est tout à fait à la pluie.

D'autre part, il y a des lances auxquelles on peut demander de la pluie, lorsque règne, par exemple, dans une région une longue sècheresse, de sorte que le petit cultivateur commence à nourrir des craintes pour les travaux des sawahs et réclame de la pluie; ou encore lorsque la population, en temps de disette, demande plus de vivres; ou lorsqu'une épidémie règne dans une contrée, et que les hommes prient pour la santé publique, — dans ces cas, la lance qui, en sa qualité de poesâkâ est l'objet de la plus grande vénération dans la région, est portée en procession à travers le chef-lieu, et des prières sont faites pour obtenir la pluie désirée.

Ordinairement, l'assistance demandée est alors obtenue, et, ce que les hommes ont sollicité dans ces circonstances, est accordé.

Il y a aussi des lances qui éloignent le tigre et la chose peut être démontrée par ce qui suit: lorsque vers la fin

du jeûne, ont lieu des combats de tigres dans quelque capitale, il arrive qui'un tigre ayant quitté sa loge, fait le tour du cercle; il examine toutes les lances, mais on ne le verra pas du côté où se trouve une lance-kasiat, car il sait très bien qu'il paierait de la mort le bond sur cette arme.

Et si, parfois, il se fraie une route pour fuir, il ne le tente qu' à travers les rangs de gens armés de lances vulgaires.

Les tigres royaux seuls sont capables de distinguer si des armes sont kasiat ou non: seuls ils reculent devant les premières; les panthères n 'y connaissent rien.

Voici encore des armes qui sont l'objet de la plus haute vénération de toute une nagari.

Lorsque par exemple des hommes prient pour devenir riches, ou que des marchands ont l'intention de prier afin d'obtenir bon débit pour leurs marchandises, ils organisent un festin de sacrifice à la place où se trouve l' arme en question; et ils prennent soin que les personnes chargées de garder l'arme assistent au repas. [1]). Ordinairement les prières (dites à cette occasion) ont un résultat favorable.

Et, pour terminer mon exposé du *kasiat* des armes, je puis encore ajouter qu 'il y a des lances qui peuvent donner des indications.

Une goutte de sang sortira du long manche de l' arme, dans le cas où un meurtre a eu lieu quelque part.

* * *

En dehors du *kaämpoehan* et du *kasiat*, expliqués plus haut, les armes des Javanais possèdent encore une autre qualité (pětikan), une puissance qu'on appelle *perbåwå*.

Ce terme de *perbåwå* veut dire *attraction* (panggèndèng)

1) Ainsi à Soerakarta, où une arme semblable est gardée par des pradjoerits; — Kjaï Pontjawârâ, le canon, déposé du coté oriental de l'aloen aloen.

Comment elle se distingue à son tour du kaämpoehan et du kasiat peut ressortir des points suivants:

Il y a des kriss, lances et sabres, qui possèdent la perbåwå à un très haut degré.

Lorsqu'on prend une de ces armes en vue d'affronter un danger, par exemple en cas d'amok ou contre des kampaks, on sera plein de courage et d' audace.

Il existe encore pour les kriss une sorte de perbåwå qui fait que l'arme, étant portée par un fonctionnaire, inspire un tel respect que ses ordres sont ponctuellement exécutés par ses subordonnés.

Il y a également des kriss-perbåwå qui produisent l'effet suivant:

Supposez que A. ait une querelle avec B. ou s' emporte contre lui et que A. porte en ce moment le kriss (qui possède la perbåwå), alors B. filera doux tandis que A. s' épanouit dans son intrépidité.

Voici des kriss-perbåwå lesquels les petites gens n'oseraient posséder parce qu 'ils leur donneraient la maladie ou des incommodités, tandis qu'un de ces mêmes kriss, porté par un fonctionnaire, lui attire des bénédictions.

Notez bien qu'un tel kriss, lance ou sabre doit être encensé à de certains jours propices, c'est à dire un vendredi — ou un mardi — *kliwon*, et qu' ils doivent être, une fois par an, enduits d' arsenic.

Le badigeonnage a lieu dans le mois *Soerå*, parce que celui-ci est considéré parmi les mois javanais comme le plus ancien.

Maintenant, chaque fois que les armes n' auront pas été encensées ou enduites aux dates indiquées ci-dessus, on peut être assuré qu'elles seront toujours une source d'incommodités pour leur propriétaire: lui, sa femme ou ses enfants tomberont malades.

C'est pourquoi aussi les Javanais regardaient la pratique d'encenser les armes aux jours dits et de les enduire pendant le mois de Soerå comme chose de la plus haute importance.

Et si les armes possédant les qualités décrites ci-dessus et appelées alors du titre de *kjaï* ne sont pas, par suite de l'indifférence et de la négligence du propriétaire, encensés le vendredi- ou le mardi-kliwon, elles rappellent d'une façon ou d'une autre cet oubli à la mémoire de l'intéressé.

D'ordinaire, l'arme, dans ce cas, fait entendre un tintement ou résonne bruyamment dans son fourreau ou son étui, d'autre part le propriétaire est hanté par un rêve lugubre, qui (la chose a été démontreé) deviendra une réalité, si on ne se hâte pas d'encenser l'arme.

* * *

Les kriss, lances et sabres, qu'on désigne sous le titre de kjaï, ont été fabriqués par d'anciens forgerons (*empoe*) qui s'étaient distingués par leur habileté dans le métier.

Les armuriers les plus renommés dans les très-anciens temps pour leurs produits étaient:

1) — L'Empoe de Padjadjaran, nommé *kjaï Soepâ*, qui forgeait des armes dont le kaämpoehan donnait pouvoir sur les tigres.

2) — L'Empoe de Mâdjâpaït, appelé *kjaï Soepâ*, fabriquant des armes qui inspiraient la frayeur aux tigres et aussi attiraient bien-être et santé.

3) — L'Empoe de Java, appelé *kjaï Singkir*; on se servait de ses produits pour faire de lointains voyages, parce qu'ils détournaient la pluie ou la mettaient en fuite.

4) — L'Empoe de Java, appelé *Kjaï Slëring*, dont le produit était également ampoeh, sans exercer néanmoins une influence considérable.

* * *

Lorsqu'une arme de ce genre est emportée en voyage, et qu'on rencontre par hasard un tigre, qu'on prenne bien garde d'être agité ou de commettre une imprudence; ceci

veut dire: que le porteur du kriss n'ait pas de mauvaise intention sur le tigre, car l'affaire se terminerait certainement mal pour l'homme qui songerait á prendre l'offensive á ce moment-là.

Si, au contraire, il n'a pas de mauvaise intention le tigre s'écartera de sa propre initiative de la route du voyageur.

De même, en pareil cas un tigre qui aurait eu lui-même l'intention de dévorer le voyageur finirait mal.

Voilà l'influence des armes fabriquées par *Kjaï Slèring*, et les qualités que nous avons signalées plus haut, se trouvent dans toutes les armes qui sont le produit d'Empoe's des anciens temps.

En outre, á ces kriss, lances et sabres on donne, en dehors du titre de *Kjaï*, tout comme aux hommes, un surnom que vous pouvez rencontrer par exemple dans les nom de: Kjäï Kalam-moenjĕng, Kjaï Djangkoeng-patjar, en ce qui concerne les kriss; et, en ce qui est de la désignation de lances, on trouve: Kjaï-Plèrèd, Kjaï-Baroe, Kjaï-Maësa-noelar.

Quelques kriss ont emprunté leur nom á leur origine, ou bien encore á leurs mérites reconnus.

Par exemple,, je puis citer sous ce rapport *Kjaï Kalam-moenjĕng*, le kriss de Soenan Giri.

Ce kriss tire son origine d'un kalam, et le prénom de moenjĕng rappelle le combat soutenu par lui; l'histoire raconte que ce kriss fit de lui-même une sortie furieuse en plein champ de bataille, de sorte que beaucoup d'ennemis périrent.

Il y a également des kriss dont le surnom est emprunté á leur kaämpoehan, á leur mérite sur le champ de bataille dans les anciens temps; tel est le cas pour *Kjaï Sĕgârâ Wédang*.

Ce prénom s'explique de la manière suivante: *Sĕgârâ* veut

dire grand, large, profond, *Wédang* veut dire chaud — ainsi cette arme ne souffre pas les attouchements.

D'autres kriss ont pris leur surnom du nom de l'armurier qui les a forgés: par exemple, Empoe Kjaï Soepâ dont les produits furent alors nommés Kjaï Soepâ; — ou encore les produits d'Empoe Kjaï Pitrang qui reçurent le nom de Kjaï Pitrang ou encore ceux d'Empoe Kjaï Sombro, qui portent le nom de Kjaï Sombro, et ainsi de suite.

* * *

Les objets qui reçoivent le titre de Kjaï, tel que nous l'avons expliqué plus haut pour les armes, le doivent uniquement à leur excellence manifeste, et à leur puissante influence; tel est le cas pour la cymbale (actuellement pièce héréditaire du Kraton de Soeràkartâ) qui est appelé *Kjai Bitjak*.

Cette cymbale possède un pouvoir (dâjâ) et on raconte qu'au temps jadis il était la propriété de Kjaï-agêng Sélâ et qu'il fournissait en temps de guerre des indications.

Lorsqu'on donnait par exemple un coup sur la cymbale et qu'il se produisait une résonnance sonore, c'était l'indice qu'on serait vainqueur dans la lutte, mais lorsque la cymbale frappée, ne rendait pas de son, on pouvait considérer le fait comme l'indice d'une défaite imminente.

Voici encore des objets qui recoivent le titre de Kjaï en signe de vénération parce qu'ils sont poesâkâ, depuis les temps les plus reculés et aussi parce qu'ils ont une belle resonnance; ainsi le gong héréditaire qui se trouve au Kraton de Soeràkartâ, auquel on a attribué le titre de *Kjaï Soerak*.

On raconte que lorsque ce gong est frappé, la foule accourue pour satisfaire sa curiosité entend et perçoit quelque chose comme des cris humains dans l'air.

Plusieurs autres choses portent le nom kjaï, parce qu'elles sont poesâkâ depuis les temps préhistoriques, et on leur attribue alors quelques fois un nom qui, à vrai dire, n'a aucune signification, mais qui sonne bien à l'oreille; tel est le cas pour le gong qui porte le nom de *Kjaï Sekar dalimâ* ou pour la charrette qui a été baptisée *Djĕbadbĕtri*. Ces objets sont des piéces héréditaires du Kraton de Soeràkartâ.

Il y existe aussi un pot à riz en cuivre, petit modèle (kẹndïl) qui peut rendre des services en temps de guerre.

On raconte que lorsque ce kẹndïl est emporté en campagne et que les troupes ont faim, on fait la cuisine dans ce pot et si petite que soit la quantité de riz qu'on y mette à cuire, les poenggâwâ's s'en rassasient et deviennent plus vigoureux.

Ce kẹndil est également une pièce héréditaire du Kraton de Soeràkartâ, et porte le nom de *Kjaï Mritjâ*.

Et jusqu'à aujourd'hui, on peut compter sur les bénédictions de ce kẹndil.

Chaque année *Dal*, on y fait cuire du riz: le riz cuit est alors distribué aux enfants et aux parents du Prince qui le mélangent à leur nourriture, et cela a lieu dans le but de retirer de cet aliment un accroissement de prospérité.

Et, lorsque, pendant cette année Dal, on a fait cuire du riz dans le Kjaï Mritjâ et qu'il existe des desa's dont la récolte de paddi commence à être attaquée par *l'âmâ*, une partie du riz est cédée aux chefs de ces desa's (il n'est point necéssaire qu'il y ait beaucoup de riz, une poignée suffit) et cette poignée de riz est alors à son tour distribuée comme remède contre la maladie aux gens dont la récolte est attaquée.

Auparavant la poignée de riz est portée 2 ou 3 fois par une personne sous son vêtement, le long des *galengan's*, autour des champs infectés.

D'ordinaire, la maladie disparaît alors, et les cultivateurs peuvent sans empêchement poursuivre les travaux dans les sawahs.

* * *

Suivant l'usage général il convient, à proprement parler, de donner le titre de *njaï* aux épouses des oelâmâ's et goeroe's javanais.

L'attribution de ce titre a la même portée que celle que nous avons décrite pour *Kjaï*.

En le décernant, on désire honorer la femme qui le reçoit afin d'abord d'être à l'abri de son *wĕwalat* et ensuite de participer aux bénédictions qui émanent d'elle.

Depuis les temps les plus reculés jusqu'à l'heure actuelle, il a existé des armes qui furent appelées *njaï*, parce qu'on voulait honorer ces armes de la même façon que les compagnes des hommes qui se sont distingués par leurs connaissances (en matière de religion), et cela, parce que l'influence et l'excellence de ces armes sont démontrées par les faits.

Dans le nombre des pièces héréditaires, parmi les armes de l'ancien temps, il n'en est guère qu'une qui possède le titre de *njaï*: c'est le canon connu sous le nom de *Njai Satomi*.

Les raisons pour lesquelles ce canon a été nommé njaï sont, (comme le rapporte la plus ancienne tradition), qu'il est né d'une femme qui s'était cloîtrée dans une solitude et qu'il tire ainsi son origine d'une femme de haute naissance.

D'autres armes reçoivent encore le titre de *poen*, mot qui veut dire *asor* (inférieur) et n'est employé que par quelqu'un de rang inférieur parlant à son supérieur.

Un serviteur, par exemple, qui annonce un de ses collègues à son maître, dira: abdi dalem poen Njånå sampoen datĕng; par là il veut dire que la personne qui est arrivée est d'un rang inférieur.

Néanmoins, ce terme est également appliqué à des armes, et un serviteur parlant du nom de son kriss à son maître,

dira ainsi: doewoeng tatilarranipoen bapak kawoelâ nami *poen Tjèbol.*

(Cette arme est encore poesâkâ, mais ce qui est sûr, d'une importance moindre en ce qui concerne son excellence et l'influence salutaire qui émane d'elle.)

Il y a aussi des armes qu'on appelle *poen* en raison de leurs mérites. C'est le cas du kriss de Ki Dipati Mertâlâgâ mentionné dans le babad tanah djawi, lequel est appelé *poen Kasoer.*

Ce kriss ne mérite pas d'être appelé *kjaï* parce que son pouvoir et son influence ne peuvent pas être considérés comme ayant été protectrices ou salutaires pour son propriétaire.

La chose est démontrée par le fait que, lorsque Kjaï Mertâpoerâ se leva contre Dipati Mertâlâjâ, ce dernier était armé du poen Kasoer, et néanmoins fut tué d'un coup de kriss par Kjaï Mertapoerâ.

De là ressort aussi que la poen Kasoer ne possédait pas le *kasïat.*

Le mot de *si* a également la signification de *bas,* et c'est la forme ngoko du mot „poen".

Le mot *si* est employé lorsque quelqu'un de supérieur en rang prononce devant son serviteur le nom de son subordonné.

Lorsque par exemple, un fonctionnaire donne un ordre à un de ses subordonnés et veut dire: Dis à Njânâ qu'il vienne ici, cela se dit en javanais: mârâ timballânâ panakawankoe *Si Njânâ.*

Ce terme (*si*) s'applique de même façon aux armes.

Un Régent ordonne par exemple a un de ses subordonnés un kriss, fabriqué par un armurier de nos jours, ou un kriss comme on en achète au „pasar" et qui est de l'espèce

ordinaire — et si on a donné à ce kriss, le nom de *goena* l'ordre du Régent portera : mårå botjah djoepoek-aké keriskoe *Si Goenå*, etc [1]).

Quelquefois le titre de *si* est également donné à des objets qui, tout en ayant peu d'aspect, possèdent néanmoins une certaine *qualité*.

Ainsi, autrefois, il existait à Banjoemas un pendåpå du Régent qui était appelé „*si Pandji*" et ce nom a l'origine suivante :

Lorsqu'en 1864, se produisit à Banjoemas une inondation qui plongea dans la misère une grande partie de la population, emporta les maisons et fit périr beaucoup de gens, il y en eut aussi qui purent se sauver.

Ceux-ci avaient notamment trouvé un refuge dans le dit pendåpå.

C'était un antique bâtiment fort laid, mais qui, comme nous l'avons déjà indiqué plus haut, par sa grandeur et sa hauteur, avait la qualité de pouvoir servir de refuge aux hommes surpris par une inondation — et c'est à cette circonstance que la bâtisse doit d'avoir été assimilée à une personne des temps préhistoriques (de la période pandji) [2]) à savoir au prince de Djenggålå, nommé Pandji Asmårå Bangoen, si célèbre et si réputé pour son courage et ses victoires.

* * *

J'ajouterai pour terminer que le petit mot *Si* peut également être appliqué à des animaux, par exemple pour la désignation des chevaux : *Si Saroetâmå, Si Pamoek, Si Poeloeng, Si Dradjat, Si Bëgdjå.*

Le sens ou la signification de ces mots doit être expliqué de la façon suivante :

1) Un *si* de politesse dans le second cas—le langage traditionnel mettrait toujours un *si* dans la bouche du Régent. K.

2) C'est ainsi que je demande à rendre „djaman gedog." K.

Si Saroetâmâ.

Lorsqu'on a un cheval d'un extérieur médiocre et acheté très bon marché, mais qui, à l'usage, paraît bien dressé et vigoureux, on l'appellera *saroe* (laid), quant à son extérieur, mais *oetâmâ* (excellent) quant à son service.

Le Javanais en prend texte pour donner à ce cheval le nom de Si Saroetâmâ.

Le titre de *Si Pamoek* se passe d'explication.

Si Poeloeng

est le nom d'un cheval ayant appartenu à un chef inférieur, assez peu remarquable quant à la robe et les formes du corps, et a été en dernier lieu acheté par un chef qui deviendra particulièrement attaché à la bête, de sorte que le nom est échu au cheval comme signe d'élévation à un rang qui lui permet de devenir à lui, cheval de peu de valeur, la monture d'un noble.

Si Bradjat

est le nom d'un cheval qui, au point de vue de son extérieur, ne vaut pas cher, mais possède la qualité de faire augmenter le rang de son propriétaire dès le moment où celui-ci entre en possession du cheval.

Si Bëgdjâ

est employé comme désignation d'un cheval qui est petit et a été acquis dans les prix doux, mais qui, depuis qu'on l'a acquis, apporte la prospérité à son propriétaire.

Cette syllabe de *si* est encore ajoutée par le Javanais aux noms des tourterelles, tels que *Si Lipoer* et *Si Gandroeng*.

Si Lipoer

est le nom d'une tourterelle qui n'est pas belle et n'a pas coûté cher, mais qui, aussitôt qu'elle fait entendre son

roucoulement à quelqu'un qui est mélancoliqne, lui apporte immédiatement des consolations.

Si Gandroeng.

également une tourterelle qui est censée posséder la qualité de savoir par son roucoulement plonger dans des rêveries amoureuses (gandroeng), celui qui l'écoute.

Ici j'ai fini de rapporter tout ce qui me fut raconté par Raden Endrå Asmårå.

Maintenant, ce que l'histoire javanaise proprement dite a consigné dans les livres au sujet d'armes et autres objets célèbres, je l'ai rassemblé en parcourant le „babad tanah djawi" [1]) et je le reproduis ci-dessous.

Kjaï Djangkoeng-patjar.

A ce sujet, la chronique raconte (p. 22 & 23) ce qui suit:

Praboe Soesoeroeh, prince de Mådjåpait, étant mort, son fils Praboe Anom lui succéda et eut comme Patih Kjaï Waän, qui était déjà patih sous le prince décédé. A peine le jeune prince eut-il été proclamé, il conçut le plan d'aller aussitôt à la chasse; mais le Patih Waän lui fit observer qu'il était à peine installé comme souverain et que ses sujets ne lui avaient pas encore tous apporté l'assurance de leur soumission.

Le prince considéra cette observation comme un indice que le patih cherchait d'une manière ou d'une autre à s'opposer à son désir et rentra furieux dans ses appartements.

Le chef des agents de police, Oedjoeng-Sabåtå, qui avait l'autorisation de pénétrer dans le kraton et d'en sortir, vint à savoir que le prince était irrité contre Kjaï-Patih, parce que celui-ci s'était opposé à son désir. Aussi fit-il

1) Par les termes „babad tanah djawi", j'entends le texte Meinsma publié par l'Institut Royal.

immédiatement sa cour à Sang Praboe; [1]) il sut par toute espéce de moyens l'exciter et allumer sa fureur si bien qu'il reçut l'ordre de faire disparaître Patih Waän.

A cet effet le prince donna à Oedjoeng-sabåtå son kriss appelé Djangkoeng-patjar, avec lequel le Patih fut mis à mort dans sa propre maison.

* * *

Kjaï Sekar-dalimå
Kjaï Balé-loemoer
Kjaï Djébat-bétri
p. 24.

Une nuit il arriva que Praboe Bråwidjåjå rêva qu'il était l'époux d'une princesse de Tjempå, empire situé au delà de la mer.

Aussitôt réveillé, il fit venir son patih nommé Gadjahmådå et lui commanda de se mettre en route pour le pays de Tjempå et de porter une lettre au prince de cet empire.

Par cette lettre, Brawidjåjå demandait la main de la fille du prince de Tjempå.

Le Patih s'embarqua; il arriva sain et sauf à Tjempå et fit sa cour au prince à qui il remit la demande écrite de Praboe Mådjåpait.

La demande reçut bon accueil; et, ainsi, la fille aînée du souverain, la princesse Tjempå, fut confiée au patih pour être emmenée à Mådjåpait, comme épouse promise de Praboe Brawidjåjå.

Comme cadeau de mariage, la princesse de Tjempå emporta: un gong, appelé *Sekar-dalimå*; un palanquin (garébong), appelé *Kjaï Balé-loemoer* et une voiture à deux roues (pedati) appelée *Kjaï Djébat-bétri.*

Plus loin (p. 41) il est dit qu'un certain Kjaï Boejoetmasaär se mit en route pour Mådjåpait pour conduire au prince son impôt sous forme d'une grande quantité de paddi.

1) Celui-ci est-il le Praboe Anom dont on a parlé?

Son fils, Raden Bondan-kedjawan l'avait suivi sans qu'il le sut.

Lorsque le paddi fut présenté au prince, Raden Bondan-kedjawan se dirigea vers le siti-inggil et là il frappa sur le gong *Kjaï Sekar-dalimâ*, à la grande consternation de Praboe Brawidjâjâ.

On saisit le jeune homme, mais comme l'enquête démontra qu'il était l'enfant de Ki Boejoet-masaär, il fut adopté comme fils par le prince.

Plus loin (p. 175) on raconte:

Lorsque Padjang fut conquis et que le prétendant Dipati Demak fut ramené enchaîné et sous escorte à Demak, Pangeran Banâmâ offrit au prince de Mataram, Senâpati Ngalâgâ, le trône de Padjang, mais ce dernier refusa: „je désire être uniquement souverain de Mataram, car cet empire m'a été donné par mon père le bienheureux Sultan, et en outre, il est décidé près d'Allah que moi et mes descendants serons souverains à Mataram — mais laissez- moi vous installer comme prince de Padjang en remplacement de mon père le bienheureux Sultan.

Seulement je vous demande les pièces héréditaires: le gong Kjaï Sekar-dalimâ, la têtière Kjaï Matjan-goegoeh et la selle Kjaï Gatajoe.

(*Ontâ-koesoemâ*)
Kjaï Goendil

Ontâ koesoemâ est le nom de la camisole magique de Dèwi Nawangwoelan.

La chronique raconte à ce sujet en peu de mots ce qui suit (p. 39 et suivantes):

Dans un bois, il y avait quelque part une source qui servait de bain aux Widâdari's.

Certain jour, (c'était un Anggârâ-kasih mardi-kliwon) les Widâdari's descendirent des hauteurs pour se baigner.

Ki-Djåkå (un garçon qui avait été trouvé dans l'ancien pĕrtapan du Kjaï-agĕng de Taroeb) se cacha dans la broussaille.

Les Widådari's se dèshabillèrent et se baignèrent dans la source.

Ki-Djåkå, qui, pris de grande curiosité, dévorait des yeux les formes des Widådari's, attira vers lui, au moyen d'un bâton, le vêtement de l'une d'entre elles et le cacha.

Les Widådari's ne soupçonnant en aucune façon qu'on les espionnait, jouaient, barbotaient, prenaient leurs ébats dans l'eau: c'était une joie; elles entendirent tout d'un coup un hm! hm! et les widådari's, effrayées par le bruit d'une voix humaine, de s'enfuir après que chacune êut ramassé ses vêtements. Mais une d'entre elles — et c'était Dèwi Nawang-woelan — resta en arrière dans le bain, parce que son vêtement avait disparu.

Ki Djåkå s'approcha alors et lui demanda de réfléchir si, par un mariage avec lui, elle voulait rentrer en possession de son vêtement.

Et, comme, en cette situation, elle était troublée et honteuse, elle céda, recouvra son vêtement et suivit Ki Djåkå dans sa demeure, á la grande joie de madame la veuve de Taroeb, qui était la mère adoptive de Ki Djåkå ou, ainsi qu'on l'appela après son mariage, *Kjaï-agĕng*.

De ce mariage naquit une petite fille, qui était infiniment belle et reçut le nom de Råråå Nawangsih.

Un certain jour, Dèwi Nawangwoelan dut aller à la rivière pour laver des langes: elle chargea son èpoux de faire attention au riz, qui cuisait dans le dangdang, lui recommandant surtout de ne pas enlever le couvercle du pot, et, en même temps d'avoir l'oeil sur la petite.

Dèwi Nawangwoelan s'en alla à la riviére. A peine Kiageng était-il seul, qu'il commença à songer comment il pouvait se faire que le paddi qu'il avait remis à sa femme n'amoindrissait pas après tant de temps.

Mais il eut beau songer, il n'en put trouver la cause.

Afin de jeter un petit coup d'oeil sur la quantité de riz qui avait été mise dans la marmite, il souleva le couvercele, et qu'est-ce qu'il vit? — un èpi de paddi.

Lorsque la Déwi rentra à la maison, son premier soin fut de se diriger vers le pot au riz . . . . . et, précisément, l'épi de paddi y était comme elle l'y avait mis.

Furieuse de sa constatation, elle comprit incontinent que le couvercle avait éte soulevé par son mari et elle résolut de le quitter sur le champ pour retourner dans le royaume des dieux . . . . . mais la Déwi avait perdu sa puissance surhumaine et ne put réintégrer la demeure des Widådari's.

Quoiqu'il en soit, le broyage quotidien du riz eut une fin, et le loemboeng s'épuisait — alors elle découvrit, entièrement recouverte de paddi, sa camisole magique, appelée Ontå koesoemå, qui fut enlevée jadis par son mari près de la source.

Furieuse elle saisit sa camisole, la revêtit et ainsi elle rentra en possession de sa vertu magique qui la mit à même de regagner le séjour des dieux.

Nous trouvons un homonyme d'Ontå koesoemå p. 49 de la chronique, mais accompagné d'un second nom, celui de

Kjai Goendit.

Le premier jour du mois Doelkangidah de l'an A. S. 1428, la mosquée de Demak fut terminée. Une semaine après, les wali's étaient réunis pour un dikir. Soenan Kalidjågå se tint à l'écart et s'assit sous le tambour de prière (bedoeg): lorsque tout à coup, tomba d'en haut un paquet enveloppê dans une peau de mouton. Dans le paquet se trouvait la natte de prière et le slendang du prophète.

Les Wali's tinrent conseil et décidèrent de se partager tant bien que mal, ces objets entre eux.

Mais Soenan Bonang refusa son assentiment: il proposa qu'on lançât tout simplement le paquet en l'air et que la personne sur qui il retomberait en fut le possesseur.

Ainsi dit, ainsi fait: le paquet fut jeté en l'air et descendit dans le sein de Soenan Kalidjâjâ.

Le Soenan fut effrayé: pendant 40 jours il se retira dans un *tâpâ ngaloewat*: il travailla la peau avec son aiguille, en déclamant sans discontinuer les deux versets de la profession de foi, et se fit une camisole à qui fut donné le nom de

Ontâkoesoemâ ou *Kjaï Goendil.*

Cette camisole devint par la suite le vêtement des princes qui le mettaient le jour de l'installation et pour aller à la guerre.

(Seuls, le Sultan de Demak et le Sultan de Padjang ne l'ont pas porté).

Pour la même raison aussi, (p. 189 et suivantes), on fit comprendre à Senâpati qui nourrissait le projet de devenir souverain, qu'il devait faire sa cour à Soenan Kalidjâgâ et lui demander la camisole appelée *Kjaï Goendil* (sebab bakal dadi pĕnganggoné pârâ ratoe angréh ing tanah djâwâ).

Pour cette raison, l'oncle Mondârâkâ dit à Senâpati: „si vous demandez la camisole et qu'elle vous soit remise ce sera l'indice que votre régne comme souverain de Mataram sera de longue durée; — mais si le vêtement ne vous est pas remis vous pouvez être assuré que l'élévation de votre maison sera de courte durée".

Le même vêtement accompagna Mangkoerat Mas dans son exil (p. 564) et quoi que fit Pangeran Blitar pour s'en emparer, il n'y réussit point.

Kjaï Maësâ-noelar.
Kjaï Malelâ et
Kjaï Plèrèd.

Furent donnés suivant la chronique (p. 41, 42,) par Praboe Brâwidjâjâ au fils de Kjaï Boejoet-masaän, Radèn Boṇdan Kĕdjawan (voir sous Sekar Dalimâ).

Lors donc que ce jeune homme fut, sur l'ordre du prince, mis en route par son père et envoyé à l'école chez le Kjaï-agĕng de Taroeb, lui et ses compagnons furent attaqués pendant le voyage par des brigands que R. Bondankedjawan massacra tout simplement avec son kriss Kjaï Malélâ.

Mais en cette circonstance la pointe du kriss se cassa, et R. Boṇdan Kĕdjawan fit là-dessus le serment solennel qu'aucun de ses descendants ne porterait plus jamais le kriss.

On raconte également (p. 312 et suivantes), que dans la nuit précédant le vendredi, 18 de Sapar, en l'an Bé, A. S. 1600, Praboe Mangkoerat quitta le kraton et commença ainsi son existence errante, qui devait trouver son terme á Tegal-aroem.

Arrivé sur le territoire de Banjoemas, il se reposa dans le desa d'Adjibarang.

C'est là qu'il ordonna au prince héritier de retourner avec ses frères et de s'emparer de Mataram.

Mais le prince lui fit respectueusement comprendre qu'il désirait ne pas se séparer de son père, qu'il voulait partager son existence dans la vie et dans la mort.

Alors le noble exilé réitéra ses ordres á Pangeran Poeger... „et maintenant, mon garçon, n'hésite plus, car Allah ne me permet pas de redevenir souverain, et en outre je suis déjà vieux".

Et sur le „sĕndikâ" de Poeger, le prince lui donna sa bénédiction et les objets héréditaires de l'empire: le kriss

Kjaï Malelâ et la lance Kjaï Plèrèd (dont il est question ci-dessous).... „voilá le wasiat-kraton, mon fils, je t'en nomme l'héritier, sers-t-en dans la guerre".

La chronique rapporte en outre (p. 459), que certain jour, trois envoyés du Soesoehoenan Mangkoerat se présentèrent chez Pangeran Adipati Poegĕr pour prendre le modèle du *Kjaï Plèrèd* et du *Kjaï Maësa-noelar*.

Pangeran Poegĕr confia le wasiat aux envoyés pour les emporter.

Il est intéressant de lire ici que le prince entra tellement en colère, en apprenant ce déplacement du wasiat qu'il faillit faire mettre á mort les envoyés.

Les pièces héréditaires sacrées furent donc rapportées immédiatement au Kapoegeran; c'est là que furent dessiné les modèles, imités plus tard par l'armurier du Prince.

Nous voici en présence du plus célèbre parmi les kjai's, c'est á dire de

Kjaï Plèrèd

Nous avons vu plus haut que cette lance fut donnée par Praboe Brâwidjâjâ á R. Bondan-kedjawan.

Il a été dit également que Kjaï Plèrèd fut transmis comme pièce héréditaire par Mangkoerat á Pangeran Poegĕr.

La chronique raconte en outre (p. 101) que Raden Ngabei Loringpasar lorsqu'il s'avança vers l'enceinte où il devait combattre Arjâ Panangsang, montait un poulain avec le cimier coupé; sur le bras il tenait droite la lance nommée Kjaï Plèrèd; sans la quitter il descendit de cheval, se rua sur Arjâ Panangsang et le tua.

Pluis loin (p. 415) nous entendons Mangkoerat ordonner à P. Poeger d'aller au secours de Soeråpati, et nous trouvons le Pangeran en face du capitaine Tak avec le *Kjaï Plèrèd* au poing.

Encore plus loin (p. 436) dans la lutte entre l'armée de Kartåsoerå contre celle de Ki Wånåkoesoemå, le fils de ce dernier, Djåjåblånå, se précipite avec son kriss sur P. Poegĕr, mais il fut tué par le prince de Kartåsoerå avec la lance *Kjaï Plèrèd*.

Soenan Mangkoerat demanda également le modèle de ce Kjaï à P. Poeger, tout comme avait été demandé le modèle du Kjaï Maësâ noelar (p. 459).

Enfin (p. 546) nous assistons au combat de Kartåsoerå contre les troupes de Soerabaja et Madoera, et à l'assaut du bèntèng de Kalitjatjing nous voyons le prince tenant à la main *Kjaï Plèrèd*.

* * *

Kjaï Kalam-moenjĕng.

A son sujet la chronique raconte ce qui suit (p. 43): Lorsque Praboe Bråwidjåjå apprit que beaucoup avaient déjà fait leur soumission à Giri, il envoya son patih Gadjahmådå pour punir Giri.

Les habitants de Giri s'enfuirent en désordre au kraton, juste au moment où Soenan Giri était en train d'écrire. A la nouvelle de l'arrivée de l'ennemi qui devait mettre Giri à sac, Soenan Giri se leva effrayé; il jeta la plume avec laquelle il écrivait et adressa une prière à Allah.

La plume qu'il avait jetée se changea subitement en kriss qui, à lui seul, fit une sortie contre l'ennemi.

Beaucoup de dissidents périrent et les autres s'enfuirent à Mådjåpait.

L'ennemi ayant disparu, le kriss rentra de lui-même et il reçut le nom de *Kjaï Kalam-moenjëng*.

Lorsque Mangkoerat arriva avec son armée á Soerabaja, il alla rendre les honneurs au Saint Astana d'Ampel.

De même il députa Raden Mangoendjâjâ à Giri pour demander á l'ascète (pendita) de sanctionner son élévation á la souveraineté et en outre de réclamer la pièce héréditaire de Giri, appelée *Kjaï Kalam-moenjëng*.

Ainsi qu'on le sait, Soenan Giri refusa de se rendre près de Mangkoerat et aussi de lui remettre le kriss.

* * *

Ki Matjan.

A ce sujet la chronique rapporte (p. 56) que Ki-agëng Pëngging avait déjá été appelé à plusieurs reprises à Demak après qu'il eut, au début, négligé de paraitre périodiquement devant son suzerain à Demak et qu'il avait laissé également s'écouler le dernier délai de deux ans qu'on lui avait accordé sans en faire usage.

Alors Sinoeoen Bintârâ [1]) envoya le Soenan de Koedoes vers Pengging pour qu'il lui fît savoir son mécontentement.

A cette occasion, Soenan Koedoes emporta le bëndé qui était une pièce héréditaire de Dipati Tëroeng et s'appelait *Ki Matjan*.

* * *

Kjaï Oedan-aroem.

De celui-ci, il est dit (p. 57) que lorsque Ki-agëng Pëngging fut mis à mort par Soenan Koedoes les amis et parents du mort fondirent sur le Sultan.

---

1) Sang Nâtâ anjërëpaken datëng Raden Patah jèn padekahan ing Bintârâ bëndjing badedados nagari nâmâ ing Demak ing ngrikoe badé wiwittipoen salin agami Islam (p. 36 de la chronique).

A cette occasion Soenan Koedoes fit usage de sa puissance magique grâce à laquelle ses 7 disciples apparurent aux yeux des gens de Pèngging comme s'ils étaient 20.000 hommes.

Mais les partisans de Ki-agĕng n'en furent pas effrayès et se précipitèrent à l'attaque.

A cette occasion, du côté de Pĕngging, l'alarme fut donnée en frappant sur le gong, appelé *Oendan-aroem*.

Mais, miracle sur miracle, Soenan Koedoes leur jeta son bâton et sur le coup l'ardeur guerrière tomba: les gens de Pĕngging firent un demi-tour à droite et s'en allèrent mettre dans le linceul le corps de leur maître.

* * *

Kjaï Bitjak.

La chronique nous reporte à (p. 75) la période où le Sultan de Demak eut pour successeur Dipati Padjang. En ce temps-là vivait à Demak un dalang du wajang-poerwå, nommé Ki Bitjak.

Ce dalang avait une femme qui était belle à peindre, aussi, à peine fut-elle remarquée par Ki-ageng Selå que ce vieux monsieur se sentit enflammé d'amour pour la dame.

Le dalang fut tout simplement mis à mort: tout son wajang, son bĕndé et sa femme furent enlevés par Kjaï Selå.

Mais, au moment même où il entra en possession du bĕndé, il sentit s'évanouir son grand désir de posséder la femme de Ki Bitjak et l'envahir un charme puissant émané du bĕndé.

Ce bĕndé reçut donc le nom de Kjaï Bitjak et fut, par la faveur de Soenan Kalidjågå, constitué pièce héréditaire de l'empire.

Lorsqu'on frappait sur le bĕndé et que celui-ci donnait un son clair, on pouvait être assuré de la victoire; mais s'il ne rendait pas de son, on pouvait considérer ce fait comme l'indice de défaite.

En outre la chronique raconte (p. 158 et suivantes): Au temps où Sénâpati Ngâlâgâ était sur le point de se mettre en campagne contre le sultan de Padjang, l'entreprise lui fut déconseillé par Kjaï Djoeroe, parce que les troupes de Mataram étaient en trop petit nombre.

On convint d'invoquer Allah afin qu'il éveillât la terreur dans le coeur des ennemis, et en outre de rappeler à Njaï Kidoel ses promesses, et aussi de rappeler aux démons, nymphes et esprits des Merapi leurs anciennes promesses de secours.

Tout se passa à souhait: Allah fournit „les angoisses du coeur" (bangĕt girissé atiningsoen disait le sultan), Kjaï Kidoel donna la pluie et la tempête, et les esprits des Merapi fournirent la pluie de cendres et de lave, et de boue, à tel point que les torrents de l'Oempak en débordèrent, les piles de bois de Goenoeng-Kidoel disparurent dans les flammes et au milieu de tout cela on entendit la voix de *Kjaï Bitjak*.

Plus loin (p. 270) nous lisons que Panembahan Sénâpati s'élançait au galop avec sa cavalerie contre Dipati Pati et nous distinguons derechef dans les cris de guerre poussés par les troupes de Mataram la voix de Kjaï Bitjak (swaranipoen angoengkoeng) et naturellement les troupes de Pati durent s'enfuir dans le plus grand désordre.

Si nous suivons la chronique jusqu'en l'année A. S. 1628, c'est à dire à la page 502, nous voyons Pangeran Poeger sortir du palais par une porte de derrière et quitter Kartâsoerâ.

Apprenant cela, Ki Soemâbrâtâ courut au kraton, réveilla l'empereur et le mit au courant des menées secrètes de Poeger

Immédiatement, l'empereur fit frapper des coups sur le bĕndé sacré et Kjaï Bitjak fit connaître au peuple de Kertâsoerâ que Pangeran Poeger était proclamé en rébellion contre le kraton.

Si nous suivons plus loin (p, 563 et suivantes) l'empereur exilé Mangkoerat-mas (c'était après la mort de Soerâpati) à Malang, et, de là, sur le mont Dengkoel, de là à Blitar (d'où il put expédier un courrier à Soerabaja pour demander sa réintègration à la Compagnie), nous rencontrons près du banni un envoyé du Pangeran Blitar pui venait demander les pièces héréditaires du kraton, lesquelles avaient toujours accompagné le fugitif dans son exil.

Les piéces étaient: la cymbale *Kjaï Biljak*, le kriss *Kjaï Belabar*, la lance *Kjaï Baroe* et la camisole *Kjaï Goendil.*

Mais ils ne furent pas remis: „aussitôt que j'irai à Soerabaja, ils seront à vous." (soemaös bëndjing sampoen wonten ing Soerabaja).

Et lorsqu'il se trouva à Soerabaja et que l'envoyé de Pangeran Blitar fit une nouvelle tentative pour obtenir les pièces héréditaires, il fut chargé du message suivant: „Dites à mon ami, que je les lui remettrai moi-même aussitôt que je serai réinstallé au kraton de Kartâsoerâ."

* * *

Kjaï Betok.

Suivant la chronique (p. 80 et suivantes) une conversation dans le genre de la suivante à dû avoir lieu en l'an 1453 (A. S.) entre Soenan Koedoes, comme goeroe et Arjâ Panangsang, comme moerid.

Dis-moi, Panangsang, quelle doit être la punition de celui qui a reconnu en même temps l'autorité de deux goeroe's (ngalapdo goeroe).

Arjâ Panangsan répondit: la peine de mort.

Eh bien, reprit Soenan Koedoes, je puis vous dire que votre frêre aîné de Prâwâtâ s'est rendu coupable de ce crime.

— Alors je vous promets, répondit Arjâ Panangsang, que je mettrai Soenan Prâwâtâ á mort.

La-dessus un certain Rangkoed fut expédié pour mettre la peine á exécution.

Il trouva le Soenan, qui était justement indisposé en compagnie de son épouse.

Rangkoed l'informa donc qu'il était envoyé par Arjå Panangsang pour le mettre à mort: „Très bien, répondit Soenan Prâwåtå, faites selon votre désir, mais tenez-vous en à moi, et qu'aucune autre personne ne partage mon sort."

La-dessus, Rangkoed transperça le Soenan de part en part, l'arme pénétrant même dans la poitrine de son épouse.

Le Soenan voyant sa femme blessée tira son kriss et le lança sur Rangkoed qui fut écorché par la pointe courbe (kĕmbang katjang) à la partie inferieure du kriss et tomba raide mort.

Ce kriss s'appelait *Kjaï Betok.*

* * *

Kjaï Tjaroeboek.

est mentionné pendant la querelle au paséban de Koedoes, entre Arjå Panangsang et le Sultan Padjang (p. 86) comme appartenant à ce dernier et possédant la vertu magique.

La simple pression sur l'épiderme faite avec ce kriss entraînait irrévocablement la mort [1]).

* * *

Si Mendjangan-bang et Si Oelock.

Ainsi que nous avons dit plus haut, Soenan Prâwåtå fut mis à mort sur l'ordre de Soenan Koedoes.

Son épouse, blessée à la poitrine à travers le dos du Soenan se retira dans les montagnes de Dånåredjå pour y pratiquer le tåpå-awoewoedå; sa chevelure flottante était le seul voile de son corps.

Elle avait fait le voeu que, jusqu'à la fin de ses jours,

---

1) Le kriss porté par Arjå Panangsang au moment où il fut provoqué en combat singulier par le Sultan Padjang, s'appelle *Dandang-moengsoeh* (p. 98).

et aussi longtemps que vivrait Arjå Panargsang elle n'aurait pas de vêtement [1]).

En outre, sa personne et sa fortune furent promises à quiconque la déferait de Arjå Panangsang (p. 81).

La chronique rapporte aussi (p. 93) que le Sultan Padjang fit savoir à tous ses sujets que les pays de Pati et Mataram seraient donnés à celui qui ôterait la vie à Arjå Panangsang.

A la fin celui-ci fut mis à mort par Raden Ngabeï avec la lance Kjaï Plèrèd (A. S. 1471), et Pamanahan, le prétendu meurtrier de Panangsang, fut envoyé dans les montagnes de Dånårĕdjå pour porter à la connaissance de la veuve de Soenan Prâwåtå la fin de son ennemi mortel.

Aussitôt que la princesse le sut, elle revêtit un kain et mit sa personne ainsi que le territoire de Kalinjâwat et Prâwåtå, à la disposition de l'envoyé; mais celui-ci se récusa et demanda que les deux choses promises furent offertes au Sultan; la princesse chercha alors à le persuader d'accepter ses trésors.

Cette offre fut également déclinée en faveur du Sultan: . . . . . „mais si je puis vous demander quelque chose, mettez en ma possession personnelle les pièces sacrées."

Immédiatement, la Ratoe offrit à l'envoyé le poesåkå, sous la condition que le Sultan ignorât qu'elles fussent en sa possession à lui.

Le poesåkå de Kalinjamat comprenait deux anneaux.

L'un en rubis, appelé *Si Meñdjangan-bang*; l'autre en pierres précieuses, appelé *Si Oelock*.

* * *

Si Kĕbo — dĕngĕn

est le nom d'un kriss de Ki Botjor employé par ce-

1) Il est curieux de voir que Ki Botjor se contente ici de deux qualités. On pourrait s'attendre à ce que l'examen portât sur 5 qualités (poûtjå limå), comme „équipement" complet d'un héros, c'est à dire également sur les os en acier, la moëlle en résine et le sang en gomme.

lui-ci pour se convaincre, par expérience, avant de reconnaître Senâpati comme souverain de Mataram, que ce Senâpati avait bien réellement une peau en cuivre et des muscles en fil de fer.

* * *

SI GOEMARANG

OU

KJAÏ GOEPITÅ.

La chronique raconte (p. 192 et suivantes) que Panembahan Madioen, apprenant que les troupes de Mataram allaient attaquer Madioen, après que les alentours du kraton avaient déjà été pillés et ravagés, donna l'ordre à son épouse et aux princes de se tenir prêts à partir et à quitter avec lui en secret le kraton.

Ensuite il s'adressa à sa fille Djoemilah et dit: „Vous, mon enfant, restez ici pour garder le kraton. Car enfin c'est l'usage que les possessions du vaincu soient mises à sac et les princesses emmenées en esclavage par le vainqueur."

„En outre, si vous ignorez les raisons qui ont porté Senâpati Ngalâgâ à déchirer avec tant d'acharnement mon empire,— sachez alors que c'est votre personne qu'il veut avoir à toute force."

La princesse, en entendant ces mots s'évanouit. Panembahan donna aux dames de la cour et aux serviteurs les ordres nécessaires pour veiller sur leur maîtresse et ajouta: „lorsque la princesse sera remise, donnez-lui alors ma pièce héréditaire, le kriss appelé *Si Goemarang*."

Panembahan, son épouse et les princes prirent le chemin de Wiråsåbå. Entretemps la princesse était revenue à elle. A peine le kriss fut-il entre ses mains qu'elle eut fait son plan, qui était de mourir avec Senâpati.

Immédiatement elle mit des vêtements d'homme, cacha le kriss sur elle, passa un pistolet à sa ceinture, disposa une lance à portée de sa main et s'assit au milieu du dalem.

Senâpati Ngalâgâ savait déjà que Panembahan avait quitté son empire et que la princesse avait été laissée au kraton.

Il pressa ses pas vers le palais. A peine avait-il atteint l'esplanade que la princesse fit feu du pistolet et jeta la lance sur lui.

Senâpati fut atteint à la poitrine mais non blessé; il avança comme si de rien n'était.

Alors la princesse saisit le kriss Si Goemarang et s'écria: „si vous n'êtes pas touché du coup que je vais vous porter avec ce kriss, votre invulnérabilité sera bien démontrée."

Senâpati voyant que la princesse avait tiré le kriss héréditaire, s'approcha plein de frayeur, puis il s'arrêta à la porte du dalem, sollicitant humblement sa grâce de la princesse; et d'une voix douce et par des paroles caressantes il tenta de gagner le coeur de la chère héroïne.

La princesse, en l'écoutant, sentit sa colère s'évanouir, son coeur s'attendrit, et une grande lassitude l'envahit... Elle se rassit sans s'apercevoir que le kriss lui était tombé de la main.

Rapide comme la foudre, Senâpati s'élança sur le kriss, le saisit, le remit au fourreau et le glissa dans sa ceinture.

Puis il s'assit à côté de la princesse..... et ils furent tout miel et beurre, (sarwi angoengroem datĕng sang poetri.)

„Mais, murmura la princesse, il reste encore, Senâpati, une condition à remplir avant que j'accorde mon consentement à un mariage.

„Je vais vous donner un coup avec ce rasoir, et si vous n'êtes pas blessé, je me rends".

Senâpati reçut donc un coup avec le rasoir; le tranchant du rasoir se recourba, mais Senâpati ne fut pas blessé.

Alors la petite princesse devint l'épouse de Senâpati, et le nom du kriss héréditaire fut changé en

Kjaï Goepita.

***

KJAÏ TJOELIK.

Lorsque les troupes de Pati s'enfuirent devant l'armée de Panembahan Senâpati (voir à ce sujet Kjaï Bitjak), le Panembahan voulut pénétrer dans le bèntèng, mais ne put trouver l'entrée.

Immédiatement Ki Dipati Mondâràkâ tira son kriss appelé *Kjaï Tjoelik*, avec lequel il coupa le mur de gloegoe et ouvrit ainsi le chemin à Senâpati (p. 207).

***

KJAÏ BAROE.

Avec une fureur sauvage, dit la chronique (p. 238), l'armée de Pati s'élança sur les troupes de Mataram, et était déjà parvenue au point où se trouvait le sultan, lorsqu'un traban qui portait la lance du sultan, appelée *Kjaï Baroe*, demanda à son souverain la permission d'aller à la rencontre du Dipati de Pati. La permission lui fut donnée.

Le traban s'élança à l'attaque et fit tant et si bien avec la lance *Kjaï Baroe* que le Dipati, atteint au côté, tomba mort par terre.

Le sultan banni sentit sa fin approcher (p. 317); il communiqua ses dernières volontés à son fils le Pangeran Adipati:

„Appelle les Hollandais au secours, mon fils, et fais en sorte que ceux qui ont saccagé Mataram n'échappent pas à la punition qu'ils ont méritée.

Je t'enjoins formellement d'obéir à mes ordres.

Car l'immuable décision d'Allah a désigné les Hollandais pour gouverner l'île de Java.

Une nouvelle ère commence pour Java; les Hollandais seront les maîtres. Mes enfants et les enfants de mes enfants seront conduits, sûrement et certainement, à la victoire s'ils marchent la main dans la main avec les Hollandais.

Puissiez-vous réussir à écraser vos ennemis dans l'Est,— mais, ne l'oubliez pas, que la chose se passe de concert avec les Hollandais!

Prends, mon fils, mes reliques, et reçois
mon kriss *Kjaï Belabar*
ma lance *Kjaï Baroe* et toutes les autres pièces.

Tu es la personne autorisée à les posséder, car tu es mon fils aîné et destiné à me succéder dans mes dignités etc. . ."

Plus loin, nous lisons (p. 348 et suivantes) que, Mangkoerat se trouvant à Kediri, un ermite, nommé Tedjâlakoe, accompagné de 40 disciples, descendit du Kloed. Armés de couperets de la forme de terantang, ils attaquèrent la résidence de Dipati Oerawan et y trouvèrent la mort.

Ki-Adjar seul restait debout. Il se tenait, les bras collés au corps; on tira sur lui, mais il ne fut pas atteint.

On jeta une lance sur lui; on ne l'atteignit pas davantage.

Là-dessus, Mangkoerat descendit en personne du pasanggrahan, avec, au bras, la lance *Kjaï Baroe*.

„Ecartez-vous tous, mes enfants! moi-même, je vais l'attaquer; car, ce qu'il voulait en descendant des montagnes, était de se faire arracher par moi l'âme du corps!"

Alors le prince jeta sa lance sur l'ermite qui fut atteint en pleine poitrine et transpercé jusqu'au dos; il trépassa sur-le-champ.

Mais personne n'a jamais su ce qu'est devenu le cadavre.

Et plus tard (p. 564) — nous l'avons déjà dit — *Kjaï Baroe* partagea l'exil de Soenan Mangkoerat, et, malgré les instances les plus pressantes de Pangeran Blitar, l'exilé ne s'en sépara pas.

SI GOENTOER-GĔNI.

SI GOELOE.

SI KOEMBĂRAWI.

(p. 292).

Lorsque le souverain de Mataram apprit que Kraëng Galesong, à la tête de 2000 guerriers de Makassar, poussait ses ravages jusqu'à Padjarakan, il envoya l'ordre au Toemenggoeng de Pasoeroean, Darmâjoedâ, de se joindre aux hommes valides des provinces environnantes, afin de les chasser.

Puis le prince dit au commandant des Sârâgĕni's: „Mongsâdipâ, je vous donne la province de Japara; prenez-la tout de suite; prenez vos quatre fils avec vous, de même que Mangoennagârâ, pour défendre Japara".

Emmenez en outre mes trois canons.

Si Goentoer-Gĕni.

Si Goeloe et

Si Koembârawi.

* * *

POEN PANDJI.

La chronique raconte à ce sujet (p. 304) ce qui suit:

Les troupes de Troenâdjâjâ (déjà nommé Panembahan Madoerĕtnâ Ingalâgâ) et de Rădjâ Galésong, se composant de Madoerais et de gens de Makassar, avaient déjà soutenu un combat acharné contre les troupes de Mataram à Gogodog (kados aloen tempoeh sami aloen) et les plus grands héros des deux côtés avaient péri.

Lors donc que Panembahan Poerbâjâ vit la masse des blessés et des tués, il dit à ses serviteurs:

„Sachez que j'ai déjà servi sous trois princes, et chaque fois je conduisais les troupes de Mataram au feu — mais c'était autre chose que maintenant.

Jadis, les troupes étaient invulnérables; aujourd'hui, j'aperçois beaucoup de blessés et de morts; jadis elles étaient braves et pleines d'entrain, — aujourd'hui, elles sont peureuses comme des femmes.

C'est l'indice que la chute de Mataram est proche, car les Mataramais sont faibles à la guerre.

Mais qu'il me soit donné de mourir avant que la dévastation de Mataram soit devenue chose inéluctable.

Je suis déjà vieux et dans tout Mataram il n'y a pas un homme comme moi, dont le nom soit sur toutes les lèvres par suite de son invulnérabilité et son courage, craint de tout le pays, mais bon comme un prince."

Là-dessus il rassembla ses troupes et les excita à l'attaque.

En rangs serrés, Mataram assaillit les Madoerais et les guerriers de Makassar. Ayant eu son cheval tué sous lui, Panembahan Poerbâjâ continua la lutte à pied; avec le kriss Poen Pandji à la main, il donna la mort à beaucoup de Madoerais.

Ce fut la dernière action héroïque de Poerbâjâ.

* * *

DJÅKÅ TOEWÅ.

POEN KASOER.

Page 343, la chronique raconte à peu de chose près ce qui suit:

Quatre envoyés de Mangkoerat, parmi lesquels Dipati Mĕrtâlâjâ, sous la conduite du major Kraëngnâbâ et tous masqués, s'étaient rendus auprès de Kraëng Galesong [1]) pour l'amener à soumission. Rentrés de leur mission à Japara, ils informèrent l'empereur de ce qui s'était passé et réintégrèrent ensuite leur résidence.

---

1) Sang nâtâ ngandikâ dateng kraëngnâbâ: kraëngnâbâ sirâ ingsoen oetoes marang kĕdiri adinirâ *poeloetĕn* lawan tĕmboeng kang bĕtjik soepâjâ âdjâ kongsi prang lan sirâ anoengkoelâ marang ingsoen. — (pag. 341).

Vers cette époque à peu près, un changement s'opéra dans les idées de Dipati Mĕrtâlâjâ; il ne prit plus part aux cérémonies officielles, parce qu'il respirait la haine et la vengeance contre les Hollandais.

Il avait cherché à insinuer au Souverain de ne pas avoir confiance dans les Hollandais — „ces aventuriers qu'on trouvait partout où il y avait quelque chose à prendre et qui (cela ne pouvait manquer) rendraient la situation du pays encore pire".

Il s'était offert d'anéantir les Makassarais et les Madoerais sans le concours des Hollandais qu'il jugeait inutile.

Mais le prince n'avait pas prêté l'oreille aux insinuations de Ki Mertâlâjâ.

Lorsque l'amiral apprit que Mertâlâjâ montrait tant de haine contre les Hollandais, il écrivit au prince de le faire mettre à mort.

Après mûre rèflexion, on décida de laisser à Ki Mertâlâjâ le choix de se mettre lui-même en campagne avec son armée contre Troenâdjâjâ — et après son départ on répandrait le bruit qu'il avait quitté la garnison en secret.

Ki Mondâråkâ ayant ainsi arrêté son plan avec le prince, il envoya un messager pour mander Mertâlâja.

Mais Mertâlâjâ fit savoir qu'il était malade et qu'il ne pouvait venir.

Là-dessus le prince entra en colère et expédia Ki Dipati Mertâpoerâ pour le mettre à mort.

Ki Mertâpoerâ s'arma de son kriss, appelé *Djâkâ Toewâ* et se rendit à la demeure de Mertâlâjâ qu'il trouva assis sur son lit et enveloppé de couvertures. Mertâlâjâ avait également pris ses précautions; son kriss nu se trouvait à portée de sa main sous la natte.

Ce kriss s'appelait Poen Kasoer.

Et avec leurs kriss les deux se mirent l'un l'autre à mort.

* * *

NJAÏ SATOMI

Troenådjåjå se trouvait à Kĕdiri. Là il apprit que Pangeran Adipati-Anom de Mataram avait été élevé à Tegal au rang de prince Mangkoerat, qu'il avait demandé à la Compamie 2000 hommes de troupes auxiliaires, qu'il était arrivé à Japara où il s'était arrêté à peine et qu'il poursuivait sa route vers Kediri pour attaquer l'ennemi.

Troenadjåjå, apprenant tout cela, se tenait le ventre de rire.

Mais, plus tard, lorsqu'il sut par des témoins oculaires que les troupes de Rembang et Toeban avaient été battues par Mataram et que le vainqueur continuait d'avancer contre Soerabaja et Kediri, il envoya immédiatement des hommes des Montjånagårå's sous la conduite de Praboe Anom Galésoeng et de Toemenggoeng Mangkoejoedå au secours de l'armée de Soerabaja.

Or, parmi les canons qui avaient été mis en batterie à Soerabaja contre Mataram se trouvait également la pièce appelée *Njaï Satomi* et enlevée par Mataram.

Entretemps l'amiral était lui aussi parvenu avec ses troupes à Soerabaja, où il fut reçu avec les plus grands honneurs par Ki Onggådjåjå, Ki Onggåwongså et beaucoup d'autres de leurs parents.

Ki Onggåmongså demanda alors la permission de se retirer, ... animé du désir de reprendre à l'ennemi la pièce héréditaire de Mataram, *Njaï Satomi*.

La permission lui fut accordée.

La nuit venue il se mit en route pour le camp ennemi.

Il découvrit le canon Njaï Satomi, le prit sur ses épaules et, en courant, l'apporta à l'amiral et à Raden Nerangkoesoemå.

Il ne faut pas s'étonner si l'amiral resta stupéfait de la force musculaire de Ki Onggåwongså.

* * *

KJAÏ BĔLABAR.

A propos de Kjaï Baroe, nous avons appris que le sultan banni transmit le kriss Kjaï Bĕlabar à son fils aîné.

A propos de Kjaï Bitjak, nous avons vu que l'exilé princier s'étant réfugié de Malang à Blitar, Pangeran Blitar lui réclama le wasiat kĕdaton, et parmi les pièces se trouvait le kriss Kjaï Belabar.

Page 360, nous trouvons Mangkoerat en présence de Troenâdjâjâ: „Maintenant, il me reste encore un voeu à exécuter, Troenâdjâjâ — tache que je puisse le faire immédiatement.

Lorsque j'étais à Tégal, j'ai fait le voeu que ce mien kriss Kjaï Bĕlabar ne changerait pas de fourreau aussi longtemps que je ne l'aurais pas enfoncé dans ta poitrine!"

Les Boepati's, en entendant ces mots du souverain, comprirent:

Troenâdjâjâ, saisi par les bras, fut traîné jusque devant le prince.

Celui-ci lui enfonça le kriss dans la poitrine jusqu'au dos.

Le sang jaillit.

Puis les Boepati's tombèrent sur lui avec leurs kriss, et aussi les agents subalternes qui se trouvaient à côté.

Le cadavre ne fut plus que lambeaux.

Ensuite, sur l'ordre du prince, le coeur de Troenâdjâjâ fut partagé entre les Boepati's et mangé par eux.

POEN TOENDJOENG-MOENGSOE (p. 665).

C'était une période terrible pour Kertâsoerâ. Panembahan Poerbâjâ et Pangeran Blitar s'étaient retranchés à Marĕbong; ils avaient fait marcher une partie de leur armée contre Kertâsoerâ; les desa's à droite et à gauche de Kertâsoerâ étaient mis à sac, et les habitants réduits au désespoir; dans l'impossibilité de chercher des vivres hors de la ville,

ils abandonnaient leurs maisons et tout, pour pouvoir s'enfuir, n'importe où.

Le sultan était abattu — néanmoins il ordonna à son parent maternel qui il avait déjà élevé au rang de Mangkoeboemi de se mettre en campagne comme commandant en chef (Senåpati) et de chasser l'ennemi qui se trouvait sous les murs de Kertåsoerå.

Mangkoeboemi partit et s'établit dans le desa Kemlaten où il rassembla toutes les troupes valides.

Là il trouva aussi un petit canon qu'il sut immédiatement utiliser pour le combat.

La conséquence en fut que l'armée de Mataram fut battue et s'éloigna suffisamment de Kertåsoerå pour que la population, respirant enfin, pût sortir de la ville jusqu'à une distance d'une demi-journée (lelampahan sabĕdoeg) et chercher des vivres.

Le petit canon trouvé à Mlatèn par Pangeran Mangkoeboemi reçut là-dessus le nom de

Poen Toendoeng-moengsoeh.

Magetan Août 1897.

EXPLICATIONS DES MOTS JAVANAIS.

aloen-aloen, grande plaine carrée, devant la demeure des princes et des régents.

åmå, maladie dans les récoltes des champs.

amok, pron. *amoek,* une attaque furieuse; *pamoek* signifie *champion,* une personne, qui prend les devants dans un combat.

anggårå-kasih, mardi-kliwon, que les Javanais considèrent comme un jour saint. Le mois dans lequel on ne rencontre pas un jour pareil, est considéré comme un mois néfaste.

A. S. Adjisåkå, nom d'un roi dans la mythologie javanaise. Dès l'arrivée de celui-ci (dans l'année 78) un nouvel ère est introduit.

babad, narration historique, annales; babad tanah djawi sign. chronique de l'île de Java.

bandjir, inondation.

bĕnḍé, cymbale de construction particulière, sur laquelle on frappe pour donner un signal.

bèntèng, (ou *binting*) rempart.

Dal, la cinquième année d'un *windoe.*
Windoe est une periode de huit ans, auxquels on

a donné le nom de lettres arabes: Alip, Ehé Djimawal, Djé, Dal, Bé, Wawoe et Djimakir.

dalem, demeure des princes et des régents.

dangdang, ou *dandang*, casserole en cuivre ou en argile, dans laquelle on cuit le riz à la vapeur. Avant tout on met le riz dans un *koekoesan* (petit panier), ensuite le panier est mis dans le dandang.

dikir, glorifier et vénérer Dieu.

galengan, digues de terre autour d'une rizière, pour indiguer et pour pouvoir marcher dessus.

gloegoe, signifie içi le tronc du cocotier et du palmier d'arèn (arenga sacharifera).
Aussi nom d'un arbrisseau, dont l'écorce sert à fabriquer le papier javanais.

gong, une grande cymbale en cuivre avec un pommeau au milieu de la surface, sur lequel on frappe avec un morceau de bois. Cette cymbale fait parti du gamelan.

kain, malais pour *djarit* ou *sindjang*, tissue pour un vêtement.

kampak, brigand ou une troupe de brigands, qui, pendant la nuit, envahissent une maison.

ketib, un fonctionnaire de mosquée, qui doit faire le sermon, le vendredi.

kliwon, (mardi- ou vendredi-kliwon) nom d'un jour de mar-

ché. Le Javanais a une semaine de cinq jours, nommés: *lĕgi, païng, pon, wagé* et *kliwon.*

loemboeng, grange pour serrer le riz en gerbes.

nagari, ou *nagårå,* capitale, résidence d'un prince; sign. aussi tout le royaume ou tout l'empire.

naïb. chef de mosquée d'arrondissement (district), chargé de l'enregistrement des mariages, divorces etc. des indigènes musulmans.

Oempak, nom d'une rivière.

paddi, (javanais *pari*), riz sur les rizières ou en gerbes; le riz en gousse se nomme *gabah*; le riz, dépouillé de ses gousses, se nomme *beras*; le riz cuit se nomme *sĕgå* ou *sekoel.*

pamoek, voir *amoek.*

pånåkawan, serviteur chez une personne de distinction.

pasanggrahan, bâtiment public, demeure temporaire pour les fonctionnaires de l'état, qui sont en voyage et pour les personnes de distinction.

pasar, marché et jour de marché.

pasĕban, place de réunion; place où ont lieu les séances judiciaires.
Dans les pays du Gouvernement: la place où l'on rend ses respects et où l'on attend jusqu'à ce qu'on est appelé par le Régent.

Pati, capitale de la Résidence Japara (île de Java).

perlapan, demeure d'un ermite, d'un ascète.

poesåkå, pièce héréditaire, qu'on doit garder dans la famille; reliquie.

pradjoerit, soldat; *pradjoerit darat,* infanterie; *pradjoerit djaranan,* cavalerie.

rampok, ou *rampog,* attaquer avec beaucoup d'hommes, ordinairement avec des lances, pour tuer.

sårågeni, nom d'un corps de pradjoerits, armé de fusils.

sawah, rizière, pour la cultivation humide du riz.

sëndikå, c. v. d: tout ce que vous dites! comme vous l'ordonnez!

siti-inggil, nom d'une terrace carrée et entourée d'une muraille avec une grille et une porte sur le devant, où le prince s'assied, quand durant les grandes fêtes il se montre à ses sujets.

slendang, une grande pièce de coton ou de soie, en forme de châle, pliée bien étroitement, que les femmes portent pour se parer, ou pour porter un enfant ou n'importe quoi.

Soerå, nom du premier mois de l'ère Mahometan, aussi nommé Moeharram.

tåpå ngaloewat, certaine manière de faire pénitence dont les ascètes font usage. On reste quelque temps dans un fossé, en priant et en jeûnant.

wali, nom qu'on donne aux premièrs prédicateurs du Mahometanisme à Java.
On nomme aussi *wali* la personne, dont le consente-

ment est nécessaire pour le mariage d'une jeune fille ou d'une femme, c'est-à-dire celui du père, du grand-père, du frère, de l'oncle ou du neveu, et qui représente la fiancée devant le prêtre.

wajang-poerwâ, représentation de théâtre avec des poupées, où l'on traite des sujets de l'histoire ancienne du pays.

wasiat, signifie autant que poesâkâ, pièces héréditaires de l'empire.

wewalat, malédiction; un malheur, infligé comme punition à celui, qui aura offensé ou traité irrévérencieusement des personnes saintes, des goeroe's, des supérieurs ou ses parents.

DIE KORWĀRE

ODER

AHNENBILDER NEU-GUINEA'S;

EIN BEITRAG ZUR GESCHICHTE DER BILDENDEN KUNST.

VON

Dr. L. SERRURIER.

Z. Z. Director des Ethnographischen Reichsmuseums zu Leiden.

Von keinem Museumethnologen, von keinem wissenschaftlich gebildeten Sammler wird es jetzt mehr bestritten, dass die Form der Gegenstände keine zufällige ist, sondern das gewisse Formen gewissen Localitäten angehören, gerade wie es der Fall ist mit den Organismen im Reiche der Natur.

Schon im Jahre 1888 habe ich diese Meinung ausgesprochen in meinem „Versuch einer Systematik der Neu-Guinea Pfeile", womit der erste Band des Internationalen Archivs für Ethnographie anfängt. Seitdem sind zehn Jahre verstrichen, und das Beobachten von tausenden Gegenständen hat mich in dieser Ueberzeugung nur gestärkt, und ist dieselbe mir zum ethnologischen Grundsatz geworden, den ich folgenderweise zu umschreiben vorschlage: Die ethnologischen Erscheinungen, seien es die Formen der Artefacten, oder die Gebräuche, zerfallen in locale Nuancen, deren Stabilität durch den menschlichen Conservatismus bedingt wird, und deren richtige Studirung und Gruppirung die einzig zweckmässige Methode ist.

Dazu gehört in erster Linie das Sammeln von Variationen mit genauer Localitätsangabe. Nicht ein paar Specimi-

na eines Gegenstandes genügen; der Typus wird in seiner geographischen Verbreitung und in seiner Entwickelung nur gekannt durch ganze Reihen von Formen und Nebenformen, eben weil diese Formen keine zufällige und isolirte Erscheinungen sind, etwa wie die Objecte des Briefmarkensammlers, sondern Producte einer zusammenhangenden Entwickelung.

Es ist gar wunderbar, dass diese einfache Wahrheit noch hier und da bestritten wird, wo man eine derartige Bestreitung am wenigsten erwarten würde. Bin ich noch im vorigen Jahre in einer Adresse an die Abgeordnetenkammer über die Stiftung eines neuen Museumgebäudes, von dem Curatorium der Leidener Universität „ein unersättlicher Sammler" genannt worden, dessen zwecklose Anhäufung ethnologischer Gegenstände seitens des Leidener Professors in der Ethnologie eine gründliche Sortirung brauchte. Die Weisheit der Regierung hat jedoch einem solchen Unheil für das inhaltsreiche ethnologische Museum vorgebeugt. So haben in Leiden, ausserhalb der Museumswände, die neueren Ansichte in der Ethnologie sich noch nicht Bahn gebrochen.

Was den Werth ethnologischer Gegenstände im Allgemeinen anbetrifft, so sagt ganz richtig Dr. Schurtz in seiner Abhandlung über die Speiseverbote, Hamburg 1893: „Die „Völkerkunde besitzt eine Grundlage, die ausserordentlich „fest und sicher zu sein scheint. Es sind die greifbaren, „dauerhaften Besitzthümer des Menschen, die Gegenstände „der Natur, die er durch seine Arbeit umgestaltet, und seinen „Zwecken dienstbar gemacht hat — Waffen also und Geräthe, „Kleider und Schmuck, Hütten und Boote, Kunstwerke und „Instrumente aller Art. Diese Dinge lassen sich sammeln, „ordnen, bestimmen; eine ganze Gruppe kleiner, in ihrer „Art exacter Hülfswissenschaften entwickelt sich damit und „gestattet Vielen die Mitarbeit an der ethnologischen For„schung, die nicht die Zeit und das Bedürfniss haben, das „Ganze der Völkerkunde in sich aufzunehmen. Freilich ist „das was uns so unmittelbar vor Augen steht, zuverlässiger

„als ein Bericht der uns zunächst doch nur sagt, wie sich „eine Sitte im Kopfe eines bestimmten Beobachters malt".

Ich werde jetzt die oben besprochene Methode auf die bekannten eigenthümlichen Korwäre oder Ahnenbilder Neu-Guinea's anwenden, an der Hand der schönen Sammlung, im Besitze der Bataviaschen Gesellschaft der Künste und Wissenschaften; und ich werde damit in Betracht ziehen die mit richtigen Localitätsangaben versehene Neu-Guinea Sammlung des Herrn F. S. A. de Clercq, welche ich zur Zeit so glücklich war für das Leidener Museum zu erwerben, und deren Abbildung und Beschreibung als Supplementheft des Internationalen Archivs für Ethnographie erschienen ist unter dem Titel: Ethnographische Beschrijving van de West- en Noordkust van Nederlandsch Nieuw-Guinea door F. S. A. de Clercq, met medewerking van J. D. E. Schmeltz, Leiden 1893.

Es gehen daran ein paar Bemerkungen voran. Diese Korwäre sind zum Theil conventionelle Vorstellungen, nämlich solche, die mit Einschränkung des freien Naturgefühls, unter constant zurückkehrenden Zügen — meist Abweichungen von der Realität — stattfinden, zum Theil zeigen dieselben stilisirte Formen, d. h. in geometrischen Linien und Arabesken übergegangene Darstellungen von Naturobjecten. Beide Vorstellungsarten gehen Hand an Hand, und die Stilisirung hat sich wohl immer aus dem conventionellen Bilde entwickelt.

Daneben kommen aber hier und da mehr oder weniger realistisch gefasste Bilder vor, deren ästhetischer Werth jedoch weit zurücksteht bei solchen die ein conventionelles Gepräge zeigen.

Die plumpen, unbeholfenen Bilder aus Jamna, Doreh und Waigeu (Sammlung de Clercq Tafel XXXVI, Fig. 12, 13, 6, Tafel XXXV Fig. 3) haben nichts Characteristisches an sich, während die Korwäre aus Liki in unmittelbarer Nähe der erstgenannten Insel (Tafel XXXIV

Fig. 11, 20. op. cit.), aus Doreh (ibid. Fig. 24) und besonders aus Waigeu (ibid. Fig. 22, 23, 26) schon ein eigenthümliches Gepräge und eine bessere Bearbeitung zeigen.

Die geläufige Erklärung des Conventionalismus in der bildenden Kunst ist, die Bildhauerei und Malerei seien in ihren Uranfängen mit der Baukunst verknüpft und unterliegen daher gewissen architectonischen Bedingungen. Diese Erklärung ist wohl nur den Erscheinungen in der classischen Kunst entnommen, die Ethnographie aber hat freistehende Bilder aufzuweisen aus Gegenden, wo von architectonischen Fortschritten gar nicht die Rede ist. Die Ursache, dass überall der Conventionalismus auftritt, liegt wohl in der ausserordentlichen Schwierigkeit Naturobjecte, zumal die menschliche Gestalt in befriedigender Weise plastisch darzustellen. Wo die künstlerische Ausbildung des Volkes noch unfähig ist, das volle Leben wiederzugeben, da greift der Mensch nach dem engeren Rahmen des conventionellen Bildes und der Stilisirung, und innerhalb dieses Rahmens gelingt es ihm gar nicht selten, handwerksmässig etwas Vortreffliches zu leisten.

Doch spürt man immer gelegentlich die Neigung, in die realistische Darstellung zurückzufallen.

I. DIE ORNAMENTIK.

Die Korwāre sind stehende oder sitzende Bilder, in der Regel mit einer Balustrade versehen, die sie mit beiden Händen vor sich halten, und worauf meistens das Kinn des Bildes ruht. Die Stelle dieser Balustrade wird nicht selten von einem oder zwei Stäbchen eingenommen; bisweilen auch lässt die Figur die gekreuzten Armen auf einem derartigen Stäbchen ruhen.

Was ist aber mit dieser Balustrade gemeint? In der Beschreibung der Neu-Guinea Sammlung des Dresdener Mu-

seums von Dr. M. Uhle, „Holz-und Bambus Geräthe aus N. W. Neu-Guinea, Heft VI der Publicationen des genannten Museums, 1886", ist immer von „Balustrade" die Rede. Ursprünglich muss aber etwas Anderes als ein zweckloses Ding wie eine Balustrade mit dieser Vorstellung gemeint sein, und ist wohl die am meisten vor der Hand liegende Bedeutung *ein sehr grosser, bemahlter oder mit Schnitzereien überdeckter Schild*, so wie solche vor einigen Jahren noch auf der Insel Engano vorkamen; welcher Schild auf den Boden gestellt wird, und hinter welchem der Krieger sich verbirgt, gerade wie im Mittelalter in Europa der Bogenschütze hinter dem „Pavois". Beiläufig wird bemerkt, dass mit den Schnitzereien nicht lediglich Verzierung nachgestrebt wird, sondern dass die Ausstattung der Schilde, zumal mit Bildern von heiligen Thieren, bei vielen Völkern aus abergläubischen Rücksichten geschieht, zum grösseren Schutz gegen feindliche Angriffe.

Die Schwierigkeit ist aber, dass im Holländischen Gebiet von Neu-Guinea Schilde nur selten angetroffen werden. In der Sammlung de Clercq gibt es deren nur drei: einen von Numfor, flach, von egal breiter Gestalt, und zwei von Pulu Ron bei Wandammen, in Dachform und in der Mitte verjüngt, etwa wie die Molukken Schilde. Auch in der hiesigen Sammlung sind ein paar solcher Schutzwaffen, aber diese sind Alle kleine Schilde, die mit einer Hand gefasst werden, während die andere die Angriffswaffe führt. Da zeigte mir eine freundliche Hand die folgende Stelle in den „Samoafahrten" des vorzüglichen Forschers Dr. O. Finsch, den der Director des Leidener Naturhistorischen Museums in letzter Zeit so glücklich war als Mitarbeiter sich zu sichern. Es finden sich im citirten Werke, S. 78 folgende Zeilen: „Die mächtigen runden Schilde, auf Bili-bili *Dimu* „genannt, scheinen wohl nur ausnahmsweise den Krieger „in den Kämpfen zu begleiten, da sie dafür schon viel zu „schwer sind. Manche haben einen Durchmesser von 90 „Cm. und ein Gewicht von 10 Kilo. Wahrscheinlich dienen

„sie mehr zur Vertheidigung des Dorfes selbst bei feindlichen „Ueberfällen und werden deshalb meist in den Versamm- „lungs-häusern aufbewahrt, vermuthlich auch weil sie Ge- „meinde-eigenthum sind". Und auf S. 12 seines zu dem erwähnten Buche gehörenden Bilderatlas, sagt der Autor: „Schilde ausnahmslos aus Holz sind sehr sporadisch verbreitet, „und zeigen fast in jeder Localität Verschiedenheiten in Form „und Verzierung, die meist in Schnitzwerk (darunter mit „den vorzüglichsten Arbeiten) seltener Bemalung besteht". Obwohl nun diese Citate sich auf den Deutschen Theil Neu-Guinea's beziehen, so ist aber dadurch sicher gestellt, dass derartige Riesenschilde auf der Insel nicht unbekannt sind, und gewinnt also die Hypothese an Wahrscheinlichkeit.

Später werden wir sehen, dass der eigentliche, nach der Schablone gefertigte Korwār, wie wir ihn jetzt kennen, im Süden und vielleicht im Osten der Geelvinkbai seine Urheimath haben muss. Dadurch ist die Schwierigkeit aufgehoben die „Balustraden" der Korwāre als degenerirte Riesenschilde zu deuten, während diese Schutzwaffen in den uns bekannten und gehörenden Gegenden Neu-Guinea's gar nicht vorkommen. Es bleibt jetzt späteren Untersuchungen vorbehalten nachzuforschen, ob in der muthmasslichen Urheimath der Korwāre derartige Riesenschilde noch jetzt vorkommen oder als antiquirte Geräthe in der Erinnerung fortleben.

Die ursprüngliche Meinung der „Balustraden" ist also verdunkelt, und dadurch erhellt es, dass nach und nach die Ornamentik des Schildes *an die Stelle des Schildes selbst treten* konnte, und diese Ornamentik also angefangen hat eine eigene Existenz zu führen (siehe die Beschreibung der Figur Q der, diese Arbeit begleitenden Tafel).

Es folgen hier jetzt 20 Abbildungen von Korwāren aus dem hiesigen Museum, die wichtigsten Formen vertretend, und in einer gewissen Reihenfolge beschrieben, so dass die selbstständige Entwickelung des Ornamentes, abgesehen von der Herkunft der Korwāre selbst, deutlich hervortritt.

Die Figuren sind mit der Camera lucida, wenn auch nicht künstlerisch doch naturgetreu gezeichnet, obwohl nicht nach einem und demselben Massstabe. Die Originale sind nicht von gleicher Höhe und variiren zwischen 18 Cm. und 40 Cm. Ich betrachte aber die Höhe dieser Bilder als etwas Unwesentliches, und habe sie deshalb nicht gemessen.

A. Unsichere Localitätsangabe, wahrscheinlich von der Insel Wiak. Cat. B. G. (Catalog des ethnographischen Museums der Batav. Gesellschaft der Künste und Wissenschaften, von Dr. van der Chijs), no. 7046. Nur der Kopf ist ausgearbeitet. Körper und Schild bilden zusammen einen Würfel; unverziert.

Ein vollkommen ähnliches Bild zeigt die Figur 14 Tafel XXXIV der Sammlung de Clercq, aus Wosnik 1) (Insel Wiak oder Biak). Dasselbe gilt von Fig. 1012, Tafel 5 bei P. Mantegazza, Studii antropologici ed etnografici sulla Nuova Guinea, Firenze 1877; und von Fig. 3, Tafel III der Uhle'schen Arbeit.

B. Stehende Figur aus Doreh. Cat. B. G. no. 3199. Der Schild ist unverziert und wird wohl nie anders als wie ein solcher gedeutet werden können; der ursprüngliche Gedanke tritt hier ganz klar und deutlich ans Licht.

Die Physiognomie dieses Korwāres gleicht der desjenigen aus Doreh, abgebildet Tafel XXXIV, Fig. 24 der Samml. de Clercq.

C. Stehende Figur aus Ansus (Insel Japen). Cat. B. G. no. 7055. Trägt einen Federbusch auf dem Kopf. Der Schild ist durchbrochen gearbeitet, und zeigt zwei Schlangen, sich den Rücken zuwendend. Die Augen gross und rund. Rothe, weisse und schwarze Bemalung.

Die Zeichnung des Schildes zeigt Verwandtschaft mit derjenigen eines solchen aus Ansus (männliche Figur) abgebildet bei de Clercq, Tafel XXXV Fig. 9.

1) Auf der beigegebenen Karte sind die im Texte genannten Ortschaften mit den Anfangsbuchstaben angedeutet.

D. Stehende Figur angeblich aus Doreh, aber wahrscheinlich aus Ansus. Cat. B. G. no. 3199. Aus weissem, weichem Holz geschnitten, unbemalt. Der Schild ist mit oberflächlichen Einschnitten verziert: zwei entgegengesetzt stehende stark verunstaltete Schlangen, in der Mitte des Korwārschildes ein mit einem Kreuze gefüllten Kreis, wahrscheinlich ursprünglich den Buckel des Schildes darstellend. Das obere Ende des Schildes ist mit Arabesken verziert.

E. Stehende Figur aus Doreh. Cat. B. G. no. 3199. Der Schild besteht aus zwei mit den aufgesperrten Mäulern vereinigten Schlangen. Wie die ausgewickelten Arabesken, Fig. E* es zeigen, ist die Oberlippe nach oben und nach hinten, die Unterlippe nach unten und nach vorne zu Arabesken gekrümmt; das Maul *a* ohne Andeutung von Zähnen, der Schwanz nach unten und nach oben gekrümmt.

Der Korwārschild von Fig. 27 Tafel XXXIV Samml. de Clercq aus Manupu (einer Insel an der Ostküste von Japen) ist als eine Reduction des hier beschriebenen aufzufassen.

F. Stehende Figur aus Surui (Insel Japen). Cat. B. G. no. 7056. Die beiden aufgesperrten Mäuler sind zu einem einfachen ovalen Loche in der Mitte des Schildes geworden.

Dieser Korwārschild ist als eine weitere Reduction des soeben aus der Sammlung de Clercq erwähnten aufzufassen, und er hat eine gewisse Aehnlichkeit mit dem Schilde der Figur aus Wiak, Tafel XXXIV No. 18 und demjenigen aus Waigeu, Tafel XXXV no. 13 der de Clercq'schen Sammlung. Nahe verwandt ist die ebenfalls reducirte Schlangenform an dem Korwāre aus Korrido, abgebildet bei Uhle, op. cit. Tafel III Fig. 2. Etwas zwischen F und C der hier beschriebenen Korwārschilde zeigt die Figur aus Manupu (Abĕré) Fig. 12 Tafel XXXIV der Samml. de Clercq. Zwischen zwei verticalen Leisten sind zwei Schlangenköpfe mit grossen Augen, ähnlich denen unserer Figur C in entgegengesetzter Stellung gefasst.

G. Sitzende Figur aus Pawoi am Amberno- (Mamberamo-) oder Rochussen Fluss. Cat. B. G. no. 6914. Wie die ausgewickelte Ornamentik, Figur G* es zeigt, besteht der Korwārschild aus zwei Schlangen, mit den aufgesperrten zahnlosen Mäulern *a* vereinigt. Der Schwanz ist nach oben gekrümmt und endet in einem Haken. Diese Schlangenform gibt den Schlüssel zur Entwicklungsgeschichte eines eigenthümlichen Schildes, auf der beigegebenen Tafel abgebildet als Fig G**. Der Schild besteht aus einem länglichen Viereck mit zwei symmetrisch gestellten Reihen von mehr oder weniger blatt-oder rautenförmigen Höckern. Das obere Paar Höcker *a* stellt die beiden aufgesperrten Mäuler vor, das untere ist in vielen Exemplaren nicht ganz von dem vorigen Paare getrennt, eine Eigenthümlichkeit, die nur durch Beschauung des unteren Theiles der Fig. G* zu verstehen ist.

Diese Schildform findet sich bei den Korwāren von der Insel Liki der Kumamba Gruppe, abgebildet Tafel XXXIV, Fig. 11 und 20 der Samml. de Clercq. Der hier, Fig. G** abgebildete Schild ist einem *sitzenden* Korwāre des hiesigen Museums entnommen, der zwar mit Localitätsangabe „Doreh" versehen ist, aber ohne zweifel Gegenstand einer Verwechselung sein muss, weil mir bisher aus Doreh sonst keine Andere als aufrechtstehende Korwāre vorgekommen sind. Nach meiner Ueberzeugung stammt dieser Korwār ebenfalls aus dem Gebiete Amberno-Kumamba.

H. Stehende Figur aus Doreh. Cat. B. G. no. 3199. Mit einem Kopftuch aus grober Leinwand versehen. Aehnlich wie E, aber etwas mehr complicirt. Siehe die ausgewickelte Ornamentik, Fig. H*. Die Zähne, oder vielleicht wohl die Vereinigung der Zungen, durch einen Querstrich *a* angegeben. Unter der in zwei Arabeskenpaare zerlegten Unterlippe, ist eine kleine Schlinge abgebildet, die wohl als der Ueberrest einer centralen, aus dem Buckel abgeleiteten Figur aufzufassen ist. Diese centrale Figur werden wir auf mehreren der untenstehenden Korwārschilde wiederfinden.

Vergl. den Korwär aus Passim (Küste N. W. von der Insel Amberpon), Tafel III, Fig. 4 bei Uhle, op. cit. wo dieselbe Schlinge vorkommt, aber umgekehrt. An den hier beschriebenen Korwärschild schliessen sich die stark verunstalteten Schlangenfiguren an von zwei Korwären aus Weueli (südl. von der Wandammenbucht), Tafel III, Fig. 5 und 6 bei Uhle.

I. Stehende Figur aus Amberbaken, Ortschaft Saukorem, an der kleinen Geelvinkbai, westlich von Doreh, Cat. B. G. no. 6856. Schliesst sich der vorigen Figur an, ist aber etwas mehr ausgebildet (siehe die Fig. I*). Deutliche Vorstellung der Zähnen. Die centrale Figur *b* so gut wie verschwunden. Links und rechts auf dem Boden ist eine Schlange *c* auf dem gekrümmten Schwanz stehend abgebildet.

K. Stehende Figur aus Doreh. Cat. B. G. no. 3199. Schliesst sich an die vorige Figur an. Die Zähne ziemlich deutlich angegeben, siehe die Detailfigur K*; die Glieder sind aber viel reicher zu Arabesken ausgearbeitet. Zumal die Unterlippe zerfällt in zwei Hauptzweige; die Schwänze der Schlangen nahen sich gleich darunter, so dass die centrale Schlinge *b* bis zum Boden heruntergedrückt wird. An beiden Seiten dieser Schlinge steht, wie bei I, eine Schlange *c* aufrecht auf dem gekrümmten Schwanz.

Die Seitenansicht dieses Korwäres zeigt die Verbindung der Hände mit dem Schilde; die aufwärts gerichteten vier Finger sind en-relief an der Vorderseite des Schlangenkörpers geschnitzt; Daumen und Zeigefinger liegen seitwärts. Dadurch *scheint* der Schlangenkörper *in der Mitte getheilt*; und dies hat wohl *durch Missverständniss* dazu Veranlassung gegeben, dass der Schlangenkörper in den nachfolgenden Korwären nicht über die obere Hälfte des Schildes nach unten geht, während die Schlangen in den oben beschriebenen Bildern bis zum Boden reichen.

L. Stehende Figur aus Doreh. Cat. B. G. no. 3199. Schliesst sich an die vorige Figur an. Die Glieder, reich zu

Arabesken ausgearbeitet, siehe die Detailfigur L*, die Zähne stilisirt. Der Schlangenkörper füllt nur die obere Hälfte des Schildes aus, weil der Schwanz ausserordentlich kurz geworden ist. Die beiden, sich in der Mitte nahenden, runden Haken sind aber als die missverstandene Fortsetzung des Schwanzes zu erklären. Die obere Hälfte des Korwārschildes wird rechts und links von einer stark stilisirten, aufrecht auf dem Schwanz stehenden Schlange *c* getragen, und zwischen diesen beiden befindet sich wieder die centrale Schlinge *b*, aus zwei Paaren runden Haken bestehend.

M. Stehende Figur aus Doreh. Cat. B. G. no. 3199. Schliesst sich der vorigen Figur an. Die Zähne durch eine körnige Fläche und einen einzelnen Eckzahn angegeben; siehe die Detailfigur M*. Die Unterlippe wieder in zwei Arabeskenzweige zerlegt. Die missverstandene Fortsetzung des Schlangenkörpers nimmt die Form von zwei Armen einer kleinen stehenden Menschenfigur an, und verliert sich sodann in den Körper. Von den Hüften dieser Menschenfigur gehen die beiden gewöhnlichen Schlangen *c* aus, zuerst seitwärts und alsdann rechtwinkelig nach oben. An beiden Seiten der kleinen Menschenfigur trifft man zwei Paare Haken; es sind diese vielleicht als die Ueberreste der centralen Schlinge zu deuten.

N. Stehende Figur aus Doreh. Cat. B. G. no. 3199. Schliesst sich der vorigen Figur an. Die Arabesken des Korwārschildes hart an einander liegend und bloss eingekratzt; die Zwischenräume durch — meist runde — Löcher dargestellt. Die Zähne zu einem Eckzahn reducirt, siehe die Detailfigur N*, die Unterlippe ist wieder in zwei Arabesken zerlegt. Die missverstandene Fortsetzung des Schlangenkörpers endet in zwei Haken. Mit dieser letzten Figur verwachsen ist das Paar Doppelhaken, welches die Stelle der centralen Schlinge *b* vertritt. Rechts und links die beiden gewöhnlichen aufrechtstehenden Schlangen *c*, deren Körper in einander übergehen.

O. Stehende Figur aus Doreh. Cat. B. G. no. 3199. Schliesst sich der vorigen Figur an. Der Korwärschild ist am reichsten mit Arabesken ausgestattet; doch herrscht immer derselbe Plan vor, (siehe die Detailfigur O*). Die Zähne sind stilisirt, wie bei L. Die missverstandene Fortsetzung des Schlangenkörpers fehlt aber gänzlich. Die Unterlippe ist wieder in zwei Hauptzweige zerlegt, und diese ruhen, mittelst ein Paar eingeschalteter Stäbchen, auf dem gewöhnlichen Paare Doppelhaken, welches die centrale Schlinge *b* vertritt. Rechts und links eine auf dem gekrümmten Schwanz stehende Schlange *c*.

Dieser Korwärschild zeigt am Oberrande noch ein Paar, auf den gekrümmten Schwänzen stehenden, etwas mehr realistisch gebildeten Schlangen *d*. Sie erklären das Vorkommen von einem Paare, sonst überflüssigen, Arabesken an derselben Stelle bei den Korwärschilden I und L (siehe dort die Detailfiguren *d*).

P. Stehende Figur aus Doreh. Cat. B. G. no. 3199. Der Korwärschild ist etwas einfacher gebildet; siehe die Detailfigur P*. Andeutung der Zähne wie bei I. Die Unterlippe ist wieder in zwei Zweige zerlegt. Mittelst eines eingeschalteten Holzklötzchens ist der, mit der Hand des Korwäres verwachsene Schlangenkörper, mit der missverstandenen Fortsetzung desselben vereinigt, und diese Fortsetzung endet in einem schlingenartigen Haken. Die centrale Schlinge fehlt. Rechts und links das gewöhnliche aufrechtstehende Paar Schlangen *c*, deren Körper mit einander verwachsen sind.

Es wird jetzt einleuchten, dass die anscheinend phantastisch und willkürlich gestalteten Arabesken nach einem bestimmten Plane gebildet sind. Derselbe Gedankenkreis findet sich immer zurück. Immer sind es hauptsächlich die folgenden Ornamentmotive, die in der Figur V schematisch vorgestellt sind.

1°. V und V* zwei sich mit aufgesperrten Mäulern *a* angaffende, stark stilisirte Schlangen, deren Unterleib bisweilen (wie dies bei V* der Fall ist) aus Missverständniss unterbrochen und getrennt ist.

2°. *b*, *b'*, *b''* Beispiele in einander übergehender Formen der centralen Figur, welche, durch eine unverhältnissmässige Entwickelung der Schlangenköpfe, bis zum Boden heruntergedrückt wird, und

3°. *c* rechts und links an der Basis der Figur eine aufgerichtete Schlange, deren Köpfe bis zur Hälfte des Korwārschildes hinausreichen.

Bald bleibt das eine Ornamentmotiv zurück, bald das andere, oder es wird, s. v. v. zum rudimentären Organe.

So ist z. B. die Analyse des bei de Clercq, Tafel XXXIV, Fig. 24 abgebildeten Korwārschildes folgendermassen zu schildern: Die beiden mit aufgesperrten Mäulern vereinigten Schlangen zeigen stilisirten Zähne, die Unterlippe ist in zwei hakenförmige Arabesken zerlegt. Der Schlangenkörper sehr kurz, in einem runden Haken aufgehend. Daran schliesst sich die missverstandene Fortsetzung des Schlangenkörpers mit einem gekrümmten Doppelschwanz. Rechts und links eine auf dem gekrümmten Schwanz aufrechtstehende Schlange, zwischen diesen Beiden, dennoch deutlich davon geschieden, die obenerwähnte centrale Schlinge, zu ein Paar auf dem Boden der Figur ruhenden Doppelhaken reducirt.

Die Analyse des Korwāres von der Insel Mansinam bei Doreh no. 631, Tafel 5 der obenerwähnten Arbeit von Prof. Mantegazza würde fast identisch läuten; nur sind in den Mäulern der beiden Schlangen zwei grosse gekrümmte Zähne angebracht. Der Korwār aus Usba (Waigeu), abgebildet bei de Clercq, Tafel XXXIV, Fig. 26 zeigt ein Schild, dessen Ornamentik ausschliesslich aus zwei stark stilisirten, mit vielen Arabesken ausgestatteten Schlangenköpfen besteht; es findet sich davon hier als Fig. X eine Abbildung. Die beiden aufgesperrten Mäuler sind mit dem Buchstaben *a* bezeichnet; der Schlangenkörper ist zum rudimentären Organ *a'* geworden. Alles Uebrige ist verschwunden.

Es kommt aber auch vor, dass die beiden Hauptfiguren — das stark stilisirte Schlangenpaar — mehr oder weniger realistisch gefasst werden; z. B:

Q. Stehende Figur, angeblich aus Doreh. Cat. B. G. no. 3199. Recht deutlich sieht man hier, wie der ursprüngliche Schild sich gänzlich in den darauf vorkommenden Ornamenten aufgelöst hat. Es sind nur zwei ziemlich naturgetreu vorgestellten Schlangen zurückgeblieben, nebst einer gut ausgebildeten centralen Figur an richtiger Stelle. Die Schlangen sind aber abwechselnd gestellt; die eine in aufrechtstehender Haltung wird von der anderen in den Schwanz gebissen. Die beiden Schlangen an der Basis sind zum Rudiment geworden und nur durch zwei palmettenähnliche Arabesken repräsentirt.

Unsere Figur zeigt eine sehr deutliche Verwandtschaft mit einem Korwār, von Dr. A. B. Meyer in Ansus gesammelt, und abgebildet in der Uhle'schen Arbeit Tafel III, Fig. 1. Die Hauptfiguren sind aber beide aufrecht gestellt, viel kürzer und mehr stilisirt, und ruhen beide auf den Köpfen des ebenfalls stark stilisirten Schlangenpaares, dass die Basis der Figur bildet; der ganze innere Raum wird durch eine grosse centrale Figur ausgefüllt.

Auch ist hiermit zu vergleichen die Figur in Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Ned. Indië 1862, Bericht der Commission zur wissenschaftlichen Untersuchung von Neu-Guinea, Tafel WW. Es ist ein Korwār, angeblich aus Doreh herstammend, ähnlich den beiden hier beschriebenen. Die centrale Figur beinahe vollkommen gleich; die beiden Schlangen sind ungefähr realistisch ausgeführt, und ruhen auf den gekrümmten Schwänzen.

Weit mehr stilisirt als die hier besprochene Uhle'sche Figur, jedoch sich daran anschliessend, sind die Korwāre aus Amberbaken und aus Ambai (Insel Japen) der Sammlung de Clercq, Tafel XXXIV Fig. 21 und Tafel XXXV Fig. 15. Letztere ist auf der beigefügten Tafel als Fig. W reproducirt. Auch bei diesem Korwār hat sich der ganze Schild in zwei stark stilisirten, wenn auch

spärlich mit Arabesken ausgestatteten Schlangen aufgelöst. Er bildet den Uebergang zu einer häufig — auch dreimal bei de Clercq — vorkommenden weiteren Reduction der beiden Schlangen; wo sie nämlich zu zwei Stäbchen degenerirt sind.

R. Sitzende Figur aus Surui (Insel Japen). Cat. B. G. no. 7056. Der Schild ist ganz verschwunden. Beide Schlangen sind hier zu zwei geraden, mit einander nicht verbundenen Stäbchen geworden; eine Reihe sich darauf befindlichen Einkerbungen hat wahrscheinlich den Zweck, die Krümmungen des Schlangenkörpers vorzustellen.

Diese Einkerbungen fehlen bei einem Korwār aus Windési (Wandammenbucht), Tafel XXXV, Fig. 7 und einem solchen aus Samberi (Insel Wiak), Tafel XXXIV, Fig. 13, Sammlung de Clercq, und ist dort der ganze Complex von Schlangenarabesken zu zwei glatten, unverzierten Stäbchen entartet.

Die Vereinfachung ist noch einen Schritt weiter durchgeführt, wie es aus folgenden Bildern hervorgeht.

S. Stehende Figur aus Ansus, aus weissem, weichem Holz. Cat. B. G. no. 7054. Der Korwārschild unterscheidet sich durch seine Schmalheit und die ganze Figur zeigt einige Uebereinstimmung mit dem schon oben, als Fig. D beschriebenen Korwār. Die Arabesken des Schildes sind ebenfalls undurchbrochen gearbeitet, bestehen also nur aus eingeschnitzten Linien. Die obere herzförmige Mittelfigur stellt die beiden aufgesperrten Mäuler vor; übrigens besteht der Schlangenkörper nur aus S-förmigen Arabesken.

Obwohl ich in dieser Abhandlung mich auf die Korwāre beschränken muss, und das Einschreiten auf das Gebiet der allgemeinen Neu-Guinea Ornamentik mich viel zu weit führen würde, so kann ich nicht umhin mit ein paar Worten darauf hinzuweisen, dass jetzt die bekannten S-förmigen Arabeskenreihen (u. A. der in der Töpferei dienenden Matritzen) die in jedem Museum vorhanden sind, auf Grund des hier Gesagten als Schlangen gedeutet werden müssen.

Prof. Mantegazza hat einige solcher Matritzen abgebildet Tafel 10 seines obenerwähnten Werkes, no. 723, 922, 923, 928. Die Arabesken der letztgenannten Matritze sind dieselben als die des Korwärschildes, oben bei Fig. G beschrieben und abgebildet.

Es ist mit dem hier beschriebenen Korwär zu vergleichen der Schild aus der Insel Numfor, Samml. de Clercq, Tafel XXXIV Fig. 8; hier als Fig. CC reproducirt. Die Köpfe der beiden Schlangen sind dort etwas weniger stilisirt, und zeigen sogar die Augen.

Die Schmalheit der hier erwähnten Korwärschilde hat wohl Veranlassung dazu gegeben, die beiden Schlangen mit einander verwachsen vorzustellen. Dieser Gedanke wurde verwirklicht an dem nachfolgenden Korwär:

T. Stehende Figur angeblich aus Doreh, jedoch wahrscheinlich aus Ansus herstammend. Cat. B. G. no. 3199 Aus weissem, weichem Holz verfertigt. Der allgemeine Habitus, so wie das Fehlen der Augen ist ganz wie beim Korwär, unter S abgebildet. Es wird behauptet, dass nur beim Einsetzen der Krallenaugen, die Seele des Verstorbenen in den Korwär fährt. Dass hier wirklich *zwei* mit einander verwachsene Schlangen vorliegen, geht u. A. aus dem mandelförmigen Medaillon am Kopfende hervor, womit die beiden vereinigten, aufgesperrten Mäuler gemeint sind.

Als letztes Stadium, und zugleich als allereinfachste Reduction gebe ich die folgende Abbildung:

U. Sitzende Figur aus Surui (Insel Japen). Cat. B. G. no. 7056. Der ganze Schild ist *zu einem kurzen unverzierten Stabe degenerirt.*

Freilich hat der Autor der Beschreibung der de Clercq'schen Sammlung schon an mehreren Stellen von einem „Schilde", oder von einem „schildförmigen Stück Schnitzwerk" geredet, wo die Form eines Schildes mehr oder weniger deutlich

A
C
D
F
H
I
K
K
M
B
E
E*
G*
G
G**
H*
K*
L*
L
N
M*
N*
I*

zu erkennen war; aber es geht aus den obigen Zeilen hervor, dass *alle die Korwāren begleitende Schnitzwerke, Balustraden, Stäbe,* von der ursprünglichen *Form eines Schildes* abzuleiten sind. Ich glaube dieses jetzt bewiesen zu haben.

Ebenso hat derselbe Autor ein paar Mal die beiden Hauptfiguren auf den Korwārschilden als „Ungeheuer" gedeutet; aber die hier abgebildete Serie lehrt uns, dass *alle Hauptfiguren des Korwārschildes* als solche, oder besser *als Schlangen* zu deuten sind. Jetzt sind wir im Stande, immer denselben Plan in den Einzelheiten des Schildes nachzuweisen, wie dieser Plan oben S. 299 auseinandergesetzt ist.

Es ist damit jedoch nicht gesagt, dasz immer eine *lineaire* Entwickelung oder Reduction stattfindet. Vielmehr steckt in jedem Gegenstand ein Gedankencomplex, und tritt in der Regel bald dieser, bald jener Gedanken zum Vorschein, während die Anderen entweder rudimentär angedeutet sind, oder im latenten Zustande verharren.

Nicht nur von „Ungeheuer", aber auch von „Drachen" spricht der Autor der vielfach erwähnten Beschreibung der de Clercq'schen Sammlung. Ich habe zuerst die sehr allgemein verbreitete Eidechsenfigur in den stilisirten Bildern anzutreffen geglaubt; doch war es mir unmöglich in der Ornamentik Andeutungen von Füssen oder Klauen zu entdecken. Es ist also am Besten hier von „Schlangen" zu reden. Dazu kommt noch dass der Korwār Q sehr deutlich ein Paar Schlangen zeigt. Uebrigens kommen Schlangen auch in der Neu-Guinea Ornamentik vor. Uhle erwähnt, S. 4b seines öfters erwähnten Werkes, „ein aalartiges Thier"; es handelt sich um eine kleine Schlange, die ganz wie auf unseren Korwārschilden aufrecht auf dem gekrümmten Schwanz steht.

Es ist dies vielleicht das Thier, dessen Kopf und Hals in W. Neu-Guinea vielfach als Schiffsschnabel vorkommt, und in allen Museen aufzufinden ist (Uhle, op. cit. Tafel I Fig. 1. 3.), mit spitzen, einwärts gekehrten Zähnen, durch

eine stabartige Zunge getrennt, und mit vielen Ansätzen an Hals und Kopf. Diese Ansätze sind alsdann auf dem Korwärschilde zu Arabesken geworden. Dr. Uhle erklärt dieses Thier als die Naga des O. I. Archipels. Die Begriffe Eidechse und Schlange spielen aber in der Naga durcheinander.

Wilken (Iets over de Papoewa's van de Geelvinksbaai, in Bijdragen T. L. Volkk. van N. I. 1887) behauptet, jedoch ohne irgend einen Grund dafür zu geben, es seien mehrere Thierarten, sowie Krokodille, Fische, Schlangen, Eidechsen, u. s. w. an den Korwärbildern vorgestellt; und er bringt solches mit dem Totemismus in Verbindung.

Freilich gibt Forbes (A Naturalist's wanderings in the Eastern Archipelago, p. 327) die Abbildung eines Ahnenbildes von Timorlao, welches eine Schildkröte (nach Riedel ein Totemthier in dieser Inselgruppe) vor der Brust gedrückt hält, und wird dieser Umstand von Wilken als ein Argument zu Gunsten seiner Behauptung gedeutet; allein der ursprüngliche Gedanken muss ein ganz anderer gewesen sein, weil an den Neu-Guinea Korwären die Entwickelung der Thierfigur aus dem Schilde jetzt aus dem oben gesagten hervorgeht, und von einer solchen Entwickelung bei der Riedel'schen Figur keine Spur zu entdecken ist.

Es sind also nicht verschiedene Totemthiere, sondern es ist immer ein und dasselbe, wahrscheinlich heilige, schützende Kraft verleihende Thier, die Schlange, dessen stilisirte oder mehr oder weniger realistisch gefasste Formen an den sogenannten „Balustraden" oder sonstigen Schnitzereien der Korwären gesehen werden.

II. DIE ETHNOGRAPHISCHEN BEZIRKE.

Dr. Uhle, in seinem vielfach hier erwähnten Buche sagt: „die Cultur der Geelvinkbai ist an den Küsten, wenigstens „den erforschten südlichen, nördlichen und westlichen Theilen

„derselben, eine völlig gleiche und einheitliche, so dass „selbst locale Differenzen kaum erkannt werden können". Ich bezweifle aber, ob dieser vorzügliche Ethnologe eine derartige Aussprache, zu der er wohl durch ungenügendes Studienmaterial gelangt ist, noch jetzt unterschreiben würde.

Schon a priori wäre es unwahrscheinlich, dass eine ethnographische „Provinz", um das bekannte Wort Bastian's zu wählen, wie jene des Korwārgebietes Neu-Guinea's zumal wenn sie in verschiedene Inseln zerlegt ist, ein völlig gleicher und einheitlicher Typus zeigen würde. So etwas ist wohl nie der Fall. Im Gegentheil, jede ethnographische Provinz theilt sich in kleinere Bezirke, die sich mehr oder weniger deutlich von einander unterscheiden.

REGION DER AUFRECHTSTEHENDEN KORWĀRE.

I. Der Salawati-Arfaktypus.

Dieser Typus fängt im Westen mit der Insel Salawati an. Es sind aber hier noch keine eigentlichen Korwāre; nur freistehende Menschenbilder mit ungeschickter Hand gefertigt; die Gesichtszüge sind roh angeschnitten und nicht conventionell, die Arme sind ausgestreckt, wohl oder nicht mit kleinen Schilden und sonstigen Waffen versehen. Ob es Ahnenbilder sind, ist nicht mit Bestimmtheit zu sagen.

> Sowohl die Sammlung de Clercq als das hiesige Museum enthalten solche Bilder aus der Ortschaft Sailolof (de Clercq Tafel XXXIV Fig. 19, Cat. B. G. no. 6971).

Auch aus dem Arfakgebirge kennen wir solche freistehenden Menschenfiguren. Sie zeigen aber schon die conventionellen Gesichtszüge der eigentlichen Korwāre: gerade Nase mit nach unten gerichteter Spitze und schwalbenschwanzförmigen Nasenflügeln, Kinnbackenlinien nach den beiden Mundecken verlaufend, ausgesprochener Prognathismus. Eine Calque aus den Bildertafeln zur de Clercq'schen

Sammlung findet sich hier als Fig. AA. Ob das, zwischen Arfak und Salawati liegende Gebiet solche Bilder aufzuweisen hat, ist fraglich.

De Clercq hat zwei Exemplare von diesem Arfaktypus in der Ortschaft Masibabé, ein weibliches und ein männliches gesammelt, und abgebildet Tafel XXXV Fig. 1 und 5 seines öfter erwähnten Werkes. Auch sind solche in die hiesige Sammlung eingegangen mit Provenienzangabe: Doreh; sie sind aber wohl aus dem Innern angeführt.

II. Der Mafoortypus.

Weiter finden sich die aufrechtstehenden Korwāre auf der Insel Numfor oder Mafoor, in Ansus (W. Japen) und in Doreh und Umgebung (N. W. Küste von der Geelvinkbai). Leider besitzt das hiesige Museum aus der Insel Mafoor keine Ahnenbilder. Dieses ist um so mehr zu bedauern, als Mafoor der Stammsitz der Papua's von Doreh und Umgebung ist, welche sich demzufolge Maforesen nennen (Dr A. B. Meyer, Bericht über eine Reise nach Neu-Guinea, in Mitth. der K. K. Geograph. Gesellschaft zu Wien, 1873). Ich muss mich also darauf beschränken, die zwei einzigen mir bekannten Korwārbilder aus dieser Gegend, ein weibliches und ein männliches, dem Bilderatlas der de Clercq'schen Sammlung zu entlehnen. Sie werden hier unter den Buchstaben BB und CC reproducirt. Beide Korwāre zeigen die conventionellen Gesichtszüge, und beide zeichnen sich merkwürdigerweise durch eine freiere Haltung aus. Der weibliche Korwār reiht sich dem Arfaktypus an, der männliche ist zwar von einem Korwārschilde versehen, aber er hebt den linken Arm in die Höhe. Der Mafoortypus schliesst sich also dem Arfaktypus an, und ist wohl später, vielleicht sehr spät, durch Einflüsse von Aussen zum eigentlichen Korwārtypus geworden.

III. Der Ansustypus.

Nicht aber im Stammsitz Mafoor hat sich dieser eigent-

liche Korwärtypus vollkommen ausgebildet, sondern in der Colonie Doreh, und ebenso in Ansus, einer Ortschaft im westlichen Theil der Insel Japen. Freilich wissen wir nicht, ob sich auch hier eine Colonie von Maforesen angesiedelt hat, aber Dr. A. B. Meyer sagt, dass „die Papua's von Ansus den „Handel in Massoirinde vermitteln zwischen den Bergbe„wohnern der Insel und den Malayen, welche kommen um „diese und die wenigen anderen Producte Jobi's zu holen". Ohne Zweifel hat in Folge dieses Umstandes weit mehr Verkehr von Ansus mit Doreh und vielleicht mit Numfor, als mit den von wilden Cannibalen bewohnten übrigen Ortschaften der Insel Japen stattgefunden. Typische Ansus Korwäre sind gar nicht selten mit Localitätsangabe „Doreh" in die Museen eingegangen, und man braucht nur auf unserer Tafel die Ornamentik der Korwärschilde bei S und CC mit einander zu vergleichen, um auf eine gewisse Uebereinstimmung beider zu schliessen. Eine weitere Anknüpfung mit Mafoor gibt unsere Figur Q, entweder aus Doreh oder aus Ansus herstammend. Sie hat nähmlich offenbar einen freien, ausgestreckten Arm gehabt, wie aus der Zeichnung ersichtlich.

Uebrigens sind die Bilder aus Ansus in der Regel aus einer weissen, weichen Holzart geschnitten und unbemalt; die Unterlippe ruht meistens auf dem hohen, schmalen Schilde, dessen Zeichnung stark stilisirt ist (vergl. Fig. C, D, S und T).

Auch die Sammlung de Clercq enthält Korwäre aus Ansus, Tafel XXXV, Fig. 8 (ein weiblicher), 9 (ein männlicher) und 10; sie bilden mit denen des hiesigen Museums einen einheitlichen Typus. Nur ist die Fig. 8 anstatt mit einem Schilde, mit den früher schon erwähnten zwei Stäbchen ausgerüstet.

IV. Der Dorehtypus.

Am reichsten mit Arabesken verziert sind die Korwäre aus Doreh. Wohl scheint mir diese Localitätsangabe in vielen

Fällen eine etwas unsichere, weil Doreh der Haltepunkt aller auf der Geelvinkbai fahrenden Schiffe bildet, und also mehrere, den anderen Inseln und speciell W. Japen (Ansus) eigenthümlichen Formen dorthin verschleppt worden sind, wie ich dieses schon mehrfach bemerkt habe; aber es lässt sich doch aus der Menge der, angeblich aus Doreh herstammenden Korwäre des hiesigen Museums einen gewissen Gesammttypus ausscheiden, der durch unsere Figuren B, E, H, K, L, M, N, O und P vertreten wird. Dazu kommt noch die Figur I, wohl nicht aus Doreh, jedoch aus der unmittelbarer Nähe, aus Amberbaken, Ortschaft Saukorem, an der „Kleinen Geelvinkbai." Alle diese Korwäre mit der einzigen Ausnahme der erstgenannten Figur, zeigen die Schlangenarabesken am ausführlichsten ausgearbeitet.

Die Gesichtszüge des unter B abgebildeten Korwäres sind etwas weniger conventionell; die Nasenflügel nicht schwalbenschwanzförmig, so dass man geneigt sein würde, die Localitätsangabe zu bezweifeln, wäre es nicht, dass der bei de Clercq, Tafel XXXIV Fig. 24 abgebildete Korwär aus Doreh ganz dieselbe Gesichtszüge zeigt.

Ein Gegenstück zu unserm Korwär von Saukorem (Amberbaken) liefert die Fig. 21 eines Korwäres von derselben Provenienz, Tafel XXXIV der de Clercq'schen Sammlung, der mit unserer Figur I viele Züge gemein hat: die beiden Hauptfiguren reichen mit den Schwänzen bis zum Boden, die centrale Figur ist bei dem de Clercq'schen Korwär durch ein kleines Menschenbild vertreten.

Endlich gehört noch zum Dorehtypus ein Korwär aus Passim, einer Ortschaft, der Insel Amberpon gegenüber (Siehe die Karte gehörend zu Dr. A. B. Meyer's Auszügen aus den auf einer Neu-Guinea-Reise im Jahre 1873 geführten Tagebüchern, Dresden 1875), abgebildet bei Uhle Tafel III Fig. 4. Die Uebereinstimmung geht aber nicht weiter als bis zum Schnitzwerke des Schildes, denn dieser Korwär ist, soviel aus der Zeichnung ersichtlich, in sitzender Haltung vorgestellt. Die Südgrenze der aufrechtstehenden Korwäre liegt deshalb zwischen Doreh und Passim.

O
Q
R
S
V
a
V*
b
b'
b''
W
AA
Y
DD
EE
d
O*
P
T
U
c
b
a
P*
c
X
FF
a'
a
a'
BB
CC
FF
GG
Z

REGION DER SITZENDEN KORWÄRE.

V. Der Indonesischer Typus.

In südlicher Richtung finden sich Anklänge an Indonesien und zwar an den Ahnenbildern der Babber-, Letti-, Moa-, Tanembar- Insulaner, wie diese abgebildet sind bei Riedel (De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua, Haag 1886). Wir kennen vom Mac-Cluergolf keine aufrechtstehenden Bilder; nur solche in sitzender Stellung *mit vertical gehaltenen Schienen*, wie sie auf den genannten Inselgruppen vorkommen, und ebenfalls ohne Schilde. Ich werde diesen Typus den „Indonesischen Typus" nennen.

Die sitzende Stellung überhaupt ist, unter den Korwären Neu-Guinea's die am meisten verbreitete, und wird von Wilken, loc. cit. gedeutet als eine bei Ahnenbildern vor der Hand liegende, weil bei gar sehr vielen Völkern, auch unter den Papua's Neu-Guinea's, Anfang und Ende des menschlichen Lebens in einer und derselben Stellung stattfinden.

Die von de Clercq am Mac Cluergolf gesammelten Ahnenbilder sind jenen der Babber-Inseln sehr ähnlich. Vergl. de Clercq op. cit. Tafel XXXIV, Fig. 17 (von Sirito) und Fig 28 (von Fiur), mit Riedel, Tafel XXXIV Fig. 3. Auch der Scheitelaufsatz fehlt nicht. Dieses eigenthümliche Ornament, welches so gut wie nie an den Ahnenbildern männlichen Geschlechts von Babber, Letti, u. s. w. fehlt, findet sich häufig an den Neu-Guinea Korwären, sowie es Uhle schon bemerkt hat, ein Umstand, den Wilken übersehen hat bei seiner Behauptung, es fänden sich keine Anklänge an Indonesien bei den Korwären Neu-Guinea's (op. cit.). Vergl. die Papuanische Haartracht vom Mac Cluergolf bei de Clercq, Tafel XL Fig. 3. Das dritte Bild vom Mac Cluergolf, abgebildet Tafel XXXIV Fig. 4 (aus Darembang) ist ein fast amorpher Holtzklotz.

Die sogenannten Papua-Inseln, Salawati und Waigeu sind die westlichsten Stationen der Ahnenbilder; ob solche in Misole vorkommen ist fraglich (de Clercq, op. cit.). Freilich be-

hauptet Dr. Uhle, es fände sich eine gewisse Uebereinstimmung zwischen einem durchbrochen gearbeiteten Stück Schnitzwerk von Ternate (abgebildet bei Campen in der oben citirten Zeitschrift „Bijdragen", 4°. volgr. VIII) und den „Balustraden" der Korwāre Neu-Guinea's, aber diese Uebereinstimmung ist eine bloss äusserliche und verschwindet vor dem Versuche, die Arabesken des besprochenen Schnitzwerkes nach der hier gegebenen Methode zu analysiren. Schon Wilken nannte diesen Beweisgrund Uhle's einen äusserst schwachen.

VI. Der Waigeutypus.

Der „Indonesischer Typus" den wir im Mac Cluergolf trafen, findet sich auf der Insel Waigeu zurück, wie dies ersichtlich aus einem Bilde der Kampong Umka, Cat. B. G. no. 6977, Figur Z der zu dieser Abhandlung gehörenden Tafel. Es könnte eben so gut ein Ahnenbild der Letti- oder Babber-Insulaner sein; nur die Nase und die stilisirte Ohren sind im Neu-Guinea Stil.

Daneben hat diese Insel eine der schönsten echten Korwārtypen d. h. mit conventionellen Gesichtszügen und nicht vertical gehaltenen Schienen, die irgend nur gefunden werden, aufzuweisen. Der Kopf ist gross und an beiden Seiten ist oft eine kleine menschliche Figur angeschnitten, das Hinterhaupt in eine erhabene Leiste gefasst, die wohl als ein halbkreisförmiger Kamm gedeutet werden muss; die Arme sind entweder über die Kniee gelegt, oder sie umfassen einen durchbrochen geschnitzten Schild, dessen Muster schon als Figur X hier abgebildet worden ist. Diese niedlichen Korwāre stammen aus Usba, einer Ortschaft auf der kleinen Insel Lawak oder Lak, an der Nordküste von Waigeu. Sie werden ganz nach der Schablone angefertigt, denn das Exemplar des hiesigen Museums, Cat. B. G. no. 6988, ist einem der von de Clercq publicirten Bilder so ähnlich wie ein Tropfen dem andern, obwohl sie von ganz verschiedenen Personen, in ganz verschiedenen Jahren an

Ort und Stelle gesammelt sind. Ich habe der Bequemlichkeit wegen eine Abbildung von dem Korwāre des hiesigen Museums durch eine Calque aus den de Clercq'schen Bildertafeln ersetzt. (Fig. Y der beigefügten Tafel). Es ist dies wieder ein Zeugniss, dass die Formen der menschlichen Artefacten keine zufälligen Erscheinungen sind, nur durch die Phantasie geschaffen.

Die Korwāre aus Usba der Sammlung de Clercq sind in dem öfters erwähnten Buche abgebildet Tafel XXXIV, Fig. 22, 23, 26.

Daneben gibt de Clercq noch ein paar indifferente Bilder aus Waigeu: eine Gruppe aus Usba von zwei, nach europäischer Weise auf einem Stuhl sitzende Personen, realistisch gefasst und äusserst unaesthetisch, den unbeholfen Schnitzereien der Tanembar-Insulanern (Riedel) ähnlich, und vielleicht zu deuten als ein fehlgeschlagener Versuch, sich dem engen Rahmen des Conventionalismus zu entziehen (Vergl. de Clercq, op. cit. Tafel XXXV Fig. 3). Weiter ein paar fast amorphe Bilder aus Mumus, Tafel XXXIV, op. cit. Fig. 3, 5 und endlich ein roh bearbeiteter und vielleicht daher in ein Tuch gewickelter Korwār aus Waiomin mit einem ganz unverzierten Schilde, Tafel XXXV op. cit. Fig. 13.

VII. Die Wiaktypen.

Die Schouten Inseln. Aus der Sammlung de Clercq geht hervor, dass auch hier der „Indonesischer Typus" die Grundlage bildet. Sonst existiren auf Wiak zwei eigene Typen von echten Korwāren: der eine, mit dem Körper in Würfelform, schon als Fig. A in dieser Abhandlung besprochen; der andere als Fig. DD dem de Clercq'schen Buche entnommen; das Haar ist glatt gestrichen vorgestellt, den ganzen Kopf bis auf das Gesicht verhüllend (Vergl. die Haartracht der Kumamba Insulaner bei de Clercq Tafel XLI Fig. 1).

Der bei de Clercq, Tafel XXXIV Fig. 6. abgebildete Korwār aus Wosnik entspricht ganz dem Indonesischen Typus: Die Schienen stehen vertical, die Arme sind auf

den Knieen gekreuzt, der Schild fehlt; nur sind die Gesichtszüge conventionell. Ebenso das Ahnenbild aus Wardo, Tafel XXXV Fig. 14.

Die mit dem Schilde oder mit den Stäbchen versehenen Korwāre aus der Insel Wiak zeigen aber die oben angedeutete Haartracht; es sind die Fig. 13 und 18 der Tafel XXXIV — wahrscheinlich ein weiblicher und ein männlicher Korwār — und die Fig. 16 der Tafel XXXV.

Der Korwār mit dem in Würfelform gebildeten Körper, Fig. A hat sein Gegenstück in demjenigen der von Dr. Uhle veröffentlicht ist, Tafel III Fig. 3, nur ist die Localitätsangabe Korrido. Es muss dazu aber bemerkt werden, dass Wosnik und Korrido nur durch eine enge Meeresstrasse von einander getrennt sind.

Weiter hat Dr. Uhle noch einen kleinen Korwār aus Korrido abgebildet, der dem vorigen ähnlich ist, und dessen Schild mit äusserst reducirtem Schlangenornamente, schon bei der Besprechung der Fig. F erwähnt ist. Die beiden Uhle'schen Korwāre sind abgebildet in seiner Publication Tafel III Fig. 1, 2.

VIII. Der Ost-Japentypus.

Die Korwāre des östlichen Theiles der Insel Japen und der östlich davon gelegenen Inseln zeichnen sich aus durch einen stark reducirten Schild; er bildet so zu sagen die Uebergangsform zu den zwei Stäbchen die hier, wie auch auf der Insel Wiak sporadisch vorkommen, und weiter zum einzigen Stabe, der so viel mir bekannt, nur in diesem Gebiete angetroffen wird. Siehe unsere Figuren F, R, und U; sie stellen alle Korwāre aus der Ortschaft Surui vor und zeichnen sich aus durch eine schmale, rechtwinkelig gebogene Stirn, und nicht selten durch einen chignonartigen Hinterhauptansatz (Vergl. den Papua Kopf von Abĕre, de Clercq Tafel XLII Fig. 5.). Die in Fig. U abgebildete Form ist sogar durch vier, nur wenig differencirte Exemplare vertreten.

Die Inseln östlich von Japen sind in der Sammlung de Clercq durch drei Korwāre vertreten, welche alle noch diese

Eigenthümlichkeit zeigen, dass der Oberschenkel horizontal niederliegt, und das Bein in einem runden Haken endet, wie dies durch die, der de Clercq'schen Arbeit entnommene Figur EE verdeutlicht wird.

Unsere Figur U ist bei de Clercq durch Fig. 15 aus Surui, Tafel XXXIV vertreten. Fig. 15 aus Ambai, Tafel XXXV op. cit. zeigt Verwandtschaft mit unserer Fig. R, dieselbe ist schon als Fig. W auf der hier beigefügten Tafel nachgezeichnet.

de Clercq hat seine auf Tafel XXXIV Fig. 12 und 27, und Tafel XXXV, Fig. 4 abgebildeten Korwāre auf der Insel Abĕre (Kampong Manupu) gesammelt.

IX. Der Liki-Ambernotypus.

Die Grenze des Korwārgebietes ist im Osten ziemlich scharf gezogen. Wie es scheint kommen diese Ahnenbilder nicht vor ostwärts von der Insel Liki der Kumamba Gruppe (de Clercq op. cit. S. 159). Jedenfalls werden dieselben nicht östlich von der Humboldtbai angetroffen, wie überhaupt der ganze Stil der Technik im Deutschen Theile Neu-Guinea's ein grundverschiedener ist. Die Korwāre der Insel Liki kennzeichnen sich durch den, mit zwei Reihen von rautenförmigen oder blattförmigen Löchern versehenen Schilden, siehe unsere Figur G** die einem Korwāre der hiesigen Sammlung entnommen ist. Als eine Vorstufe dieser Form erweist sich unsere Figur G, aus der Gegend des Amberno-, oder Mamberamo Flusses herstammend; der Kopf des Bildes ist denen der Surui Korwāre sehr ähnlich, wie dies auch mit der geographischen Lage übereinstimmt.

X. Der Wandammen-Mortypus.

Zuletzt kommt die Umgebung der Wandammen-bucht und der östlich daran grenzenden Halbinsel Jop-Anggar. Dazu muss auch die Inselgruppe Mor gerechnet werden, wie dies aus dem Schnitzwerke einer bei de Clercq abgebildeten Amulette ersichtlich.

Es ist hier das eigentliche Gebiet der Doppelstäbchen. Fünf von den neun hier von de Clercq gesammelten Korwāre — vier weibliche und ein männlicher — sind mit diesen Stäbchen ausgerüstet. Es geht also daraus hervor, dass die Doppelstäbchen, obwohl aus dem Schilde ihren Ursprung nehmend, ebensowohl ein Attribut der weiblichen als der männlichen Korwāre sind; ja sogar am liebsten den erstgenannten mitgegeben werden. Uebrigens ist der Typus hier ziemlich homogen: die männlichen Korwāre Fig. FF sind von einem chignonartigen Hinterhauptansatz versehen, die weiblichen Fig. GG haben meist einen fast kugelrunden Kopf. Während die weiblichen die Stäbchen halten, kreuzen die Männer vielfach die Arme auf den Knieen, oder sie lassen den Kopf auf die, durch die Kniee getragenen Fäuste ruhen. Die Figuren FF und GG sind nach de Clercq copirt, zur Vorstellung zweier vollkommen daranähnlichen Ahnenbildern aus der Wandammenbucht des hiesigen Museums, Cat. B. G. 6894 und 6893.

Beinahe alle Korwāre aus der hier besprochenen Gegend tragen Nasen-und Ohrenzierathe, meist ein aufgerolltes Pandanblatt, wie solches auch bei einem Korwār aus Ambai auf der Insel Japen zu bemerken ist.

Von der kleinen Insel Ron sind mir nur Schädelkorwāre bekannt (einer im hiesigen Museum). Dieselben bleiben hier ausser Besprechung.

Die männlichen Bilder der Sammlung de Clercq sind abgebildet Tafel XXXIV, Fig. 1 (von Rasié), 7 (von Wamori) und Tafel XXXV Fig. 6 (von Windési), 12 (von Siébu); dazu kommt noch ein fast identisches Bild von Weueli, abgebildet bei Uhle Tafel III Fig. 6., die weiblichen der de Clercq'schen Samml. auf Tafel XXXIV Fig. 2 (von Wasior), 16 (von Siébu) und Tafel XXXV Fig. 2 (von Windési) 11 (von Wosimi) und 7 (von Windési). Letztgenanntes Bild hält die Beine ausgestreckt auf dem Boden, wie die Korwāre von der kleinen Insel Aberé, östlich von Japen.

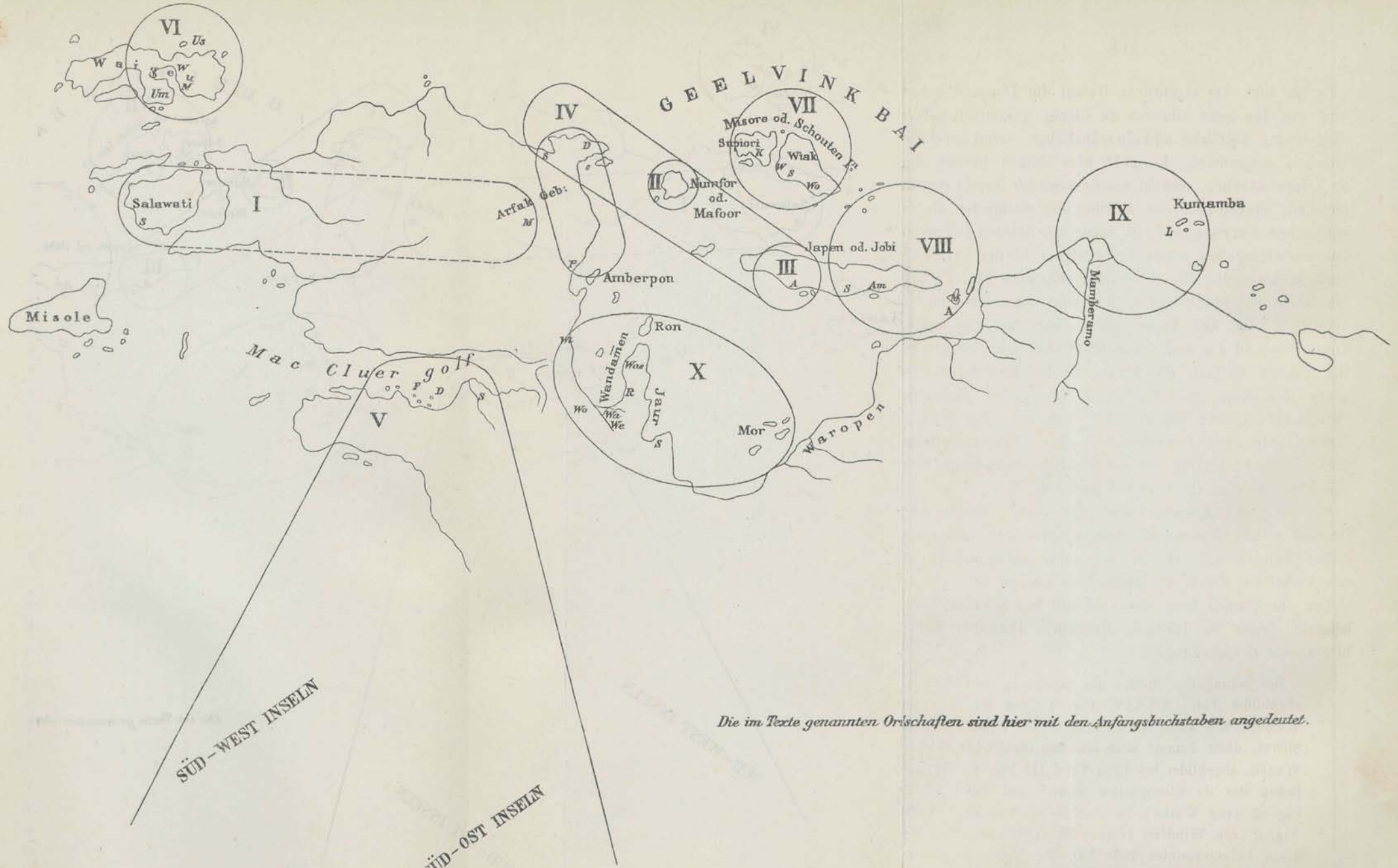

Die im Texte genannten Ortschaften sind hier mit den Anfangsbuchstaben angedeutet.

Der Wandammentypus scheint mir der am besten Entwickelte zu sein; die Characterisirung der Geschlechter ist consequent durchgeführt; obgleich der Typus sich über ein ziemlich grosses Gebiet (Windési- Wasior- Siébu) ausgedehnt hat, so ist er doch äusserst homogen geblieben: er wurzelt in dem Boden einer Tradition. Wäre der Typus von aussen eingeführt, so würden bald allerhand Abweichungen aus Missverständniss entstanden sein. Ich wage es also vorläufig das hier von mir angedeutete Gebiet, dass sich vielleicht noch weiter östlich fortsetzt, für die Urheimath der Korwāre anzusehen.

Der Indonesischer Typus, d. h. mit vertical gehaltenen Schienen, ist in diesem Gebiete entweder nie gewesen oder durch den echten Korwārtypus verdrängt worden. Von hier aus hat letzterer sich wohl in nördlicher Richtung verbreitet, zuerst nach dem östlichen Theil der Insel Japen (wie dies auf Grund einiger directen Aehnlichkeiten anzunehmen ist), und weiter nach Osten und Westen. Zwei Typen hat er auf seinem Wege getroffen: den sitzenden Indonesischen (mit vertical gestellten Schienen) und den, vielleicht einheimischen aufrechtstehenden Salawati-Arfak-Numfor Typus. Auf beide hat er Einfluss ausgeübt, dieselben entweder verdrängend oder durch Anpassung seine Züge darauf übertragend, bis nach der weit entlegenen Ortschaft Usba (Waigeu) hin. Auf diesen Vorposten zeigten die Verhältnisse sich günstig zur weiteren Entwickelung zur höchsten Stufe der erreichbaren technischen oder künstlerischen Ausbildung.

* * *

In den obigen Zeilen ist ein Stück Völkergedanke (nach Bastian) analysirt und in seiner Ausbildung und Rückbildung vorgestellt worden. Es knüpfen sich aber an die verschiedenen hier beschriebenen localen Korwārtypen wahrscheinlich locale Vorstellungen, specielle religiöse Anschauungen, zu deren richtigem Verständniss der Weg jetzt ge-

bahnt ist. Auch andere Probleme sind vorhanden, deren Lösung jetzt hoffnungsvoll entgegengesehen wird. Denn ein neues Zeitalter ist für den niederländischen Theil Neu-Guinea's angebrochen, seitdem die gegenwärtige Colonialregierung sich entschlossen hat, dieses bloss nominelle Besitzthum unter ihre unmittelbare Verwaltung zu bringen. Dadurch werden nach und nach die Nebel sich aufklären, welche diese schöne Tropenwelt noch in ein räthselhaftes Dunkel hüllen. Möge die Wissenschaft diese Gelegenheit benutzen, bevor die europäische Cultur auch hier ihren nivellirenden, alles Ursprüngliche erstickenden Einfluss auszuüben beginnt.

Batavia, Juni 1898.

SUR LA MENSURATION DES ARMES

CHEZ

LES JAVANAIS

(AVEC UN DESSIN)

PAR

J. KNEBEL.

Assistant-résident de Magetan.

Une note intercalée dans l'étude sur les armes javanaises a fait savoir qu'il existe parmi les Javanais une tradition en ce qui concerne l'exacte longueur des armes. 1)

En insérant cette note, j'ai pris en quelque sorte l'engagement de raconter plus tard ce qu'on a recueilli à ce sujet dans plusieurs résidences de Java, peut-être sans bien avoir compris; il fallait donc chercher tout d'abord à comprendre et à obtenir des notions certaines sur l'essence de la tradition.

En écrivant l'étude qui suit, je viens remplir ma promesse: — puisse l'exécution ne pas en paraître trop restreinte en face du but que je m'étais tracé si large.

Pour mesurer la lame du *kris* 2) représentée par la figure I du dessin ci-joint, prenez un bout de ruban, un fil, une bande de papier ou de cuir.

Ce luxe de mots, bien plus à sa place dans un livre de cuisine, n'a d'autre but que d'indiquer que le Javanais sait fort bien se passer de ces choses, et que pour opérer la mensuration en question, il se contente de détacher, large

1) Voir pag. 240 de la revue appelée „Tijdschrift."

2) Prononcez: kriss.

comme un doigt, un ruban d'une feuille de cocotier de la longueur voulue.

Après s'être procuré, de cette façon, un instrument de mesure, il détachera le long de la nervure une moitié d'une jeune feuille de cocotier, soit vivante (*djanoer*), soit desséchée (*blarak*).

À cette feuille seront faits, en la pliant, autant de crans qu'il y a de parties à mesurer.

Ainsi, prenez donc un morceau de ruban ou ce que vous voudrez et mesurez la distance de la pointe du *kris* à l'extrémité postérieure de la *gondjû*. (A B).

Divisez cette longueur en trois parties égales, laissez-en une de côté, de sorte qu'il reste deux tiers de la longueur trouvée. (B C).

Posez maintenant ces deux tiers de façon qu'ils commencent à la pointe du *kris* et s'étendent le long de la médiane de la lame. (BD).

Au point d'arrêt du ruban sur la médiane, mesurez la largeur de la lame (EF) et reportez cette largeur sur la longueur de deux tiers, précédemment trouvée, autant de fois que cette longueur le permet. (Sur notre dessin, on obtiendra 9 parties et une fraction que l'on comptera pour une partie entière, ce qui en donnera 10).

Enlevez maintenant huit parties (bg), de façon qu'il en reste deux. Dans d'autres cas, le reste pourrait être de 1, 3, 4, 5, 6, 7 ou 8 parties.

Eh bien, c'est cet excédent (dg) qui constituera le critérium proprement dit:

1) pour le nom qui devra être attribué au *kris*;
2) pour la classe désignée pour porter ce *kris*;
3) pour le *watĕk* qui devra être reconnu au *kris*.

*
* *

Lorsque l'excédent est *d'une partie*, le *kris* recevra le nom

Fig: 1. *Fig: 2.*

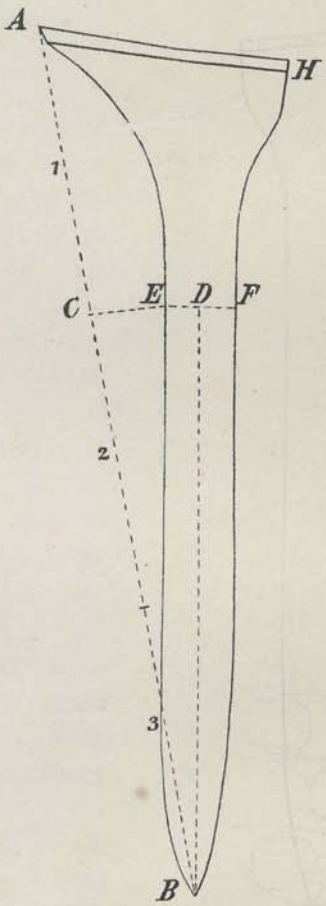

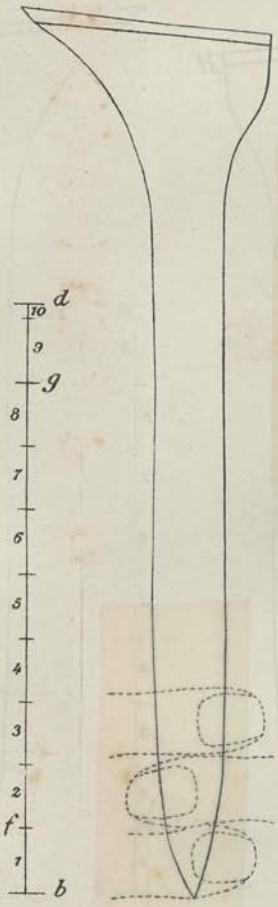

AH gondjå
AC = ⅓ *AB*
BD = *BC*
bd = *BD*
ef = *EF*
bg = 8 *ef*

de *nâgâ-rĕtnâ* ou aussi de *tjondrâ-rĕtnâ*, et il faudra le considérer comme la parure indiquée pour les princes, et possédant un très grand pouvoir mystique (*watĕk*) (1).

Porté en temps de guerre, il constitue une garantie de sauvegarde personnelle et un épouvantail pour les ennemis.

Si l'excédent se compose de *deux parties*, le *kris* s'appellera *soerâ-tjondrâ-rĕtnâ* ou aussi *nâgâ-rĕtnâ*; il possède un excellent *watĕk* et passe pour donner beaucoup de bonheur et de prospérité à quiconque le porte; en tant qu'objet de toilette pour des cultivateurs, marins et marchands, il procure l'occasion de réaliser un gain matériel — et comme compagnon de voyage, il se porte garant de la sécurité de son possesseur.

Lorsque la mensuration fait trouver un excédent de *trois parties*, le *kris* est nommé *djati koembâ-mâhâ-lâbâ* ou aussi *djati-koembâlâ-mâhâ-lâbâ*. Un *kris* de cette nature, porté par un serviteur, lui assure la confiance de son maître; ce serviteur peut compter sur de l'avancement, et s'il tombe dans des difficultés, sur une issue heureuse.

Lorsqu'il reste un excédent de *quatre parties*, on réserve à ce *kris* le nom de *ronggâ-djanoer* ou aussi, de *nâgâ-djanoer*, et on le considère comme ayant un mauvais *watĕk*.

Si des serviteurs portent un *kris* de ce genre, ils encourent des réprimandes répétées et peuvent être assurés de l'antipathie de leur maître.

Ce *kris* étant déposé dans une maison, y apporte le mal-

---

(1). Ce mot *watĕk* a été expliqué par le Wdb. (dictionnaire) de 1886 comme ayant la signification de „aard" = nature et d'autres synonymes. Mon Javanais m'assure que son „*watĕk*," employé pour les *kris*, est pris par ses compatriotes pour „*panggèndèng*" c'est-à-dire qu'il doit être rendu par le terme „force d'attraction." Qu'on me permette de le traduire par „force mystique," ou „influence".

heur, il en chasse les richesses — et le propriétaire, s'il est attaqué, ne peut guère en attendre de secours; au contraire, il sera blessé plus tôt que son adversaire.

Si l'excédent compte *cinq parties*, le *kris* s'appelle *ardjoenå-soerå-dipati*, et son *watĕk* est considéré comme bon; le possesseur de ce *kris* inspirera la terreur aux hommes.

Il parviendra à la considération et trouvera toujours ce dont il a besoin.

Il est convenable que ces *kris* soient portés par des notables.

Si, les huit parties étant laissées de côté, il en reste *six*, il y a lieu de donner au *kris* le nom de *bimå sawĕr* ou aussi de *bråmå-sawĕr*.

Le *watĕk* de ce *kris* doit être considéré comme extrêmement mauvais: sous son influence, le porteur est toujours prêt à en venir aux mains, sans y avoir le moindre avantage sur l'adversaire, et il se jette chaque fois dans des difficultés.

Celui qui porte un *kris* de ce genre devient emporté, âpre aux querelles et dissipateur.

Lorsque *sept parties* sont en excédent, le *kris* s'appelle *dĕstirå-mardijĕm* ou aussi *ratoe pinoendi*.

Une lame de cette longueur est considérée comme très bonne, et possédant une action mystique qui procure à celui qui le porte, s'il en est propriétaire, beaucoup d'avantages matériels et la bienveillance de ses concitoyens.

Lorsque *huit parties* se trouvent en excédent, on donne au *kris* le nom de *sadewå-binĕndon* ou aussi de *dèwå binĕndon* et on lui attribue une influence néfaste.

Celui qui le porte tombe dans la misère et apporte la maladie à femme et enfants.

Plus d'une fois il éprouvera des désagréments et s'il est marchand ou marin, des dommages ou des pertes dans toutes ses entreprises.

Et même lorsqu'il ne porte pas le *kris* sur lui, mais le conserve quelque part, il recevra à chaque voyage la visite des voleurs, de nuit ou en plein jour (*kĕrĕp kĕmalingan kĕsajabban*).

On ne saurait conseiller de porter un *kris* de ce genre.

*
* *

Il existe également une autre manière de mesurer les *kris*: c'est la mensuration avec le pouce, mais qu'on ne perde pas de vue que celui qui choisit un *kris* doit le mesurer avec son propre pouce.

La mensuration s'opère ainsi qu'il est indiqué figure II: on commence par poser le pouce à partir de la pointe du *kris* et on continue à mesurer de cette façon jusqu'à la *gondjă*.

Le nombre de pouces, nécessaire pour couvrir la longueur du *kris*, indiquera le *watĕk* qui doit être reconnu à la lame.

Si vous trouvez *neuf pouces*, le *kris* est désigné comme parure pouvant convenir aux fonctionnaires.

Une longueur de *dix pouces* est favorable à tous ceux qui gagnent leur vie dans le commerce, la navigation ou l'agriculture.

Une lame de *onze pouces* a la longueur voulue pour les personnes qui souhaitent rendre docile le coeur d'une femme. Lorsque, par exemple, un homme désire, à côté de sa première femme, en prendre une seconde (*majoeh*), il verra, à peine sera-t-il entré en possession d'un *kris* de cette dimension, que sa première femme, sans beaucoup de résistance, accède à son désir.

D'autre part, avec ce *kris*, il devient facile, pour un homme, de gagner le coeur des femmes, sans que son amour doive précisément avoir le mariage en vue.

Si une lame a *douze pouces*, vous êtes certain de la trouver d'ordinaire entre les mains de malfaiteurs.

À la lame de *treize pouces* on attribue le *watĕk* qui la fait ranger parmi les lames de 9 pouces.

Une longueur de *quatorze* pouces, fait reconnaître au *kris* le même *watĕk* que celle de 10 pouces — et, de la même façon, les lames de 15 pouces sont assimilées à celles de 12 pouces, les lames de 16 à celles de 9 pouces, celles de 17 à celles de 10, celles de 18 à celles de 12, celles de 19 à celles de 9: — mais en aucun cas, une lame de plus de 12 pouces ne peut être assimilée à celle de 11.

*
* *

Pour en revenir maintenant à ce qui a été dit plus haut, à savoir qu'on doit se servir, pour la mensuration des *kris* de son propre pouce, voici quel est le but de cette règle.

Un fonctionnaire désirant acheter un *kris*, doit en choisir un qui, mesuré au moyen de son propre pouce, contienne 9 pouces.

Les cultivateurs, marchands et navigateurs doivent rechercher un *kris* qui, mesuré avec leur propre pouce, contienne 10 pouces.

Lorsqu'un homme marié nourrit le désir de prendre une seconde femme (à côté de la première), il doit s'efforcer de se procurer un *kris*, qui, mesuré avec son propre pouce, contienne 11 pouces.

Un voleur sera bien obligé de se procurer un *kris*, ou, pendant ses opérations, d'en porter un sur lui qui, mesuré avec son propre pouce, contienne 12 pouces.

Et ainsi de suite pour tous les cas où quelqu'un désire choisir un *kris* qui soit en harmonie avec sa personne.

*
* *

Il arrive assez souvent que des hommes portent des *kris* qui, pour eux, ne sont pas „de mise", ce qui veut dire qu'ils portent des *kris* dont la longueur ne s'harmonise pas avec leur personnalité.

Ainsi, il peut arriver qu'on trouve sur un voleur ou sur un assassin un *kris* qui, à le mesurer, a la longueur convenable pour les *kris* de fonctionnaires; tandis qu'un *kris*, destiné à la parure d'un marchand, est porté par un fonctionnaire; ou qu'un autre, tout désigné pour celui qui cherche femme, est porté par quelqu'un qui ne songe nullement à se marier.

Ordinairement, l'erreur commise ainsi accroît à l'occasion le chagrin et la souffrance éprouvés (par le porteur d'un de ces *kris*) lorsqu'il se trouve dans l'embarras ou en danger.

Voici, par exemple, un fonctionnaire qui porte un *kris* lequel, mesuré par lui avec son pouce, contient 10 pouces, longueur convenable pour „la mise" des marchands; —qu'il arrive à ce fonctionnaire d'être attaqué par des bestiaux ou d'être menacé par quelque autre danger imprévu, il oubliera complètement qu'il porte un *kris* à la ceinture, de sorte qu'au moment critique, il n'aura pas même l'inspiration de le tirer pour détourner le danger.

Le cas peut se présenter aussi qu'un fonctionnaire possédant un *kris* qui a été mesuré d'une façon absolument erronée (de sorte que la mensuration opérée d'une façon exacte prouve que le *kris* convient à la mise d'une autre classe d'hommes) soit subitement menacé d'un danger; malgré tous ses efforts pour tirer le *kris* du fourreau, il n'y parviendra pas, tout simplement parce que le *kris* ne bouge pas et ne veut pas sortir.

Lors donc qu'il arrive à quelqu'un, armé d'un *kris poesaka*, d'oublier au milieu du danger qu'il porte ce *kris* sur lui et que finalement il périt misérablement — alors les gens qui ont été témoins de la chose, de s'écrier:

quelle pitoyable affaire tout de même est arrivée à ce (*Soetâ*) (1).

Lorsque, armé et bien armé, il rencontre un tigre, il oublie tout-à-fait son *kris*, qui reste tranquillement au fourreau — preuve certaine que le *kris* qu'il portait n'avait pas la mesure convenable pour lui.

La mensuration avec le ruban ou le pouce ne s'applique qu'aux *kris*.

En ce qui concerne la mensuration des sabres, piques ou lances, il n'existe pas de règle fixe, il n'existe aucune norme qui permette de décider, au moment où l'on fait son choix, si une de ces armes est bonne ou mauvaise.

Pour décider la chose, il faut coucher sur l'arme. Doit-on, ou non, faire l'acquisition d'une de ces armes, c'est une question qu'on aura certainement à se poser; mais la réponse ne peut être fournie que par un rêve.

Et ce rêve ne manquera pas, si on s'en préoccupe sérieusement.

Qu'on mette, dans ce but, l'arme sous son oreiller; si l'arme est mauvaise, on sera hanté d'un rêve lugubre; si elle est bonne, le rêve sera agréable.

Ainsi, par exemple, vous verrez apparaitre en rêve un vieux bonhomme qui vous demandera de le prendre comme *panakawan* à votre service. C'est bon signe.

Soyez-en convaincu: la consultation d'un rêve est aussi décisive et la réponse aussi digne de créance pour le choix d'une pique ou d'un sabre que la mensuration au pouce ou au ruban pour le choix d'un *kris*.

MAGETAN, Octobre 1897.

(1.) — Ce n'est pas arbitrairement que ce terme de „*Soetâ*" est employé ici. Il a la même signification que A, ou X, un tel. Là où nous disons (M.) A et B, le Javanais se sert des expressions suivantes: Si Soetâ karo si Nâjâ, ou Si Gati karo si Niti, ou Si Dadap karo si Waroe.

APERÇU

DES

TRAVAUX DE LA SOCIÉTÉ

PENDANT

L'AN 1897.

Jusqu'à présent, on trouvait, à la fin des procès-verbaux (Notulen) de chaque année, une liste des acquisitions et des publications de la Société. Cependant, dans le courant de l'année 1897, la Direction se décida de donner, au lieu de cette liste, un aperçu détaillé du contenu principal de ces procès-verbaux, et de publier cet aperçu en langue française dans la Revue, appelée „Tijdschrift" de la Société.

La Direction fut amenée à prendre cette décision par égard pour le monde savant à l'Étranger, d'ordinaire peu au courant de la langue hollandaise, mais désireux de connaître les travaux scientifiques de la Société. Dans cette même intention la Direction a résolu de publier les articles de sa Revue dans une ou plusieurs des langues accessibles à tous les savants du monde. — À partir de l'an 1898 tous les articles, offerts en langue hollandaise, seront traduits par les soins de la Rédaction à moins que les auteurs ne s'y opposent.

Antiquités. — Depuis plusieurs années la Direction s'occupe des mesures à prendre pour assurer la conservation du temple de Mendoet, un des plus beaux monuments hindous de l'île de Java. La partie supérieure de ce temple est en danger de s'écrouler et, par suite, de détruire complètement les trois magnifiques statues qui se trouvent à l'intérieur.

En 1896, sur l'initiative de la Direction, le Gouvernement des Indes Néerlandaises accorda une somme de 8.600 florins *) pour la restauration du temple. En outre, l'ingénieur M. Kersjes fut chargé de lever le plan du temple de Mendoet; ce travail se termina dans le courant de l'an 1897; et sur la demande de la Direction l'auteur y ajouta gracieusement une description technique de ce même monument.

Le Gouvernement chargea également M. Den Hamer de faire une description du temple mentionné ci-dessus, au point de vue de l'architecture hindoue, et la Direction espère pouvoir donner, dans un temps rapproché, les deux descriptions accompagnées des plans et de nombreuses figures.

A la suite d'une nouvelle expertise sur l'état actuel du temple de Mendoet, il a été reconnu que la somme primitivement accordée était insuffisante pour une restauration complète, et seulement lorsque le poids de la cime sera enlevé il sera possible de juger de quelle manière cette restauration devra avoir lieu.

Actuellement, l'enlèvement de la partie supérieure est déjà entamée. On à d'abord garanti les statues de l'intérieur du temple de tout accident qui pourrait se produire, de sorte que, quoi qu'il advienne, ces magnifiques statues seront préservées de la destruction . . . . à moins qu'une éruption volcanique ou autre désastre ne vienne mettre à néant tout le projet de restauration.

Pendant le cours de ses recherches, M. Den Hamer fit l'importante découverte que ce temple n'était pas le seul en cet endroit; il y avait eu, tout près un second temple de plus petite circonférence. Déjà, à la suite de fouilles superficielles on mit à jour une jolie statue de Bouddah, d'un mètre de hauteur et de structure semblable à celle des statues du temple voisin de Boro-boedoer; de plus, M. Den Hamer trouva une couple de petites statuettes, deux „banaspati", des débris de pilastres, des pierres sculptées

*) Un florin = environ deux francs.

et autres fragments divers, de sorte qu'il est permis de supposer que des fouilles sérieuses amèneront d'importantes découvertes.

La Direction a déjà fait des démarches pour obtenir la libre disposition du terrain sur lequel ces recherches devront être entreprises et pour autant que le permettront les ressources pécuniaires de la Société, la Direction n'épargnera rien pour tirer parti de la découverte de M. Den Hamer.

Grâce à la coopération gracieuse de M. Van Aalst, membre de la Société, la Direction a pu donner, en supplément aux procès-verbaux, une notice sur les bas-reliefs du Boroboedoer, qui se sont conservés soit entièrement soit en partie, et n'ont été dessinés que d'une façon imparfaite par M. Wilsen, dans l'ouvrage bien connu du docteur C. Leemans: „Boro-boudour dans l'île de Java" (Leyde, E. J. Brill).

M. H. E. Steinmetz, membre de la Société, a fait paraître dans la Revue (vol. XL,) une description archéologique de Bandawasa (Résidence de Besoeki, Java). Dans le même volume furent insérés les travaux suivants: „Notices sur les antiquités de Gending (Résidence de Probolinggo, Java)" du sociétaire M. Ch. E. Bodemeyer; et „Watu Reruměran ne empung" ou le „Siége en pierre des Empungs dans le Minahassa" (Résidence de Menado, Célébès), par le membre honoraire M. le Dr. J. G. F. Riedel.

Les acquisitions archéologiques se bornèrent à deux statuettes détériorées, en métal, et quelques bagues en or, des pendeloques et autres byoux ne méritant pas d'être signalés particulièrement.

Linguistique. La collection de vocabulaires des langues et des dialectes de l'archipel, fournie sur l'initiative de feu M. K. F. Holle par les fonctionnaires, missionnaires et instituteurs, et qui se trouve en dépôt chez la Société, a été augmentée dans le courant de l'année 1897 de plusieurs vocabulaires de langues et de dialectes parlés dans les Ré-

sidences de Menado et de Timor, dans le sud-ouest de l'île de Célébès et dans l'île de Banda.

La collection des manuscrits s'est enrichie d'un manuscrit de l'epopée appelée Brata-yoeda, de quatre manuscrits batak et d'un manuscrit malais.

Les traités linguistiques suivants furent insérés dans la Revue:

le Dr. N. Adriani: „Sur les infixes dans le bareë *) et quelques langues s'y rapportant" (vol. XXXIX); J. C. Van Eerde: „Poésie de Minangkabau" au centre de l'île de Sumatra, (même vol.); le Dr. H. J. E. Tendeloo: Faits et chiffres du Sadjarah Mĕlaju", se rapportant à quelques points principaux discutés de la grammaire malaise (même vol.).

Ensuite fut insérée dans la publication des „Études Spéciales" dite „Verhandelingen" (vol. XLIX), une étude de M. A. H. J. G. Walbeehm, intitulée: „Le dialecte de Japara" (Résidence de l'île de Java).

Ethnologie. — Au commencement de l'année 1897, la Direction éprouva une grande déception à la suite de la demande de restitution d'objets précieux faisant partie du butin de guerre pris sur le prince de Selaparang (Lombok), et qui avaient été confiés à la Société par le Gouvernement. Heureusement, il y a lieu de croire que la Direction aura de nouveau l'occasion d'exposer dans son musée ces magnifiques pièces d'art indigène.

Sur la demande de la Société, le Gouverneur d'Atjeh a été prié d'envoyer à Batavia les objets ethnographiques capturés à l'occasion d'expéditions militaires en ces contrées, afin que la Direction puisse en choisir ceux qui manquent à sa collection. Par suite de cette décision, il y a lieu d'espérer que la collection ethnographique s'enrichira d'importantes acquisitions.

Sollicitée par le „Comité des Indes" résidant à Batavia

*) Groupe de dialectes parlés par les tribus Alfoures de la côte méridionale du golfe de Tomini (île de Célébès).

de la „Société pour l'encouragement des recherches scientifiques aux Indes Néerlandaises," à Amsterdam, la Direction a demandé et obtenu du Gouvernement qu'il lui soit confié un exemplaire, accompagné du signalement anthropométrique, de toutes les photographies d'indigènes qui seront faites par le service anthropométrique. De cette façon, on arrivera à obtenir une collection qui facilitera l'étude des diverses races de l'archipel des Indes-Néerlandaises au point de vue physique.

Sans compter les différents objets achetés sur place ou provenant de dons, la collection ethnographique s'est augmentée d'un joug musical, appelé „rengkong", en usage chez la population de Tjandjoer (Résidence des Préanger, Java), servant à promener quelques gerbes de riz en pompe pendant la récolte. Les porteurs exécutent des pas de danse en secouant le joug, qui produit alors des sons sonores. On dit qu'anciennement la population avait l'habitude d'apporter la dîme du village au moyen du rengkong. De nos jours on n'y voit qu'un simple amusement. Les porteurs de rengkong sont coiffés d'une façon particulière, et se font accompagner d'un chanteur ainsi que d'un orchestre composé de quelque joueurs de flûtes de pan, de flageolet et d'un tube en bambou, d'où l'on tire des sons d'orgue. Tous ces appareils ensemble forment la collection, offerte par M. G. Th. Stibbe, membre de la Société.

M Alfred Maass de Berlin, après un séjour aux îles Mentawei a offert à la Société une jolie collection ethnographique recueillie chez ces insulaires, en promettant d'envoyer plus tard une description détaillée de cette collection, qui sera inserée dans une de nos publications.

L'attention de la Direction ayant été amenée sur un gong (espèce de cymbale) magique en or, qui serait en possession d'un Pangéran de Kinali (Résidence de Benkoelen, Sumatra), et dont il est question dans la „Tijdschrift van N. I." Nouv. Série, 2° année, 2e vol., p. 301, le Président s'est adressé à M. le Résident de Benkoelen, qui a bien

voulu lui procurer les renseignements suivants: Il y a longtemps, un habitant de l'ancien district Limau s'étant mis à pêcher, entendit tout à coup le son d'un gong sortir de la rivière. Curieux de savoir ce que c'était, il entra entièrement dans l'eau et découvrit au fond une grande ouverture, donnant sur un passage souterrain, qui conduisait à l'intérieur d'une montagne. En entrant, il aperçut tout au loin une bande joyeuse, faisant de la musique. Lorsqu'il voulut s'en approcher, tout le monde s'enfuit en laissant deux gongs en or, un grand et un petit. Il s'en empara et à cause de leurs poids considérable, et les porta l'un après l'autre, d'abord le plus lourd, qu'il déposa sur le sommet de la montagne et ensuite le plus léger. Mais en arrivant pour la seconde fois, le premier gong avait disparu, et il se rendit chez lui avec le petit gong, qui arrivé à sa demeure avait changé en un gong de fer, ne rendant aucun son. L'instrument étant devenu inutile, il le plaça sens dessus dessous au milieu du village, pour servir de bassin d'eau aux gens qui venaient y aiguiser leurs couteaux.

Quelque temps après un certain Pangéran Poeloen monta sur la montagne; pris par le sommeil, il rêva qu'un gong en or avait été trouvé dans le district de Limau. Il s'y rendit afin d'ouvrir une enquête. On lui présenta l'instrument en question et il voulut l'acheter. Cependant, le gong étant en metal grossier et ne rendant aucun son, le propriétaire déclina l'argent qui lui fut présenté; mais plus tard il se décida à accepter en échange une paire de bracelets en or.

A peine arrivé à Kenali, le Pangéran s'aperçut à son grand étonnement que le fer avait de nouveau changé en or et que le gong produisait des sons harmonieux.

Dès ce temps là l'instrument est resté en possession des descendants du Pangéran, et quoique aucune force magique ne lui soit attribuée, il est considéré par la population avec le plus grand respect. Le gong est soigneusement gardé et battu seulement à l'occasion de la visite officielle du Résident et aux jours de fête.

Il ressemble à la moyenne des gongs javanais; son poids est cependant inconnu, par ce qu'il ne se trouve pas de balance à Kenali. De temps en temps on en prend un peu de limaille pour en faire des parures d'or.

Dans la Revue furent publiés les traités ethnologiques suivants: H. E. D. Engelhard: „Notices concernant les Dayak Kindjin, sur les territoires de Baloengan", (vol. XXXIX); Ko Mo-an„ La grotte des nids d'oiseaux „Rongkob," à Djokjakarta, Java; (même vol.); J. P. J. Barth: „Les régions de la partie supérieure du Pinoh (Bornéo occidental) dans le même vol.; S. Cohen: „Notice sur le serment chez les Javanais" (vol. XL); M. J. L. D. Van der Roest: „Détails sur la vie de la population de Windessi (Nouvelle Guinée hollandaise)" dans le même vol.; le Dr. C. Snouck Hurgronje, membre de la Direction: „Étude sur la prescription dans le droit musulman" (vol. XXXIX).

Histoire.— Les ouvrages historiques suivants furent publiés séparément: P. J. F. Louw: „La Guerre de Java (1825 — 1830), IIe. volume. — le Dr. J. A. van der Chijs: „Nederlandsch-Indisch Plakaatboek" ou Recueil d'ordonnances des Indes Néerlandaises, vol. XVI; cet ouvrage, qui est terminé sauf le registre systématique, embrasse la période 1602—1811. Les ordonnances faites pendant l'occupation anglaise (1811—1816) ont été publiées en partie; mais ce recueil, étant extrémement rare, M. Van der Chijs, se rendant ou désir de ses collègues, a promis de s'occuper sérieusement de la question, si une réédition revue et augmentée serait possible. Il s'agit d'abord d'en trouver un exemplaire complet.

Dagh-Register gehouden int Casteel Batavia (Journal du Château de Batavia) année 1668 — 69; le Journal des années 1624 à 1629 a paru en Hollande, par les soins de M. le Dr. J. E. Heeres, actuellement professeur à l'École spéciale pour le service colonial à Delft.

M. Delprat, Ingenieur en Chef, membre de la Société, ayant trouvé près du caravansérail d'Anjer-lor, Résidence

de Bantam, Java, un stèle funéraire, provenant d'un monument, détruit par l'éruption du volcan de Krakatoa, M. le Résident de Bantam a eu l'obligeance d'envoyer une copie de l'inscription à la Direction. Elle est rédigée en latin et consacrée à la mémoire de l'Honorable Charles Cathcart, membre du Parlement Brittanique, chargé d'une mission officielle aux Indes Orientales et décédé en ces parages l'an 1788, le 10 du mois de Juin, agé de 29 ans. L'inscription entière se trouve p. 106 du Compte-rendu des séances de la Direction de l'an 1897.

La Direction a également pris connaissance d'une inscription, gravée au moyen d'un diamant, dans un carreau de vitre de la maison, actuellement occupée par le bureau de la Borneo Company Ld. à Batavia, du contenu suivant:

Geo: Cunningham
May 4th. 1798,
was Robbed of the
Orion of Boston.

Le sens de cette inscription reste obscur.

Au commencement de l'année des commissions spéciales ont été chargées de dresser des rapports sur l'état des collections et sur les acquisitions de la Société pendant l'an 1896.

Ces rapports nous informent que les acquisitions d'antiquités ne s'élèvent pas au delà de 37 objets. Le Musée ethnographique s'est augmenté de 147 numéros, dont les plus importants sont une collection de hampatong's ou pieux sculptés le plus souvent en forme humaine, du Borneo Occidental.

La collection numismatique s'est enrichie de 500 numéros, obtenus pour la plupart par voie d'échange.

Le nombre des signatures dans le régistre des visiteurs, se trouvant à l'entrée du Musée s'est élevé pendant l'an 1896 à 8000 environ.

La bibliothèque s'est augmentée de 390 livres, un peu

moins que l'année précédente. 102 personnes ont prêté 1038 volumes, représentant 742 livres; tous ces chiffres montrent une légère augmentation, comparés à ceux de l'an 1895. La section des manuscrits a été enrichie de plusieurs textes javanais, malais, chinois et balinais, sur feuilles de palmier ou sur cuivre et de la copie d'une inscription hindoue prise par M. J. Van Aalst.

La Direction s'étant décidée de prendre l'initiative pour quelques lectures publiques sur des sujets scientifiques, elle a prié M. le prof. A. Bastian, Directeur du Musée Ethnographique de Berlin, se trouvant actuellement à Batavia, de bien vouloir en ouvrir la série. M. Bastian, se rendant gracieusement à cette invitation, a rempli une séance au mois de Décembre 1897 d'un aperçu de la tâche qui incombe à l'ethnologie (Die Aufgaben der Ethnologie). Ce discours vient d'être inséré dans le vol. XL de la Revue, publicé par les soins de la Société.

Dans le but de faciliter l'emploi de notre Bibliothèque, la Direction a décidé comme mesure provisoire, que la salle de lecture sera ouverte au public tous les jours hormis les Dimanches et les jours de fête entre 6 et 8 h. du soir; et que la salle sera éclairée à la lumière électrique.

M. J. W. Yzerman, ingenieur en chef du Gouvernement Colonial en retraite a été nommé membre honoraire en reconnaissance des services importants qu'il a rendus aux recherches scientifiques poursuivies par notre Société. Egalement M. le Dr. A. W. Nieuwenhuis, qui vient de traverser l'île de Borneo de l'Ouest à l'Est.

Au sein de la Direction les changements suivants se sont produits; M. M. Van den Berg, Louw et Bosboom ont demandé leur démission, tandis que M. le Dr. Serrurier a été nommé membre. Au début de l'an 1897 la Direction se composait de M. G. A. Scherer, Président, M. le dr. J. A. van der Chijs, Vice-président, Thésaurier, Bibliothécaire,

Conservateur des collections ethnographique et numismatique et Rédacteur de la série des „Études spéciales", dite Verhandelingen, M. le dr. J. L. A. Brandes, Conservateur des manuscrits (en congé en Europe), M. le dr. C. Snouck Hurgronje, M. A. G. Vorderman, M. H. M. la Chapelle, M. le dr. J. H. Abendanon, Rédacteur de le Revue, dit „Tijdschrift", M. le dr. L. Serrurier et M. B. Hoetink, Secrétaire, Rédacteur de la Revue et Conservateur de la collection archéologique.

IETS AANGAANDE DEN DOOD

VAN

FRANÇOIS TACK TE KARTASOERA,

DOOR

Dr. F. DE HAAN.

De nagedachtenis van een verdienstelijk man te zuiveren van boosaardig aangewreven smetten blijft steeds eene aangename taak. Hiervan overtuigd, heeft De Jonge (Opkomst, deel VII, p. LXXXII, noot 1) eene lans gebroken voor François Tack, ten einde hem te beschermen tegen de insinuatie van Valentijn (deel IV, bl. 112), alsof zijn dood vooral zou zijn veroorzaakt door den wrok, dien de Soesoehoenan tegen hem had opgevat wegens het schenden van de oude kroon van Madjapahit. Daar het hier èn den naam van Tack èn de waarde van Valentijn als geschiedschrijver geldt, zal het niet ondienstig wezen mede te deelen, wat in eene Secreete Resolutie der Indische Regeering dienaangaande voorkomt. Men leest namelijk in de S. Res. van 14 Dec. 1733 naar aanleiding van kwesties met den vorst van Gowa een adres van Adriaan Valckenier, waarin ter loops wordt gezegd, dat de moord van Tack het gevolg was geweest van „een gesette wrok, over dat Zijn E: soude geligt hebben de groote steen uijt den Javasen rijkskroon". Vermoedelijk had Valckenier dit uit Valentijn; men mag zulks dááruit opmaken, dat Valckenier nooit buiten Batavia gediend heeft en „bijna nergens in gestudeert had als in de beschrijving van Valentijn en het leeven van Richard Cromwell", zooals van hem wordt gezegd in den „Droom"

betreffende den Chineeschen opstand (1). Nu wordt echter het adres van Valckenier bestreden in een tegen-adres van Josua van Arrewijne, geïnsereerd in de Secreete Resolutie van 29 Dec. 1733; en hierin leest men aangaande Tacks dood: „een zake waarlijk die den ondergetekende al voor 30 jaren zoo uijt 's Comps papieren als 't verhaal van diverse geloofwaardige Europeesen en Inlanders is bekend geweest, niet om het verlies van den steen (die al een geruijmen tijd bevoren in den oorlog tot Kadirie was absent geraekt) ontstaan te zijn, maar om dat den Heer Tack door onkunde off met opset de beleeftheijt (*sic*) hadde gehad dien kroon (hem ter beschouwing door den Keijzer aangeboden) op zijn hooft te zetten voor het ooge van alle de rijxstanden, waar door den Keijser sig geledeert en dervolge gehoont agten, dat van die uure aff aan met zijn hoffgrooten besloot, den heer Tak op een verradersche wijze van het leven te doen beroven op dat men niet meer soude seggen, dat nevens den Keijser nog een perzoon tot Cesar van Java gekroont geworden was".

Mij dunkt, dat in dit citaat het woord „beleeftheijt" alleen te verklaren is door „zijn hooft" op te vatten als dat des Soesoehoenans; wil men, tegen de origineele Resolutie in, „onbeleeftheijt" lesen, dan kan, in verband met het slot der aanhaling, het hoofd van Tack zelf worden verstaan.

Aangezien Josua van Arrewijne van 1718 tot 1722 opperhoofd te Kartasoera is geweest, kan hij bovenstaande mededeeling uit den mond van de vertrouwbaarste getuigen hebben vernomen.

Ten slotte zullen wij een rapportje aangaande Tacks dood laten volgen, dat toevallig in een' bundel Bijlagen tot de Resoluties van 1686 is bewaard gebleven.

---

(1) 1e druk, pag. 134. Deze „Droom" moet, zooals uit verschillende omstandigheden blijkt, opgesteld zijn door Nicolaas van Berendregt, die in 1740 Raad van Indië was, dus Valckenier van zeer nabij kende.

DECLARATIE VAN PIETER PENET VREIJBORGER.

Voor eerst als de heer Tack op Cartasoera quam en na de gompangh marseerde, hij Pieter Penet gevolght is.

Ten twee voor uijt gegaen tot achter den dalm en daer 10 a 11 Uropianen doot gevonden waer op na de E. heer Tack toe ginck en waerschoude, waer op de heer Tacq riep: rechtsom keerie en marseer op.

Ten derden ick weer voor uijt gaende wier geroepen van een Javaan: Pieter Penet daar leijt Capt. luijt. Grevingh doot, waerop ick weder heen ginck en waerschoude de heer Tack wederom, waer op de heer Tack antwoorde: „Monsr wij sijn verkocht; van der Meer, marseer op", en soo komende tot op de passeebaen, als doen van Vliet en Egel gecommandeert om de pagger te gaan bewaeren, maar vermits een man quam waerschouwen dat de vijant achter de olifants pagger vergaerde, waer op de heer Tack riep: „roep van Vliet en Eijgel en laetse daer op aen marseeren" en ick daer op heen ginck om te roepen en daer gekomen sijnde marcheerde daer na toe en begonde te schieten, waar op de vijant uijt viel, en Eijgel terstont retireerde en recht geseijt als schelm ginck loopen en liet de heer Tack soo bloot staen die doen de storm most afwacht en oock als een eerlijck heer al vechtende gestorven is.

PIERRE PINET.

RÉSUMÉ.

Dans ses rapports avec la cour de Kartasoera — ancienne résidence des Sultans de Mataram, remplacée plus tard par Soerakarta — la Compagnie des Indes Orientales s'est toujours efforcée d'écarter les influences étrangères, qui pourraient causer des troubles et menacer la paix. Ainsi un certain Balinais, appelé Soerapati, se trouvant dans cette capitale avec ses partisans, un Commissaire spécial, M.

François Tack fut envoyé de Batavia, pour tâcher de s'emparer de ce personnage dangereux.

Sur ces entrefaites M. Tack fut attiré dans un piège et mis à mort avec plusieurs officiers et soldats hollandais en 1686.

L'historien Valentijn attribue cet assassinat au ressentiment du Sultan, qui soupçonna M. Tack d'avoir détourné la grande pierre de l'ancienne couronne de Madjapahit. Cependant M. le dr. de Haan a trouvé dans les archives une communication faite par un certain Van Arrewijne en 1733 et reposant sur plusieurs témoignages verbaux et documentaires, que la grande pierre dont il est question avait disparu longtemps avant la mission de M. Tack; mais que celui-ci avait eu la „politesse" (on dirait la mauvaise plaisanterie) de placer sur sa tête la couronne que le Sultan lui avait donnée pour regarder, en présence des hauts dignitaires. Le Sultan aurait alors décidé la mort de M. Tack, parceque nul autre que lui-même devait être couronné comme Empereur de Java.

RÉD.

ÉTUDE SUR LA LITTÉRATURE

DES

TO RADJA

PAR LE

Dr. N. ADRIANI.

Délégué de la société biblique néerlandaise au Célèbès-Centre.

Les *To Radja* dont la littérature fait l'objet de la présente étude, sont en majeure partie des tribus du centre de l'île de Célèbès parlant la langue *barée*.

Ils habitent la côte méridionale de la baie de Tomini, depuis Tandj. Popali jusqu'à Tandj. Api; les régions septentrionales, occidentales et orientales du lac de Posso, qui font partie de la résidence de Menado, enfin la partie méridionale de cette résidence qui s'étend jusqu'au golfe de Boné (1). Pour être tout à fait exact, nous ne devrons pas ranger parmi les *To Radja* les *Parigi* et les *Sigi*, car ils ont embrassé l'islamisme, mais, en ce qui concerne la langue, les moeurs et la tournure d'esprit, ils diffèrent si peu des tribus de langue *barée* qu'on peut les assimiler, au point de vue ethnologique à celles-ci.

Le territoire de langue *parigi* s'étend le long de la côte occidentale de la baie de Tomini, entre 55' et 40' latitude sud; Dolago au sud et Toboli au nord sont déjà en dehors

(1) Le territoire de la langue *barée* est indiqué sur la carte qui accompagne le rapport d'un voyage fait par M. Alb. C. Kruijt en 1897, du golfe de Boné à la baie de Tomini. Ce rapport sera publié dans le courant de l'année dans les „Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendelinggenootschap".

de ce territoire. De là, celui-ci s'étend vers l'ouest jusqu' aux deux tiers de la distance qui sépare la baie de Tomini de la côte orientale de la baie de Palos. Sur la carte linguistique de Célèbès (Batavia 1894), on a donc donné des limites trop étendues à ce territoire.

Enfin, en ce qui concerne la langue *sigi*, elle a pour domaine un territoire peu considérable, le tiers de la vallée de Palos, au centre même de cette vallée, sur la rive droite de la rivière.

Nous étudierons d'abord la littérature en prose des tribus en question, la poésie n'étant pas généralement la même pour toutes ces peuplades; chaque région a ses chants et ses poésies propres, lesquelles la plupart du temps, sont inconnues dans les régions voisines. Seuls les ballades destinées à être chantées dans les grandes fêtes ont une notoriété plus générale.

La littérature en prose se compose entièrement de contes, et a été recueillie de la bouche du peuple par M. Alb. C. Kruijt, missionnaire à Posso, par ses trois missionnaires adjoints originaires du Minahassa et par moi-même.

Parmi les gens de langue *barée* que nous avons entendus, il y avait autant d'hommes que de femmes qui eussent la patience et l'intelligence nécessaires pour dire leur récit de manière à permettre de le noter sur le papier; parmi les *Parigi* et les *Sigi*, les femmes seules étaient dan ce cas. Dans ces narrations, maintes choses me sont restées obscures; de sorte que je ne puis pas encore donner une édition textuelle satisfaisante avec traduction et notes; je le puis d'autant moins qu'il ne m'est pas permis d'établir de rédaction définitive avant d'avoir entendu le même récit de la bouche de trois ou quatre narrateurs différents. Quant au récit lui-même, son étendue ou sa brièveté dépend entièrement de la disposition d'esprit du conteur: est-il en train, se trouve-t-il en face d'un auditoire nombreux et attentif, il insiste sur les détails, il entre dans les particularités,

il cherche à conserver son succès jusqu'au bout, même à l'augmenter; il s'efforce de se tirer avec honneur des épisodes graveleux, et, parfois, il ne peut s'empêcher d'en rire lui-même.

Est-il moins en train, il racontera brièvement le fond de l'histoire et ajoutera: *poesamo* ou *kapoeranja* „c'est fini"! La plupart parlent si rapidement qu'on ne peut pas les suivre la plume à la main; si vous leur demandez d'aller plus doucement, ils s'embrouillent et expédient le récit.

Une fois que l'on connaît soi-même quelques-uns de ces contes, le mieux est d'aller les répéter en public; et vous pouvez être sûr que parmi vos auditeurs il s'en trouvera pour compléter ce qui manque à votre récit ou redresser ce qui contredit la tradition courante.

M. Kruijt a déjà expliqué dans les Mededeelingen van wege het Nederl. Zendelinggenootschap (volume XXXIX 1895, page 142) que ce n'est guère qu'à l'époque de la récolte du riz, c'est-à-dire en moyenne pendant les mois d'août à octobre qu'on récite les contes. Généralement on se tient à cette règle. Dire les contes en dehors de cette période est considéré comme une violation qui peut faire manquer la récolte, d'ordinaire déjà si maigre. Dans ces contes (1), les ancêtres demeurent vivants en tant qu'esprits et ils ne veulent pas qu'on prenne des libertés avec leur histoire; les contes constituent dans une certaine mesure, une tradition sacrée, à laquelle à été assignée une époque qui est celle de la récolte du riz. C'est à ce moment de l'année plus qu'à tout autre qu'on rendra hommage aux ancêtres, soit en leur faisant des offrandes, soit en chantant leurs actions. Bêtes et choses figurent dans ces contes, animées tout comme les hommes; phénomène bien connu en animisme.

Naturellement, dans le nombre des contes, il en est qui ont été importés ou qui sont beaucoup moins anciens; ils ne peuvent plus figurer parmi les contes des ancêtres. Aussi

(1) On les désigne par le terme *lolita nto tüa* contes des ancêtres.

ne les dit-on pas pendant la période consacrée. Mais les *Parigi* et *Sigi* qui ont passé à l'islamisme ne connaissent pas ces périodes.

En dehors de la valeur intrinsèque, les contes des *To Radja* présentent de l'intérêt au point de vue de leur analogie avec les contes d'autres peuples indonésiens. Ceux des Javanais, des Malais, des peuples du Minahassa, des îles Sangir, du pays Batak, d'Atjeh, des Lampongs, fournissent abondante matière à comparaison. De même les contes qui circulent parmi les gens de Galéla (île de Halmaheira) qui sont en majeure partie importés du dehors, et que nous connaisons par l'étude de M. M. J. van Baarda, présentent de nombreux points de ressemblance et méritent sous ce rapport de figurer parmi les documents à étudier.

Au point de vue du sujet, on peut diviser les contes en histoires de bêtes où l'homme ne joue qu'un rôle accessoire et en histoires dont le rôle principal est tenu par des hommes et les rôles accessoires par les bêtes. On peut encore distinguer, comme troisième genre, une série de contes grivois qui rappellent beaucoup les „Kamperstukjes" de la Hollande.

I. HISTOIRES DE BÊTES.

Le rôle principal dan les contes des indigênes de langue *barée* est tenu par le demi-singe appelé *nggasi* ou *tangkasi* que nous appelons chez nous tarsier (spookdier, Tarsius fuscomanus). Dans le Minahassa, on l'appelle également *tangkasi* (1), et au Sangir *tenggahĕ*. Néanmoins dans ces pays, pas plus que chez les *Parigi* et les *Sigi*, le *nggasi* ne figure dans les histoires de bêtes. Le professeur Kern cite dans sa „Fidji-taal" (langue de Fidji), p. 54, note 1, un passage (p. 70) de Hazlewood, „Fidji-grammatica" où figure dans le récit une fourmi appelée *ra ngkasi*. Dans le Dajak Ngadjoe, la bête s'appelle *ingkir*.

(1) C'est à tort que Graafland l'appelle écureuil (Le Minahassa, II, 73).

Le Dr. S. Müller raconte dans ses „Reizen en Onderzoekingen in den Indischen Archipel" (Voyages et recherches dans l'archipel indien) I, p. 214, que les Dajak ont de cette bête une peur superstitieuse, peur qu'il attribue à ses yeux, lesquels sont extrêmement grands. Pour la même raison, le prosimien (Stenops tardigradus) joue un rôle dans leur superstition (Ibid. p. 248).

C'est ainsi que les *To Radja* racontent encore des choses étranges au sujet des marsupiaux (*kuse*) aux grands yeux (Phalangista ursina). Ils regardent la poche de la bête comme le sein maternel, ce qui se comprend si on réfléchit qu'ils y ont parfois trouvé des petits à demi formés. Le mâle dit-on, s'asseoit en face de la femelle et, de ses grands yeux la regarde fixement, ce qui fait que les yeux de celle-ci se mettent à pleurer. Une larme vient-elle à tomber dans la poche, sur les mamelles qui y sont cachées, la femelle devient enceinte. Aussi dit-on à un jeune homme et une jeune fille qui restent toujours là à se chercher des yeux: Qu'est-ce que vous avez donc à vous regarder comme deux marsupiaux? allusion assez peu voilée à ce qu'on pense de leur liaison.

Chez les *Parigi* et les *Sigi* c'est le singe, le babouin ou pavian noir, presque sans queue, de Célébès (Papio niger), la seule espèce de singe du centre de cette île, qui forme le pendant du *kantjil* des Javanais, et du *pĕlandoek* (1)

(1) Ce nom s'applique à des bêtes différentes suivant les différents pays. Le kangourou des îles Aroe (Macropus Brunii) s'appelle chez les indigènes *pelandoe*; dans le *barée* et les langues soeurs du centre de Célébès *palandoe* est le nom d'un oiseau plongeur à plumage noir, le cou long avec des plumes noir et bleu foncé entremêlées, les pattes noires et garnies de quatre doigts non reliés par une membrane. On raconte de cet animal qu'il trompe le poisson par ses ruses en se faisant passer pour poisson lui-même dans les profondeurs de l'eau et en se précipitant tout d'un coup sur les poissons crédules. De même on prétend qu'il sait toujours échapper aux crocodiles. Dans la langue dajak, le mot *palandok* veut dire trompeur; la racine en est *landok* qui veut dire ruse, supercherie. Le mot doit avoir eu la même signification dans les autres langues; mais à présent, on n'en sait plus rien. En batak, le cerf nain s'appelle *landoek*. Ruse se dit en bimanais *kantji*; et il se peut que le *barée nggasi*

des Malais, des Batak, et des Dajak. Une légende makassare et boeginaise, rapportée par le Dr. Matthes (Bijdr. Kon. Inst. 1885, p. 476) raconte le mariage d'un singe femelle (ayant jadis fait partie de la race humaine) et d'un *palandó*, d'où serait issue la race de singes actuelle. De même, les *To Radja* croient fermement que les singes sont des hommes.

J'ai recueilli les contes suivants touchant le *nggasi*.

1. Le *nggasi*, sous prétexte d'épouiller le héron, lui arrache les plumes, de sorte que celui-ci, durant un certain temps, ne peut plus voler.

2. Le héron se venge du *nggasi* en l'engageant à venir avec lui dans une île; pendant le voyage il le fait tomber à l'eau et s'envole, de sorte que le *nggasi* est abandonné sans secours.

3. Le *nggasi*, pour se sauver, gagne la terre en passant sur le dos de crocodiles. Il leur ordonne pour cela de se coucher sur le flanc, sous prétexte de compter combien ils sont.

4. Un crocodile le saisit par une patte; mais le *nggasi* lui fait mordre dans un morceau de bois et peut ainsi s'échapper (1).

5. Il vend le pus de son scrotum inflammé aux habitants d'un village contre un tambour dont il va jouer.

6. Il se trahit par ses railleries, et les villageois tirent sur lui avec des sarbacanes; il fait le mort; alors on veut le griller sur un brasier, mais il s'échappe et, avec le feu il incendie le village.

7. Il induit sept singes à le porter au haut d'une mon-

(pour *ngkasi*, à juger de la forme *tangkasi*) soit identique avec le bimanais *kantji*, qui est le même dans la langue d'Atjeh (Snouck Hurgr. de Atjehers II, 161, note I) et qui veut dire rusé; car dans beaucoup de langues indonésiennes, *ntji*, équivant au nasillement de l'*s*.

(1) Au Japon, cette aventure est attribuée au lièvre. Dans le conte populaire du lièvre chauve d'Inaba le rusé animal, voulant traverser un fleuve, demande aux crocodiles de se mettre en ligne, pour pouvoir les compter en marchant dessus; il leur dira après lesquels des deux sont les plus nombreux, les crocodiles ou les lièvres. Mais, arrivé à l'autre rive, il se moque des stupides sauriens; trop tôt cependant, car le dernier en happant le perfide lièvre, lui arrache sa fourrure.

SERRURIER.

tagne; en chemin, il s'échappe et charge de pierres la chaise portée par les singes.

8. Les singes sont furieux et vont à sa recherche. Ils le découvrent près d'un nid d'abeilles, mais il prétend être un autre *nggasi*. Du nid d'abeilles il leur dit que c'est le tambour de son grand-père qu'il doit garder; en commençant par leur refuser la permission d'en battre, il excite leur désir; mais c'est seulement lorsqu'il s'en est allé qu'ils pourront battre dessus. Ainsi font les singes qui sont alors cruellement piqués!

9. Les singes retrouvent le *nggasi* près d'un serpent, qu'il prétend être la ceinture de chasteté de son grand-père. Aux mêmes conditions que plus haut, il leur permet de s'en ceindre. Le serpent mord un des singes et le tue.

10. Le *nggasi* sur la demande d'un singe, lui tresse une ceinture de rotin; en la lui passant autour du corps, il l'attache à un tronc d'arbre dans la rivière; au moyen de formules magiques il fait tomber la pluie; la rivière gonfle et le singe se noie.

Sauf les différences plus ou moins considérables dans les détails, on retrouve ces dix thèmes dans les relations suivantes:

1. Dans les textes *sangir* 2[c] et 2[f] (Bijdr. Kon. Inst. 1893 p. 366, 382); récits de Galela (Ibid. 1895, p. 198); du Minahassa (Meded. Ned. Zendelinggen. vol. VII. p. 382).

Dans les récits en *sangir* et en *galela*, c'est le singe qui arrache les plumes au héron; dans celle du Minahassa, c'est l'oiseau *wĕris* qui est plumé par le singe. Quant au récit des *Parigi* il m'a été relaté de la façon suivante:

Le singe et le héron s'en allèrent pêcher des crevettes; le singe se tenait dans l'eau, prenait le filet en forme de poche à la main et jetait les crevettes au héron qui se trouvait avec un panier sur le bord de l'eau.

Mais le héron ne les mettait pas dans le panier; il les mangeait au fur et à mesure qu'ils arrivaient et criait à chaque coup au singe que le panier était loin d'être plein.

A la fin, le singe s'aperçut du manège; pour s'en assurer, il tâta le gosier du héron et constata qu'il était rempli de crevettes. Furieux, il arrache les plumes au héron et, par une formule magique, fait tomber la pluie: le héron fut emporté par le torrent.

2. Ce thême a été rapporté dans les contes *barée* sous une forme qui coïncide avec les textes *sangir* II[a], II[b], II[c], II[d], II[f], qu'on trouvera dans les Bijdr. Kon. Inst. 1893, p. 351, 356, 366, 372, 382. La version *barée* est comme suit:

„Un jour un héron vient chez le *nggasi* et lui dit: „Par là, tu trouveras beaucoup de framboises sauvages (1) grosses comme des citrouilles; elles se trouvent là-bas, de l'autre côté de la mer". Le *nggasi* demanda: Comment pourrons-nous y arriver? Le héron répondit: Il y a une pirogue. Il saisit alors une feuille de *tëa* (Artocarpus incisa) en en fit une nacelle. Le *nggasi* ramait, le héron tenait le gouvernail. Ils étaient déjà loin et ne distinguaient plus la terre; alors le héron piqua dans la feuille de *tëa* qui leur servait de nacelle; la feuille s'enfonça sous l'eau; le héron s'envola.

Le *nggasi* continua à nager et cherchait la terre ferme. Alors il vit un bas-fond, mais qui n'était plus sec; c'était tout juste un petit arbre sur lequel il put se maintenir.

Les *Parigi* racontent la chose de la manière suivante: Singe et héron étaient bons amis et devaient s'épouiller l'un l'autre. Mais le singe trompa le héron, lui arracha les plumes et le laissa derrière lui, sans secours. Peu à peu le héron vit repousser ses plumes, et il s'aboucha avec l'oiseau *balitoetoe*, sorte de pic qui savait piquer de grands trous dans les arbres. Avec d'autres pics ils persuadèrent le singe de venir faire un voyage au „nombril de la mer" (le centre), où il existait des fruits *mangga* magnifiques. Le singe vint avec un certain nombre de camarades; en

(1) En langue *barée: lokaja*, framboise sauvage d'un goût très fade et qui, selon les *To Radja*, constitue l'aliment favori du *nggasi*.

pleine mer, les *balitoetoe* percent, sous prétexte de faire écouler l'eau, des trous dans la nacelle qui s'enfonce. Les oiseaux s'envolent, les singes se noient.

Le Dr. Riedel a rapporté ce conte en langue *tou-n sea*, dans le vol: XVII du Tijdschr. Bat. Gen. p. 304 et 310.

3. Dans le conte *barée*, le *nggasi* se sauva en courant vers la terre sur le dos d'un certain nombre de crocodiles. Ce conte est rapporté ici de deux façons. La première se relie à la version faite plus haut; la voici:

Il n'y était pas depuis longtemps que survint un crocodile qui dit: „Je le tiens donc ce *nggasi*, ce fourbe! Sur le champ je vais le dévorer!" Le *nggasi* se taisait; lorsque le crocodile fut tout près de lui, le *nggasi* dit: „Tu veux me manger, moi une personne si courageuse! Toi, ce n'est pas assez, il en faut davantage pour me dévorer! Va donc cherchez quelques autres pour t'aider". Un moment après qu'il fut parti, vinrent beaucoup de crocodiles. Le *nggasi* dit: „Venez sur l'eau que je puisse vous compter: een, deun, dip ... (un, doux, trois)" (1). Alors le *nggasi* sauta sur le dos des crocodiles, en franchissant trois à chaque fois: „Je ne compte pas bien, dit-il, je vais recommencer de l'autre côté". Parvenu au rivage, le *nggasi* sauta sur une branche d'arbe, grimpa sur un arbre *waringin* et dit: „Sucez-moi le derrière!"

Arrivent alors les crocodiles qui cherchèrent à attraper le *nggasi*; celui-ci grimpa sur un arbre; les crocodiles mordirent l'arbre jusqu'à ce qu'ils le firent tomber; mais le *nggasi* déménagea sur un autre. Lorsque tous les arbres furent tombés, le *nggasi* alla faire du vacarme dans un buisson de bambou et s'y cacha; les crocodiles ne parvinrent pas à abattre le buisson avec leurs dents.

On rencontre également cette histoire dans les contes du Minahassa rapportés par M. J. Louwerier (Meded. Ned.

(1) Dans le texte *barée*, les nombres numéraux sont déformés à ce passage comme dans nos chants populaires (aftelrijmpjes).

Zend. Gen. XX 1876 p. 66) ainsi que dans les contes du *kantjil* javanais, tant dans le texte d'Amongsastra que dans celui de G. C. T. van Dorp. Voir à ce sujet le Dr. Brandes dans Tijdsch. Bat. Gen. XXXVII p. 39, 134, 140. De même les moqueries de la fin sont rapportées dans les versions de Java et du Minahassa.

L'histoire est en outre connue chez les habitants d'Atjeh (Dr. Snouck Hurgronje, De Atjehers II, p. 164), des Lampong (C. A. van Ophuijsen, Bijdr. Kon. Inst. 1896 p. 126, 140) de Galela (v. Baarda, Bijdr. Kon. Inst. 1895, p. 199). Dans la version *sangir* II[a] et II[b], le singe se fait transporter par un requin sur le rivage, et c'est un géant qui le poursuit dans les cimes des arbres. (Bijdr. Kon. Inst. 1893, p. 352, 357, 359).

Dans la seconde version du conte *barée*, la quantité de ses compagnons sur laquelle le crocodile blague fournit au singe (et non au *nggasi*) l'occasion de les prier de se mettre sur une ligne, après quoi il passe sur leurs dos comme sur un pont. La version est autre dans les textes *sangir* (VI Bijdr. 1893 p. 409) et les récits de Galela. (Bijdr. '95 p. 199) tandis que le texte *lampong* Bijdr. '96 p. 126) coïncide avec celui en *barée*.

4. Ce thème est également connu des habitants de l'archipel Sangir (S. T. V et VI), de Galela (Gal. Verh. 1) du Minahassa (Meded. Z. G. XX, 65) d'Atjeh (Dr. Snouck H. II, 162), des Lampong (v. Ophuijsen, 127) et de Java. Néanmoins, chez ces derniers, les choses, à certains égards, se passent autrement. Voir Tijdschr. Bat Gen. XXXVII p. 39. Mais il n'y a pas lieu de douter de leur identité à l'origine.

5. L'histoire qui va suivre trouve peut-être son pendant dans le récit par lequel débutent les contes du *kantjil* d'Amongsastra et que l'on trouve également dans l'édition de van Dorp (l. c. p. 35. 136).

Les contes des îles Sangir, du Minahassa et de Galela ne rapportent pas ce tour (du singe). Le récit *barée* est comme suit:

Le *nggasi* s'en alla et s'assit sur le nid d'une poule; voilà qu'un myriapode le mordit au scrotum (1). Il rentra chez lui, car son testicule était en pleine suppuration et lui faisait mal. Il recueillit le pus dans une feuille de *pangi* (2) qu'il mit dans un bambou (3), puis il le fit bouillir. Lorsque le plat fut à point, il alla l'offrir à *Ta-Datoe* (4) de le lui acheter; avec le prix, il se paya un tambour, qu'il emporta sur un arbre. Là il se mit à frapper sur le tambour en criant: Boum, boum, boumderidoum, avec le pus du testicule d'un tarsien (spookaap) tout le village se régale.

6. Je ne retrouve pas ce conte au Minahassa, aux îles Sangir ni à Galela, etc.; il touche par un seul trait à un conte javanais: le *nggasi* se sauve la vie en faisant le mort; le chevreuil fait de même dans le *kantjil* IX, 54-64, texte d'Amongsastra. (Voir Tijdschr. Bat. Gen. vol. XXXVII p. 45). Voici le récit *barée*:

Cela (les railleries aux villageois décochées par le *nggasi* tout en battant le tambour), fut entendu par *Ta Datoe*. Celui-ci dit: „Qu'est-ce qu'on dit là en battant le tambour?" Ses administrés répondirent: „Boum, boum, boumderidoum! pus de testicule d'un tarsien (spook-aap), tout le village s'en régale!" Alors les villageois descendirent tous et tirèrent sur le *nggasi* avec des sarbacanes, mais ils ne l'atteignirent pas. Pendant assez longtemps il tenait les dards dans sa main et les serra fortement; puis il se laissa tomber. Alors

(1) Cf. le No. 4 en javanais.

(2) Pangium edule; langues boeginaise et du Minah. id.

(3) On aime beaucoup ici la viande de porc mélangée avec la feuille de *pangi* et étuvée ensuite dans un tube de bambou.

(4) *Ta Datoe* est un personnage constant dans les contes des *To Radja*; il est toujours le chef du village où se passe l'histoire. Sa femme s'appelle *Indo-i-Datoe* et leur enfant *Datoe*.

vinrent des enfants qui le virent cligner de l'oeil et dirent: „Ah! il vit encore, le tarsien, le fourbe!" L'un d'eux, plus âgé, repondit: „Non, il est mort, va chercher de quoi faire du feu, pour le griller." On apporta un grand tas de bois sec, on y mit le feu et on y plaça le *nggasi*. Mais celui-ci répandit le feu par le village et toutes les maisons furent consumées.

7. Je ne retrouve pas cette histoire dans les contes que j'ai pris plus haut comme terme de comparaison; si je la rapporte ici, c'est uniquement parce qu'elle sert d'introduction aux deux aventures suivantes, rencontres du *nggasi* avec les sept singes dont il se moque et dont il continue de se moquer, grâce à quoi il échappe à leur vengeance.

Voici le récit:

Un jour le *nggasi* était assis sur une liane en train de se couper les ongles. Arrivèrent alors sept singes qui dirent: „Voilà de bien beaux ongles que vous avez là!" Le *nggasi* répondit: „Oui, ce sont des ongles qui servent à tresser des ceintures." Les singes dirent: „Ça, tressez-nous en donc!" Le *nggasi* répondit: „Bien, mais le rotin dont j'ai besoin est loin d'ici; portez-moi et je vous indiquerai la montagne d'où vous pourrez en tirer." Ils portèrent le *nggasi* dans une chaise; mais celui-ci mit une pierre à droite, une autre à gauche; l'une lui servit d'oreiller. Ils arrivèrent sur le haut de la montagne, mais là ils s'aperçurent que ce qu'ils portaient dans la chaise, ce n'était plus le *nggasi*, c'était tout bonnement des pierres. Alors les singes se fachèrent et dirent: „Nous allons le chercher le tarsien, ce fripon".

8. La relation du nid d'abeilles ou de guêpes existe également, à ma connaissance, en dehors du *barée* dans la littérature *parigi* et *sigi*, où le texte ne s'éloigne pas de la version connue. Chez les habitants du Sangir (Textes Sang. II[b].), de Galela (Conte no. 2). d'Atjeh (De Atj. II, 163), des Lampong (Oph. p. 128, 139), le conte est également connu,

de même que chez les Malais; car on le trouve parmi les contes *pĕlandoek* publiés par M. H. C. Klinkert en 1893 d'après un manuscrit de l'India Office. Voir à ce sujet Tijdschr. Bat. Gen. XXXVII, 382, où le Dr. Brandes mentionne également les textes soundanais, *boeloe, pakĕwa* et dit en outre que les Tchams et les Annamites connaissent eux aussi ce conte. Le Dr. H. H. Juijnboll a traduit le texte *pakĕwa* dans les Bijdr. Kon. Inst. 1895, p. 317. Je prends la liberté de reproduire ici la traduction, étant à même d'en corriger quelques inexactitudes. Je commence à la ligne 13 (Jellesma, Verh. Bat. Gen. XLVII p. 52, 5me l. d'en bas): „Là-dessus, donc, ils s'enfoncèrent dans le bois; le singe vit (que c'était) comme si l'antilope devenait indifférente à son égard; alors ils virent beaucoup d'abeilles, et le singe dit: „Voici le gong du prince; c'est en frappant là-dessus qu'on rassemble les hommes en temps de révolte." L'antilope dit: „alors on pourrait bien frapper dessus, car le palais du prince est situé loin d'ici." Le singe dit: „C'est permis; mais prenez d'abord de la vase et mettez-en autour du bord de vos yeux, et aussitôt que vous aurez donné un coup, il faut vous sauver bien vite." L'antilope fit comme le singe avait dit: alors les abeilles s'élancèrent et piquèrent l'antilope.

9. L'histoire du serpent que le *nggasi* fait passer pour la ceinture de chasteté de son grand-père est connue par les contes de Galela (no. 2), du pays soundanais et d'Atjeh (II, 163), du Sangir (IIb, c, f) de Java (Brandes p. 35, 137) des Lampong (v. Ophuijsen p. 129, 140). On ne la trouve pas dans les contes malais du *pĕlandoek*. En dehors du *barée*, je connais encore ce conte dans la littérature *parigi* et *sigi*.

En *parigi*, c'est le *palando* qui trompe le singe. Le *palando*, d'après l'explication du conteur, serait le cerf nain, qui n'existe pas a Célébès, mais qu'on rencontre beaucoup dans les contes makassars et boeginais. Les *Parigi* (dont

presque tous les contes portent le cachet d'importation) ont emprunté sans doute ce récit aux *Boegi*. Dans le *sigi*, c'est un *palandoe* qui trompe le singe. Par ce terme on désigne l'oiseau mentionné plus haut (p. 343), car le singe se venge de lui en lui arrachant les plumes.

10. Ce recit coïncide jusqu'à un certain point avec le no. 7, en ce sens que dans tous les deux il est question d'une ceinture tressée autour du corps. Par cette ruse, le *nggasi* fit périr un singe irrité d'une comparaison entre lui et le *nggasi* qui avait chaque fois tourné à son désavantage.

Le récit est comme suit:

Une fois le *nggasi* et le singe se promenaient en barque sur le fleuve. Le singe ramait, le *nggasi* tenait le gouvernail. Ils rencontrèrent un homme sur la rive, et le *nggasi* demanda: „Comment nous trouvez-vous?" L'homme répondit „Celui au gouvernail est certainement le plus beau". Ils rencontrèrent un autre homme; entretemps le singe avait dit: „Venez ici, vous, laissez moi gouverner à mon tour." De nouveau ils demandèrent: „Comment nous trouvez-vous?" L'homme répondit: „Celui de devant est le plus beau!" Le singe fut fâché de ce qu'on ne l'avait pas trouvé beau, et pendant qu'ils continuaient leur route, il demanda au *nggasi*: „Comment se fait-il que vos doigts soient si délicats? Le *nggasi* répondit: „C'est comme cela que sont les doigts de celui qui tresse des ceintures". Le singe répliqua: „Faites m'en donc une!" Arrivés près d'un tronc d'arbre qui penchait en travers de la rivière, le *nggasi* dit: „Arrêtons-nous ici." Le singe demanda: „Eh bien, et cette ceinture que vous deviez me faire?" Le *nggasi* répondit: „Allez là-haut et couchez-vous sur le tronc de l'arbre; je vous tresserai alors la ceinture autour du corps". Le *nggasi* en tressant la ceinture prit l'arbre en même temps de sorte que le singe fut fortement lié aux branches. La chose faite, le *nggasi* chanta pour attirer la pluie: „Pluie, pluie dans la forêt, viens de droite!" Alors le singe demanda: „Quel est ce

bruissement que j'entends par là?" Le *nggasi* répondit: „C'est le sarong de grand'mère qui m'apporte à manger" (1). Alors la pluie tomba; l'eau devint torrent et emporta le singe. Le lendemain le *nggasi* revint et trouva le singe qui déjà montrait les dents; il était mort. Le *nggasi* dit: „Mon ami est content de sa ceinture; quand j'étais encore loin, il m'envoyait déjà un sourire.

Voilà les principaux contes du *nggasi* qui circulent chez les indigènes de langue *barée*. Parmi d'autres histoires où le singe et d'autres animaux jouent le rôle principal, je voudrais mentionner encore ici les plus intéressants:

11. Le singe et la tortue de terre plantent des bananiers: le singe néglige les siens, la tortue soigne les siens; aussi, après quelque temps, elle obtient des fruits; les bananiers du singe meurent. La tortue ne peut pas grimper sur l'arbre; elle demande au singe de cueillir les bananes pour elle; le singe mange toutes les bananes et ne laisse à la tortue que les pelures.

La tortue se venge du singe en le décidant à se balancer sur un rotin qu'elle lui enfonce alors dans le derrière jusqu'à ce qu'il lui sorte par la gorge. Puis elle balance le singe sur le rotin jusqu'à ce que son corps tombe en lambeaux. La tortue prend les os du singe mort et en fait de la chaux.

12. Les autres singes cherchent après leur compagnon décédé et passent devant le logis de la tortue qui les invite à monter et à grignoter quelques fruits de pinang. La chaux qu'elle leur sert en même temps est celle qui provient des os de leur compagnon mort. Les singes s'en vont; la tortue leur crie en ricanant qu'ils viennent de chiquer

(1) Les sarongs d'écorce *foeja* qui sont encore beaucoup portés par les femmes d'ici, produisent pendant la marche un bruit très marqué.

avec leurs noix d'arec les os d'un membre de leur famille. Les singes se fâchent, ils attrapent la tortue et veulent la cogner contre des pierres. „Voilà ce dont je me moque!" „Alors, jetons-la (1) à l'eau!" „Non, non; pas ça! j'en mourrais!" Ils jettent alors la tortue à l'eau, et la tortue de se moquer d'eux de la belle façon. Là-dessus, les singes louent un buffle pour boire l'eau; mais la tortue appelle au secours des guêpes, des abeilles et des myriapodes qui mettent le buffle à mort.

Les *Parigi* et les *Sigi* racontent la dernière partie de cette histoire de la façon suivante:

Les singes reviennent sur leurs pas pour chercher la tortue; celle-ci se cache sous une moitié de noix de coco. Un des singes va s'asseoir dessus et appelle la tortue qui lui répond d'en dessous. Le singe ne comprend pas d'où vient le bruit; à la fin, il se dit que c'est son pénis qui lui répond pour se moquer de lui. Pris de colère, il met son pénis en pièces d'un coup de poing et il meurt de douleur. Ainsi font tous les singes, l'un après l'autre jusqu'à ce que la tortue se trouve délivrée de tous ses ennemis.

On peut affirmer de ce conte qu'il est un des plus répandus chez les peuples parlant des langues malaio-polynésiennes.

Le no. 11 est connu aux îles Sangir et au Minahassa. Voir les textes *sangir* 2a et 7 dans les Meded. N. Zend. Gen. XX 55; les deux nos. 11 et 12 se rencontrent au no. 2 des contes de Galéla et aussi au Minahassa. Voir Tijdschr. Bat. Gen. XVII, 313, et Meded. N. Zend. Gen. VII, 382. Dans la version *tou-n sea* la tortue est (remplacée par) un crapaud (*waoen*, non pas *wan*). D'autre part, l'étude du prof. Kern „The tale of the tortoise and the monkey" (8e congrès oriental et international, 1890) contient beaucoup de choses intéressantes sur la grande extension de ce conte. Le Dr. Snouck Hurgronje mentionne

(1) En hollandais le mot tortue (schildpad) est du genre masculin. L'auteur met en note: Parler de la tortue au féminin serait aller contre la pensée du conte *barée*.

l'épisode où le singe met en lambeaux ses parties honteuses comme une annexe au récit que nous avons reproduit aux nos. 8 et 9 (1). Codrington mentionne à la page 360 de „The Mélanésians" la même histoire comme provenant des îles du détroit de Torres.

13. Le singe parie avec un esprit de la forêt (l'esprit qui habite un arbre, boomgeest) qui des deux restera le plus longtemps éveillé. Le singe fait continuellement de petits sommes et quand l'esprit veut le surprendre, il prononce des mots très profonds et prétend ensuite qu'il était plongé dans de graves méditations. L'esprit s'en laisse imposer et finalement il tombe de fatigue.

Ce récit est connu aux îles Sangir (Sang. Teksten IVa, IVb et VI); on le trouve aussi chez les Atchinois (Dr. Snouck Hurgronje, IIe partie; p. 165) et dans les récits javanais du *kantjil* (Dr. Brandes, p. 48). Une réponse comme celle par laquelle le singe se moque de l'esprit, se trouve dans le récit *batak, Si Malin Deman.* C'est ce que la femme de celui-ci répond au héros du récit. Voir Pleijte, Contes *batak* p. 125.

14. Une histoire de bêtes où le singe ne figure pas et qu'on retrouve dans le *kantjil* (Amongsastra VII, 1-105 (Brandes p. 40), est la suivante:

Le chat reproche au cerf d'avoir écrasé ses petits dans sa course folle. Le cerf rejette la faute sur l'oiseau *walitoetoe* qui l'a débuché. L'autre prétend à son tour avoir été effrayé par l'oiseau *jadjo,* parce que celui-ci s'est montré avec un cou blanc. „Je l'ai fait", déclare le *jadjo,* „parce que le *koriowala* est jaune par tout le corps"; et celui-ci indique comme raison de sa couleur jaune: „que le *teka-teka* a un bec jaune". Et le *teka-teka* dit qu'il a un bec jaune parce que le crabe a des pinces accouplées. Le chat va

(1) Il me semble que le récit *galela,* Bijdr. Kon. Inst. 1895 p. 207, en haut, est la même histoire, et que la personne qui l'a notée pour M. Van Dijken a trouvé inconvenant de raconter de quelle façon le singe s'est fait périr lui-même.

donc voir le crabe qui détourne l'attention en répondant: „La souris m'a volé mon trou". Quant à celle-ci, comme elle ne donnait pas de prompte réponse, le chat perdit patience et la mangea. Depuis lors, chat et souris sont ennemis.

La version *batak* de ce récit se trouve chez Van der Tuuk, Bataksch leesboek IV, p. 86, et Pleijte Contes *batak* p. 256, 310. Le Dr. Snouck Hurgronje le mentionne dans ses Atjehers II, p. 162 où est également cité le récit soundanais, la loutre et le crabe „Bijdr. Kon. Inst. 1867 p. 348.

La version *parigi* et *sigi* que j'ai recueillie de ce récit coïncide complètement avec la version *barëe.*

15. Un récit très connu en Indonésie est celui de quelques petites bêtes qui s'unissent en un travail ingénieusement divisé pour mettre un homme à mort. La version *sangir* se trouve dans les Sangireesche T. X., celle du Minahassa, chez Riedel, Tijdsch. Bat. Gen. XVII p. 311. Comme le récit, dans les versions *barée* et *parigi* que je connais, diffère sous un certain rapport de la forme usuelle, je reproduis ici ces deux versions.

Barée. L'oeuf partit un jour en voyage et, successivement, il rencontra un serpent, un myriapode, une fourmi et un tas de fiente de cochon. Ils convinrent de chasser une tête et se mirent en route. Pour des raisons faciles à comprendre, la fiente de cochon forme l'arrière garde. Ayant atteint la maison qu'ils veulent envahir, l'oeuf distribue les rôles: le myriapode va sous le plancher; la fourmi dans le bambou à eau; la fiente de cochon sur le haut de l'escalier; le serpent sur *l'anda* (petit portail couvert des maisons *To-Radja* quelques degrès au-dessus du sol, là où se trouve le mortier à riz, et où commence l'escalier proprement dit de la maison). L'oeuf, lui, va dans la marmite. Pendant la nuit, donc, le myriapode mord un des habitants de la maison, celui-ci va allumer le feu; l'oeuf lui saute alors à la figure; l'homme va chercher de l'eau pour se laver

les yeux; la fourmi le mord; alors il descend l'escalier; il glisse sur la fiente de cochon et tombe dans le vestibule où le serpent le mord à le faire mourir.

Parigi. Une crotte desséchée, un mortier à riz, un oeuf pourri, un mollusque, une fourmi et une anguille sont ici les personnages de l'action. Suivant la coutume des chasseurs de têtes, ils vont surprendre un petit pavillon où habite seule une vieille femme. La crotte distribue à chacun son rôle: le mortier à riz et le mollusque restent en bas près de l'escalier, l'anguille va sur l'escalier, l'oeuf pourri au foyer, la fourmi dans le bambou à eau. La nuit étant venue, chacun se trouve à son poste. La crotte se glisse sous le nez de la vieille qui est réveillée par la puanteur; elle va faire du feu et perd la vie par une série de malheurs analogues à ceux que la version *barée* a déja indiqués (1).

16. En 1868, M. le dr. Riedel a publié cinq récits en langue *posso*, ainsi qu'on y appelle le *barée*. Voir Verh. Bat. Gen. XXXIII, p. 34 et suivantes. On n'indique pas l'origine de ces petites pièces; et sans aucun doute, l'auteur n'a pas été grand clerc en langue *barée;* mais, en prenant quelques précautions on peut néanmoins se servir du texte, très simple du reste; les corrections, du moins, ne sont pas aussi radicales que celles apportées par M. A. B. Meijer au texte *tagale*, Tijdschr. Bat. Gen. XX, p. 468. Le premier des cinq récits est connu ici. M. le dr. Riedel l'a donné, et je me contenterai de dire qu'il y est question d'une souris qui trouvant sur le rivage un mollusque y fourra la tête par curiosité. Le mollusque se ferme et la souris perd la vie.

(1) La même histoire se retrouve au Japon dans la fable populaire du combat entre le singe et le crabe. Ce dernier, pour se venger du singe, se combine avec une abeille, un oeuf et un mortier à riz. Le singe rentré chez lui veut allumer le feu au foyer, où l'oeuf s'est caché. L'oeuf éclate et le contenu lui brûle la figure, l'abeille le poursuit, et furieux et aveugle le singe est broyé sous le poids du mortier renversé.

SERRURIER.

M. Riedel donne cette narration en plusieurs langues; mais comme la même traduction s'applique à toutes, on ne peut pas conclure de là que le récit existe réellement chez tous les peuples qui parlent ces langues; M. Riedel, du reste, ne le prétend pas. Indépendamment des écrits de cet auteur nous retrouvons le récit dans le Minahassa (Tijdschr. Bat. Gen. XVII, 311; Meded. Ned. Zend. Gen. VII, 383) au Sangir (S. T. No. 5), de même que chez les *Parigi* qui le racontent de la manière suivante:

Le *palando* était assis un jour près d'un coquillage *kima*, lorsque vint un singe qui lui demande ce qu'était l'objet sur lequel il veillait. „Le vagin de la princesse", fut la réponse. „Puis-je m'en servir une fois?" demanda le singe. „Non, absolûment pas!" Après une longue discussion, le *palando* accorde la permission. Il commence par s'en aller, et le singe put satisfaire sa passion. Le *kima* coupa le pénis du singe, qui en meurt. Le *palando* dont il est question ici, est de nouveau le cerf nain. Voir plus haut, No. 9.

17. Hors du territoire de langue *barée*, on connaît encore le récit suivant:

Le frelon (1) avait deux femmes, la crevette et l'huître. Le frelon s'en alla à son jardin et commanda à ses femmes de faire la cuisine et de lui apporter à manger. Les femmes firent la cuisine; elles mirent le riz préparé dans des feuilles et le portèrent au jardin. Le riz chaud brûla le corps de la crevette, de sorte qu'en route elle succomba. Voyant cela, l'huître fut si affligée qu'à force de hurler et de sangloter elle cracha sa chair hors de la coquille et mourut. Le frelon, qui avait attendu longtemps, alla voir et trouva ses deux femmes expirées dans des conditions si lamentables. Il attacha les cadavres à un bâton pour les porter à la maison, mais la charge était trop lourde, et il

(1) Il a fallu mettre frelon à la place de guêpe pour avoir un nom de sexe masculin, et, pour une raison du même ordre, huître à la place de mollusque.

se brisa l'échine dorsale. Voila pourquoi les guêpes ont le dos brisé. Le récit *parigi* dit que le frelon, accablé de douleur se tordit le corps à tel point qu'il se brisa par le milieu et qu'il mourut. Voir le même récit au Sangir, Sang. T. XVI, au Minahassa, Tijdschr. Bat. Gen. XVII p. 310.

18. Dans la littérature *barée* et *sigi* je connais une histoire de la souris qui cherche un exorciseur pour sa mère qui est malade (*sigi*) ou inversement de la mère souris qui cherche un médecin pour son enfant malade (*barée*). Elle rencontra toutes sortes de bêtes qui se donnent comme médecins; elle demande de lui faire connaître le son de leurs voix, mais elle les écarte toutes à cause de leur vilain timbre. Ainsi elle passe en revue le buffle, le cheval, le cochon, la chèvre, le Bucéros et un autre oiseau. Enfin, la souris rencontre le chat dont le miaulement lui plaît tant qu'elle accepte ses services pour guérir la malade; par quoi naturellement, le cheval de Troie est introduit dans la forteresse Le plus amusant de ce conte est l'imitation de la voix de toutes ces bêtes, et, à chaque coup la mimique de plus en plus expressive avec laquelle la souris marque son déplaisir.

19. Un récit facétieux est également celui de la grenouille qui réussit à faire rire le héron au moment où celui-ci veut l'avaler et qui peut ainsi s'echapper. Comme dans le récit *batak*: „le Bucéros et le poisson *itok*" (v. d. Tuuk, Bat. Leesb. III 215, Pleyte, Bat. Vert. 267), la grenouille commence à faire, dans un langage fleuri, des compliments au héron au sujet de sa jolie taille; le héron se met à rire et ne peut plus diriger son bec, de sorte que la grenouille lui échappe.

20. En *parigi* et en *sigi*, mais non, jusqu'à ce jour en langue *barée*; je connais un récit du singe et du cochon qui vont de compagnie voler dans un jardin. Le cochon

déterre d'abord des patates et s'en régale; puis il se met à déterrer du gingembre pour le singe. Celui-ci s'y brûle la bouche et crie sans arrêter qu'il souffre horriblement. Le cochon lui donne alors une autre racine de gingembre en disant que celle-là ne brûle pas, et que le singe doit se tenir tranquille; le propriétaire du jardin pourrait l'entendre. Mais le singe devient de plus en plus oppressé; le propriétaire l'entend; il vient avec sa lance et tue le cochon qui n'a pas pu se sauver aussi prestement que le singe.

21. Le récit suivant (*barée*) rappelle la dernière partie du no. 12: Un singe était assis au clair de lune et chantait une chanson dans laquelle il se disait l'égal de la lune! Un ver blanc le railla sur cette prétention: „Ce singe noir, l'égal de la lune! Moi, je le suis avec mon corps blanc!" Le singe se fâche, prend le ver et veut le cogner contre un bambou. Le ver s'en moque. „Alors je te cognerai contre des pierres!" Le ver continue à rire de toutes les menaces du singe jusqu'à ce que celui-ci finisse par dire: „Eh bien, je te fourrerai dans mon nez!" Alors le ver se prit à hurler et le singe fit sur l'heure comme il avait dit. Une fois le ver dans le nez, plus moyen de le faire sortir en se mouchant ou en éternuant; le singe, exaspéré du chatouillement, alla trouver un homme dans la forêt qui taillait une pirogue et se fit couper le nez; il en meurt; mais le ver sort du nez coupé et regagne son logis.

Enfin donnons encore quelques historiettes qui sont également connues à Galela. La première (no. 22) se trouve dans les Bijdr. Kon. Inst. 1895 p. 232, no. 18, la seconde à la p. 213 no. 4; la 3me p. 217, no. 7.

22. Un jour *Lamoa* (la divinité supérieure) saisit l'iguane parce qu'il mangeait les poules des hommes et voulut par des menaces obtenir de lui qu'il ne le ferait plus. Mais l'iguane ne voulut pas le promettre; *Lamoa* lui fendit la langue et lui coupa les oreilles; puis il le relâcha. Un

homme le rencontra qui lui demanda d'où lui venait cette grise mine. „j'ai traversé la rivière pendant l'inondation." „Mais n'avez-vous pas été entraîné par les eaux?" „Non, car je suis fort". „Alors, n'êtes-vous pas en train de chasser des têtes?" „Non, je suis malade". „Ne voulez-vous pas vous faire désensorceler?" „Non, j'accomplis les cérémonies d'exorcisme sans parler." „Comment se fait-il qu'on ne sente plus l'odeur des poulets flambés?" „Je les arrose avec de l'eau." „Comment se fait-il qu'on ne les entende pas hacher?" „C'est qu'ils sont seulement coupés en petits morceaux."

Voilà comment l'iguane avait toujours une réponse pour l'emporter sur les hommes.

23. Les papillons et les singes étaient en guerre. Les singes se laissèrent persuader par le babillage des papillons de s'armer uniquement de bâtons de bois d'ébène. Chaque fois donc qu'un papillon se posait sur un des singes, un autre voulait le tuer, mais le papillon s'envolait et c'est le singe qui recevait le coup. Ainsi les singes se tuèrent les uns les autres, et les papillons gagnèrent sans peine la partie. Ils dirent aux singes survivants: „Si vous aviez pris des tiges de palmier, vous nous auriez tous tués".

Au Minahassa, on connaît également ce récit, ainsi qu'il ressort des Meded. Ned. Zend. Gen. VII, 383. Ici, je ne l'ai trouvé qu'en *parigi*.

24. Un moucheron bourdonnait autour de l'oreille d'un homme, à tel point que l'homme dit: „Voilà que j'entends de nouveau la mouche; mais je vais l'aplatir!" „Oui," dit la mouche, „si les hommes n'avaient pas d'oreilles, il y a longtemps que je les aurais avalés; mais maintenant ils m'entendent toujours venir."

Durant un vent violent, la mouche se mit à l'abri derrière un arbre; la tempête s'étant calmée elle dit: „Si je n'avais pas soutenu l'arbre de l'autre côté, il y a longtemps qu'il serait tombé sur la demeure des hommes."

Ce récit également ne m'est connu qu'en *parigi*. En voici un troisième qui est commun au *parigi* et à l'idiome de Galela Étant données les relations qui ont existé entre Parigi et Ternate (le récit *galela* tire son origine de Ternate), il n'est pas impossible que le récit *parigi* soit emprunté à la même source.

25. Les fourmis dirent un jour aux vers: „Venez à la surface, vers; le jour du réveil est arrivé!" Les vers vinrent à la surface; ils moururent de la chaleur du soleil et furent mangés par les fourmis.

On trouve le récit *galela* dans Bijdr. Kon. Inst. 1895, p. 236, No. 23. L'annonce du jour du réveil démontre qu'il ne peut être question ici d'un ancien conte des *To-Radja*. Aussi n'est-il pas connu dans le *barée*.

Les *To Radja* du Célébès-centre connaissent également le récit de la course de vitesse du cerf nain et du limaçon et ses variantes. Je connais seulement la version *barée*, mais c'est un simple hasard, qu'une histoire si répandue en Indonésie m'ait échappée jusqu'ici dans les autres dialectes.

La traduction du texte *barée* et comme il suit:

Le *nggasi* rencontra le cerf, et tout en causant le cerf lui dit: „Tu ne saurais courrir aussi vite que moi". Le *nggasi* répondit: „Je puis très bien t'attraper." Le cerf reprit: „Pas du tout." „Courrons à qui mieux mieux," dit le *nggasi*. „C'est bon" dit le cerf, „allons!" „Non ce sera pour demain" répondit le *nggasi*. Le *nggasi* alla voir tous les membres de sa famille et dans chaque maison il s'arrêta pour dire: „quand le cerf passera demain, veuillez lui barrer le chemin et lui dire: C'est moi, à qui tu as dit: tu ne saurais m'attraper." Les membres de sa famille faisaient ainsi qu'il le leur avait demandé. Le jour suivant le cerf commançait la course. Arrivé à un gite de tarsiers, un d'eux lui barra le passage en lui disant: „C'est moi à qui tu as dit: tu ne saurais m'attraper." Le cerf poursuivit sa

course. A un autre endroit la même manoeuvre recommença, et ainsi de suite, autant de fois qu'il s'arrêta. A la fin le cerf était tellement hors d'haleine qu'il n'en pouvait plus et qu'il tomba mort.

Le *nggasi* ne remplit pas ici le rôle du cerf nain; mais gagne le pari que le cerf nain perd dans la version javanaise. Voir l'étude de M. le dr. H. H. Juijnboll, in Bijdragen Kon. Instituut 1894 p. 713, 714 et les passages cités dans le texte. Ensuite les „Contes de cerf nain aux Lampong" de M. Van Ophuijsen in Bijdragen 1896 p. 133. Van Baarda, „Contes Galélarais" 12, 13 et 14 in Bijdragen 1895 p. 222-226 et Snouck Hurgronje „de Atjehers" II p. 161.

II. RÉCITS OÙ LES HOMMES JOUENT LE RÔLE PRINCIPAL.

Un grand nombre des récits qu'on trouve chez les *To Radja* donnent aux bêtes un rôle subordonné, ou même ne leur en donnent pas du tout; ils ressemblent plutôt à nos historiettes. La plupart du temps on les considère en effet comme appartenant au domaine de „l'histoire", d'autant plus qu'ils renferment des légendes sur les ancêtres. En règle générale, on se soucie peu de recherches historiques et critiques. Lorsqu'un esprit curieux demande si la chose est réellement arrivée, on lui répond la plupart du temps qu'un récit est surtout fait pour être récité. Ce qui n'empêche pas que, pour le narrateur, les évenèments sont en quelque sorte vivants devant ses yeux, tout comme si lui-même en avait été le témoin, si bien qu'il s'élève contre toutes modifications et innovations qu'on y voudrait apporter comme étant autant de mensonges.

26. Le récit dont nous allons parler est une histoire de bêtes chez les peuples apparentés aux *To Radja*, par exemple chez les habitants du Sangir (S. T. III), de Galela (Gal. Verh. 3), du Minahassa (Meded. N. Zend. Gen. XX, 58), de Java (Kantjil, ed. v. d. Pant, IV, 6 V, 16. Voir également Brandes, Tijdschrift Bat. Gen. XXXVII, 37-39) et Juijnboll, Bijdr. Kon. Inst. 1894, p. 717) et des Lampong (Récits du cerf nain, III, Bijdr. K. I. 1896 p. 129). Je connais également, il est vrai, une tradition *barée* de ce conte, dans lequel le *nggasi* va à la pêche avec le buffle, le cochon, le cerf et le cheval; ces quatre derniers gardent tour à tour le butin, mais ils ne peuvent empêcher un géant, nommé *Tolo*, de s'en emparer à chaque instant. C'est alors le petit tarsien (Tarsius spectrum) qui parvient à ligoter le géant, en feignant de lui tresser des bracelets de rotin et en l'attachant en même temps à un arbre. Mais, la seule apparition dans ce conte du cheval, animal à peu près inconnu chez

les *To Radja*, fait supposer que cette tradition, pour le moins, n'est pas la tradition authentique du pays. Aussi l'ai-je entendu dire un jour à un homme de Watoe (situé au coude N. E. du golfe de Boné) qui parlait *barée* dans une société de gens *To Radja*, dont aucun ne connaissait le conte. La véritable tradition *To Radja* se rattache à un conte très répandu dans l'Indonésie, dont il sera encore question plus loin.

Voici le résumé de cette tradition:

Ta Datoe et *Indo i Datoe* (1) avaient sept fils; le plus jeune pouvait se changer en chat, et c'est pourquoi il s'appelait *Kangau-ngau*. Ils vont à la chasse à eux sept. Le plus jeune des frères attrape sept cochons avec son chien, qui cependant souffre d'une maladie de peau; les autres frères n'attrapent rien du tout. On fume la chair des cochons et l'aîné des frères reste pour la garder. A peine les six autres sont-ils partis pour la chasse, qu'un vieux bonhomme, une hotte sur le dos, sort d'un trou en terre, au fond, grognant comme un cochon; il se dirige droit vers la claie sur laquelle on fume la chair, la met dans sa hotte et s'en va, sans que l'aîné des frères ait osé rien faire contre lui. Il en est de même successivement des autres frères, jusqu'au tour de *Kangau-ngau*. Celui-ci d'abord se change en chat, de sorte que le vieux ne fait pas attention à lui; ainsi *Kangau-ngau* parvient à le surprendre par derrière et à le blesser dans le dos avec sa pique de chasse.

Le vieux s'enfuit tout de suite et *Kangau-ngau* ne peut rendre la pique à son grand-père qui la lui avait prêtée, car elle est restée dans le dos du vieux.

27. Le lendemain les frères se rendent chez leur grand-père pour lui offrir une partie du butin, et lui présentent force excuses au sujet de la pique perdue. Le grand-père cependant n'est point satisfait des excuses; il refuse même d'accepter le cadeau; il tient à rentrer en possession de sa pique. Désolés, les frères s'en vont vers le trou d'où

(1) Voir plus haut, p. 349 note.

le vieux à chaque fois était sorti; avec du rotin, ils frabriquent un long câble, au moyen duquel ils descendent l'aîné dans le trou. Cependant, celui-ci donne rapidement le signal convenu pour être remonté; le trou est profond et obscur de sorte qu'il n'y peut tenir. Les autres frères ne réussissent pas mieux à descendre, et *Kangau-ngau*, à son tour se fait descendre au fond du trou jusqu' à ce qu'il arrive dans le monde souterrain. Il arrive près d'un village, et sur la demande s'il peut y entrer on lui dit: „Non, car le chef du village est malade; il a une pique enfoncée dans le dos!" *Kangau-ngau* affirme qu'il peut le guérir. Il est admis près du chef. Dès qu'il est seul avec le vieux, il le tue, retire la pique de son dos et se hâte de regagner l'endroit où il était descendu. Chemin faisant, il rencontre sept jeunes filles qui veulent le suivre dans le monde supérieur; on les remonte tous ensemble et chacun des frères prend une des filles pour femme.

Comme épilogue de ce récit, on ajoute que les six frères de *Kangau-ngau* cherchèrent plus tard à lui enlever sa femme. Ils l'enfermèrent dans une caisse et le jetèrent dans la rivière. Mais la femme parvient à se mettre à l'abri de leurs poursuites; son fils découvre plus tard la caisse qui contenait les ossements de son père. Il parvient à rendre la vie à son père et se met en marche avec lui contre ses six méchants oncles pour se venger; ils sont tués tous, juste punition de leur mauvaise conduite.

Le récit 27, moins cet appendice, est très répandu dans l'archipel. Le Dr. Matthes le cite dans ses légendes makassares et boeginaises (Bijdr. Kon. Inst. 1885 p. 441); M. le dr. Riedel le mentionne p. 217 de son livre Sluik- en Kroesharige Rassen (Races à cheveux plats et à cheveux crepus) comme une mythe des insulaires de Kei. Le professeur Kern a attiré l'attention sur la concordance de ce mythe avec le récit du Minahassa, le no. 4 (p. XXVII) des „Bijdragen tot de kennis der Alf. taal" de Niemann, traduit dans les Meded. N. Zend. Gen. VII p. 323; et le Dr. Brandes

(Proefschrift-Stelling XVII) l'a mise en parallèle avec le conte batak *Sangmaima*, qu'on trouve reproduit p. 143 des contes batak, de Pleijte. De même les deux récits suivants (XVI en XVII p. 158 et 160) ont la même origine que celui-ci. Voir en outre les notes de Pleijte, p. 297 et suiv. Parmi les contes de Galela de van Baarda on retrouve dans le no. 54 (Bijdr. Kon. Inst. 1895, p. 398) le récit en question. Le Dr. H. H. Juynboll mentionne dans les Bijdr. Kon. Inst. 1894, p. 712 le Compte rendu de la Soc. anthropologique de Berlin du 18 novembre 1893, où M. T. W. K. Müller a fait insérer une communication sur un récit japonais de même origine.

28. Dans le no. 7 de son étude mentionnée plus haut, M. le dr H. H. Juijnboll établit une comparaison entre un récit du Sangir (Sang. T. XVII) et deux du Minahassa (Meded. N. Zend. Gen. VII, 304, traduction du texte boeloe de Niemann p. XXII de ses „Bijdragen" traduit de nouveau par le Dr. Juijnboll dans les Verh. Bat. Gen. XLVII, p. 54) récits qui parlent d'une holothurie au Sangir, d'un oiseau au Minahassa, lequel procure d'une façon miraculeuse des aliments à deux orphelins, puis est pris et tué par leur oncle, homme cupide. Les restes de cet oiseau germent et se développent en un arbre miraculeux qui fournit de nouveau aux orphelins la nourriture nécessaire. On trouve également ce conte dans les légendes makassares et boeginaises du Dr. Matthes (Bijdr. Kon. Inst. 1885, p. 471). Dans la littérature *barée*, il est connu sous la forme d'un chant en huit vers où l'histoire est racontée d'une façon trés sommaire. En voici la traduction:

Un orphelin élevait une anguille;
Il nourrissait l'anguille avec du riz cuit;
Un homme l'enleva, la tua et la mangea.
Les arêtes de l'anguille, il les jeta.
Lorsque l'enfant les trouva, il les prit et les planta.
Les arêtes se développèrent en arbres, dont l'un
avait des pièces de coton comme feuilles,

Un autre arbre, comme feuilles, avait des armes;
Un troisième, comme feuilles, avait des plats en cuivre.

29. Très nombreux sont les contes où les hommes ont revêtu la forme animale, qu'à un certain moment ils rejettent pour reprendre désormais et à toujours la forme humaine (1). C'est le thème préféré des habitants de Sigi; on le rencontre dans la plupart de leurs contes. Il ne manque pas non plus dans les contes *parigi* et *barée*; en voici quelques échantillons.

a. *Indo i Datoe* met au monde sept crabes; de terreur et de dégoût elle les jette à la rivière. Mais les crabes regagnent la rive, où ils arrangent sept places pour se baigner, et par une formule magique (2) font surgir une maison. Sept hommes arrivent près des bains où les crabes prennent leurs ébats sous la forme de sept jolies filles; ils enlèvent à celles-ci leurs *sarong* (jupes) de sorte qu' elles ne peuvent plus redevenir crabes; et alors ils contraignent les filles à les emmener dans leur maison où chacun en prend une pour femme.

b. Une vieille femme élève un jeune cochon. Un jour la vieille femme se rend à la fête des semailles chez *Ta Datoe*; le petit cochon l'accompagne et reçoit sa part du riz et des entremets. Par là il contracte l'obligation d'aider le lendemain à semer le riz, et il s'en acquitte; à l'exemple des femmes le cochon place les grains dans les trous qu'ont pratiqués les hommes dans la terre; ce qu'il fait avec son groin. *Datoe*, fils de *Ta Datoe*, observe à quel point le petit

(1) Ce masque s'appelle *homa* en *sangir*, *roemah* en *malais*, etc., quelquefois *topi* en *barée* (tag. *tapis*, jav.-*tapih*; sang. *tapisë*) „sarong de femme" et en *batak* „*sarung*", le *barée topi* est une variété de *tapi* „couche" *lapis* en malais. Ces termes impliquent l'idée d'une enveloppe qui peut être enlevée.

(2) Ceci également se voit parfois dans les contes *barée*, de même dans les nos. XXXV et XXXVI des textes *sangir*. Une formule de ce genre s'appelle *adi* et commence du reste toujours par les mots: *adi, adi sakoerio*. Comp. avec le „*adji*" des Malais, Jav., Bal., Mak. Boeg., Soend., Bat., le „*hadji*" des Bis., le „*adi*" des Sang., le „*adi-adi*" des Lamp. („lied (chant) Tijdschr. Bat. Gen. XVII, 574).

cochon se comporte comme un être humain; le soir, il court après lui lorsqu'il va se baigner. Lui aussi enlève au cochon son „sarong", voyant qu'il s'est transformé en une belle fille et la force à se marier avec lui.

c. Dans les deux contes *barée* suivants, le héros de l'histoire apparaît sous la forme d'un singe.

Une femme a mis au monde simultanément sept enfants; six sont de race humaine, le septième est un singe. Celui-ci se développe beaucoup plus rapidement; il courait et parlait déjà que les autres étaient encore sur les bras. Ses parents étant de pauvres gens, il s'en va, tout seul, très alerte, chercher de quoi vivre et se montre tireur de sarbacane de première force.

En route, il arrive à une rivière où il voit flotter un citron creux: évidemment des hommes habitaient en amont, car quelqu'un s'était nettoyé les cheveux avec ce citron (1). Il arrive donc dans un village dont le chef a une fille de grande beauté; celle ci s'aperçoit immédiatement qu'il est plus qu'un singe ordinaire.

Le lendemain il retourne chez ses parents et les prie de demander la demoiselle en mariage pour lui. Contre toute attente, elle donne son consentement. Peu de temps après le mariage, elle surprend son mari au bain et voit qu'il s'est débarrassé de son extérieur de singe et qu'il est un bel homme. Il quitte alors cet extérieur à jamais et ils vivent ensemble longtemps et heureux.

d. Voici l'autre récit: La mère d'un enfant-singe va demander pour lui deux jeunes filles en mariage. L'affaire s'arrange; mais après le mariage, les jeunes filles essaient de s'enfuir, car il vit trop en singe. Après quelques tentatives infructueuses, elles réussissent; mais le singe se met à leur recherche.

En route il rencontre des gens qui défrichent un champ, puis des cultivateurs en train de récolter le riz, qui à

(1) Un récit de ce genre se trouve dans Pleijte. Contes batak, p. 292.

chaque fois lui indiquent le chemin. (1) Arrivé au village où habitent ses femmes, il quitte sa forme de singe et exécute une danse guerrière. Ses femmes viennent assister au spectacle, et après qu'il s'est fait connaître, elles consentent à le suivre.

c. Ta Datoe avait pour fils un iguane (espèce de saurien). Devenu grand, il volait des cochons et des poules; son père en fut fâché et l'exposa comme enfant trouvé: l'iguane fut emmené dans un bois. Là, il se débarrassa de son enveloppe, se mit à courir les chemins et, après diverses aventures, épousa la fille d'un chef de village. Il fit ensuite un voyage au village de ses parents qu'il emmena de force dans sa nouvelle résidence.

En dehors de contes semblables à celui-ci qu'on trouve en *sigi* et en *parigi*, on peut encore renvoyer au no. 42 des contes de Galela (Bijdr. Kon. Inst. 1895, p. 270? au récit batak *Nan Djomba Ilik*. Pleijte, Bat. Vert. p. 165 et aux notes p. 299; en outre au récit *sangir* XXXV et au texte *boeloe*, p. XIV des „Bijdragen" de Niemann, traduits dans les Meded. N. Zend. Gen. XXX p. 295, et p. XVII des mêmes „Bijdragen" (Meded. N. Zend. Gen. XXX, p. 298).

30. Des êtres de race humaine, issus de bêtes et de plantes, qui conçoivent d'une façon particulière, on en rencontre des exemples dans la littérature des *To Radja*. Le récit suivant est tiré du *parigi*:

Un roi va chasser dans une forêt et satisfait son besoin dans un petit ruisseau. Une souris boit de l'eau de ce ruisseau, mélangée d'urine et met au monde une fille, que le roi, revenant une année après chasser dans la même forêt trouve dans le nid de la souris. Il emporte l'enfant chez lui et l'élève; quelque temps après un oiseau vient dire à la petite fille que sa mère est morte. L'enfant va pleurer sa

(1) Même chose dans les contes *sangir* No. XXI et XXIII.

mère dans la forêt et ne veut pas retourner chez son père jusqu'à ce que celui-ci ait fait des funérailles convenables à sa mère, la souris.

Les ancêtres des riverains actuels de Parigi descendent d'un couple qui habitait à Balinggi (Côte S. O. de la baie de Tomini) Ils n'avaient pas d'enfant. Tous les matins, ils allaient faire leur besoin près d'un gros buisson de bambou. Après beaucoup de temps, ils virent le bambou grossir et s'enfler jusqu'à ce qu'il se fendit et qu'apparut une petite fille que les deux époux élevèrent. Lorsque la fillette fut devenue grande, les gens de Parigi vinrent chasser des têtes à Balinggi; la fillette fut emmenée en captivité; elle devint l'esclave du prince, et c'est d'elle que descendent les habitants des villages de Parigi près du bord de la mer.

Voir au sujet de ce genre de coutes, *Wilken*, Animisme, I, 75 note 2, où s'en trouvent cités un certain nombre.

31. Des enfants abandonnés qui arrivent plus tard à la considération et se vengent de leurs parents, se trouvent également mentionnés dans quelques contes. En voici un exemple: Une femme étant enceinte, son mari s'absente en lui laissant les ordres suivants: Si vous donnez le jour à un garçon, élevez-le; si c'est une fille, faites-la disparaître. La femme met au monde une fille, mais elle ne peut se décider à la faire disparaître. Elle la porte au grenier où elle l'élève. Mais le mari, peu de temps après son retour, s'aperçoit de la supercherie; il se fait remettre l'enfant et l'emporte. La mère cache un oeuf dans la natte sur laquelle l'enfant est emportée. L'homme la porte dans la forêt et la pose par terre: puis il rentre à la maison. L'enfant meurt, mais de l'oeuf sort, après quelque temps, un coq qui rend la vie à l'enfant en l'aspergeant avec de l'eau. Par la suite il dépouille la forme de coq et devient homme; il épouse la jeune fille et, par une formule magique, fait surgir une maison. Ensuite, il va chercher des noix

d'arec de trois sortes : des petites, d'autres déjà developpées et enfin des fruits mûrs parfaitement jaunes. Par la vertu d'une formule magique, ces noix sont changées en enfants, en jeunes gens et en personnes agées. Ils formèrent ensemble la population de la ville sur laquelle ils régnèrent tous deux. La colonie étant devenu prospère, on entreprend une expédition contre le village d'où la fille était originaire ; le père barbare est mis à mort : la mère est épargnée.

La première partie de cette histoire coïncide avec le commencement des Textes de Sangir XXXIII. Voir également le récit batak No. XX chez Pleijte, Bat. Vert. p. 217.

32. Le fait que des hommes montent au ciel par un escalier, ou bien qu'ils y sont portés par quelque véhicule, ainsi que cela se passe dans le récit *sangir* No. XXIX, est également connu dans la littérature *barée*. Il y avait une femme qui, chaque fois qu'elle devenait enceinte, chargeait son mari d'aller lui chercher des fruits acides. Pendant qu'il est absent, elle accouche et jette son enfant vers là-haut où il est reçu et élevé par la grand'mère. A la quatrième fois que les choses se passent ainsi, l'homme se fâche ; il jette sa femme en bas de l'escalier ; alors descend un palanquin au moyen duquel la femme monte lentement au ciel, ne cessant de sermonner son mari. La femme, enfin, étant devenu invisible, l'homme est saisi de remords ; il se jette plusieurs fois par la fenêtre sur le sol (pratique ascétique) (tapa) et, finalement, comme on a pitié de lui là-haut, il est également emporté dans un palanquin au ciel où il retrouve femme et enfants.

33. En *barée* et *parigi* on trouve un conte qui coïncide, dans sa partie principale, avec le no. XVII des textes *sangir* et le no. 44 des contes *galela*. Seulement les rôles de la mère et des enfants sont intervertis. Dans les contes *sangir* et *galela* la mère s'enfuit loin de ses enfants désobéissants ; chez les *To Radja*, ce sont les enfants qui abandonnent la

mère. Je donne ci-dessous le contenu du texte *parigi* qui est le plus détaillé:

Une femme s'en va à la rizière et charge sa fille de faire bien attention à la petite soeur et de ne donner en aucun cas à l'enfant des pois cueillis sur la tombe de son mari. La mère partie, soeurette insiste si bien que l'aînée lui en donne tout de même.

La mère rentre à la maison, s'aperçoit de la chose et jette sa fille aînée en bas de l'escalier; l'enfant remonte et la mère la jette de nouveau; ainsi neuf fois de suite. Alors celle-ci saisit soeurette et s'enfuit; la mère court après les enfants, mais la fille aînée répand sur le chemin des graines de sésame qu'elle avait sur elle. La mère se met à ramasser les graines et donne ainsi aux enfants le temps de gagner une grosse pierre qui, sur leur demande s'entre-ouvre et les laisse passer. La mère atteint également la pierre qui se referme sur elle et la coupe en deux morceaux: l'un devient chèvre, l'autre cochon.

Entretemps les enfants atteignent un arbre *lansat*; l'aînée grimpe sur l'arbre et en cueille les fruits pour soeurette. Mais un sanglier dévore ces fruits; les enfants ne savaient pas que c'était leur mère. Elles vont plus loin et arrivent devant la maison de Madame Vorace, une sorcière qui s'en va se livrer à ses pratiques. Entretemps les enfants devront garder la maison. Le cochon, leur mère, les prie de se sauver et les porte sur son dos vers un village où elles trouveront un logis. Pour dépister Madame Vorace, elles posent un pou sur la porte de la maison, et c'est celui-ci qui répond lorsque la sorcière rentre et appelle pour se faire ouvrir la porte. Aussi Madame Vorace ne s'aperçoit que plus tard que les enfants sont parties et beaucoup trop loin pour qu'elle puisse les rattraper.

De même, dans le texte *sangir* XXI^{b} et le récit *galela* 41, on charge un pou de répondre à la place d'un homme.

34. La sorcière mentionnée plus haut paraît également

dans un conte *parigi* qui a plusieurs traits communs avec le no. XIII des récits *batak* de Pleijte *Tagan Dori*, l'Indolente Vorace. De ce type, il existe également un conte dans la littérature *parigi*, mais c'est une histoire tout autre que celle qui suit et qui est également tirée du *parigi*.

Un homme va à la pêche et reste plusieurs jours de suite en mer, car sa pêche est abondante. A la fin le sommeil le terrasse; et pendant qu'il est couché dans sa pirogue, un crabe, de sa pince, lui coupe les lèvres, de sorte que ses dents sont à découvert. Dans cet état il rentre auprès de sa femme; mais celle-ci ne veut plus le reconnaître; elle met son avoir et quelques provisions dans une grande hotte et elle la charge sur le dos. Son mari s'est glissé en cachette dans la hotte; et elle l'emporte alors dans la forêt, où elle arrive à la maison de Madame Vorace qui justement est sortie en quête de chair humaine.

Le mari sort alors de la hotte et avertit sa femme d'avoir à laisser là les querelles, car tous deux sont en danger ici. Ils se cachent et donnent à quelques poux un ordre analogue à celui dont il est question au no. 33 plus haut. Madame Vorace rentre; elle flaire la présence d'êtres humains et les appelle; les poux répondent, mais elle s'aperçoit de la supercherie et se met à chercher les hommes qu'elle flaire et qu'elle ne peut pas trouver. Cependant le riz est sur le feu, et comme Madame Vorace va pour se servir, l'homme de sa cachette s'écrie tout d'un coup: „à moi aussi, un peu!" La sorcière se retourne et voit l'homme qui grince, tournant vers elle ses dents sans lèvres. Prise de terreur, elle s'enfuit et abandonne la maison à l'homme et à sa femme.

35. Le goinfre fainéant, espèce de Uilenspiegel (espiègle) *parigi* s'appelle *La Gare*. Un soir, il va chez des gens et s'arrange avec eux pour les aider le lendemain aux travaux des champs; si on veut faire la cuisine de bon matin il emportera le manger. Ce soir-là il dine avec les gens;

le lendemain il se met en marche avec un diner, mais il ne se rend pas au champ: il mange d'abord ce qu'il a emporté, puis va se présenter chez d'autres pour leur faire une journée au champ. De cette façon il a sa pension pendant quelques jours. Dans une autre maison il se fait passer pour malade et se fait préparer un repas succulent; justement, au moment où il se lève de table, arrive un homme à cheval qui prend *Gare*, sur sa demande, en croupe. Le fripon dévore alors les bananes dont l'homme avait une provision, puis, sans être vu, se laisse glisser du cheval. A peine à terre, il tombe sur un vieux bonhomme, avec une bosse, qui est en train de pêcher et à déjà pris beaucoup de poisson. *Gare* s'asseoit et commence à tresser une nasse en bambou. „Que faites vous là?" demande le bossu. „Quelque chose pour redresser les dos courbés". „Alors redressez moi le mien!" „Demain, oui, la nasse n'est pas encore prête". Le lendemain, il termine son ouvrage et dit au bossu de s'en revêtir; *Gare* attache alors solidement la nasse et y fixe quelques pierres; puis il jette le bossu dans l'eau où il se noie: ainsi *Gare* dispose de nouveau de provisions pour quelques jours.

Dans le conte *barée*, ce type s'appelle *Läoe*; quelques-uns des tours qu'il commet coïncident avec ceux qu'on rapporte du *Djonaha* des Batak. Voir Pleijte p. 198 et la note p. 304. En voici un court aperçu: *Läoe* a sa grange au riz à côté de celle de *Ta Datoe*, chef de village. Un beau matin il presse celui-ci de venir avec lui sur la montagne voisine pour regarder de là leurs granges. „La plus grande est à moi," dit *Läoe*. „Non, à moi," dit à bon droit *Ta Datoe*. Mais ce n'est pas avec des mots qu'on peut trancher la question; l'esprit d'un grand arbre *waringin* (Urostigma spec.) des environs décidera; dans deux jours, ils comparaîtront devant lui. *Läoe* prend de la glu et enduit le corps de son père puis; il le fait passer à travers des panaches d'alang-alang (espèce d'herbe tropicale), de sorte que tout le corps de son père devient d'un peluché blanc. Au jour fixé *Ta Datoe* et *Läoe*

vont se placer sous le *waringin*; *Ta Datoe* crie le premier: „O esprit du *waringin*, si c'est là ma grange au riz, parais devant nous!" Le soleil commençait déjà à baisser, et *Ta Datoe* continuait à invoquer l'esprit. „Cessez," dit *Läoe*, „et laissez moi appeler"; alors, il crie: „O esprit du *waringin*, si c'est là ma grange au riz, parais devant nous!" Le père de *Läoe* apparaît alors, et l'affaire se trouve tranchée en faveur de *Läoe*.

Une autre fois il dit à sa mère de faire cuire toute une hotte de riz; il a, prétend-il, tué un porc dans son jardin; car demain les paysans viennent lui aider aux travaux de culture.

Il dresse debout un certain nombre de nattes, pour faire croire que ce sont des hommes. Après avoir reçu le riz, il le mange à lui tout seul; les résidus de sa digestion s'accumulent entre les pilotis sous le plancher de la cabane et forment un monticule. Il les couvre alors de feuilles et fait croire à ses parents qu'une truie a mis au monde ses petits dans son jardin. „Le père" dit-il „peut saisir la truie, la mère les petits; mais ne les effarouchez pas, autrement ils fileront; ils sont là sous les feuilles". Quant à lui, il se sauve; ses parents se salissent et ne peuvent pas même aller prendre un bain, car *Läoe* a détourné l'eau.

Une autre fois, il place sur le bord du chemin un rouleau d'écorce d'arbres. Il dit à son père d'aller le chercher le lendemain, pour en faire un tonneau à riz. Pendant la nuit *Läoe* va se fourrer dans le rouleau et se fait porter à la maison par son père. Là le père s'aperçoit de la farce et veut jouer à son fils le même tour, mais *Läoe* arrivé devant les écorces où son père s'est caché s'écrie avant de les charger: „Donnerai-je des coups dedans avec un bâton ou frapperai-je dessus avec un marteau?" „Non, pas ça," s'écrie le père; „car j'y suis!"

Peu à peu on en a assez des tours de *Läoe*, et on veut le mettre à mort. Le soir il grimpe sur un arbre et fait entendre le cri du hibou. Les villageois sont justement

en train de danser en chœur et viennent écouter les cris d'oiseau. Et entre deux ululements, *Läoe* fait entendre l'avertissement suivant: „Si *Läoe* est mis à mort, toute l'eau dessèchera et les arbres Piru (1) se flétriront!" Pour rendre complète la supercherie, *Läoe* laisse tomber de temps en temps de la farine de sagou, comme si c'étaient des excréments d'oiseau. Les villageois ont des appréhensions et laissent *Läoe* en vie.

Un jour, il s'en va pêcher, mais la chance ne le favorisait pas. Son compagnon lui conseille alors de prendre un morceau du vagin de sa mère en guise de charme. *Läoe* tue secrètement sa mère et place le cadavre debout contre un des piliers de la maison. Avec l'appât magique ainsi obtenu, il s'en va pêcher; et lorsqu'il rentre à la maison avec sa pêche, il dit: „Tiens, la mère me sourit de loin parce que je rapporte du poisson à la maison". Arrivé plus près, il feint de s'apercevoir pour la première fois que sa mère est morte et il accuse d'assassinat les paysans de son village.

Un troisième fripon s'appelle, à cause de l'habitude qu'il a de se servir d'une main pour couvrir ses parties honteuses, *Banga Pale* „Tablier-main" (2).

On raconte de celui-ci un tour qui ressemble à la ruse employée par le Batak *Djonaha* pour tromper son premier créancier. Voir Pleijte: Bat. Vert. p. 199—201. Voici le récit:

Tablier-main, qui n'a pas de disposition pour les travaux des champs, prend un certain nombre de différents oiseaux et les apprivoise chez lui. Un jour il est assis sur le bord de la mer. Un passant, décrit dans le conte comme prince

(1) Terme voilé pour *vagin*.

(2) *Banga* = ceinture de chasteté, peut-être identique à ce qu'on appelle au Minahassa *waruga* au Sang. *bahugha*, chez les Mak. et Boeg. *baruga*, à Bima *paruga*, „maison, chaumière, cabane"; les mots ayant cette signification sont parfois également employés pour „fourreau, couverture". *Pale* veut dire „main, bras". Pour traduire correctement, il faut évidemment mettre, „tablier main", *banga* étant le terme principal de la combinaison.

boegi, lui demande ce qu'il fait. „Je fais rentrer mes oiseaux à la maison!" répond-il et il chasse quelques oiseaux. „Allez, volez à la maison!" „Les oiseaux vous obéissent-ils?" demande le *Boegi*. „Mais certainement; à l'heure actuelle, ils sont tous à la maison, allez-y voir!" Le *Boegi* envoie des gens qui reviennent et rapportent que Tablier-main a dit la vérité: „tous les oiseaux sont à la maison et lui obéissent!"

Le *Boegi* veut le soumettre à une nouvelle épreuve. Il nomme une assemblé qui doit donner à Tablier-main un problème très difficile a résoudre; comme prix il engage tout son avoir. On fabrique une toupie double en bois de Casuarine avec un corps et deux pointes, de sorte qu'on ne peut plus voir où se trouvent la partie supérieure et la partie inférieure de l'arbre (1). On dispose la toupie avec la partie supérieure de l'arbre dirigée vers l' ouest et l'autre vers l'est, et on appelle Tablier-main. Celui-ci, entretemps a écouté les dispositions qu'on prenait. Il prend une pièce d'écorse battue (foeja) couverte de peinture qu'il fait passer pour son livre cabbalistique et il fait semblant d'y lire la solution de la question. Toutes les possessions du *Boegi* deviennent siennes; néanmoins il continue à se refuser de porter une culotte ou de mettre une ceinture de chasteté.

Un jour à une fête, il parvient à enlever et à cacher les buffles destinés au sacrifice; le chef du village promet ses deux filles comme récompense à celui qui les retrouvera, et c'est naturellement Tablier-main qui, pour ce faire, n'a tout juste qu'à regarder dans son livre magique. Il rapporte de même une caisse volée, pleine d'or; mais craignant de rester quelque jour à court de ruses, il met le feu à sa cabane et prétend que son livre magique est devenu la proie des flammes de sorte qu'à l'avenir on le laisse tranquille.

(1) Il faut rappeler ici l'habitude chez les indigènes de disposer leurs objets en bois de façon que la partie supérieure de l'objet est formée par la partie supérieure de l'arbre, et de même pour les parties inférieures de celui-ci et de l'objet.

Il est possible que ce conte soit originaire du sud des pays *To Radja*, où des *Boegi* habitent sur la côte. Autrement la mention d'un *Boegi* et d'un livre n'est pas chose courante dans les contes des *To Radja* du nord tels que les *To Pebato* de qui j'ai recueilli ce récit. Quelques-uns des miracles du célèbre devin makassar, *Boto Lempangang*, coincident avec les artifices du *Banga Pale* de *To Radja*. Comp. le Dr. Matthes. Légendes makassares et boeginaises, Bijdr. Kon. Inst. 1885, p. 453 et suiv.

36. En *barée*, on connaît également l'histoire d'un enfant d'une gourmandise insatiable, que ses parents cherchent à faire mourir sans y réussir. Comparer le no. 41 des récits *galela*.

Ta Datoe et *Indo i Datoe* ont un fils, *Sese ntaola*. Impossible de calmer la faim de ce garçon ; il mange des hottes pleines de riz et en demande encore. On décide de le mettre à mort. On le place sur une pile de bois, on le couvre de pierre et de terre, de la hauteur d'une montagne. Mais trois jours après, il revient sain et sauf et ayant grand'faim. On jette une roche sur lui, mais il la rapporte à sa mère en s'écriant : „Excellente pour vous, cette pierre, pour battre l'écorce". On fait tomber sur lui un grand arbre *waringin*, mais il revient, portant l'arbre comme un sabre, à la ceinture, et suivi de nuées d'oiseaux qu'attirent les fruits. Maintenant il ne veut plus rester à la maison ; il s'en va au loin ; il trouve quelques compagnons et a encore une aventure avec le dévoreur d'hommes *Ta nTolo* et sa femme *Indo i nTolo*, un couple de géants qui font la chasse à l'homme et s'en nourrissent (1). La fin de ses aventures est qu'il conquiert une femme et un royaume.

(1) Dans le Minahassa *Tou-ntoeloes* est le nom d'un géant qui mange les enfants et vit dans un arbre. Il a le surnom de *Si siow koeroer* „l'homme avec neuf fois deux genoux". Voilà tout ce que je sais de lui ; dans les quelques petites choses qui peuvent nous servir pour étudier la littérature du Minahassa, il n'existe pas de *Tou ntoeloes*. Au point de vue de la langue et de la littérature, le Minahassa nous est encore à peu près totalement inconnu.

37. Je connais en *parigi* le récit *sangir* „le Demi" (no. XXXIX) qu'on trouve également dans les contes de Nias de M. Sundermann, Tijdschr Bat. Gen. XXXI p. 317. Le „Demi" s'en va au ciel où il rencontre *Allah Täala* qui complète la moitié du corps qui lui manque. Le récit *parigi* se ressent de l'influence de l'Islam, le récit *sangir* de celle du christianisme.

38. On a déjà eu au no. 30 un spécimen d'une légende *parigi*. En voici quelques autres. Dans le pays de Parigi, on ne connaît pas le perroquet vert (en par. *dore*, comp. le malais *noeri*, le jav. *loeri*). On explique la chose de la façon suivante: Le *Dore* cherche femme et, pour cela, vient à Parigi. „Où sont les beaux oiseaux de Parigi," demande-t-il? L'un après l'autre, la corneille et le héron viennent se présenter; mais *Dore* ne veut pas les épouser à cause de leur vilain cri. Par jalousie ils cachent la perruche, le plus joli oiseau de Parigi; si le *Dore* l'avait vue, il l'aurait sûrement épousée, et sa progéniture serait encore à Parigi, mais en désespoir de cause, le *Dore* est parti de Parigi, ne pouvant y trouver femme qui lui convienne.

39. Une autre légende explique pourquoi l'insecte au million-de-pieds (oproller, lat. Junus) n'a pas d'yeux. Un jour le mille-pieds et le million-de-pieds étaient en train de gasconner. „Lorsque je mords des hommes ça les brûle comme de la chaux et du curcuma et tout leur corps se met a enfler". „Moi", réplique le million-de-pieds, „lorsque je les mords, ils n'ont plus qu'à creuser leur tombe". Le mille-pieds prend peur à ce point qu'il crève les yeux au million-de-pieds pour le rendre désormais plus inoffensif.

40. Comment il se fait que les singes soient noirs, voilà ce que raconte la légende *barëe* qui suit: Les parents de *Koeka* ou *Wakoeka* vont couper du riz et laissent leur enfant chez eux; chaque fois qu'il mange seul avec son petit

frère à la maison, un singe vient lui voler son riz, de sorte qu'il devient maigre et débile. Après quelques jours, il demande à ses parents s'ils veulent rapporter des champs un peu de riz glutineux (kleef-rijst) lorsque la récolte sera suffisamment avancée. Le soir on fait cuire ce riz; le lendemain le singe vient de nouveau en voler. Mais le riz lui reste collé à la main, et en voulant se frotter les yeux, le riz s'y colle également; et plus le singe se frotte les yeux, plus le riz y adhère, de sorte qu'à la fin il ne voit plus rien. *Koeka* lui fait accroire alors qu'il fait encore clair, tandis que la nuit tombe, de sorte que le singe ne se décide pas à s'en aller et est mis à mort par le père de *Koeka* à son retour des champs. On veut rôtir le singe et *Koeka* porte les intestins à la rivière pour les laver. Arrivent les camarades du singe qui lui demandent ce qu'il a là. „Des tripes de poulet," dit *Koeka*. Un autre faisant la même demande reçoit pour réponse: „des tripes de cochon!" Et ainsi de suite pendant quelque temps, jusqu' à ce que *Koeka* impatiente réponde: „Des tripes de singe"! Alors les singes comprennent où leur compagnon est resté; ils entourent *Koeka*; mais celui-ci leur rit au nez, si largement qu'il laisse voir ses dents noires. „Que vos dents sont d'un beau noir!" „Qui," dit *Koeka*, „si vous voulez avoir les vôtres comme ça, venez avec moi dans ma grange au riz; là se trouve beaucoup de *gemoetoe* (fibres noires du palmier Arenga) pour les noircir". Les singes vont dans la grange. Koeka ferme la porte et met le feu au gemoetoe qui se trouve entassé sous la grange. Les singes qui ne sont pas brûlés vifs ont le corps complètement noirci, et leurs descendants sont restés noirs jusqu'à ce jour.

III. ANECDOTES.

Dans la collection des récits *galela* de van Baarda se trouve au no. 34 une série d'anecdotes où l'on ridiculise la niaiserie des ancêtres. Les *Parigi* et les tribus de langue

barée connaissent également des récits de ce genre. Chez les premiers ce sont les habitants de Lantiboe, petit village tout près du chef-lieu Parigi, à une bonne lieue de la baie de Tomini; chez les derniers, ce sont les *To Ondäe*, à l'est du lac de Posso, qui ont, au temps jadis, commis tant de niaiseries. On ajoute toujours expressément que ce n'est plus le cas actuellement.

Parmi les récits *galela* sont les nos. 34, 36 et 37 qui sont également connus chez les *To Radja*.

En voici quelques échantillons:

41. Une femme de Lantiboe arrive un jour chez une amie de Parigi qui était justement occupée à faire bouillir de l'huile de coco. Elle mangeait le résidu. Alors son amie lui demanda: „Que faites-vous cuire là?" „Du caca d'enfant," fut la réponse. „Goûtez comme c'est bon!' La femme de Lantiboe trouva le plat alléchant et, rentrée à la maison, elle guetta impatiemment l'occasion que lui donnerait un de ses enfants de préparer ce mets délicieux et nouveau. Lorsque le caca fut cuit à point, elle en goûta mais c'était amer et nauséabond. „Etrange", s'exclama-t-elle, „qu'à Parigi, c' était si bon!'

42. Une autre villageoise de Lantiboe vit une amie de Parigi faire cuire des bourgeons de bambou. „Qu'est-ce que c'est que ça?" demanda-t-elle. Ce sont des lattes de plancher; lorsqu'elles sont trop vieilles, je les fais cuire. Goûtez y une fois". La femme de Lantiboe leur trouva bon goût, et, rentrée à la maison, elle prit quelques lattes du plancher et les fit cuire. Mais ce bois dur de *woka* (Livistonia rotundifolia, espèce de palmier) ne voulait pas devenir tendre et malgré toute la peine du monde, elle ne put l'avaler. „Et à Parigi, gémissait-elle, le plat était si succulent!"

43. Quelques gens de Lantiboe avaient cueilli des noix de coco et les emportaient au village. En route, les noix ballotaient et s'entrechoquaient, l'eau qu'elles contiennent

faisait des glouglous: alors l'idée surgit que le bruit vient certainement du village où l'on bat les tambours dans le temple des esprits, peut-être parce que le chef a rendu l'âme. Ils commencent à courir plus rapidement, les noix font d'autant plus de tapage, de sorte que les villageois se figuraient qu'ils se rapprochaient de l'endroit d'où le bruit partait. Morts de fatigue et baignés de sueur ils arrivent dans leur village; mais tout y était tranquille.

44. Une autre fois quelques gens de Lantiboe longeaient la côte avec une pirogue pleine de noix de coco. Ils entendirent un oiseau qui criait: Kaloekoe! Kaloekoe! (Ce mot parigi veut dire noix de coco) et pensèrent qu'il voulait une des noix. Ils en jettent donc une sur le rivage, mais l'oiseau continuait à crier, jusqu'à ce que nos bons villageois lui eurent jeté leur dernier coco. Et comme il ne cessait pas, ils lui crièrent en colère: „Ne vois-tu donc pas que nous n'en avons plus nous-même!" (Gal. Verh. 37).

45. Un jour ils se proposent de transporter par mer des noix de coco, et ils en chargent leur canot tout plein. Mais ils oublièrent de mettre l'embarcation à l'eau et, malgré tous les efforts, ils ne purent avancer, jusqu'à ce que quelques-uns d'entre eux s'aperçurent de la faute commise et poussèrent le canot de la plage dans l'eau. Même alors, néanmoins, ils ne purent avancer car la moitié des rameurs faisait vis-à-vis à l'autre moitié: ainsi ils annulèrent réciproquement leurs efforts. A la fin un plus malin s'écria: le canot est trop lourdement chargé; qu'une moitié des rameurs se lèvent et portent les cocos sur leurs épaules afin d'alléger la charge". La moitié des rameurs se lève et porte patiemment les noix, et, effectivement, voilà la barque qui avance, car les rameurs n'agissaient plus en sens opposé „Voyez-vous", dit le conseilleur, „j'avais bien raison; la cargaison était trop lourde".

46. Des villageois de Lantiboe voyaient pour la première fois la mer. Ils ne comprenaient rien aux ondulations de l'eau et songeaient que ça pourrait bien faire un beau petit joujou pour les enfants. Avec beaucoup de soin ils puisèrent un peu d'eau de mer dans un bambou qu'ils emportèrent. Arrivés chez eux, ils la versèrent dans une coque de noix, mais l'eau n'ondulait plus. „Bien sûr qu'elle demande après sa mère (l'océan), puisqu'elle est si tranquille!" dit l'un d'eux. On la rapporta donc à la mer, et là elle se mit à onduler de nouveau. „Voyez-vous, c'était bien ça; elle demandait de retourner chez sa mère!"

47. Un autre vit un jour quelques *Parigi* ramer en mer. Le chef commandait de temps en temps au pilote: „Droite! gauche!" et alors la pirogue allait à droite ou à gauche. Le chef dit ensuite: „Cessez!" et la pirogue ne bouge plus. „Qu'est-ce que ce bois", demanda le *Lantiboe*, qui comprend les commandements? „Du bois de molopoga" lui fut-il répondu. Rentré chez lui, notre homme alla séance tenante couper un autre molopoga qui se trouvait près de la maison afin de montrer le tour à sa femme et à ses enfants. Lorsque l'arbre fut sur le point de tomber sur la maison, la femme et les enfants voulurent se sauver. „Non, restez dans la maison, l'arbre attend des ordres." Lorsque déjà l'arbre commençait à tomber, il lui cria: „Droite!" mais l'arbre tomba à gauche. „Cessez!" mais l'arbre continuait à tomber et écrasa sa maison, sa femme et ses enfants.

48. Une nuit les Lantiboe s'en vont à la pêche. Ils virent la mer devenir lumineuse; ils pensèrent alors que c'était du feu. Voulant préparer leur manger, ils trempèrent leur bois dans la mer pour l'allumer; et lorsqu'ils s'aperçurent de leur bêtise ils durent attendre au lendemain pour manger, jusqu'à ce que le soleil eût séché le bois.

Des *To-Ondäe* on raconte les faits suivants:

49. Une société de *To Ondäe* vint sur le bord de la mer pour faire du sel. C'était justement le moment des basses eaux et ils virent une plage de sable qui leur parut tout-à-fait convenable pour y construire une cabane, on n'avait pas besoin de couper le moindre morceau de bois. En un clin d'oeil, la cabane fut sur pied; et ils allèrent alors à la recherche d'aliments; ils déterrèrent des *alere* (Ipomoea Pescaprae) dits convolvulus de plage, dans l'espoir d'en trouver les tubercules comestibles. Toutes leurs fouilles furent vaines, jusqu'à ce que l'un d'eux découvrit des trous de crabes. Il pensa que c'étaient des trous de souris et il cria à ses camarades d'attraper des souris (dont les *To Ondäe* se nourrissent volontiers), mais ils ne trouvèrent rien que des crabes qu'ils ne connaissaient pas. Désolés ils retournèrent vers leur cabane; mais celle-ci, entretemps, avait été submergée par la marée et tout leur bien se trouvait gâté.

50. Une fois les *To Ondäe* veulent aller à la chasse de têtes et, comme but de leur expédition, ils choisissent un pays au delà de la mer. Durant toute la nuit, ils ramèrent, mais ils frappaient l'eau avec le tranchant de la rame, de sorte qu'au matin ils se trouvaient encore à la même place. S'imaginant qu'ils étaient arrivés à la destination prévue, ils débarquent, surprennent le village qu'ils voient devant eux et mettent les habitants à mort. Ce n'est que plus tard qu'ils s'aperçoivent qu'ils avaient mis à sac leur propre localité et tué leurs propres familles. Comp. Gal. Verh. 34 et 36.

51. Durant une autre expédition en mer un des *To Ondäe* laissa tomber son couperet par dessus bord. Il marqua alors, par un cran qu'il fit au bord de la piroque, l'endroit où le couperet était tombé. Aussitôt la barque tirée sur le rivage, il chercha sous le cran et fut très étonné de ne pas trouver le couperet. „C'est pourtant ici qu'il est tombé", prétendait-il.

52. Un *To Ondäe* avait dressé un piège et y avait pris un cerf de taille. D'un coup il veut l'abattre, il se débarasse donc de sa hotte, de son sarong, de son sac à noix d'arec et accroche le tout au bois du cerf. Il affile son couteau et porte le coup, mais il atteint juste le rotin du piège, de sorte que le cerf s'enfuit emportant toutes les provisions de l'homme.

Comme on le voit, la niaiserie de ces gens se manifeste surtout sur mer. Sans doute ce trait dans les contes porte juste, car les *To Radja*, même encore aujourd'hui, ne sont pas fameux marins. En fait de barques, ils ne fabriquent que des canots d'un seul tronc d'arbre; ils n'ont pas de désignation particulière pour les différentes aires du vent et sont pleins de timidité même dans les petits voyages le long de la côte. Leurs établissements sur la côte sont de date récente; la pêche au filet leur est totalement inconnue. Valentijn les appelle à bon droit des paysans montagnards". Ceci peut s'appliquer surtout aux habitants d' Ondäe, qui habitent à trois journées au moins de la mer.

Cet aperçu de la littérature des *To Radja* est loin d'être complet; je n'ai pas cité tous les récits que je connais; d'autre part je dois supposer que je n'ai pas entendu un nombre assez considérable de récits. Cependant ce que j'ai indiqué plus haut suffit déjà provisoirement, pour montrer que la part des *To Radja* n'est pas insignifiante dans la richesse littéraire commune aux races indonésiennes. Les récits signalés plus haut, en tant qu'ils sont faits en idiome *barée* sont d'une langue pure. De temps en temps, il s'y glisse un néologisme, mais qui est facile à découvrir. Si l'on supposait que des étrangers (*Boegi, Kaïli, Parigi*) eussent l'idée et le talent de raconter une partie des récits de leur langue maternelle aux *To Radja* en se servant de la langue *barée* (on n'en comprend pas d'autre ici), ces récits seraient immédiatement reconnaissables aux mots et aux noms étrangers qu'on y trouverait et que le

traducteur *To Radja* conserverait plutôt que de les corriger, parce que c'est ainsi qu'il les aura entendus. Aucun étranger, qui fréquente le peuple d'ici, ne se donne la peine de parler un *barée* correct; sans cesse il y mêle des termes de sa langue maternelle. Le fait que tous ces mots ne sont pas compris ne donne guère lieu à des difficultés, car tout est répété, des cinq et six fois au moyen d'autres mots, et finalement on arrive à se comprendre. Un récit en *barée* pur peut donc sans doute passer pour original, c. à d. qu'il est presque aussi ancien que la langue *barée*, au point où nous la connaissons.

Il va de soi que ceci a également son importance pour la question de savoir si tel ou tel récit est original ou non dans telle autre langue; mais d'autres recherches sont nécessaires pour appliquer la conclusion ci-dessus à d'autres langues.

Pour le *sangir*, p. ex., la chose est beaucoup plus compliquée, car l'influence exercée par le malais sur le *sangir* est considérable, et un récitateur *sangir* peut parfaitement remplacer un mot de sa langue par un mot malais, parce que celui-ci s'est le premier présenté à son esprit. Les gens de Sangir habitent tous les côtes et sont navigateurs; beaucoup ont été longtemps à l'étranger; tout concourt ainsi à rendre plus grandes les chances d'infiltrations étrangères dans le domaine littéraire. On ne peut donc pas regarder comme non original un texte *sangir* uniquement parce qu'il contient des mots malais; le *barée*, au contraire, est jusqu' ici resté suffisamment à l'abri des taches étrangères pour que la présence dans un récit de mots autres que des mots de *barée* pur justifie les doutes qu'on peut élever au sujet de l'originalité du texte.

Posso, Janvier 1898.

Die Goldküste
Boosum Prak
Boosum Prak
Ancober
Axim
Fort Batenstein
Dixcove
Fort Boutry
Berg Manfro
Acoda (Fort Dorothea)
Takneema
Boundry
Chama
Commany
Saccondee (Fort Oranje)
Tuccorary (Fort Witsen)
Elmina
(Sint George del)
Cabo Cors
Anamaboe
Mouree
(Fort Nassau)
Berg Sint Jago
Berg Kormantijn
Kormantijn
Tantum
Apam
Winnebrah
Fort Crèvecoeur
Fort James
Chrisiansborg
Tessie
Temma
Ponny
Pram Pram
Friedensborg
Königstein
Prinzenstein
Volta
Volta
Adoboe
Amina
Agusoo
Gamia
1
2
3
4
5
6
7
8
8 G.M.
2°
1°
0° Gr.

DIE

NIEDERLÄNDISCH-WEST-INDISCHE COMPAGNIE

AN DER

GOLDKÜSTE

VON

J. G. DOORMAN.

Lehrer am Gymnasium Willem III Batavia.

MIT EINER KARTE.

BATAVIA,
ALBRECHT & Co.
1898.

INHALT.

		P.
Vorwort		389
Benutzte Litteratur		393
I.	Die West-Indische Compagnie	395
II.	Die Verwaltung an der Goldküste	416
III.	Handel und Sklaverei	422
IV.	Beschreibung der Goldküste	428
V.	Die W. I. C. an der Goldküste	437
Beilage 1.	Namen der Verweser der Goldküste 1638 — 1791.	479
Beilage 2.		481
Beilage 3.		481
Beilage 4.		483
Beilage 5.		486
Beilage 6.		487
Beilage 7.		489
Beilage 8.		494
Beilage 9.		494

VORWORT.

Infolge des in den letzteren Jahren zwischen verschiedenen europäischen Staaten entstandenen Wettstreits, in den Besitz einer möglichst grossen politischen Machtsphäre in Afrika zu gelangen, nehmen die Operationen der grossen Handelskörper, welche von ihren Regierungen unterstützt mit den Negerfürsten Kontrakte schlossen und daraufhin Handelsstationen, sowie Forts zum Schutze des zu treibenden Handels errichteten, immer mehr die Aufmerksamkeit in Anspruch.

Bei der von Tag zu Tag stärker in den Vordergrund tretenden Kolonialpolitik rufen die an der Küste von Ober-Guinea gelegenen Kolonien und Staaten in wachsendem Masse das Interesse wach. Es steigert sich immer mehr das Verlangen, von der Gegenwart und der Vergangenheit dieser Länder Näheres zu erfahren.

Zahlreich sind die Erinnerungen, welche sich für manche europäischen Staaten an die Goldküste knüpfen.

In den vorigen Jahrhunderten spielte diese Küste eine nicht unbedeutende Rolle in der portugiesischen, niederländischen, schwedischen, dänischen, englischen und brandenburg-preussischen Kolonialpolitik. Einst war sie der Schauplatz der Operationen mehrerer europäischer octroyirten Handelsgesellschaften.

Die Machtstellung, welche in letzteren Zeit von the Royal Niger Company an der Küste von Ober-Guinea eingenommen wird, führt gleichsam von selbst dazu, die Geschicke ihrer seit einem Jahrhundert zu Grabe getragenen älteren Schwester, der einst so mächtigen Niederländisch-West-Indischen Compagnie, an der an Erinnerungen so reichen Goldküste zu verfolgen.

Diese Küste ist bis vor wenigen Jahren sehr ungenügend bekannt gewesen. Verschiedene Gründe haben dazu beigetragen.

Den Beamten, welche im 17, und 18. Jahrhundert in den Diensten verschiedener Handelscompagnien standen, fehlte es an der nötigen Lust und Bildung, um durch Reisen oder Forschungen etwas mehr über das Wissenswerte von Land und Leuten zu erfahren. Denjenigen, welche in den ersten 70 Jahren dieses Jahrhunderts die Goldküste besuchten, war es hauptsächlich darum zu thun, Handelsvorteile zu erzielen; ihre Mitteillungen waren denn auch fast ebenso unbedeutend, wie die Berichte der früheren Compagniediener. Dazu kam der Umstand, dass Amerika und der Ostindische Archipel in den früheren Jahrhunderten grösseres Interesse beanspruchten. Schliesslich konnte der Eifer, diesen von jeher seines ungesunden Klimas wegen für „den Kirchhof der Europäer" angesehenen Länderstrich zu bereisen, nicht gross sein.

An das Sammeln von Daten, die als Bausteine zu einer Geschichte der Goldküste dienen konnten, dachte man nicht. Das Archiv dieser vormaligen niederländischen Besitzung enttäuscht den Forscher denn auch in mancher Hinsicht. Das Wenige, auf historischem Gebiete von der Goldküste Bekannte, ist die Geschichte ihrer Geschicke in diesem Jahrhundert. Dieselben sind in einigen Broschüren von den niederländischen Marine-Offizieren Jeekel, Tengbergen u. A. anlässlich der militärischen Expeditionen, die vor 1871 behufs Ausübung der damaligen niederländischen Macht, nach dieser Küste unternommen wurden, geschildert.

Eine eigentliche Geschichte der Goldküste während des Bestehens der Niederländisch-West-Indischen Compagnie ist noch nicht geschrieben. Der erste Schritt in dieser Richtung wurde von dem niederländischen Adjunkt-Reichsarchivar Jhr. Mr. J. K. J. de Jonge in seinem „Oorsprong van Neerland's Bezittingen op de kust van Guinea", 1871 unternommen.

Die Geschichte dieser ehemaligen niederländischen Besit-

zungen weiter als bis 1642 fortzusetzen lag der Mitteilung dieses tüchtigen Historikers zufolge nicht in seiner Absicht.

Diese Abhandlung verfolgt nun den Zweck, in anspruchsloser Weise in groben Zügen die Lücke, welche das Geschichtsbild der Niederländisch-West-Indischen Compagnie an der Goldküste aufweist, einigermassen auszufüllen. Andere Ansprüche macht dieselbe nicht.

Ebenso wenig macht das unten hinzugefügte Kärtchen Anspruch auf geographischen Wert; es dient nur zur Orientirung betreffs der Lage der meisten in den folgenden Seiten genannten Orte.

Batavia 1897.

J. G. DOORMAN.

BENUTZTE LITTERATUR.

de Laet. Historie der W. I. Compagnie, 1644.

G. Brandt. Historie der vermaerde Zee en koopstade Enkhuisen, 1747.

Luzac. Hollands Rijkdom, 1780.

Groot Placaetboeck.

Secreete Resolutiën van Hunne Hoogmogenden.

Aitzema. Saken van Staet en Oorlogh.

Mr. O. van Rees. Willem Usselinx (Vaderlandsche Letteroefeningen, 1867).

Mr. F. J. Baert. Een blik op de economische ontwikkeling van de Unie in de 17e en 18e eeuw. (Bijblad Economist, 1865).

A. de Wicquefort. Mémoires touchant les Ambassadeurs, 1677.

A. de Wicquefort. Histoire des Provinces Unies des Pays Bas. (publiée au nom de la Société d'Histoire à Utrecht), 1866.

G. Brandt. Het leven van de Ruyter, 1835.

G. Groen van Prinsterer. Handboek der Geschiedenis van het Vaderland, 1852.

Dr. J. A. Wynne. Geschiedenis van het Vaderland, 1882.

Van de Spiegel. Nadenking van een Staatsman, 1800.

D. P. Oettinger. Unter Kurbrandenburgischer Flagge. Deutsche Kolonial-Erfahrungen vor 200 Jahren, 1886.

Brandenburg-Preuszen auf der Westküste von Afrika 1681—1721. Verfaszt vom Groszen Generalstabe, Abtheilung für Kriegsgeschichte, 1885.

Jhr. Mr. J. K. J. de Jonge. De oorsprong van Neerland's Bezittingen op de kust van Guinea, 1871.

Robidé van der Aa. Afrikaansche Studiën, 1871.

D. J. Sanctes. Een blik op den toestand der Kolonie Suriname, 1871.

P. de Marees. Beschrijvinge van de Goudtkust Guinea, 1650.

W. J. Müller. Die Africanische Landschaft Fetu. (Hamburg) 1673.

Dr. O. Dapper. Naukeurige Beschrijvinge der Afrikaansche gewesten, 1668.

W. Bosman. Nauwkeurige Beschrijving van de Guinese Goud- Tand- en Slavekust, 1709.

Isert. Reize van Kopenhagen naar Guinea (vertaald en uitgegeven in 1797).

J. A. de Marree. Reizen op en Beschrijving van de Goudkust van Guinea, 1818.

J. C. C. Gramberg. Schetsen van Afrika's Westkust, 1861.

J. C. C. Gramberg. De Goudkust (Gids 1868).

Brodie-Cruickshank. Eighteen years on the Goldcoast (vertaald — en met eene inleiding voorzien door D. H. P. J. Weytingh), 1855.

C. A. Jeekel. Onze Bezittingen op de kust van Guinea, 1869.

A. Tourmagne. Histoire de l'Esclavage ancien et moderne, 1880.

F. Kapp. Geschichte der Sklaverei in den Vereinigten Staaten von Amerika, 1861.

Petermann's Mittheilungen 20 Band, (1874).

Claudius Madrolle. En Guinée, 1895.

DIE NIEDERLÄNDISCH-WEST-INDISCHE COMPAGNIE

AN DER GOLDKÜSTE

VON

J. G. DOORMAN.

Lehrer am Gymnasium Willem III.

DIE WEST-INDISCHE COMPAGNIE.

Mit der Errichtung der W. I. C. steht der Name Willem Usselinx', eines emigrirten Süd-Niederländers, im engsten Zusammenhange. Der Sitte jener Tage gemäss suchte er seine kenntnisse im Grosshandel durch einen Aufenthalt im Auslande zu erweitern.

Nachdem er als Agent grosser Handelsfirmen in Spanien, Portugal und auf den Azoren thätig gewesen, liess er sich im J. 1591 als vermögender Mann in Middelburg nieder, von wo aus er zahlreiche Verbindungen mit angesehenen Kaufleuten, Regenten und Gelehrten aus dem Haag und Amsterdam anknüpfte.

Schon zu dieser Zeit scheint der jugendliche Usselinx (er war 1567 in Antwerpen geboren) die Absicht gehabt zu haben, in Amerika Kolonien zu gründen, nicht nur um einen ergiebigen Tauschhandel ins Leben zu rufen, sondern auch zu dem Zwecke, den Nationalfeind in seinen reichen Mittel- und Südamerikanischen Besitzungen anzugreifen und ihm daselbst [1]) „den Lebensquell seiner Finanzen zu verstopfen".

1) de Laet: opdracht van zijn werk aan de Staten van Holland.

Um diesen vielumfassenden Zweck zu erreichen, war Zusammenwirken ein Erfordernis. Nur wenn man einen mächtigen Handelskörper unter dem Schutze des Staates schuf, konnte man sich der Hoffnung hingeben, der gefürchteten spanischen Macht gewachsen zu sein. Schon im J. 1591 [1]) fing Usselinx an, seine Pläne zur Errichtung einer W. I. C. mehreren holländischen Regenten und Kaufleuten zu unterbreiten. Da die Republik der Vereinigten Niederlande in jenen Tagen infolge Parma's kräftigem Auftreten schwere Zeiten erlebte, glaubten die Regenten sowohl, als die Kaufleute, dass seine Pläne keine Aussicht auf Erfolg haben würden.

Usselinx war also genötigt, auf bessere Zeiten zu warten. Als nun im J. 1597 die Kaufleute aus Amsterdam, Rotterdam und Enkhuizen, welche einen bedeutenden Handel trieben, sowohl an der Goldküste, als in Westindien und Brasilien, eine Anzahl von Compagnien errichteten, glaubte Usselinx, den Zeitpunkt gekommen, seine Pläne aufs Neue bekannt zu machen.

Er setzte ein Promemoria auf, in dem er nachwies dass die Errichtung einer W. I. C. nicht nur sehr ergiebig sei, sondern auch durch die Gründung von Kolonien das sicherste Mittel biete, dem Feinde dermassen Abbruch zu thun, dass ihm die Fortsetzung des Krieges unmöglich werde.

Unter dem mächtigen Einflusse des bekannten Amsterdammer Geographen Predigers, Plancius und des Ratsherrn François Francken, [2]) beschlossen die Staaten von Holland im J. 1606 die Errichtung einer W. I. C. in Erwägung zu ziehen und eine Commission, behufs Ausarbeitung eines Entwurfs, zu ernennen. Damit sollte jedoch die grosse Meinungsverschiedenheit, welche zwischen Usselinx und den Staaten bestand, deutlich zu Tage treten. Während bei ersterem die Gründung der Kolonien und die Anknüpfung von Handelsverbindungen im Vordergrunde stand, beabsichtigten die

1) Van Rees 283.

2) Van Rees 284.

Staaten Hollands vor Allem die Erwerbung von Beute (waren ja doch mit dem Kapern von Silberschiffen grosse Vorteile verbunden) und kriegerische Unternehmungen gegen die überseeischen spanisch-portugiesischen Provinzen.

Da der kriegerische Entwurf der Commission ohne die Hilfe des Staates über die Kräfte einer zu errichtenden Compagnie gehen würde, wollte Holland dieser Gesellschaft welche während 36 Jahren das Monopol des Handels an der Westküste Afrika's und in ganz Amerika haben sollte, 20 Jahre hindurch Befreiung von Ein- und Ausfuhrzöllen sowie jährlich 200.000 Gulden Subsidien gewähren und sie bei ihren Unternehmungen mit 16 Kriegsschiffen unterstützen.

Gegen diesen Entwurf, [1]) der den stimmberechtigten Städten und Admiralitäten zur Beurteilung zugeschickt wurde, liefen von verschiedenen Seiten Bedenken ein. Viele fanden die Subsidien zu hoch, andere wollten einige Handelsartikel unabhängig vom Octroi behandelt wissen. Amsterdam, das hauptsächlich an der Goldküste Handel trieb, wollte den Octroi auf Amerika beschränken.

Im November [2]) 1606 wurde die Octroi-Frage der W. I. C. bei den Generalstaaten zur Sprache gebracht. Während der langen Berathungen wurden im Februar 1607 mit Spanien Unterhandlungen über den Abschluss eines Waffenstillstandes angeknüpft. Da die Errichtung einer W. I. C., welche die Schwächung der spanischen Macht auf ihre Fahne schrieb, der Schliessung des Waffenstillstandes hinderlich sein würde, wollte diejenige Partei, an deren Spitze Prinz Maurits stand und welche Fortsetzung des Krieges wünschte, die Gründung der W. I. C. nach Kräften fördern. Dahingegen bekämpfte das Haupt der Friedenspartei, der Grosspensionär Oldenbarnevelt, das Zustandekommen der C. auch schon deshalb, weil sie zu viel Opfer von der erschöpften Staatskasse fordern würde.

1) Van Rees 285.

2) Baert 5, 6.

Olderbarnevelt's Einfluss in den Staaten von Holland war so gross, dass er die Behandlung der Sache stets hinauszuschieben wusste [1]).

Als im April 1609 der 12 J. Waffenstillstand zu Stande kam, wurde die Behandlung der Octroi-Frage einstweilen ganz beiseite gestellt.

Ein Versuch, den Usselinx im J. 1616 machte, die Seele der Staaten von Holland, Oldenbarnevelt, noch zur Verwirklichung seiner Lieblingsidee zu bekehren, misslang nicht nur aus politischen Gründen, sondern auch, weil der Grosspensionär [2]) im Prinzip gegen die Verleihung von Privilegien in Schiffahrt und Handel war.

Indessen waren während des Waffenstillstandes in der Union die religiösen Streitigkeiten ausgebrochen, welche die Republik an den Rand des Abgrundes brachten. Als diese schliesslich zu Oldenbarnevelt's Gefangennehmung (29 August 1608) durch Maurits und zu einer Aenderung in der Politik führten, war es um die Gegenwirkung gegen die Errichtung der W. I. C. geschehen.

Schon im September beschlossen die Staaten von Holland, woselbst jetzt, dank der von Maurits zu Stande gebrachten Umgestaltungen, seine Partei die Herrschaft führte, die Sache der W. I. C. wieder zur Hand zu nehmen.

Eine Commission [3]) aus den Staaten von Holland entwarf einen neuen Octroi Entwurf, der im Wesentlichen mit demjenigen vom J. 1606 übereinstimmte. Nachdem die Commission an diesem Entwurf auf Bitten der Seestädte einige Aenderungen vorgenommen hatte, wurde derselbe von den Staaten von Holland den Generalstaaten vorgelegt und, nachdem auch diese noch einige Verbesserungen gemacht, nahmen jene am 3 Juni 1621 den Octroi Zolltarif der W. I. C. an.

---

1) Van Rees 286.
2) Baert 7, 8.
3) Van Rees 297.

Dieser Octroi, der für die Zeit von 24 Jahren verliehen wurde, enthielt im Wesentlichen Folgendes [1]). Die C. erhielt das Monopol des Handels in Afrika, von dem Wendekreise des Krebses bis zum Kap der Guten Hoffnung, sowie in ganz Amerika. Sie ernannte ihre eigenen Beamten; die Wahl des Generaldirektors erforderte jedoch die Genehmigung der Generalstaaten. Die C. begann ihre Thätigkeit mit einem Kapital von 7.200.000 Gulden, verteilt in 1200 Aktien à 6000 Gulden; hieran beteiligten sich die Generalstaaten für den Betrag von 500 000 Gulden. Die C. war in 5 Abteilungen oder Kammern eingetheilt. An der Einlage nahm die Kammer von Amsterdam teil mit 4/9, die von Seeland mit 2/9, die von der Maas (Rotterdam), von Nordholland (Hoorn, Enkhuizen) und von Friesland und Groningen, mit je 1/9.

Die Kammern wurden von 74 Verwesern (Bewindhebbers) verwaltet, welche von den Provinzialständen oder den Magistraten der Städte aus denjenigen Aktionären, welche 2 Aktien besassen, zu ernennen waren. Die Hauptleitung und die tägliche Verwaltung der Angelegenheiten fiel der aus 19 Mitgliedern bestehenden Generalversammlung (Generale Vergadering) zu. Von diesen 19 Mitgliedern, die aus den Verwesern gewählt wurden, ernannte Amsterdam aus seiner Kammer 8 und die anderen Kammern 10, je nach der Anzahl ihrer Aktien; das 19te Mitglied wurde von den Generalstaaten abgeordnet. Die C. erklärte Krieg und schloss Verträge, Bündnisse und Frieden im Namen der Generalstaaten. Sie baute Festungen und nahm Kriegsvolk in ihre Dienste, welches jedoch den Generalstaaten den Fahneneid leisten musste. Die von der C. ein- und ausgeführten Güter waren während der ersten 8 Jahre frei von Ein- und Ausfuhrzoll. Alle 6 Jahre mussten Standesausweise des Gewinnes und Verlustes der C. angefertigt und veröffentlicht werden. Während der Zeit des Octrois durfte

1) de Laet.

Niemand sein Kapital zurückfordern; auch durften keine neuen Theilhaber zugelassen werden.

Ferner sollten die Generalstaaten die C. in ihrer Fahrt und ihrem Handel beschützen und verteidigen.

Im Falle eines grossen, öffentlichen Krieges sollten die Staaten, wenn die Lage der Republik dies gestattete, der C. mit 16 grossen Kriegsschiffen und 4 Jachten beistehen, alle mit Geschütz bewaffnet und gut ausgerüstet. Die Bemannung sollte von der Compagnie gestellt werden, welche auch die Unterhaltungskosten auf ihre Rechnung nahm. Diese Staatshilfe wurde nur unter der Bedingung geleistet, dass die C. eine gleiche Anzahl Schiffe, in gleicher Weise bewaffnet, ausrüstete und diese unter den Befehl eines dazu von den Generalstaaten angewiesenen Admirals stellte.

Des Weiteren enthielt der Octroi noch mehrere Umschreibungen über die Rechte und Pflichten der Verweser und Bestimmungen über die Verteilung der erbeuteten Schiffe und Güter.

Mit Hülfe der errichteten C. hoffte man nicht nur den Streit mit der spanischen macht mit Erfolg erneuern zu können, sondern durch die Ausübung der Kapfahrt auch Beute zu machen und Länder zu erobern. Hauptzweck war also Schädigung der Länder, welche der spanisch-portugiesischen Krone unterworfen waren.

Für diejenigen, welche sich in den Gefechten zur See Lorbeeren erwerben wollten oder die an gefahrvollen Unternehmungen Gefallen fanden, musste der Dienst bei der W. I. C. sehr verlockend scheinen, verlockender als bei der O. I C., bei welcher das Treiben von Handel in den ersten Jahren des Bestehens Hauptsache war.

Trotz der günstigen Bedingungen, die mit dem Octroi verbunden waren, schien der Handelsstand Grosses Bedenken zu tragen, sich an der neuen Gesellschaft zu beteiligen. Dies war dem Umstande zuzuschreiben, dass bei der O. I. C. während eines Zeitraums von 3 Jahren kein Dividend gezahlt war. Die Gründe [1]) hierfür mussten in den vielen

1) Baert 9.

missbräuchen gesucht werden, die sich in die Verwaltung dieser Gesellschaft eingeschlichen hatten, wie z. B. die kostspielige Verwaltung, der Nepotismus und nutzlose Ausgaben.

Im Hinblick auf diese reservirte Haltung des Handelsstandes schrieben die Generalstaaten in ihrer Resolution [1]) vom 29 September 1621 den Provinzialständen, sie sollten die Magistrate und vornehmen Eingesessenen zu überreden suchen, die C. durch ihr Teilnahme zu stützen und selbst ein „courageus exempel" geben.

Trotz des Zwanges, der von Seiten der Regierung ausgeübt wurde, um Geld für die W. I. C. zusammenzubringen, war ihr Kapital am Ende des J. 1622 nicht hinreichend um einen Anfang mit den grossartigen Unternehmungen, die man beabsichtigte, machen zu können. Man hatte zwar Bewindhaber, aber noch keine Flotte.

Infolge dessen bekam Usselinx im Herbste des J. 1622 [2]) von den Generalstaaten den Auftrag, behufs Beförderung der Subscription in Holland umherzureisen. Als sein Zug die Lust zur Einschreibung nicht merklich förderte, schrieb Usselinx dies dem Umstande zu, dass seine Vorschläge betreffs der Ernennung der Bewindhaber nicht beachtet seien. In einem seiner vielen Promemoria's hatte er darauf gedrungen, den Bewindhabern der W. I. C. nicht die nahezu unumschränkte Machtvollkommenheit zu geben, welche ihre Kollegen bei der O. I. C. auf Kosten der Aktionäre genossen, sondern ihnen ein controlirendes Collegium, [3]) der von den gewöhnlichen Aktionären gewählten Hauptaktionäre zur Seite zu stellen.

Dieser Antrag war hauptsächlich an dem Einflusse der Holländischen Regenten gescheitert. Viele von ihnen waren Bewindhaber der O. I. C., und da der Octroi dieses Körpers zu Ende ging, befürchteten diese kleinen Halbgötter, dass, falls der Octroi der W. I. C. nicht dem ostindischen Muster

1) Resolutien van Hunne Hoogmogenden.
2) van Rees 307.
3) van Rees 302.

entsprechend festgesetzt würde, sie Gefahr liefen, ihre fast unumschränkte Macht zu verlieren.

Um einer ausgiebigeren Subscription Vorschub zu leisten, beschlossen die Generalstaaten durch die „acte van ampliatie" (Ampliationsurkunde) vom 13 Februar 1623, den Octroi der W. I. C. zu erweitern. Künftighin sollten die Bewindhaber aus einer von den Hauptaktionären zu treffenden engeren Wahl von 3 Personen hervorgehen. Ferner sollten diejenigen Städte, welche keine Kammern besassen das Recht haben, einen Bewindhaber für je 100.000 Gulden, die sie in einer der bestehenden Kammern eingelegt hätten, anzustellen. Sobald die neue Gesellschaft ihr Kapital von 7 Millionen zusammengebracht hatte, trat sie energisch auf.

Durch seine Fruchtbarkeit und seinen Reichtum an Zucker und kostbaren Holzarten zog Brasilien sehr bald die Aufmerksamkeit der Kaufleute auf sich. Da es spärlich bevölkert war und von Spanien vernachlässigt wurde, (weil es nicht eine spanische, sondern eine portugiesische Kolonie war) beschloss die W. I. C. im J. 1624 eine grosse Flotte unter dem Admiral [1]) Jacob Willekens auszusenden um sich der Stadt San Salvador zu bemächtigen, was völlig gelang. Ausser [2]) 49 Stücken Geschütz erbeutete die C. noch 3900 Kisten Zucker. Als die Kunde von diesem Erfolge Spanien erreichte, sah man die Gefahr ein, die der Krone durch den Verlust dieser Kolonie drohte, und beschloss kräftig einzuschreiten. Unter [3]) Don Friedrich de Toledo segelte eine Armada von 75 Schiffen mit 12.000 Mann nach Brasilien, um die Holländer daselbst zu vertreiben. Noch im J. 1624 gelang es den Spaniern, San Salvador zurück zu erobern. In März 1625 sandte die C., in der Absicht, San Salvador wieder einzunehmen, unter ihren Admiralen Boudewijn Hendricksz und Lam eine Flotte von 33 Schiffen aus. Die Expedition misslang und als bald darauf der Admiral Hen-

1) de Laet 8,
2) de Laet 16. 17.
3) de Laet 50.

dricksz (Juli 1626) starb, beschloss man nach vielfachem Hin- und Herkreuzen die Rückreise anzutreten.

Inzwischen war der Vice-Admiral Veron, der sich im vorhergehenden Jahre von Hendricksz' [1]) Flotte getrennt hatte, nach Sierra Leona gesegelt, um daselbst frisches Wasser einzunehmen. Bei dieser Gelegenheit traf er dort den Admiral Lam. Beide Seeleute beschlossen Kurs nach der Goldküste zu setzen und dort den Portugiesen ihre Hauptfestung Elmina zu nehmen [2]). Das Vorhaben wurde jedoch nicht erreicht; mit empfindlichem Verluste an der Mannschaft musste der Rückzug angetreten werden [3]).

Im J. 1627 wusste der bekannte Admiral Piet Hein bei einem Angriffe auf San Salvador den Portugiesen 22 Schiffe zu nehmen, die u. A. eine Ladung von 2700 Kisten Zucker an Bord hatten.

Auch [4]) in der Allerheiligenbai nahm er in demselben Jahre dem Feinde 6 Schiffe mit 850 Kisten Zucker, während 2 andere Kapitäne der C. im Caraibischen Meere den Spaniern über eine Million Gulden an Beute entrissen. Diese Errungenschaften kamen der W. I. C., die im J. 1626 durch ihre erfolglosen Expeditionen so viele finanziellen Nachteile erlitten hatten, sehr zu statten.

Auch die Jahre 1628 und 1629 waren für die C. sehr ergiebige. Als [5]) Piet Hein im J. 1629 an der Spitze einer Flotte von 31 Schiffen (bewaffnet mit 680 Stücken Geschütz und bemannt mit 4000 Köpfen) ausgesandt war, um auf die spanische Silberflotte (die von Cuba nach Spanien ging) Jagd zu machen, gelang es ihm sich dieser in der Bai von Matanzas [6]), wo sie auf den Boden geriet, ohne Widerstand zu bemächtigen. An Gold, Silber und Handelswaren machte die C. eine Beute von ungefähr

1) de Laet 54.
2) „ 65.
3) „ 66—68
4) „ 103—113.
5) „ 139.
6) „ 142.

12.000.000 Gulden, was sie in den Stand setzte, eine Dividende von 50% zu zahlen. Ausserdem vermehrte sie in diesem Jahre ihr Gebiet um die Insel Tabago. Durch diese Errungenschaften ermutigt, beschloss die C. noch im Herbste des J. 1629 ihre Unternehmungen auf Brasilien wieder aufzunehmen, zu welchem Zwecke sie ihren Admiral Loncq ausschickte. An der Spitze einer zahlreichen Flotte gelang es diesem, im J. 1630, das wichtige Pernambuco zu erobern, infolge dessen die W. I. C. festen Fuss in Süd-Amerika fasste.

In Nord-Amerika hatte ja die C. schon bei ihrer Aufrichtung von einer holländischen Gesellschaft, die von Tweenhuijzen in 1614 gegründete Kolonie Nieuw-Nederland (am Hudsonflusse) übernommen, worauf sie durch Ankauf ihr Gebiet in Connecticut erweiterte.

Allmählich dehnte die C. durch Eroberungen ihre Macht in Brasilien aus — Olinda [1]), das Recief [2]), die Insel [3]) Tamarica, das Kap St. Augustin und Paraïba [4]) — so dass im J. 1635 [5]) die Provinzen Pernambuco, Paraïba und Rio Grande del Norte im Besitze der C. waren. Im J. vorher war die ihrer Lage wegen so wichtige Insel Curaçau [6]) durch van Walbeck von den Spaniern erobert. Im J. 1639 wurde St. Eustatius besetzt und 1641 ein Teil von St. Martin.

Bisher hatte man nur daran gedacht, Beute zu machen und dem Nationalfeinde möglichst grossen Abbruch zu thun. Jetzt glaubte die C., dass die Zeit gekommen sei, in dem eroberten Lande eine geordnete Verwaltung einzuführen und dahin zu streben, auf diese Weise Brasiliën für immer behalten zu können.

Die C. richtete im Hinblick auf diese Aufgabe ihr Augen-

1) de Laet 187.
2) „ 189.
3) „ 334.
4) „ 418.
5) „ 368.
6) „ 435.

merk auf den Grafen Joan Maurits van Nassau, der sich schon unter dem Statthalter Frederik Hendrik bei der Belagerung von 's Hertogenbosch und Maastricht einen Namen gemacht hatte.

Nachdem derselbe im J. 1636 in Brasilien angekommen, wurden die politischen Zustände daselbst durch den Erlass einer Capitulation geregelt, in welcher den Bewohnern eine Anzahl Rechte und Freiheiten garantirt wurden.

Da man aus dem Mutterlande keine genügende Anzahl von Personen bekommen konnte, die geeignet waren, im tropischen Brasilien zu arbeiten, stellte sich bald heraus, dass die Kolonien (weil auch die nomadisirenden Indianer zu den Feldarbeiten unbrauchbar waren) ohne die Einfuhr von Negern, die gewohnt waren in dem heissen Klima Arbeit zu verrichten, ihren Besitzern geringe Vorteile einbringen würden.

Nur durch stete Zufuhr von Sklaven, also von Arbeitskräften für die Anpflanzung von Zucker und Kaffee, war es möglich, die Kolonien ertragreich zu machen.

Da infolge der grossen Masse der in den fortwährenden afrikanischen Kriegen gemachten und verkauften Kriegsgefangenen die Kaufsumme der Sklaven eine verhältnismässig geringe war, würden die Kosten der Produktion niedrig und der Gewinn bei den theuren Preisen der Kolonialprodukte hoch sein [1]).

Uberdies war der Ankauf von Sklaven, besonders von Sklavinnen, eine gute Kapitalanlage. Wurde doch die Sklavin als ein Kapital betrachtet, das eine um so höhere Rente abwarf, je grösser die Anzahl der Kinder (künftige Werkzeuge für die Bebauung des Bodens!) war, die sie gebar. Um die sich als wünschenswert erweisende Zufuhr von Sklaven regelmässig erzielen zu können, war es also für die C. geboten, an der afrikanischen Küste eine bedeutende Festung zu besitzen.

---

1) Sanches 4—8.

Da die Portugiesen ihrem von Mouree aus getriebenen Handel schon so häufig Eintrag gethan hatten, beschloss die C. auf die Kunde hin, dass der Stützpunkt der Portugiesen für ihre Unternehmungen, das Kastell St. George del Mina, sich in einem wenig [1]) guten Zustande befinde, dem Grafen Joan Maurits den Auftrag zu erteilen von Pernambuco eine Expedition auszusenden, um St. George zu erobern. Der zu diesem Zwecke im J. 1637 vom Obersten Kuhn unternommene Zug entsprach völlig den gehegten Erwartungen [2]).

Obgleich die C. in den amerikanischen und afrikanischen Gewässern grosse Summen erbeutet hatte, überstiegen ihre Ausgaben die erworbenen Gewinne um ungefähr 18.000.000 Gulden [3]). Von 1623—1636 hatte sie innerhalb der Grenzen ihres Octroi 806 Schiffe und Jachten ausgerüstet und auf denselben eine Bemannung von 67.000 Mann unterhalten.

Im Zusammenhang mit diesem ungünstigen finanziellen Zustand und den Klagen aus Brasilien über die hohen Preise, welche die C. für die von ihr beschafften Artikel forderte, entstand ein lebhafter Streit über die Vor- und Nachteile des Monopols der C., in den sich auch Joan Maurits mischte. Die Vorfechter der freien Fahrt nach Brasilien und des freien Handels mit diesem Lande wussten, da auch Amsterdam auf ihrer Seite stand, ihre Ansicht zum Siege zu verhelfen; die Folge davon war, dass im J. 1639 der Handel nach Brasilien (mit Ausnahme desjenigen in Sklaven, Munition und Färbeholz, die ein Monopol der C. blieben) allen Eingesessenen der Niederlande eröffnet wurde [4]).

In demselben Jahre brachen Misshelligkeiten zwischen dem neuernannten Befehlshaber der Truppen in Brasilien, Artichofsky (ein Günstling der Bewindhaber) und Joan Maurits, der sich durch diese Ernennung gekränkt fühlte, aus.

1) Dapper 441 — 444.
2) Wird nachher mitgeteilt.
3) de Laet. Kort Verhael 8.
4) Baert 11.

Diese Zerwürfnisse wirkten lähmend auf die Kriegsoperationen der C. Dies zeigte sich ganz besonders, als die Portugiesen, nachdem sie im J. 1640 das spanische Joch abgeschüttelt hatten, sich mit Kraft rüsteten, um ihre verlorene Kolonie wiederzugewinnen, wobei sie durch ihre Landsleute in Brasilien eifrig unterstützt wurden. Letztere zeigten sich den Niederländern immer abgeneigter, nicht nur der Religionsverschiedenheit, sondern auch der schweren Steuern wegen, die sie denselben entrichten mussten.

Da die C. lange keine Silberschiffe erbeutet hatte und der Handel mit Brasilien infolge der teilweisen Abschaffung des Monopols nur noch geringe Vorteile einbrachte, gingen ihre Finanzen je länger desto mehr zurück und geriet sie selbst immer tiefer in Schulden. Als ihr Octroi im J. 1640 auf 25 Jahre verlängert wurde, trat die C. nochmals mit grosser Kraftanstrengung gegen die Portugiesen auf. Obgleich sie an der Goldküste nicht unglücklich war, erwiesen sich ihre Kräfte in Brasilien jedoch als zu schwach [1]). Als im J. 1644 der Octroi der O. I. C. erneuert werden musste, suchte sich die W. I. C. aus ihrer schwierigen Lage durch Anbahnung einer Verschmelzung mit ersterer Gesellschaft zu befreien. Ausser ihren Besitzungen wollte sie 3.600.000 Gulden einbringen. Die O. I. C., welche fürchtete, dass hieraus nur Nachteile für sie erwachsen würden, wusste sich so lange und mit soviel Kraft den Bestrebungen der W. I. C. zu wiedersetzen, bis dieselben scheiterten. Mit diesem Misslingen einer Fusion war das Todesurteil über die W. I. C. gesprochen.

Sie verlor in Brasilien immer mehr Grundgebiet an die Portugiesen, so dass sie beim Friedensschluss zu Münster [2]), daselbst nur noch 3 Forts auf dem Recief, in Paraïba und in Rio Grande besass. Als auch diese Punkte im J. 1654 für sie verloren gingen, eilte die C. mit Riesenschritten ihrem Verfall entgegen. Zwar waren in Südamerika noch

1) Luzac I 335—338.

2) Luzac I 339.

Essequibo (über welche seeländische Kolonie sie seit 1621 die Verwaltung [1]) führte) und Berbice (im J. 1627 von dem Vlissinger Kaufmann [2]) van Pere kolonisiert), ihrer Herrschaft unterworfen, wozu sie durch Ankauf von den Staaten von Seeland (in deren Namen [3]) Abraham Krijnsz es im J. 1667 von den Engländern eroberte) im J. 1682 noch Suriname fügte; diese Besitzungen vermochten aber keinen hinreichenden Gewinn abzuwerfen, um damit die erlittenen Verluste zu ersetzen.

Dies war nicht nur eine Folge des Schleichhandels der „Lorredraaijers" (Schiffe, die Schleichhandel trieben), sondern auch der scharfen Konkurrenz der Engländer. Die Macht und der Einfluss der Letzteren nahm sowohl in Amerika, als an der Goldküste zu, besonders als ihre kleinen, nach Afrika hin Handel treibenden Compagnien, sich durch das königliche Patent [4]) von Karl II im J. 1662 zu einer grossen Gesellschaft, der Royal Adventurers of England trading in Africa, vereinigten.

Karl II, welcher ebenso wie seine Unterthanen auf den Handel der Holländer eifersüchtig war, beschloss, da ihm die O. I. C. für seine Operationen zu mächtig schien, die machtlose W. I. C. anzugreifen.

Mitten im Frieden eroberte der Herzog von York in Amerika Nieuw-Nederland, Tabago und St. Eustatius, während der englische Admiral Holmes sich in Afrika in ebenso verräterischer Weise [5]) Cabo Cors', Taccorary's und einiger anderer Forts bemächtigte. Zwar gewann der grosse de Ruyter in Afrika die von den Engländern eroberten Plätze wieder zurück, aber doch behielten die Engländer in dem Frieden von Breda (1667) das wichtige Nieuw Nederland, Anamaboe und Adja.

---

1) Luzac II 141.
2) Wynne 232.
3) „ „
4) Gramberg's Westkust 263—268.
5) Wird nachher mitgeteilt.

Durch diese Ereignisse geriet die W. I. C. in die grösste Geldnot; sie war nicht mehr im Stande, auch nur die Zinsen der ihr geleisteten Vorschüsse zu zahlen.

Im J. 1667 dachte man stark daran, die Güter und den Octroi der Gesellschaft zu verkaufen, um aus dem Ertrag ihre Schulden zu decken; die Generalstaaten wussten jedoch dadurch, dass sie Subsidien gewährten, diese Gefahr von der C. abzuwenden. Ihren weiteren Rückgang vermochte diese Hülfe aber nicht aufzuhalten.

Der an der Goldküste geführte Krieg hatte die Company of Royal Adventurers dermassen erschöpft, dass Karl II sie im J. 1672 für aufgelöst erklärte, worauf sich unter dem Schutze der Krone [1]) the Royal African Company of England bildete.

Von ihrem Entstehen an ist die Geschichte der W. I. C. an der Goldküste nichts Anderes als ein fortwährender Kampf um die Suprematie, wobei ihre Macht stetig abnahm und ihre Schulden fortwährend stiegen.

Als sie im J. 1674 eine Schuld von mehr als 6.000.000 Gulden hatte und keine Aussicht bestand, diese je tilgen zu können, beschlossen die Generalstaaten ihren Octroi zu vernichten und an ihrer Stelle eine neue Gesellschaft zu bilden, welcher mit dem Jahre 1675 beginnend, für die Zeit von 25 Jahren, Octroi gewährt werden sollte [2]).

Teilhaber dieser neuen Gesellschaft waren die Mitglieder der alten C. (deren Aktien auf 15 % [3]) veranschlagt wurden) und ihre Gläubiger. Die neue W. I. C. bekam das Monopol des Handels an der Westküste Afrika's, von dem Wendekreise des Krebses bis zum 30 Grade südlicher Breite und auf den dazwischen gelegen Inseln, sowie auf Essequibo, Curaçau und den benachbarten Inseln. Für alle anderen Plätze wurde jetzt die freie Fahrt den Eingesessenen der Niederlande zugestanden.

Auch in der Verwaltung der W. I. C. fand eine Aenderung

1) Jeckel 56 — 58.
2) Luzac II 132 — 133.
3) Wynne 283.

statt. Die Anzahl der Bewindhaber wurde auf 50 gebracht und die Generalversammlung aus nur 10 Mitgliedern zusammengesetzt; letzteres Collegium trug nach der Zahl ihrer Mitglieder künftighin den Namen „Versammlung der Zehn".

Da sowohl die „Lorredraaijers" als die Engländer fortfuhren, den Handel der C. zu beeinträchtigen und letztere an der Goldküste auf allerlei Schwierigkeiten stiess, erging es der neuen Gesellschaft noch unglücklicher als der alten. Nachdem ihr Octroi im J. 1700 auf 30 Jahre verlängert war, geschah dieses im J. 1730 nochmals für weitere 30 Jahre. Ihr Niedergang spiegelte sich am besten in dem Werte ihrer Aktien und in den Dividenden ab. Die Aktien,[1] die im J. 1723 noch auf 92 % standen, sanken 1730 auf 35 % herab. Von 1700 — 1779 beliefen sich ihre Dividenden nur fünfmal auf mehr als 4 %; nämlich 1700, 1704 und 1762 auf 5 %; im J. 1716 auf 6 % und 1768 auf 8 %. In den Jahren 1735, 1746, 1753 und 1766 auf nur 2 %; in den anderen Jahren auf 3 % und 4 %.

Der strebsame Handelsgeist und die grossen, durch Schleichhändler zu erzielenden Gewinne waren die Ursache, dass sich die C. an der Goldküste auf die Dauer mühsam in dem ungestörten Besitz ihres Monopols behaupten konnte. Da die „Lorredraaijers" ihre (häufig besseren) Waren zu erheblich niedrigeren Preisen den Negern verkauften, als die C., leisteten diese, trotz des strengen Verbots der C., dem Schleichhandel Vorschub. Auch die Engländer beeinträchtigten nach Kräften den Handel der Gesellschaft.

Das Eine wie das Andere hatte zur Folge, dass die Generalstaaten bei der Verlängerung des Octroi der C., in ihrer Versammlung vom 8 August 1730 eine Aenderung in den exclusiven Handel der Gesellschaft brachten.

In ihrem[2] „Reglement houdende de condities waarop aan de onderdanen der Vereenigde Nederlanden tegen betaling van

1) Luzac II 135.

2) Luzac II Beilage K. 2. 1.

recognitiegelden de vrije vaart op de kust van Afrika toegestaan werd", beschränkten sie das Monopol auf die Grenzen des Kaps Apollonia bis zum Volta-Flusse. Das übrige Gebiet ihres Octroi wurde den Unterthanen der Republik geöffnet.

Um zu verhüten, dass die Fahrt nach Afrika auf irgend eine Weise den Fremden zugut käme, bestimmte das Reglement, dass die Niederländer ihren Handel nach Afrika nur mit solchen Schiffen treiben dürften, welche auf dem Grundgebiet der Republik gebaut waren. Ferner sollten diese Schiffe in den Niederlanden mit Equipage und Proviant versehen werden; auch durften sie auf ihrer Rückreise keinen ausser-niederländischen Hafen anlaufen. Würde dieses Verbot mit bösem Vorsatz übertreten, so müssten die Zuwiderhandelnden der C. eine Geldstrafe von 6.000 Gulden entrichten.

Um den Handel nach Afrika treiben zu dürfen, waren die Schiffsrheder verpflichtet, sich mit einer Eingabe an eine der Kammern der C. mit der Bitte um einen Geleitbrief zu wenden in dem der Tonnengehalt der Schiffe (die in keinem Falle länger sein durften als 120 Fuss) angegeben werden sollte. Je nach dem Inhalt und der Länge wurden die Recognitionsgelder festgestellt; so waren für ein Schiff von 70 Fuss Länge mit einem Tonnengehalt von 45 Last, 3000 Gulden Recognitionsgelder zu entrichten. Durch diese Zahlung wurden die Schiffe von dem Ein- und Ausfuhrzoll und einiger anderer Steuern, die in den Häfen des Gebietes der C. erhoben wurden, befreit.

Der Handel war für Güter jeder Art freigegeben. Im Bezug auf den Sklavenhandel wurde bestimmt, dass die Einfuhr von Negern in Suriname, Essequibo und Berbice ausschliessliches Recht der C. sei, unter der Bedingung jedoch, dass sie während der 30 folgenden Jahre wenigstens 2500 Sklaven in Suriname zum öffentlichen Verkauf auf den Markt zu bringen hätte. Bei etwaiger Erweiterung des Surinamischen Grundgebietes müsse die Zahl der eingeführten Sklaven verhältnismässig grösser sein. Falls Sklaven vor ihrer Versteigerung stürben, wäre die C. verpflichtet,

die fehlende Zahl zu ergänzen. War die C. dazu nicht geneigt, oder bliebe sie während eines halben Jahres damit im Rückstande, so waren die Direktoren von Suriname nach der dies bezüglichen ersten Anzeige gebunden, die fehlende Anzahl Sklaven entweder durch die Pflanzer oder durch Privatpersonen holen zu lassen. Diese hätten dafür der C. dieselben Recognitionsgebühren zu entrichten, wie die übrigen Privatpersonen, die im Besitze eines Geleitbriefes seien. Hinsichtlich der Sklaveneinfuhr in Essequibo und Berbice galten dieselben Bestimmungen, mit dem Unterschiede jedoch, dass die Zahl der einzuführenden Sklaven von der Nachfrage der Kolonisten abhängig war. Ferner bestimmte das Reglement noch, dass die Rheder der Schiffe eine Kaution von 6.000 Gulden stellen sollten, die bei den Kammern, aus deren Gebiet sie versegelten, deponirt werden müsse. Im Falle der Ubertretung eines Artikels dieses Reglements verfalle diese Summe der Compagnie, vorbehaltlich des Erkenntnisses der Gerichtshöfe von Holland und Seeland. Schiffe, welche ohne Geleitbrief Handel trieben, wurden mit schweren Geldstrafen belegt; auch hiervon wurde ein Teil der C. überwiesen.

Als die Erfahrung lehrte, dass die Eingesessenen der Republik durch diesen verliehenen Octroi in ihrem Handel und in ihrer Fahrt gehemmt wurden, ohne dass die W. I. C. der Vorteile theilhaftig wurde welche die Generalstaaten davon erwarteten, stellten diese in ihrer Versammlung vom 6 October 1734 ein [1]) „nader reglement voor de vrije vaart" fest. Sie bestimmten u. A., dass die Eingesessenen der Niederlande auf dem Gebiete zwischen dem Kap Apollonia und dem Voltaflusse bis 1754 fahren und Handel treiben dürften. Hierdurch wurde das der C. durch die Resolution vom 8 August 1730 zuerkannte Monopol vernichtet.

Um die C. finanziell zu stützen, wurde ihr unter näheren Bedingungen das Recht zuerkannt, denjenigen Schiffen, deren Fahrt oder Handel ihr nicht genehm wäre, ein Verbot ent-

1) Luzac II Beilage K. 3. 1.

gegenzusetzen. Die anderen Fahrzeuge mussten zu Elmina oder an anderen näher anzuweisenden Plätzen der Goldküste, Zoll bezahlen. Die Schiffe brauchten nicht mehr in dieselben niederländischen Häfen einzulaufen, welche sie verlassen hatten. Allen Beamten der C. wurden bei schweren Strafen verboten, auf irgend eine Weise (direkt oder indirekt) für sich selbst oder für Andere Handel zu treiben.

Die übrigen Artikel des Reglements vom 8 August 1730 blieben, insofern sie nicht mit denjenigen des „nader" Reglements im Widerspruch standen, unverändert.

Als dieser Octroi zu Ende lief, schickten einige seeländische Gesellschaften und Privatpersonen, die bei dem Handel an der Goldküste interessiert waren eine [1]) Bittschrift an die Generalstaaten, um die Konzession für die freie Fahrt und den freien Handel nach Afrika auf 6 Jahre zu verlängern und den Dienern der W. I. C. unter näheren Bedingungen zu gestatten, Sklavenhandel treiben zu dürfen, wofern die Bewindhaber sich verbindlich machten, bei diesem Handel den holländischen Schiffen anderen Nationen gegenüber Vorrechte einzuräumen. Für diesen Handel sollten die Beamten dann den Bewindhabern der C. Prozente bezahlen. In der Versammlung vom 15 Februar 1745 wurde von den Generalstaaten dem Antrage zugestimmt.

Das ihren Beamten gegebene Recht, auf eigene Rechnung Handel zu treiben, war für die C. verderbenbringend. Von nun an ging sie sichtlich zurück, denn ihre Interessen mussten dem Sonderinteresse der Beambten weichen. Während diese grosse Vorteile erzielten, fielen die Ausgaben der Gesellschaft zur Last.

Bei der Erneuerung des Octroi im J. 1761 (der bis zum 31 December 1791 verlängert wurde) wurden obige Reglements vorbehaltlich einiger Aenderungen über die Entrichtung der Steuern und die Aufhebung des Längenmasses und Tonnengehaltes, von den Generalstaaten auf's Neue bestätigt. In-

---

1) Luzac II Beilage K. 4 l.

dessen nahmen der Einfluss und die Macht der Engländer stets zu. Im J. 1750 ging die Royal African Company of England in die [1]) African Company of merchants auf, welche, mächtiger als ihre Vorgängerin, die W. I. C. an der Goldküste bald gänzlich überflügelte.

Der Handel der C. ging durch die Rivalität der Engländer, die eine aussergewöhnliche Energie und Ausdauer an den Tag legten, immer mehr zurück, sodass ihre Gewinne allmählich geringer wurden. Hierzu kam, dass sie in der zweiten Hälfte des 18 Jahrhunderts, sowohl in Suriname als in Berbice infolge ihrer schlechten Verwaltung wiederholt mit Sklavenaufständen zu kämpfen hatte. Im J. 1772 nahm der Negeraufstand in Suriname, der eine Folge der Misshandlung der Sklaven war, einen so ernsten Charakter an, dass es fast schien, als ob die Tage der C. daselbst gezählt waren. Kaum war dieser Aufstand durch die kräftigen Massregeln der Generalstaaten unterdrückt, als die C. auf's Neue schwere Verluste infolge des im J. 1780 zwischen England und den Niederlanden ausgebrochenen Krieges zu erleiden hatte.

In diesem Kriege fielen alle ihre amerikanischen Besitzungen in die Hände der Engländer (1781), welche sie bis zum J. 1782 behielten, bis es den mit den Niederländern verbundenen Franzosen gelang, sie wiederzuerobern.

Die Forts an der Goldküste, die kärglich mit Munition versehen und überdies schlecht bewaffnet und mit unzulänglichen [2]) Garnisonen besetzt waren, mussten sich, mit Ausnahme von Elmina, ebenfalls der englischen Uebermacht ergeben.

Obgleich die C. im Jahre 1784 durch den Frieden zu Paris alle von den Engländern eroberten Besitzungen wiedererlangte, zeigte es sich nur allzu deutlich, dass dieser Krieg ihr den Todesstoss gegeben hatte.

Der Zustand, in welchem sie sich nach dem Kriege befand,

1) Jeckel 56—58.

2) Beilage 9.

wird am besten durch die Worte des Grosspensionärs Van de Spiegel [1]) wiedergegeben: „Die W. I. C. war ein abgelebter Körper, dessen Autorität in den Kolonien kaum mehr respektiert wurde. Ihre Besitzungen waren infolge Schulden, Lasten und innerer Unruhen dergestalt gedrückt, dass sie alle Lebenskraft und Blüte verloren hatten".

Van de Spiegel, der die Kolonien studirt hatte, glaubte dass diese wenigstens in Amerika eine Zukunft hätten, dass jedoch die so hoch nötigen Reformen nicht zu Stande gebracht werden könnten durch die Direktion einer C. [2]) „bei welcher der mercantile Comptoir-Geist fast immer die Seele der Thätigkeit und der Schlendrian die ganze Wissenschaft gewesen war".

Als der Octroi im J. 1791 abgelaufen war, schien es unverantwortlich, denselben bei dem Zustande, in welchem die C. sich damals befand, auf der früheren Grundlage zu erneuern. Infolge van de Spiegel's Einfluss beschlossen die Generalstaaten denn auch, den Octroi zu vernichten und die Verwaltung ihrer Besitzungen durch die Einsetzung des „Raad van Kolonien" unter die unmittelbare Landeshoheit des Niederländischen Staates zu bringen.

Aus Obigem erhellt I., dass die C. als Handelskörper nie eine Grundsäule für die Wohlfahrt der Niederlande gewesen ist; II., dass ihr Monopolsystem einen völligen échec erlitten hat; III., dass sie nicht im Stande gewesen ist, sich in ihren ausgedehnten Besitzungen zu behaupten, noch weniger diese hat kolonisiren können.

Ihre historische Bedeutung liegt denn auch weniger in ihren Leistungen auf dem Gebiete des Handels, als vielmehr in ihrem Auftreten gegen die spanisch-portugiesche Macht in Brasilien und an der Goldküste.

---

1) Van de Spiegel 14.

2) Van de Spiegel 50.

II.

DIE VERWALTUNG AN DER GOLDKÜSTE.

A. DIE VERWALTUNG [1]) DER W. I. C.

Die Verwaltung der Goldküste wurde unter der Souveränität der Generalstaaten von nachstehenden Beamten der W. I. C. ausgeübt.

Die höchste Macht vereinigte sich in dem Generaldirektor mitunter auch wohl Gouverneur oder General-Gouverneur genannt.

Von ihm erhielten die übrigen Machthaber (Gezaghebbers) der Forts ihre Befehle, die zu befolgen sie gehalten waren. Ohne seine Genehmigung konnten die Fortskommandanten fast nichts Aussergewöhnliches unternehmen.

In wichtigen Anlegenheiten wurde der Rat gehört, der aus dem Fiscal, den Oberkommis (Opperkooplieden), dem Fähnrich (Vaandrager) und zuweilen auch aus dem Ober-Buchhalter (Boekhouder-Generaal) zusammengesetzt war. Obgleich es Jedem vollkommen freistand, seine Meinung zu äussern, hütete man sich wohl, etwas zu sagen, was der Ansicht des Generaldirektors, der Präsident dieses Rates war, zuwiderlief, weil derselbe, mit fast absoluter Gewalt über die Beamten ausgerüstet war, und Letztere selbst ohne Angabe der Gründe von der Goldküste fortschicken konnte, sich also gewiss über kurz oder lang gerächt haben würde.

Diese Ratsversammlung wurde eigentlich nur zu dem Zwecke einberufen, um die Verantwortlichkeit des Gouverneurs zu decken, falls seine Massregeln einen ungünstigen Ausgang nehmen sollten.

1) Bosman 95—99.

Später ist die fast souveräne Gewalt des Direktors bedeutend eingeschränkt worden.

Unmittelbar auf den Generaldirektor folgte dem Range nach der Prediger, der einen Vorleser, zugleich Vorsänger, zum Gehilfen hatte. Die Diener der C. in Elmina waren verpflichtet, täglich in die Kirche zu gehen bei einer Geldstrafe von 2 R. Mark, welche Sonntags und Donnerstags auf 4 R. Mark erhöht wurde.

Die nächsthöchste Stellung darauf bekleidete der Fiskal, dessen Gehalt gering war, dessen Emolumente aber anfänglich sehr reichlich flossen, da ihm von allen beschlagnahmten Gütern (wegen verbotenen Handels) $^1/_3$ zukam; auch genoss er Prozente von allen Geldstrafen, die den Dienern der C. auferlegt wurden. Seine Hauptaufgabe war, dafür Sorge zu tragen, dass kein unerlaubter Handel getrieben wurde. Zu seiner Assistenz war der Unter-Fiscal angewiesen.

Auf den Fiscal folgte der Ober-Buchhalter (Boekhouder-Generaal), der die Bücher führte über Alles, was auf den Handel der C. Bezug hatte; sein Stab bestand aus einem Unter-Buchhalter und 2 Schreibern.

Demnächst folgte der Buchführer der Garnisonen der zugleich Auktionator war.

Ferner bestand noch ein Geheimschreiber mit einigen Schreibern. Im Range am niedrigsten war der Assistent.

Im Laufe des 18 Jahrhunderts traten mehrfache Veränderungen in dem Verhältnis zwischen Generaldirektor und Rat ein, da man wahrscheinlich einsah, dass, falls die grosse Macht des ersteren in die Hande eines unfähigen oder unehrlichen Mannes gelegt wurde, die C. dadurch sehr beinträchtigt werden konnte.

Was sein Verhältnis zu den Negern anbetrifft, so war der Generaldirektor mehr als Schiedsmann und Ratgeber, denn als ihr Gebieter zu betrachten. Da bei der C. die merkantilen Interessen die Oberhand hatten, war es stets ihre Politik, sich möglichst wenig um die inneren Angelegenheiten zu kümmern.

Aus den im Archiv vorhandenen Instruktionen erhellt, dass der oberste Befehlshaber an der Goldküste den Kontrakten mit den Negerhäuptlingen möglichst gewissenhaft nachkommen musste und die Gebräuche und Einrichtungen der verschiedenen Stämme zu respektiren hatte. Vor allem musste er im Hinblick auf die geringe und oft wenig brauchbare militärische Macht, über welche die C. zu verfügen hatte, Unruhen und Kriegen vorbeugen. Die Kriegsmacht, die stets unter 200 Mann (Neger und Mulatten) blieb, war über die verschiedenen Forts verteilt.

Für Zwecke ihres Handels hatte die C. noch mehrere andere Beamte in ihrem Dienste.

Am niedrigsten stand der Unter Kommis oder Onderkoopman, der hauptsächlich mit dem Empfange des Goldes beauftragt war, das die Neger in die Forts und Niederlassungen (Loges) brachten, um es dort gegen Waren einzutauschen (Märkte wurden nie abgehalten). Diese Onderkooplieden mussten den Kommis oder Kooplieden, die in den Aussenforts den Befehl führten, Rechenschaft ablegen, und diese hinwiederum dem Oberkommis oder Opperkoopman, der in den grösseren Forts (Mouree, Kormantijn, Axim) der Befehlshaber war. Diese Opperkooplieden hatten auch einen Gewinnanteil am Sklavenhandel. Der erste unter ihnen war der Opperkoopman von Elmina, der den Titel „tweede persoon ter kuste" (zweite Person an der Küste) führte. Aus diesen „tweede personen" wählten die Bewindhaber der C. gewöhnlich die Generaldirectoren.

Grosser Machtvolkommenheit und zugleich bedeutender Vorteile erfreute sich der Koopman von Axim; mit dieser Stellung war das Richteramt verbunden; von allen von ihm auferlegten Geldstrafen genoss er Prozente.

Da die Beförderung zu den höheren Aemtern häufig nach der Anciennität geschah, konnte man infolge Sterbefällen oft sehr bald die höchsten Rangstufen erreichen.

Die Verwaltung der englischen und dänischen Besitzungen erfolgte im Wesentlichen nach denselben Grundsätzen wie die der W. I. C.

Bei den Engländern [1]) führte jeder Befehlshaber eines Forts den Titel „Gouverneur". Der Gouverneur von Cabo Cors war der Präsident des Rates, dessen Mitglieder aus den Befehlshabern der Forts bestanden.

Die höchste Machtvollkommenheit über die [2]) dänischen Besitzungen war in Händen des Gouverneur von Christianborg; ihm war ein aus den Befehlshabern der übrigen Forts bestehender Rat beigegeben. Im Gegensatze zu der W. I. C. schien der dänische Gouverneur an diesen Rat gebunden zu sein. Nach Isert soll der Gouverneur ohne seinen Rat nichts Wichtiges haben ausführen können. Vice-präsident dieses Rates war der Befehlshaber von Friedensborg, der den Titel „Opperkoopman" führte. Die übrigen Fortskommandanten hiessen „Koopman". In den Factoreien führten je nach ihrer wichtigeren oder geringeren Bedeutung Assistenten, Unteroffiziere oder Soldaten den Befehl.

B. DIE VERWALTUNG DER EINGEBORENEN.

Die Regierung der Neger, auf den verschiedenen Plätzen verschieden, beruhte auf Volkstraditionen und alten Bräuchen. Während die königliche Macht in den Binnenländern eine despotische war und die Fürsten von Ashantee über Zehntausende von Kriegern geboten, hatten die Strandkönige nur sehr geringe Gewalt, ausgenommen dann, wenn sie reich waren und viel Sklaven besassen, denn Sklaven und Gold bildeten die Grundpfeiler der königlichen Macht.

Der Titel „Koning", der von europäischer Herkunft ist, war unter den Negern wenig gebräuchlich; sie nannten diese „Könige" Ahin [3]) d. i. Haupt, oder Cabocëer (das

1) Isert 241.
2) „ 227—230.
3) de Marree II, 44, 45.

portugiesische Cabocero). Der einzige Unterschied zwischen einem König und einem Cabocëer oder Landesgrossen bestand darin, dass Letzterer das Haupt eines Dorfes und Ersterer dasjenige mehrerer Dörfer war.

Die Könige wurden oft weniger geachtet als die Cabocëer. Wenn diese letzteren über viele Sklaven und Reichtümer verfügten, zwangen sie die Könige häufig, sich ihren Weisungen zu fügen. Von dem Halten eines Hofstaates war bei vielen Strandkönigen keine Rede; gewöhnlich gingen sie sehr vertraulich mit den anderen Negern um. Viele von ihnen waren so arm, dass sie ihre Kinder nach dem Markte schickten, um Früchte und Palmwein zu verkaufen, damit sie aus dem Erlös ihren Lebensunterhalt bestreiten konnten. So erzählt [1]) de Marree, dass einer seiner Bedienten Unterkönig von Elmina war.

Die Einkünfte [2]) der Könige bestanden hauptsächlich aus Geldstrafen und Zöllen. Verfügten dieselben über Reichtümer, um ihrer Autorität mit einer bewaffneten Sklavenmacht Nachdruck verleihen zu können, dann geboten sie über ihr Land mit unumschränkter Gewalt, so dass ihre Unterthanen straflos der gröbsten Willkür [3]) preisgegeben waren.

Die Hauptleute (hoofdlieden, caboceros) auch wohl terre gentes oder terre grandes genannt, bildeten bei officiellen Gelegenheiten den Stab des Königs; sie mussten für das Wohl des Dorfes Sorge tragen und die entstandenen Streitigkeiten (palabbers) schlichten. In jedem Dorfe fand man eine gewisse Anzahl Cabocëer, die eine Art „dagelijksch bestuur" (tägliche Verwaltung, Ortsobrigkeit) bildeten; das eigentliche Haupt des Dorfes führte den Titel „Oppercabocëer". Bei Vakanzen kamen stets die reichsten Neger in Betracht [4]). In dem Gebiete der W. I. C. musste ihre

1) de Marree II, 62.
2) Bosman 180.
3) „ 177.
4) „ 126, 127.

Ernennung, die eine lebenslängliche war, stets vom Generaldirektor bestätigt werden.

Die grosse Macht einiger Cabocëer geht wohl am besten aus der Rolle, die Jan Conny [1]) gespielt hat, hervor.

In den Negerdörfern der W. I. C. mussten sie ihren Einfluss mit den Chefs der „wijken" (Viertel) teilen. Diese Chefs, die den Titel „Kwartiervaandrig" trugen, waren die Anführer im Kriege. Im Kriegsfalle war jeder, der ein Gewehr tragen konnte, verpflichtet auszuziehen.

Während die Dorfbevölkerung [2]) von Elmina in 9 Quartiere verteilt war, zählten Chama, Saccondee und Axim 4 Viertel. Andere „Krommen" (Dörfer) bestanden bloss aus einem Quartier; mitunter bildeten mehrere Dörfer nur Ein Quartier. Das Kennzeichen der Quartiere war die niederländische Flagge mit der „Wijknummer" in weisser Farbe. Andere Kennzeichen waren verboten, mit Ausnahme für das Quartier no. 4, das sogenannte „Makelaarskwartier". Als Belohnung für die im J. 1782 gegen die Engländern bewiesene Tapferkeit durfte diese „wijk" einen Wimpel über ihrer Flagge wehen lassen.

Zu den Mitgliedern der Negerregierung gehörten auch noch die „Makelaars", welche die Vermittler zwischen der W. I. C. und der Dorfregierung waren. Auf die Könige, Unterkönige, Caboceër und „Kwartiervaandrigs" in Elmina hatten die Generaldirectoren Rücksicht zu nehmen. Bei ihrer Ankunft an der Goldküste war es stets üblich, dass sie mit diesen Grossen einen Kontrakt (pen) [3]) schlossen, in dem das gegenseitige Verhältnis zwischen den Verwesern der C. und denjenigen der Negerbevölkerung näher geregelt wurde. Die Umstände brachten es manchmal mit sich, dass früher geschlossene Kontrakte eine Modification erleiden mussten.

---

1) Wird nachher mitgeteilt.

2) Jeekel 49.

3) de Marree II 49, 50.

III.

HANDEL UND SKLAVEREI.

Die Güter [1]), welche die Niederländer an der Goldküste einführten, bestanden aus: Leinewand, allerlei Kleidungsstücken, Tuchen, Leidener Decken, türkischen Teppichen, kupfernen Becken, Kesseln, Töpfen, Pfannen, Spiegeln, Messern, Trompeten, Eisenstäben, Korallen, Talg, Gewehren, Pulver, Blei und Spirituosen.

Elefantenzähne [2]), Gummi, Harzsorten, Wachs, Pfeffer, Häute, Färbe- und Nutzholzarten, sowie Gold waren Ausfuhrartikel. Nach 1625 bestand der „Hauptausfuhrartikel" jedoch in Sklaven.

Das Gold wurde in den Bergen und Flüssen angetroffen, sowohl in kleinen Stückchen als in der Form von Goldstaub. Obgleich dieses Metall sich in den meisten Landschaften der Goldküste vorfand, rührte [3]) es hauptsächlich von den mehr landeinwärts gelegenen Reichen von Dinkira, Acanny, Akim und Ashantee her. Das Gold aus Akim und Dinkira war von guter Qualität, das von Acanny das beste.

Die Dinkira-Neger galten für echte Goldverfälscher, weil sie dieses Metall in ausgezeichneter Weise mit dem sogenannten Fetiche-Gold zu vermischen verstanden, das eine Mischung von Gold und Silber war.

Der Werth des Goldes, das an der ganzen Goldküste in den Forts der europäischen Nationen jährlich zu Markte gebracht wurde, wird von [4]) Bosman auf ungefähr 7.000

1) Dapper 480.
2) de Laet. Kort Verhael 26—29.
3) Bosman 74—79.
4) „ 87.

Mark veranschlagt. Der Anteil der W. I. C. an dieser Quantität wurde von ihm während seines Aufenthaltes (Ende des 17 Jahrh.) auf ungefähr 1.500 Mark geschätzt.

Eine Mark [1]) repräsentierte einen Wert von ungefähr 330 Gulden. Dem Gewichte nach wurde eine solche Mark verteilt in 4 Bendos, die Bendo in 2 Unzen und die Unze in 20 „Engelse".

Wie wir oben sahen, hielt sich die C. nach 1625 hauptsächlich durch den Sklavenhandel über Wasser. Im Wesentlichen waren die Forts, welche von den verschiedenen europäischen Nationen an der Goldküste und in den übrigen Teilen der Westküste Afrika's errichtet wurden, nichts Anderes als ebensoviele Stationen zum Schutze des Sklavenhandels.

Da der Sklavenhandel im engsten Zusammenhange mit der Sklaverei stand, halten wir es für wünschenswert, etwas ausführlicher bei dem Sklavenwesen sowohl, als bei der Entwickelung dieses Handels und seinem Einfluss auf den Charakter der Eingeborenen zu verweilen.

Die Sklaverei in Afrika datirt schon aus den frühesten Zeiten; nicht nur die Phönicier und Aegypter, auch die Karthager, Griechen und Römer bezogen Sklaven aus den Binnenländern Afrika's.

Das Bestehen der Sklaverei war also schon alt. In einigen Teilen Afrika's, sowie an der Goldküste, leisteten die gesellschaftlichen Einrichtungen überdies der Sklaverei Vorschub.

Schon durch ihre Geburt waren die Eingeborenen daselbst Sklaven, besassen doch die Familienhäupter von jeher das Recht, über ihre Abkömmlinge und seitlichen Verwandten nach Gutdünken zu verfügen. Die Grundlage dieses Rechtes war in der Ehe begründet; man kaufte seine Frauen; diese wurden also Eigentum des Mannes.

Die Kinder, welche er mit ihnen erzeugte, wurden mithin in Sklaverei geboren. Der Vater kaufte auch die Frauen

1) Bosman 85.

2) Cruickshank I Kap. 12.

für seinen Sohn und verheiratete seine Töchter an Freunde oder Bekannte unter Bedingungen, die ihm besondere Rechte auf die aus dieser Verbindung hervorgehenden Kinder gaben, wodurch eine Art Familien-Sklaverei entstand.

Prozesse, kostspielige Begräbnisfeste, Aberglauben, sowie Jahre von Elend und Hungersnot und gegenseitige Feindschaft, verbunden mit Raub der Hörigen seines Feindes, leisteten der Sklaverei Vorschub. Dem Zustande der Sklaverei verwandt war die „Pandelingschap". „Pandeling" (impia) hiess Jemand, der sich selbst, seine Frau, Kinder oder Sklaven im Falle des Verschuldetseins oder Geldmangels für eine gewisse Geldsumme verpfändete.

Bevor [1]) die Portugiesen von der Goldküste Besitz nahmen, war die Lage der Sklaven eine sehr erträgliche. Da die Neger wenige Bedürfnisse kannten und die Natur sehr mild war, wurde, dank der Fruchtbarkeit des Bodens, wenig Arbeit von den Sklaven gefordert. Dieser Zustand veränderte sich jedoch nach der Erbauung von Elmina.

Als die Portugiesen den Negern tauschweise für ihr Gold europäische Waaren anboten, erwachte bei den Eingeborenen die Begierde, mehr Gold zu besitzen, infolgedessen ihren Sklaven ein drückenderes Joch aufgelegt wurde. Noch schwerer gestaltete sich dieses Joch, als die Neger selbst nach der Entdeckung von Amerika ein Handelsartikel wurden.

Bereits vor dieser Zeit wurden Neger als Sklaven in Europa verkauft, nicht zur Verrichtung von Feldarbeit, sondern zur Leistung häuslicher Dienste. In Portugal gehörte es zum guten Ton, eine Anzahl Neger als Bediente zu haben. Die Wohlhabenheit des vornehmen Portugiesen wurde nach der Anzahl der schwarzen Diener bemessen; konnten diese doch in gewissem Sinne für Luxusartikel gelten.

Bereits im [2]) J. 1444 kam die erste aus 235 „Stück" bestehende „Negerladung" in Portugal an, welche Zahl im J. 1539 bis zu 12.000 stieg. Sehr bald ahmten die Spanier

1) Jeekel 52

2) Tourmagne 289.

den Portugiesen in diesem Handelszweige nach; Sevilla wurde ein öffentlicher Markt für diese Waare.

Die Meinung [1]), dass Las Casas zuerst auf die Idee kam, Neger in Amerika einzuführen, ist unrichtig; durch königlichen Beschluss des J. 1500 wurden schon Neger zu Haiti von Sevilla aus eingeführt und einem anderen königlichen Beschlusse (1511) zufolge sagte die spanische Krone ihre Unterstützung zu, Neger von der Küste von Guinea nach den westindischen Inseln zu führen.

Da die Neger sich als sehr tüchtig für die tropische Feldarbeit erwiesen und man der Ansicht war, dass sie mehr als 4 Indianer leisteten, stellte Las Casas aus Mitleiden mit der Schwachheit der Indianer bei der Regierung den Antrag, die Schwarzen als Sklaven einzuführen.

Von da an traten die Assiento's oder Kontrakte für die Lieferung von Negern ins Leben.

So schloss Spanien im J. 1600 für die Zeit van 9 Jahren mit einem Portugiesen einen Kontrakt, wonach sich derselbe verbindlich machte, jährlich 4250 Sklaven in die spanischen Kolonien einzuführen und dafür dem Könige eine Rente von 162.000 Dukaten [2]) zu zahlen.

Diese assiento's wurden jedesmal erneuert; so übernahmen die W. I. C. im J. 1692 und die Portugiesisch-Guinea'sche Compagnie im J. 1700 die mit Vortheilen verknüpften Bedingungen, jährlich 30.000 Neger zu liefern. Als dieser Kontrakt abgelaufen war, wurden im J. 1713 die Engländer während eines Zeitraumes von 30 Jahren damit bevorzugt. Seine britische Majestät verpflichtete sich damals, 144.000 „pièces d'Inde" beiderlei Geschlechts in die spanischen Kolonien einzuführen.

Liverpool [3]) wurde der Hauptplatz dieses Geschäftes; im J. 1771 hatte es 105, London 85 und Bristol 25 Schiffe

---

1) Tourmagne 309—323.
2) „ 321—323.
3) Kapp 37.

für Zwecke des Sklavenhandels [1]). Von 1620—1740 wurden 131.000 Sklaven in die Vereinigten Staaten Amerika's eingeführt und von 1740—1776 nahezu 300.000.

Einer im J. 1787 dem englischen Ministerium unterbreiteten Aufstellung [2]) zufolge, betrug die damalige Einfuhr von Negern in Amerika 100.000 Menschen, in welche sich die verschiedenen Nationen, wie folgt, theilten: England 38.000; Frankreich 31.000; Portugal 25.000; Holland 4.000 und Dänemark 2.000. Die meisten Sklaven kamen von der Küste von Guinea. Die Franzosen handelten zwischen dem Senegal und dem Gambia; die Holländer an der Goldküste und die Engländer, Portugiesen und Dänen grösstenteils auch daselbst, östlich von dem Voltaflusse. Der Golf von Benin war einer der Brennpunkte dieses Handels [3]).

„Die starke Konkurrenz der verschiedenen europäischen Nationen im Sklavenhandel an der Goldküste war Ursache, dass man sich allerlei erniedrigenden Handelsgewohnheiten (Kostumen) unterwarf, um nur ja eine genügende Anzahl von Sklaven erreichen zu können. Nirgends erfuhren die Neger den bildenden Einfluss der an der Küste ansässigen Europäer, von welchen allerdings viele tief gesunken waren. Die fortwährenden Sklavenjagden dienten nur zur Vertierung der Küstenneger und führten zur Bildung grosser Raubstaaten, wie Ashantee und Dahomey, deren volkswirtschaftliche Wohlfahrt ganz und gar auf der Erlangung und dem Verkauf vieler Sklaven beruhte".

Infolge der Rivalität der verschiedenen Nationen in der Erlangung von Sklaven und der dadurch zugenommenen Schiffahrt war die Zufuhr der von den Negern begehrten Artikel, unter denen Branntwein und Rum den ersten Platz einnahmen, so gross, dass diese Spirituosen von geringer Qualität, fast umsonst zu haben waren (eine Flasche Rum zu einem

1) Kapp 41.
2) Kapp 41.
3) Robidé van der Aa 32.

halben Franc). Da der Rum bald eine Hauptrolle bei allen religiösen Feierlichkeiten und bei Volksfesten spielte und er überdies bei den verschiedenen Compagnien ein Zahlungsmittel bildete, wurde die Trunksucht ein allgemeines Laster.

Kann es Wunder nehmen, dass die Eingeborenen, dank dem längeren Umgang mit häufig verdorbenen Händlern, deren Sinnen und Trachten lediglich darauf gerichtet war, in möglichst kurzer Zeit kolossale Vorteile zu erzielen [1]), „treulos, meineidig, falsch und heimtückisch" wurden oder dass sie [2]) „arbeitsscheu zum Diebstahl, zur Prellerei und Trunksucht geneigt" waren?

---

1) Dapper 472.

2) Gramberg 81, 82.

IV.

BESCHREIBUNG DER GOLDKÜSTE.

Die Goldküste bildet einen Teil von Ober-Guinea; sie erstreckt sich über eine Länge von ungefähr 66 englischen Meilen, zwischen den Flüssen Assinie (W.) und Volta (O.).

Sie hat ihren Namen von dem Golde, das auf ihren am Meere gelegenen Plätzen gewonnen und verhandelt wurde [1]).

Vor der niedrigen, feuchten Strandlinie mit ihren vielfach verstopften Flussmündungen, Schlammbänken, Lagunen und salzigen Morästen liegt eine Reihe von Klippen, die hie und da grosse Riffe bilden. Diese Felsenmassen versperren oft die Mündungen der Flüsse, sodass nur wenige von ihnen für grössere Fahrzeuge schiffbar sind. Da man hinter dem Strande entweder niedrige Sumpfgründe oder Lagunen findet, ist es wahrscheinlich, dass sich die eigentliche Küstenlinie gehoben hat.

Der Boden ist im allgemeinen alluvial. Wenngleich auch an dem Küstenstrich viel Goldstaub vorkommt, der durch die Flüsse abgeführt wird, ist das Binnenland an diesem Metalle unendlich reicher als die Küstenlinie.

Die Goldklümpchen von grösserer Ausdehnung, welche sich überall finden, haben den Namen „Rollgold" (nuggets, pepina).

Auf den hinter der Küste gelegenen Hochländern trifft man guten Lehmboden an, der mit einige Fuss tiefem Humus bedeckt ist und alle tropischen Früchte und europäischen Gemüse gedeihen lässt; hier findet man auch die dichten Wälder mit ihrer Fülle kostbarer Holzarten.

---

1) Petermann's Mitt. 20 Band I, 27.

2) Gramberg. De Goudkust. Gids 1868 (November).

Zwischen dem Hochland und der Küstengegend mit ihren Standen und Sträuchern liegen Grasebenen, die sich ganz besonders zur Baumwoll- und Kaffeekultur eignen. Die Verbindung zwischen dem Hochland und den Krommen (Dörfer) am Küstenstrich war und ist noch mangels guter Wege sehr schlecht; sie bestand gewöhnlich nur aus einem einzigen Pfade, der mitten durch das Gestrüpp lief. Dieser Pfad war häufig so schmal, dass ein Mann Mühe hatte, sich frei auf demselben zu bewegen.

Die Strandlandschaften, in denen die W. I. C. Forts oder Niederlassungen besass, waren von [1]) Westen nach Osten gerechnet: Axim (von Dapper Atchin [2]) oder Atsijn genannt), Hantha, Adom, Jabi, Commany, Fetu, Sabon, Fantijn, Acron, Agonna und Aquambou.

Während der Besitzergreifung durch die W. I. C., war Axim ein ziemlich grosses und mächtiges Negerreich. Die Niederlassung der Brandenburger in Friedrichsburg (in einer Entfernung von 3 Meilen von dem holländischen Fort St. Anthony zu Axim) hatte zur Folge, dass ein Teil der Bevölkerung sich unter den Schutz der kurfürstlichen Flagge stellte.

In der Landschaft Axim lagen 3 Fischerdörfer. In der Nähe des Dorfes Achombene besassen die Portugiesen eine kleine Festung, die auf einem ins Meer vorspringenden Felsen gebaut war. Mit Zustimmung der Negerfürsten gründeten sie später auf dem eigentlichen Festlande das Fort St. Anthony, das nach dem nahegelegenen Dorfe Axim auch wohl diesen Namen führte. Durch das Axim'sche Land strömt der Schlangenfluss (Slangenrivier, von den Portugiesen Ancober genannt), an dem auch der Landstrich Equira liegt, welcher sehr reich an [3]) Gold war. Hier besass die W. I. C. einst das Fort Ruychaver [4]).

---

1) Bosman 4.
2) Dapper 434.
3) „
4) Bosman 14.

Als später einer der Befehlshaber mit den Negern in Streit geriet, und er einsah, sich nicht länger verteidigen zu können, liess er den Feind einrücken, und erteilte darauf einem Negerknaben den Befehl, die Lunte ins Pulver zu stecken, sodass das Fort mit Allen, die sich darin befanden, in die Luft flog.

Hantha oder Antha war einst in Hoch und Nieder Antha getheilt; Hoch-Antha bildete einen Teil von Axim.

In Antha [1]) fand man die Dörfer Boutry, Taccorary, Saccondee, Sama und Dixcove. Taccorary war das Hauptdorf; die Festung, welche an der sicheren Rhede gebaut wurde, erhielt den Namen Witsen (nach dem bekannten Amsterdamer Bürgermeister). Taccorary wechselte wiederholt seine europäischen Gebieter. Nachdem sich die Engländer im J. 1664 auf verräterische Weise desselben bemächtigt hatten [2]), wurde es im J. 1665 von de Ruyter wieder erobert.

Als es sich später herausstellte, dass der Handel keine Vorteile mehr einbrachte, wurde es von der W. I. C. verlassen, um bald darauf von den Antha Negern, die mit den Schwarzen von Adom in einem Krieg verwickelt waren, verbrannt zu werden. Vor den Ruïnen liegt ein Riff, der von den Negern für „fetiche" (heilig) gehalten wurde [3]).

Im J. 1691 bauten die Engländer unweit des Dorfes Dixcove ein Fort, nachdem sie über die Eigenthumsrechte des Bodens mehrmals Streitigkeiten mit den Brandenburgern, die hier zuerst ihre Fahne aufgepflanzt, gehabt hatten.

Eine eigentliche Obergewalt haben [4]) die Engländer hier nie ausüben können, weil sie den Negern nicht gewachsen waren; letztere zwangen sie, sich in Allem nach ihrem Willen zu fügen.

Eine Meile von Dixcove entfernt lag das durch seine gesunde Lage sich auszeichnende Dorf Boutry, in dessen Nähe die W. I. C. auf einem schwer zu ersteigenden Berge das Fort Batenstein besass. An dem Fusse dieses Hügels

1) Dapper 436.
2) Wird nachher mitgeteilt.
3) Jeekel 11.
4) Cruickshank 37.

ergiesst sich der Boutry-Fluss ins Meer, der wegen der verstopften Mündung und der vielen Felsen für die Schiffahrt sehr schwer zu benutzen war. In einer Entfernung von 4 Meilen lag das Dorf Saccondee, woselbst die Holländer das Fort Oranje hatten. In der Nähe von Saccondee besassen die Engländer zu Ende des 17 Jahrh. eine Fortification, die später in einer Fehde mit den Antha-Negern von diesen eingenommen und verbrannt wurde [1]).

In dem an Naturprodukten so reichen Antha besass die W. I. C. unweit des Dorfes Chama das kleine Fort St. Sebastian, das sie von den Portugiesen erobert hatte.

Dieses Fort lag in der Nähe eines sumpfigen und ungesunden Sees, der mit dem Bossum-Prah (Abgottfluss) in Verbindung stand. Dieser See [2]) ist vielleicht ein alter Abfluss des heiligen Bossum-Prah gewesen, dessen Mündung teilweise versandet ist. In dem Kriege von 1664 wurde St. Sebastian vergebens von den Engländern belagert.

An den Ufern des Bossum-Prah (von den Portugiesen St. Joan genannt) der zugleich durch die Landschaften Jabi und Adom strömt, lag eine Reihe von Dörfern. Die Adom-Neger waren sehr kriegslustig und bewiesen dies, indem sie wiederholt die Antha's und die Bewohner der Negerdörfer an dem Ancoberflusse angriffen und ihre Niederlassungen verwüsteten. Als sie gefährlich für die W. I. C. zu werden drohten, führte [3]) diese eine grosse Negermacht ins Feld, welcher es gelang die Adom-Neger zum grössten Theil auszurotten.

Ebenso wie Antha war Adom reich an Gold. An diese letztere Landschaft grenzt Commany, auch wohl Commendo oder Guaffo genannt. Am Strande lagen mehrere Dörfer, darunter Klein-Commendo oder Agitaki [4]) (von den Portugiesen Aldea de Torres genannt) und Terra Pequine. Unweit

1) Bosman 22.
2) Jeekel 12, 13.
3) Bosman 30.
4) Dapper 437.

Klein-Commendo besass die W. I. C. das Fort Vreedenburg, das im J. [1]) 1688 von dem Generaldirektor Sweers gebaut war. Mehr landeinwärts lag auf einem Berge Gross-Commendo, welches die Eingeborenen Guaffo nannten.

Nach Dapper hatten Commendo, Sabon und Fetu einst Ein Reich gebildet, dessen vereinigte Bewohner den Namen Adossengs trugen.

Drei Meilen östlich vom Fort Vreedenburg liegt an der äussersten Grenze der Landschaft Commendo, neben dem Benja-Flusse, Sint George del Mina oder de Mijn, die Hauptfeste der W. I. C. und die Residenz ihres höchsten Machthabers.

Eine Aufschrift [2]) an einer der Mauern dieser Feste besagt, dass der Bau des eigentlichen Kastells am 3 Januar 1482 begonnen wurde. Mit Zustimmung des damaligen Negerkönigs Caramanda legte der Portugiese Diego d'Azambuja den ersten Stein zum Bau.

Die Neger behaupten, dass an derselben Stelle die Franzosen [3]) eine Feste hatten. Merkwürdig ist, dass auf einer der verfallenen und später wieder aufgebauten Batterien (im Volksmunde die „fransche" Batterie) die Jahreszahl 13.. (die 2 letzten Ziffern waren nicht zu unterscheiden) gefunden ist. Die Portugiesen besassen Elmina bis zum 29 August 1637, als es der Oberst Koïn oder Kuhn für die W. I. C. eroberte.

Eine Inschrift auf einem der in den grössten Turm gemauerten Steine meldet in lateinischer Sprache die Einnahme des Forts in folgender Weise: „als der Durchlauchtigste und Edelmütigste Joan Maurits, Graf von Nassau, Brasilien beherrschte, ist unter dem Oberbefehl des Obersten Kuhn dieses vierte, sehr starke Schloss in 4 Tagen erobert und eingenommen, im J. 1637, den 29 August".

1) Bosman 30.

2) Marree II, 1, 2.

3) Claudius Madrolle: En Guinée 1—8: »Les Dieppois abordèrent sur les côtes de G. en 1339, fondèrent Petit Dieppe Petit et Grand Paris (in Liberia) et la Mine d'Or.... ete.

Das [1]) schöne Schloss war auf einer schmalen, felsigen Landzunge gebaut, dort wo der Benja-Fluss sich ins Meer ergiesst. Die Mauern waren hoch und von schwerem Klippstein aufgeführt; in der Nähe des Kastells hatten die Portugiesen in dem Felsen 2 Kanäle ausgehauen, die als Reservoirs für das Regenwasser dienten. An dem Benja und am Meere lag das Dorf Mina, thatsächlich nur aus einer Strasse bestehend, welche so schmal war, dass kaum 3 Menschen neben einander gehen konnten. Ausser dieser Strasse hatte man nichts Anderes als Schlupfwinkel und Wege, die so eng waren, dass man manchmal die einander gegenüberstehenden Hütten mit den Schultern berühren konnte. Alle diese Winkel und Gässchen waren mit allerlei Schmutz bedeckt, was einen wahren Gestank verursachte. Da diese verdorbene Luft sich an dem Kastell vorbei nach der See hin einen Weg bahnte, übte dies einen sehr schädlichen Einfluss auf die Gesundheit der Fortbewohner aus. Elmina galt denn auch stets für eines der ungesundesten Orte an der Goldküste („der Kirchhof der Europäer"). Als Landungsplatz war es an dieser Küste unübertroffen.

An dem gegenüberliegenden Ufer des Benja-Stromes, der die Scheidegrenze der Landschaften Commendo und Fetu bildete, lag auf dem hohen Hügel St. Jago das Fort Koenraadsburg, das im J. 1666 von dem General Valkenburgh erbaut worden war. Dieses Fort liegt höher als der höchste Punkt von Elmina und beherrscht Letzteres durch sein Geschütz dermassen, dass die Erhaltung dieses Dorfes von dem Besitze Koenraadsburgs abhängig ist.

Die Landschaft Fetu, die der Fruchtbarkeit Antha's nichts nachgab, endigte bei Cabo Cors (das portugiesiche Cabo Corço). Nächst Elmina war Cabo Cors [2]) (das gegenwärtige Cape Coast Castle) das grösste und schönste Fort an der Goldküste. Nachdem sich die Engländer desselben im J.

---

1) De Marree II, 4—14.

2) Bosman 50, 51.

1664 auf verräterische Weise bemächtigt hatten, wurde es von ihnen bedeutend verstärkt.

Da vor dieser Feste eine grosse Klippe liegt, war Beschiessung vom Meere aus fast unmöglich. Unterhalb des Forts lag das Dorf Oegwa; dahinter der sog. „dänische Berg" (nach den Dänen, die ihn früher im Besitze hatten).

Von diesem Berge bis hinter dem Dorfe Mouree dehnte sich das Land Sabon aus, wo die W. I. C. unweit des Berges Cong das Fort Nassau besass, welches vor der Besitznahme von Elmina ihr Hauptkomptoir war.

Die ziemlich zahlreiche Bevölkerung von Mouree bestand hauptsächlich aus Fischern. Täglich [1]) fuhren 300—400 Kano's zum Fischfang aus, deren Bemannung verpflichtet war, $^1/_5$ des Ertrages dem Kommandanten von Nassau abzuliefern.

Auch in Axim, Chama und Elmina wurde diese Abgabe von der W. I. C. eingetrieben, weil sie den Portugiesen entrichtet war, und die C. diese Plätze mit dem Schwerte in der Faust von ihnen erobert hatte.

Die Bevölkerung von Sabon war sehr kriegerisch; nach Dapper [2]) konnte der König etwa um die Mitte des 17 Jahrh. 1500 Krieger ins Feld rücken lassen.

Zwei Meilen östlich von Mouree lag in der Landschaft Fantijn auf einem hohen Berge Kormantijn mit dem gefährlichsten Landungsplatze der ganzen Goldküste.

In der Nähe von Kormantijn befanden sich die Forts Anamaboe und Adja. Unter dem Vorwande, dass die Urbewohner ihnen damals den ganzen Fantijn'schen Strand (mit Ausschliessung der Niederländer) übertragen hätten, nahmen die Engländer [3]) verräterischer Weise Besitz von diesen 3 Plätzen.

Dass diese Behauptung vollständig unrichtig war, erhellt aus dem Uebertragungsakt [4]) vom 31 März 1624, nach

---

1) Bosman 56, 57.
2) pag. 448.
3) Aitzema V, 135.
4) Beilage 5.

welchem der König Cuaguo den ganzen Fantijnschen Strand an die W. I. C. abtrat.

Im dem Frieden von Breda blieben die Engländer im Besitze von Anamaboe und der Ruïnen von Adja. Als es sich später herausstellte, dass Kormantijn der W. I. C. keine Handelsvorteile mehr bot, wurde es von ihr geräumt.

Da die Fantijn Neger sehr kräftig und freiheitsliebend waren, übten hier weder die Niederländer noch die Engländer grossen Einfluss aus. Ohne [1]) sich viel an die Oberhoheit der W. I. C. zu kehren, trieb dieses Volk einen ausgebreiteten Handel mit den „Lorredraaijers".

Oestlich von Fantijn lag das Land Acron, in welchem die W. I. C. im J. 1697, bei dem Dorfe Apam, das kleine Fort Lijdzaamheid baute.

An der östlichen Grenze dieses Landes lag ein goldreicher Berg, der die Scheidegrenze zwischen Acron und dem Lande Agwonna bildete. In letzterer Landschaft besass die W. I. C. in der Nähe des Dorfes Bercoe die Feste de Goede Hoop.

Oestlich von Agwonna lag das mächtige Land Aquambou, das nach dem bedeutendsten Dorfe auch wohl Accra genannt wurde. Hier besassen die Niederländer, Dänen und Engländer auf Kanonenschussweite [2]) von einander entfernt je ein Fort: Crèvecoeur, Christianborg und St. James. Der König dieses Landes war so mächtig, dass er um die [3]) Mitte des 17 Jahrh. 15—16.000 Krieger unter die Waffen bringen konnte.

Er war der mächtigste Fürst der ganzen Goldküste und übte eine despotische Gewalt über die Bevölkerung aus.

Die W. I. C. trieb einen lebhaften Handel auf Accra, besonders in Eisen und Leinewand; die Ausfuhr von Gold und Sklaven aus dieser Landschaft übertraf die aller anderen Küstenstaaten.

---

1) Bosman 60.
2) „ 68, 69.
3) Dapper 454.

Besitzungen der Dänen, Brandenburger und Engländer.

Die Besitzungen der Dänen lagen zwischen dem obengenannten Christianborg und dem Volta-Flusse. Christianborg, das sie im J. 1660 von den Portugiesen gekauft hatten, war der Hauptsitz der dänischen Besitzungen; es war ein kleines, aber starkes Fort. Oestlich davon, je 2 Meilen von einander entfernt, lagen die Faktoreien Tessie (Tessing), Temma und Ponny, welche 1781 auf [1]) verräterische Weise von dem dänischen Gouverneur Kiöge der W. I. C. entrissen wurden.

Vier Meilen östlich von Ponny befand sich unweit der Negerei Ningo das Fort Friedensborg, dessen Bau [2]) im J. 1735 von den Dänen begonnen wurde (1741 vollendet).

In October [3]) 1783 legten die Dänen den Grundstein zu dem Fort Königstein und im J. 1784, nach heftigen Gefechten mit den Negerstämmen der Augnaer und Quittaer, den zu dem Fort Prinzenstein [4]) (in der Nähe des Volta-flusses). Ferner besassen sie bei diesem Flusse noch Faktoreien zu Popo und Aflakoe.

Die Besitzungen der Brandenburger: Friedrichsburg, das Fort Dorothea (unweit des Dorfes Acoda) und Taknema oder Takrama (auf Kap Driepunt) lagen in der Landschaft Axim.

Die Engländer [5]) hatten Forts und Faktoreien in Cabo Cors, Dixcove, Anamaboe, Adja, Accra (St. James), Apolonia, Commany, Saccondee, Winnebrah, Tantum (beide in Agwana) und Pram-Pram (in Aquambou).

---

1) Wird später mitgeteilt.
2) Isert 23.
3) „ 19.
4) „ 87, 88.
5) Cruickshank 34.

V.

DIE W. I. C. AN DER GOLDKÜSTE.

Die erste Expedition der Niederländer nach der Goldküste war die Folge eines Zufalls.

Den 1 November 1590 fuhr ein erfahrener Seemann aus Enkhuizen [1]), Barent Ericksz, mit dem Schiff „de Sint Pieter" von Medemblik über Hamburg nach Massagant in der Berberei. Von dort wollte er nach Brasilien segeln, wurde jedoch in der Nähe des Aequators erst durch Windstillen aufgehalten und dann durch einen Sturm nach der Insel del Principe getrieben, wo er am 17 December 1591 den Anker auswarf. Hier war er genötigt, das Schiff reparieren zu lassen.

Als man damit fast fertig war, wurde die Bemannung unversehens von den Bewohnern von St. Thome angefallen, was zur Folge hatte, dass Barent Ericksz nebst 36 Mann seiner Equipage als Gefangene nach dieser Insel abgeführt wurden.

Nachdem er 1 1/2 Jahre in der Gefangenschaft zugebracht, wurde die Insel von einem portugiesischen Schiff aus Elmina angelaufen, das 2 französische Sklaven ans Land setzte. Als diese zu Barent Ericksz eingeschlossen wurden, vernahm er von ihnen verschiedene Mitteilungen über die Goldküste.

Nach Wiedererlangung seiner Freiheit (wie, wird nicht erzählt) kam Ericksz im März 1593 wohlbehalten in Enkhuizen an. Als er den Kaufleuten dieser Stadt mitteilte, was er von seinen französischen Mitgefangenen erfahren hatte, beschlossen sie, ein Schiff von 40 Last „de Maegdt van Enkhuizen", mit 14 Stücken bewaffnet und einer Be-

1) G. Brandt: Historie van Enkhuijsen 161.

mannung von 25 Köpfen, zur Fahrt nach der Küste von Guinea auszurüsten. Hiermit segelte er in der Zeit von 9 Monaten nach der Goldküste. Im März 1594 zurückgekommen, brachte er ausser einer grösseren Menge Goldes noch 8 à 9 Last „grein" (Pfeffer) und 7 à 800 ℔ Elefantenzähne mit.

Später soll er wohl noch 11 Reisen nach der Goldküste gemacht haben. Auch soll ein bekannter Seemann aus Hoorn [1]), Dirk Veldemuis, im J. 1593 nach Guinea gefahren unterwegs jedoch von den Franzosen ermordet sein.

Um zur Fahrt nach der Küste von Guinea anzuregen, gewährten die Staaten von Holland denjenigen, die ihre Schiffe für diese Reise befrachteten, Befreiung vom Ausfuhrzoll, was zur Folge hatte, dass zu Ende des 16 Jahrh. der Handel nach Guinea bedeutend zunahm.

Sobald [2]) sich die Holländer an der Goldküste zeigten, suchten die Portugiesen, welche in diesen „Flamengo's" lästige Konkurrenten erblickten, die Neger gegen sie aufzuwiegeln. Der Gouverneur von Elmina versprach demjenigen, der einen Niederländer tötete, 100 Gulden in Gold auszuzahlen. Auf diese Prämie erpicht, lockten die Neger auf verräterische Weise die Bemannung einiger niederländischer Schiffe an's Land um sie dann zu ermorden.

So überrumpelten sie u. A. am [3]) 27 December 1599 ein niederländisches Schiff, das in der Nähe von Elmina von einer Windstille befallen worden war. Der gefangen genommenen Besatzung wurden die Köpfe abgeschnitten und den Portugiesen vorgewiesen.

Indessen konnten die Schwierigkeiten, welche den Niederländern von den Portugiesen in den Weg gelegt wurden, nicht verhindern, dass die Zahl der Guineafahrer zunahm. Um in der Konkurrenz ausharren zu können, und auch ihren

---

1) Brandt. Historie Enkh. 162.
2) P. de Marees 120.
3) „ 122.

Feinden mehr gewachsen zu sein, vereinigten sich im J. 1600 die [1]) Amsterdamer Kaufleute zu einer Gesellschaft, welchem Beispiele bald die Kaufleute von Rotterdam, Dordrecht und Delft folgten.

In den [2]) Jahren 1603 und 1606 versuchte Usselinx vergebens, eine grosse W. I. C. zu Stande zu bringen, von der die an der Goldküste handelnden Compagnien einen Teil bilden sollten.

Dass die Verschmelzung der afrikanischen Gesellschaften der W. I. C. Kraft verliehen hätte, wenn diese zu Stande gekommen wäre, geht wohl aus einer Uebersicht des Handels hervor, die von Interessenten an der Fahrt nach der Westküste Afrika's den Generalstaaten unterbreitet wurde.

Von [3]) 1592—1607 besuchten ja doch über 200 Schiffe, mit reichlich 10.000 Seefahrern bemannt, die Westküste Afrika's. Ausser einer grossen Masse Gummi, Häute, Pfeffer und Elefantenzähne wurde in diesem Zeitraume jährlich mehr als 1000 Kg. Goldstaub in die Niederlande eingeführt, um hier zur Geldprägung benutzt zu werden.

Am 9 April 1609 wurde der 12 jährige Waffenstillstand geschlossen. Die denselben bildenden, auf den Waffenstillstand ausserhalb Europa's, Bezug habenden Bedingungen waren nicht nur nichts weniger als deutlich, sondern wurden überdies weder in Asien, noch in Afrika officiell [4]) verkündet, was zur Folge hatte, dass der Streit zwischen den Niederländern und Spaniern und den von diesen unterworfenen Portugiesen, daselbst sehr zum Nachteile des Handels an der Goldküste fortwüthete.

Mit unerhörter Grausamkeit wurden die Niederländer, welche den Portugiesen oder den mit ihnen verbundenen Negerstämmen in die Hände fielen, zu Tode gemartert.

Als die Portugiesen aus Handelsneid zweimal verheerende

---

1) de Jonge 9.
2) Seite 396.
3) de Jonge Beilage 1.
4) „ „ 13.

Streifzüge in das Negerreich Sabon unternahmen, dessen König in Freundschafts- und Handelsbeziehungen zu den Niederländern stand, erklärte die Strandbevölkerung den letzteren, dass sie aus Furcht vor den Portugiesen den Handel mit Holland einstellen müssten, wenn ihnen die Kaufleute keinen Schutz gegen ihrer beider Feind gewährten.

Da ihr Handel dadurch zu Grunde gehen musste, beschlossen die Bewindhaber der verschiedenen Compagnien, sich an die Generalstaaten um Hilfe zu wenden.

Im Hinblick auf den gerade zu Stande gekommenen Waffenstillstand konnten die Generalstaaten nichts Anderes ausrichten, als beim Könige von Spanien entschiedenen Protest gegen die Verletzung des Waffenstillstandes, dessen sich sowohl Spanier als Portugiesen schuldig machten, einzulegen.

Als jedoch der König von Sabon im J. 1611 2 Gesandte (Carvalho und Marinho) mit der Bitte zu den Generalstaaten geschickt hatte, in seiner Hauptstadt Mouree ein Fort zum Schutze gegen die Portugiesen zu bauen und kurze Zeit darauf die Nachricht eintrat, dass die Feinde Sabon erobert hätten, beschlossen die Generalstaaten, nach gepflogener Beratung mit den Admiralitäten, handelnd aufzutreten. Im [1]) December 1611 wurde unter dem Befehle des Clantius eine Expedition ausgerüstet, der es gelang, im J. 1612 in der Nähe von Mouree eine Befestigung anzulegen, welche den Namen Fort Nassau erhielt. Dieses Fort, das also die erste Besitzung der Niederländer an der Goldküste bildete, verblieb bei der Verwaltung der Generalstaaten [2]) bis 1624, in welchem Jahre sie es unter ihrer Souveränität der inzwischen zu Stande gekommenen W. I. C. überliessen.

Da durch die Gründung dieses Forts sowohl die Niederländer als die Bevölkerung von Sabon und Umgegend sich den Portugiesen gegenüber sicherer fühlten, nahm der Handel, nachdem die verschiedenen, auf Cabo Verde und der Gold-

1) de Jonge 14, 15.
2) „ 16.

küste thätig gewesenen Compagnien in die W. I. C. aufgegangen waren, einen nie geahnten Aufschwung.

Von dem Augenblicke an, mit welchem die W. I. C. ihre Schiffe nach der Küste von Guinea aussandte (1623) bis 1636 wurde in die Niederlande für ungefähr 12.000.000 Gulden an Gold [1]) eingeführt. Bei der Kammer von Amsterdam kamen von 1627—36 an Häuten für ungefähr 129.000 Gulden zum Verkauf, an Wachs für 63.000 Gulden und an Pfeffer für 400.000 Gulden.

Dass auch der Wert der nach der Westküste ausgeführten Artikel ein erheblicher war, ist aus Folgendem ersichtlich [2]): Von 1623—36 wurde von der Kammer von Amsterdam an Waaren ausgeführt für reichlich $3^1/_4$ Millionen Gulden, von der Groningen'schen für 920.000 und von der Seeländischen während des Zeitraumes von 1624—1636 für 680.000 Gulden.

Die grossen Vorteile, welche die C. aus ihrem Handel mit Sabon erzielte, reizten sie, ihre Stationen an der Goldküste weiter auszudehnen und darnach zu streben, die Portugiesen womöglich ganz von dieser Küste zu vertreiben.

Ein im J. 1625 unternommener Versuch, sich der portugiesischen Hauptveste Elmina zu bemächtigen, misslang infolge der Sorglosigkeit, mit der die Unternehmung ausgeführt wurde.

Wie wir oben [3]) sahen, war der Vice-Admiral Veron nach Sierra Leona gesegelt, um dort frisches Wasser einzunehmen. Am 26 August daselbst angekommen, begegnete er dem Admiral Jan Dircksz Lam, der nur auf eine günstige Gelegenheit wartete, um mit 3 Schiffen (de Omnie-boom, de Neptunus und de Hollandsche Tuyn) die Rückreise anzutreten. Nach gepflogener Beratung mit Lam beschlosz Veron Elmina anzugreifen. Mit [4]) der aus 15 Schiffen und Jachten

1) de Laet. Kort Verhael 28—29.
2) „ „ „ „ 26—28.
3) S. Seite 403.
4) de Laet 65—70.

bestehenden Flotte fuhren die beiden Admirale von der Küste von Sierra Leona ab, um den 21 October vor Commany den Anker auszuwerfen. Hier wartete man die Ankunft des inzwischen von ihrer Anwesenheit unterrichteten Kommandanten des Forts Nassau, Arend Jacobsz ab.

Nachdem sich dieser „General" mit 2 Schiffen (de Goede Fortuyn und de Mauritius) und 150 Negern aus Mouree mit der Flotte vereinigt hatte, beschloss Veron, am 25 October zu Terra Pequine mit 1200 Soldaten und Matrosen zu landen.

Um die Aufmerksamkeit des Feindes abzulenken, sollten 4 Schiffe und 3 Jachten Elmina aus möglichster Nähe unter kräftiges Feuer nehmen.

Als sich die Truppen auf eine Meile Elmina genähert hatten, hielten sie, ermattet von der Hitze, Rast, um nach Wasser zu suchen und eine Pfeife zu rauchen. Da man nicht die geringste Gefahr vermuthete, war ihre Sorglosigkeit so gross dass sie sich sogar von ihren Gewehren entfernten. Auf diesen Augenblick schienen die 250 Neger, die von den Portugiesen in einen Hinterhalt gelegt waren, nur gewartet zu haben, um ihren Feind hinterrücks anzugreifen. Die meisten Niederländer waren durch diesen Anfall so überrascht, dass sie nach allen Seiten aus einander stoben, ohne sich um ihre Gewehre zu bekümmern. Nach tapferer Gegenwehr wurde der Admiral Veron niedergehauen.

Da die Portugiesen auf jeden Kopf eines Niederländers, der ihnen von den Negern eingeliefert würde, einen Preis gesetzt hatten, war die Habsucht der Schwarzen so gereizt, dass sie wie wilde Tiere über die Leichen der Gefallenen herfielen. Die Gier, mit der sofort die Leichen der am besten gekleideten Holländer herausgesucht wurden, gab den Ueberlebenden Gelegenheit, sich durch eine schnelle Flucht zu retten. Mit einem Verluste von 441 Mann, darunter fast alle Offiziere, musste die Flotte, nachdem ihr Bombardement auf Elmina's starke Mauern geringe Wirkung erzielt hatte, den Rückzug antreten und kehrte der Admiral Lam, nachdem

zur Verstärkung der Garnison des Forts Nassau in Mouree ein Detachement Truppen ausgeschifft worden war, am 29 November nach den Niederlanden zurück.

Da die Portugiesen, durch den erlangten Erfolg ermuntert, fortfuhren, den Handel der Niederländer auf jede mögliche Weise zu beeinträchtigen, beschloss die C. im J. 1637, den Anfall auf Elmina zu erneuern.

Zu dieser [1]) Zeit befand sich das Kastell St. George in schlechtem Zustande; überdies waren unter den Portugiesen Uneinigkeiten ausgebrochen.

Als der Befehlshaber von Mouree, van Yperen, dieses erfuhr, setzte er sowohl den Grafen Joan Maurits als die Bewindhaber davon in Kenntnis. Nach stattgehalter Berathung mit letzteren sandte Joan Maurits den Oberst Koin (oder Kuhn) an der Spitze einer Flotte van 9 Schiffen und 1200 Mann (darunter 800 Soldaten) von Pernambuco aus mit dem Auftrage nach der Goldküste, Elmina den Portugiesen zu entreissen. Nachdem sich van Yperen mit seiner Flotte zu Commany mit Koin vereinigt hatte, landeten sie den 24 August zu Cabo Cors und nach [2]) dessen Einnahme zogen alle verfügbaren Streitkräfte am folgenden Tage nach Elmina.

Die Vorhut, welche aus 50 Mann bestand, wurde von der grossen Übermacht der mit den Portugiesen verbundenen Neger gänzlich aufgerieben.

Nachdem es Koin gelungen war, 3 Kanonen auf dem Berg St. Jago zu bringen, eröffnete er ein Bombardement auf Elmina, das sich nach viertägiger Belagerung ergab. Dem geschlossenen Vertrage gemäss wurde die portugiesische Besatzung nach der Insel St. Thome übergeführt. Ausser den Kaufgütern erbeuteten die Sieger noch 30 metallene Feuerschlünde, 4.500 Kg. Pulver und sehr viele Kugeln.

---

1) Dapper 441 — 444.

2) Mehrmals is behauptet worden, Elmina wäre die erste Eroberung Koins gewesen. Aus einem Briefe Valkenburgh's an den englischen Kommandanten Stoakes und aus Dapper's Referat geht hervor, dass Cabo Cors die erste Eroberung war.

Elmina wurde darauf mit 150 Mann unter Hauptmann van Walraven van Walburgh besetzt und die Flotte kehrte nach Brasilien zurück.

Durch den Uebergang Elmina's in niederländische Hände war der Fall der übrigen portugiesischen Besitzungen an der Goldküste von selbst entschieden.

Die Eingeborenen, welche Zeugen dieser Machtentwickelung der C., die einen so schroffen Gegensatz zu der verderbten und kraftlosen Regierung der Portugiesen bildete, gewesen waren, erkannten die Herrschaft der Niederländer bereitwillig an. Sie waren froh [1], von den Portugiesen erlöst zu sein, „diesen schlechten Menschen, die sie zu Sklaven machten wenn sie dieselben nur fangen konnten, und dann Eisen um ihre Beine schlügen". Allmählich breitete nun die C. ihre Besitzungen, die sie im Namen des Staates beherrschte, aus. Auf Bitten [2]) der Einwohner entriss der energische General Jacob Ruychaver den Portugiesen am 9 Februar 1642 das wichtige Axim. Die Folge dieser Eroberung war, dass die verschiedenen Landschaften, über welche Axim die Jurisdiction ausübte (Jumoree [3]), Abrepiquem, Ancober, Quitry, Encasser und Antha) der W. I. C. Treue schwuren, wie sie dies bisher den Portugiesen gegenüber gethan hatten.

Bald darauf errichtete die C. an dem Flusse Ancober in der goldreichen Landschaft Equira das kleine Fort Ruychaver.

Im Jahre vorher hatte Ruychaver einen Kontrakt mit dem Könige [4]) Ouchy von Groot-Accra und Umgegend geschlossen, wonach die C. gegen Zahlung von 8 bendo's Gold das Recht hatte, in dessen Landen ein Fort zu gründen, welcher Kontrakt nach einigen mit Ouchy's Nachfolgern entstandenen Schwie-

---

1) Gramberg 14.
2) de Jonge 20, 21.
3) Beilage 4.
4) Beilage 2.

rigkeiten am 4 August 1649 erneuert wurde [1]). Bei dieser Gelegenheit schwur der König, dass er keiner fremden Nation gestatten werde, in seinem Gebiete Handel zu treiben oder ein Fort zu bauen. Ferner sollte die W. I. C., falls es dem Konig gelänge, Schiffe fremder Nationen, die auf seinem Gebiete ankerten, zu confiscieren, die Hälfte der beschlagnahmten Güter erhalten.

Am 10 Januar 1654 übertrugen die Caboceros von Jumoree diese Landschaft nochmals [2]) ausdrücklich der C. Zwar hatten sie bereits 1652 dem Generaldirektor Ruychaver den Eid der Treue abgelegt, jedoch war es später „einigen übelgesinnten Menschen" gelungen, sie zu überreden den der C. gegebenen Versprechungen zuwider mit ihnen Handel zu treiben. Um künftighin „des te beeter en onverbreeklijkheid" (= unverbrüchlicher) mit der C. verbunden zu sein, wurde dem damaligen Generaldirektor Johan Valkenburgh zugestanden, in Jumoree eine Veste zu erbauen. Laut der im Reichsarchiv vorhandenen Korrespondenz zwischen dem dänischen Generaldirektor Carloff und seinem niederländischen Collegen Valkenburgh behauptete ersterer, dass die Dänen noch von der W. I. C. im Besitze von Jumoree gewesen wären. Aus Beilage 4 erhellt, dass „eenige kwade menschen" (einige übelgesinnte M., womit hier die Dänen gemeint sind) erst nach dem im J. 1652 abgelegten Vasalleneide nach Jumoree gekommen waren, um die Urbewohner zum Abschliessen von Kontrakten zu überreden.

Am 27 August 1656 [3]) setzten die Caboceros von Hoog-Antha, Boutry und Saccondee eine Urkunde auf, in welcher sie Ruychaver ersuchten, „de possessie" dieser 3 Landschaften „te aanvaarden" (die Besitzung anzutreten).

Am 21 März 1657 [4]) kam durch Valkenburgh's Vermittelung eine Uebereinkunft mit Sabon zu Stande, laut welcher

1) Beilage 3.
2) Beilage 4.
3) Archiv.
4) Archiv.

der König Abeldoe-Intin und seine Hauptleute dieses Land „ten eeuwigen dage" (für immer) der W. I. C. übertrugen.

Am 8 December 1659 [1]) trat Amasi Coarry, König von Aquaffo oder Commendah den „Commendente-Strand terre Pequinine en alles wat daartoe behoort" der C. ab. Der Uebertragungsurkunde zufolge that er dies „für ewig, für sich sowohl als seine Nachkommen" und zwar ohne darauf „je irgend einen Rechtsanspruch, Rechtstitel oder eine Forderung (eenig recht, actie of pretensie) geltend machen zu können, noch es in seiner Macht zu haben, irgend einer fremden Nation zu gestatten, Städte oder Plätze daselbst inne zu haben, Handel zu treiben, ein Haus, eine Niederlassung oder ein Fort zu bauen; oder auch nur allein zu landen".

Durch den Erfolg ihrer Unternehmungen und durch ihre Freigebigkeit stieg die C. immer höher in den Augen der Neger, die ihr denn auch bald den Namen [2]) „Kankan", d. h. die erste, gaben.

Der Name der Portugiesen geriet bald in Vergessenheit, um so mehr, weil sie nach dem im J. 1661 mit den Niederländern geschlossenen Frieden gezwungen waren, sich von der Goldküste ganz zurückzuziehen und auf Brasilien zu beschränken.

Von den Engländern und Dänen wurde wiederholt behauptet, dass der W. I. C. wohl die Forts, nicht aber die diese einschliessenden Länder gehörten. Die Behauptung begründete man mit der Thatsache, dass die C. den Negerfürsten Landrenten bezahlte. Diese Abgabe fand ihren Grund aber nicht in einer Verpflichtung, sondern in einem [3]) Handelsbrauche. Um nämlich die Neger anzulocken, gab die C. ihren Fürsten Geschenke; da diese Geschenke jedoch dauernd gegeben wurden, bekamen sie allmählich den Charakter einer gesetzmäszigen Zahlung.

Dass der C. auszer den Forts, die sie den Portugiesen

1) Archiv.

2) Gramberg 263—265.

3) Gramberg 265—268 und Bosman 61.

entrissen hatten, auch das später von ihr besetzte Grundgebiet zufiel, geht aus Artikel 12 des am 12 Juni 1641 mit Portugal geschlossenen Waffenstillstand = Traktats hervor [1]).

Dieser Artikel bestimmte, dass jeder behalten solle, was er zur Zeit des Waffenstillstandes besass, ferner „dat tusschen wederzijdsche forteressen het platte land (hetwelk noodzakelijk verstaan wordt gedomineerd en geconquestreerd te zijn) begrepen zal worden te behooren". Ueberdies sagt dieser Artikel auch noch, „dat daaronder begrepen zullen zijn de volkeren en natiën, daaronder ressorteerende".

Während die W. I. C. beschäftigt war, ihr Gebiet, welches sie im Namen des Niederländischen Staates im Besitz hatte, allmählich auszubreiten, stiess sie dabei nicht nur von Seiten der Engländer, sondern auch der Schweden und Dänen auf Widerstand.

Sowohl die Schwedisch-Afrikanische, als die Dänisch-Afrikanische Gesellschaft behauptete, dass sie auf einigen Punkten, wie Takorary, Anamaboe, Jumoree und Cabo Cors mit Ausschluss der W. I. C. Rechte geltend machen könne. Dabei beriefen sich beide auf die von ihnen mit den Eingeborenen geschlossenen Kontrakte.

Die Eingeborenen selbst wussten sie durch spitzfindige Erörterungen und Geschenke von der C. abtrünnig zu machen. Sobald die Neger, die „treulos, meineidig, falsch und heimtückisch" waren, Vorteile aus diesem Verhältniss winken sahen, brachen sie ihre früheren Eide der Treue und gingen, ohne sich um die mit der C geschlossenen Kontrakte zu kümmern, neue Vertrage mit den Engländern, Schweden und Dänen ein, indem sie ihnen dabei allerlei Monopole versprachen.

Dass sie dazu keinerlei Recht besassen, geht aus dem Umstande hervor, dass Takorary und die ganze Küste von Neder-Antha durch die C. von den Portugiesen, die hier von den Einwohnern Tribut erhoben hatten, erobert war.

---

1) Groot placaetboek I: Bestand van 1641.

Auch Cabo Cors war am 24 August 1637 durch ihre Truppen unter Koin den Portugiesen und den mit ihnen verbundenen Eingeborenen entrissen. Bei dieser Gelegenheit war Cabo Cors unter nur 1) einer Bedingung, nämlich Gewährleistung des Lebens, übergeben. Demzufolge hatten die Eingeborenen natürlich nicht das Recht, Anderen irgend welche Concessionen welcher Art auch, zu machen.

Als die C. es für vorteilhafter hielt, Cabo Cors zu verlassen und allen Handel der Landschaft Fetu auf Elmina zu konzentriren, glaubte das Negerhaupt Jan Claessen (Bruder des gewesenen Fetu-Königs Henniqua) das Recht zu haben, das „Dorf" in der Nähe von Cabo Cors an die D. A. C. zu verkaufen und im J. 1652 der Schw. A. C. (die in Wirklichkeit nichts anderes als eine vernummte holländische C. war der einige angesehene Schweden ihren Namen gegeben hatten) die Anlegung einer Festung zu Cabo Cors zu gestatten. Hierbei verlor Claessen jedoch aus dem Auge, dass das Verlassen eines gewissen Punktes seitens der C. noch nicht die Verzichtleistung auf diesen Punkt in sich schloss. Da die C. durch Eroberung Eigentümerin von Cabo Cors geworden war, stand es ihr völlig frei, diesen Punkt besetzt zu halten oder nicht 2).

„Der erste Stein zu dem schwedischen Kastell zu Cabo Cors, das den Namen Carolusburg erhielt, wurde von einem Schweizer, Isaac Neville, gelegt, der von der Schw. A. C. zum Befehlshaber ihrer Besitzungen ernannt war.

Als Schweden und Dänemark im J. 1658 mit einander in Krieg geraten waren, wurde dieses Kastell 1659 von Heinrich Carloff, der aus schwedischen in dänische Dienste übergegangen war, überrumpelt, worauf er den schwedischen Kommandanten zwang, die anderen schwedischen Plätze an die Krone von Dänemark auszuliefern.

In der Nacht vom 15 zum 16 April 1659 räumte der dänische Kommandant, Samuel Schmid, Cabo Cors und die

1) Archiv.

2) Müller 10, 11.

anderen dänischen Besitzungen (Anamaboe, Takorary und die Niederlassungen an Orsoe) ohne Wissen und Willen der D. A. C. den Holländern ein. Sobald die Fetu-Neger davon Kunde bekommen hatten, begannen sie das Kastell zu belagern, worauf die Niederländer, nachdem sie den Negern grosse Verluste zugefügt, sich genötigt sahen, dasselbe bedingungsweise zu übergeben. Als die Schw. A. C. im J. 1660 abermals einige Schiffe nach der Goldküste sandte, wurde ihnen Cabo Cors wiederum durch Einfluss von Claessen und Henniqua eingeräumt; als dann aber während der 3 folgender Jahre keine schwedischen Schiffe einliefen, glaubten Henniqua's Nachfolger und andere Grandes aus Fetu, dass die Schw. A. C. ausgewirthschaftet habe und begann man im geheimen Berathungen zu pflegen, wie man das Kastell an eine andere Nation verhandeln solle. Den 22 April 1663 wurde Cabo Cors verräterischer Weise von einem Fetu-Brafu (Feldherr) eingenommen, worauf die Niederländer, Engländer und Dänen ihr Bestes thaten, das Kastell durch Bitten und Geschenke an sich zu bringen. Am 2 Mai 1663 übergab der Fetu-König Cabo Cors der W. I. C., die von jeher in seiner Gunst gestanden hatte, unter der Bedingung jedoch dass sie mit der D. A. C. gute Freundschaft halte. Diesem von der W. I. C. gegebenen Versprechen wurde aber nicht nachgekommen.

Der Niederländische Gouverneur Valkenburgh fand es für die W. I. C. zuträglicher wenn die Dänen und Schweden aus Fetu entfernt würden. Als Valkenburgh's Versuche, den Fetu-König und seine Granden zu bereden, ihm dabei behilflich su sein, scheiterten, blockirte er die dänischen Häfen und liess ihre Kano's beschiessen; überdies griff er im März 1664 ihre Niederlassungen in Cabo Cors an. In seinem Vorhaben, Friedrichsburg zu bestürmen, wurde er durch die Ankunft Robert Holmes' verhindert, der ihn am 3 Mai 1664, nachdem ein gewaltiges Bombardement auf Cabo Cors vorausgegangen war, zur Uebergabe dieser Festung zwang.

Anlässlich dieser Ereignisse und auf beiden Seiten verübter

Feindseligkeiten, entstand eine ausgedehnte [1]) Korrespondenz zwischen Valkenburgh und den dänischen Gouverneuren Carloff und Cramer, wobei Proteste und Gegenproteste einander rasch folgten.

Inzwischen beschäftigten sich auch die europäische Regierungen mit dem an der Goldküste Vorgefallenen [2]).

Aufgestachelt durch Karl II, forderten die Schweden von den Generalstaaten Genugthuung für ihre Flagge und Schadenersatz sowohl für das von der W. I. C. beschlagnahmte schwedische Schiff Christina, als für die von der Schw. A. C. erlittenen Verluste.

Diese Angelegenheit fand dadurch ihre Lösung [3]), dass die C. später auf Andringen des schwedischen Gesandten Dona eine Entschädigung für die bei diesem Handel Interessirten zahlte.

Der Schwedische König Karl X liess diese Summe an sich abführen, und erklärte darauf, von dem Handel an der Küste von Afrika künftighin abzusehen.

Als die zwischen Valkenburgh und Carloff geführte Korrespondenz zu keiner Schlichtung der Streitigkeiten führte, beklagte sich die W. I. C. in ihrem Schreiben vom 31 Januar 1664 bei den Generalstaaten darüber [4]): I. dass die D. A. C. (die fast ganz aus Eingesessenen der Niederlande bestand) unter dem Deckmantel des vom König von Dänemark bewilligten Octroi fraudulös gegen den Octroi der W. I. C. handelte; II dass der Generaldirektor Cramer am 6 Sept. 1661 2 Schiffe der W. I. C. angefallen und geplündert habe; III, dass er die Niederlassung Orsoe (in Acra), die der C. gehörte, mit seinen Negersoldaten erobert habe; IV dass die Dänen im Dec. 1659 nach dem Berge [5]) Cong

1) Archiv.

2) Wicquefort, Histoire III, 167.

3) Wicquefort 362—364.

4) Aitzema V, 212.

5) Dieser Berg war am 21 Marz 1657 von dem Könige von Sabou für 15 bendo's Gold an die W. I. C. verkauft. S. die Uebertragungsurkunde von Sabou. Archiv.

gezogen seien (der schon lange vorher durch die C. von den Eingeborenen gekauft war), dort die Standarte der C. heruntergerissen und ihre eigene Flagge gehisst, ferner auf diesem Berge eine Batterie errichtet und von da aus auf die Schiffe der C. geschossen hätten.

Hierauf folgte von dänischer Seite eine Widerlegung und eine Reihe von Beschwerden gegen die W. I. C. Von Karl II aufgehetzt, erklärten die Minister Friedrich's III, dass für die seinen Unterthanen zugefügten Gewaltthätigkeiten Satisfaktion gegeben werden müsse. Der dänische Ministerresident im Haag, Charisius, richtete darauf am 19 Februar 1664 eine [1]) Note an die Generalstaaten, in welcher diese dringend ersucht wurden, Sorge zu tragen, dass dem Handel der D. A. C. seitens der W. I. C. keine Hindernisse mehr in den Weg gelegt würden, und dieser dänischen Gesellschaft Schadenersatz für die ihr durch die W. I. C. abgenommenen Schiffe und Güter geleistet werde.

Mitten in den darüber geführten Unterhandlungen, wobei der englische Gesandte Downing bei den Generalstaaten darauf drang, in die Forderungen der Dänen zu willigen, erschien der englische Admiral Robert Holmes vor Cabo Cors, um es, wie wir oben sahen, nach einem heftigen Bombardement einzunehmen.

Downing, dem diese Thatsache [2]) bekannt war, änderte darauf plötzlich seine Politik und machte für Karl II Ansprüche auf Cabo Cors geltend, indem er behauptete, die Engländer hätten diesen Punkt lange vor den Holländern und Dänen im Besitz gehabt! Die Unrichtigkeit dieser Behauptung ist schon oben (Seite 447) nachgewiesen.

Ehe wir den Lauf dieser Ereignisse weiter verfolgen, wollen wir mit ein paar Worten die Entstehung der englischen Macht an der Goldküste aufklären [3]).

---

1) Aitzema V, 210.
2) Wicquefort III, 168.
3) Cruickshank 29.

Schon in den letzten Regierungsjahren Eduard's VI, machten sich die Engländer an der Küste von Guinea bemerkbar, zeigten sich aber weder den Portugiesen, noch den Niederländern gewachsen, da sie ganz auf sich selbst angewiesen waren.

Erst als ihre zahlreichen kleinen Gesellschaften sich im J. 1662 unter der Protection des Herzogs von York zur grossen Gesellschaft der Royal Adventurers vereinigten, traten sie kräftiger auf.

Von der Entstehung dieser Gesellschaft an datirt das Bestreben der Engländer, sich des Handelsmonopols und des Besitzes der Goldküste zu versichern.

Im J. 1663 begannen sie in Anschiang in der Landschaft Fantijn eine Niederlassung zu gründen. Sofort erfolgte ein Protest [1]) des Generaldirectors Valkenburgh an den englischen Gouverneur John Stoakes, in welchem darauf hingewiesen wurde dass der Strand von Fantyn nebst seinen Häfen von dem Braffo (Felherr) Ambro am 31 März 1624 der C. übertragen sei. Aus Beilage no. 5 ergiebt sich, dass der Braffo sich kein Recht vorbehalten hatte, anderen Nationen irgend welche Konzessionen machen zu dürfen.

Die Versuche der Engländer, sich in der Landschaft Fantijn einzunisten, waren also eben so wie vieles Andere Thaten der Willkür.

Die Eifersucht der ganzen englischen Nation auf den Handel der Republik der Niederlande, sowie der Hass, den Karl II gegen den Grosspensionär de Witt und dessen Partei hegte, hatte zwischen den beiden Nationen schon längst eine heftige Spannung hervorgerufen. Bestimmte Gründe zu einer Kriegserklärung an die Niederländer hatte Karl II nicht; er musste diese also provociren. Mit seinem Vorwissen wurde im J. 1664 die Smyrna' sche Retourflotte der Niederländer in der Nähe von Cadix verräterisch

1) Archiv. S. Vertoog van Valkenburgh d.d. 13 September 1663.

von einem seiner Commodore überfallen, und segelte Robert Holmes nach Cabo Verd und der Goldküste, um von dort nach Verübung mancherlei Gewaltthätigkeiten, nach Amerika überzusetzen und sich daselbst einiger Besitzungen der W. I. C. zu bemächtigen. Als sich die Niederländer nach diesem Friedensbruche bewaffneten, fand Karl II hierin einen Anlass der Rupublik den Krieg zu erklären.

Schon im Juli 1664 erhielt die W. I. C. von dem Kapitän Verthoolen, Befehlshaber des Schiffes d'Eendracht, namens des Generaldirektors Valkenburgh die mündliche Nachricht, dass Holmes mit einer grossen Übermacht und ohne Angabe der Gründe mitten im Frieden ihre Forts zu Cabo Verd und ferner das Fort Witsen in Tokorary erstürmt, die Besatzung und die sonstigen Bewohner, die nichts Schlimmes ahnten, gefangen genommen und die vorrätigen Güter mit Beschlag belegt hätte (21 April 1664).

Zwei Tage später erschien Holmes mit einer Flotte von 11 Schiffen, unter denen sich 3 Fahrzeuge befanden, die vorher bei Cabo Verd den Niederländern auf heimtückische Weise genommen waren, vor Elmina, in der Absicht, dieses Kastell zu überrumpeln. Als es sich jedoch zeigte, dass man dort auf seiner Hut war, kehrten die Engländer zurück, um sich bald darauf nach einem heftigen Bombardement des nahegelegenen Forts Cabo Cors zu bemächtigen. Nicht lange darnach fielen auch das kleine Fort Adja und die wichtige Festung Anamaboe in ihre Hände.

Diese Nachrichten wurden am 21 Juli von der W. I. C. an die Generalstaaten mitgeteilt und zugleich von ihr in einer ausführlichen [1]) Erörterung dargelegt, dass die ganze Goldküste, „dieses kostbare Juwel für den Staat," Gefahr laufe, verloren zu gehen, wenn die Staaten nicht bald auf kräftige Weise einschritten.

Die Generalstaaten beschwerten [2]), sich durch ihren aus-

1) Aitzema V, 135.

2) Wicquefort III, 132.

serordentlichen Gesandten in England, Michel van Goch, bei Karl II über das Vorgefallene, mit der Bitte um Schadenersatz und Zurückgabe des Genommenen, worauf der englische Gesandte Downing am 6 August den Staaten eröffnete [1]), dass S. M. das Vorgefallene untersuchen lassen und nach eingegangenen Berichten nach Recht und Billigkeit handeln werde.

Die Staaten, von dieser Antwort nicht erbaut, beschlossen, das Gutachten der Deputirten aus den Collegien der Admiralität einzuholen, die im Hinblick auf die Folgen, welche dies für die Sache selbst, sowie fur die anderen Kolonien und Besitzungen und das Ansehen des Staates den anderen Mächten gegenüber haben könnte, der Ansicht waren, dass man schleunigst 12 gut ausgerüstete Kriegsfregatten nach der Küste von Guinea senden müsse.

In einer Versammlung, welche die Generalstaaten bald darauf am 9 August abhielten, wurde beschlossen, der W. I. C. mit Rücksicht auf die grossen Dienste, die sie dem Staate bei verschiedener Gelegenheiten bewiesen habe, mit der Landesflotte beizustehen, nicht allein, um ihre Besitzungen in Afrika zu behaupten, sondern auch Ersatz und Vergütung des Schadens zu bekommen, den ihr die Engländer zu Cabo Verd, Takorary, Cabo Cors und anderswo verursacht hatten.

Ferner wollte man die W. I. C. zu veranlassen suchen, dieser Schiffsmacht, ausser den Kauffahrteischiffen, die sie nach der Westküste zu senden beabsichtigte, noch 2 Kriegsschiffe hinzuzufügen.

Es dünkte dem Grosspensionär de Witt, dass mit der Ausrüstung der 12 Kriegsschiffe zu viel Zeit verlaufen würde und man besser thue, sich derjenigen zu bedienen, die schon in der See seien. In diesen Tagen doch hielt sich gerade de Ruyter mit einer gleichen Anzahl Kriegsfregatten in dem Mittelländischen Meere auf, um die algerischen Seeräuber zu züchtigen.

1) Aitzema V, 136.

Um dem de Ruyter (der längs der spanischen Küste kreuzte), ohne dass es in die Oeffentlichkeit dringe, den Befehl erteilen zu können, nach der Küste von Guinea zu segeln, ersann de Witt eine List. Dieser Befehl musste mit Rücksicht auf England geheim bleiben, damit dieser Staat de Ruyter's Verrichtungen daselbst nicht mit einer grossen Flotte verhindern konnte; er durfte nicht in der Plenarsitzung der Staaten behandelt werden, da der bezügliche Beschluss bei einer so grossen Anzahl Personen, unter welchen sich Viele befanden die als Anhänger des jugendlichen Prinzen von Oranien Begünstiger der englischen Politik waren, schwerlich geheim bleiben würde.

Durch ihren Beschlusz vom 5 August hatten die Generaalstaaten ein Geheimcomité von 7 Personen (unter denen de Witt) ernannt, das die auf die algerische Angelegenheit Bezug habenden Berichte de Ruyter's näher zu untersuchen hatte. In diesem Comité wusste de Witt seiner Ansicht über de Ruyter's Sendung vom Mittelländischen Meere aus dermassen Eingang zu verschaffen, dass man beschloss, in seinem Sinne vorstellig zu werden.

Der Rapport an die Staaten wurde jedoch in so allgemeine und vage Worte gefasst, dass die Mitglieder, auch wenn sie aufmerksam zugehört, Mühe gehabt hätten, ihn zu verstehen. Da man das Geheimnis dieser Sendung besonders vor dem Präsidenten dieser Wache, van Reede van Renswoude, der nicht zur Partei de Witt's gehörte und durch seinen Einfluss die Verwerfung des Antrages mit Stimmenmehrheit bewirken könnte, hüten musste, sprach man in der Versammlung vom Samstag, den 9 August, nur von der Sendung von 12 Schiffen von Holland aus. In der Versammlung vom Montag, den 11 August (die von dem Abgeordneten der Provinz Friesland, Kann, präsidirt wurde), welche die Generalstaaten mit der Absicht abhielten, neben anderen Sachen auch die Beschlüsse vom

1) Wicquefort III, 137, 138.

Samstag, den 9 Aug., näher zu erwägen, liess das Geheim-Comité seinen eignen Beschluss vorlesen und gab der Sache den Anschein, als ob eine Erweiterung des am 9 Aug. gefassten Beschlusses vorläge. Dies geschah so rasch, dass weder der Präsident, noch die übrigen Mitglieder, denen man nicht traute, und mit denen man während der Verlesung, Gespräche anknüpfte, hiervon etwas bemerkten. Als dieser Beschluss genehmigt und man einig geworden war, dass derselbe zu dem Beschlusse vom 9 Aug. gefügt werde, unterzeichnete van Renswoude denselben, ohne ihn nachzulesen.

Demzufolge bekam de Ruyter den Auftrag, [1]) von Cadix aus nach der Küste von Afrika zu segeln um „unter Gottes Segen und Billigung" erst Cabo Verd oder Goedereede und darauf die Städte und Forts an der Goldküste den Engländern wieder zu entreissen; ferner alle Schiffe, die von denselben genommen waren, zu befreien und die Schiffe, welche den Eingesessenen des Staates Eintrag thäten, „mit Vigeur anzugreifen, zu erobern und zu ruiniren." Die Forts und die Schiffe, welche die Niederländer nicht benachtheiligt hätten, solle er unbehelligt lassen; würde er jedoch von ihnen angefallen, so solle er sie als erklärte Feinde betrachten und als solche behandeln.

In gleichem Sinne, wie der Befehl an de Ruyter, war auch ein Schreiben an den Gouverneur von Elmina, Johan Valkenburgh, abgefasst, worin ihm und allen Befehlshabern an der Küste von Guinea aufgetragen wurde, dem „edlen, mannhaften, frommen und discreten Vice-Admiral de Ruyter" alle Hilfe und allen Beistand zu verleihen.

Durch de Witt's Kunstgriff blieb der englische Gesandte Downing, der ein sehr mittelmässiger [2]) Staatsmann war, („grand chicaneur, mais très pauvre négotiateur; plus capable de faire des affaires à son Maistre, que de les accomoder") vorerst über die de Ruyter'sche Expedition ohne Kunde.

1) Brandt. Leven van de Ruyter 165. u. f.

2) Wicquefort. Mémoires 202.

Am 1 Sept. erhielt de Ruyter, der zu Malaga vor Anker lag, seine geheime Instruktion. Am 22 October war er vor der Insel Goedereede, mit deren Kommandant Sint George er am 23 Oct. in Unterhandlung trat, welche zur Folge hatte, dass die Insel der W. I. C. übergeben wurde [1]). Ausser 29 Stücken Geschütz und 1500 Kg. Pulver, wurden noch 1100 trockne Häute von der Königl. Engl. Afrik. C. erbeutet.

Den 4 Januar 1665 kam de Ruyter vor dem Fort Witsen an der Goldküste an [2]); am 5 Januar liess er das Kastell mit sämmtlichem Geschütz, Munition, Gütern und allem, was die K. E. A. C. der W. I. C. widerrechtlich genommen hatte, zurückfordern.

Als die Neger der englischen Partei verräterisch auf de Ruyter's Parlamentär schossen, begann dieser den Anfall, wobei nicht nur das Fort erobert wurde, sondern auch die Neger nach einem wütenden Kampfe in die Flucht geschlagen wurden. Nachdem [3]) er seine Ankunft und die Eroberung des Forts Witsen dem Generaldirektor Valkenkurgh gemeldet hatte, brachten ihm 2 „Opperkommiezen" namens desselben einen Brief, in dem er anriet, das Kastell Witsen zu schleifen, weil im Hinblick auf die fortwährenden Feindseligkeiten der Neger (die es stets mehr mit den Engländern, als mit den Holländern hielten) die Erhaltung desselben der W. I. C. nur Nachteile bringen könne. Nach dem Empfang dieses Schreibens liess de Ruyter 600 Kg. Pulver in die Festung bringen und sie in die Luft sprengen (6 Jan.)

Am 7 Januar warf er den Anker vor der Hauptveste St. George del Mina.

Inzwischen begann man in England zu vermuten, dass de Ruyter nach der Goldküste geschickt war. Als Karl II, um Gewissheit hierüber zu erlangen, seinen Gesandten Downing behufs Einziehung von Erkundigungen zu de Witt schickte,

---

1) Brandt 180.
2) Brandt 217, 218.
3) Brandt 222.

wusste ihm dieser in [1]) ausweichendem Sinne zu antworten, worauf Downing Karl II berichtete, dass de Ruyter nicht nach der Goldküste geschickt wäre.

Da sich jedoch später das Gegentheil herausstellte, war es für die Engländer zu spät, de Ruyter's. Zug zu verhindern.

Als England [2]) darauf seine Rüstungen zur See fortsetzte und die Generalstaaten die Nachricht erhielten, dass Karl II vorhabe, unter dem Befehle des Prinzen Robert 18 Schiffe nach der Küste von Guinea zu senden, beschlossen sie, de Ruyter's Instruktion zu ändern und ihm zu befehlen künftighin „alle bewaffneten Schiffe an der Küste von Guinea zu bekämpfen, zu erobern und zu vernichten und ihre bösen Absichten zu verhindern." Zugleich wurde ihm gerathen, sich mit Rücksicht auf ein etwaiges Zusammenstossen mit Prinz Robert nicht zu sehr zu schwächen.

Nach Beratung mit Valkenburgh beschloss de Ruyter, Kormantijn einzunehmen.

Von dieser Veste aus hatten doch die Engländer unter dem Befehl des dort residirenden Agenten der K. E. A. C., François Selwijn [3]) die der W. I. C. gehörenden Vesten Adja und Anamaboe erobert, Cabo Cors zur Uebergabe gezwungen und zugelassen, dass das Haupt der englischgesinnten Neger, Jan Kabesse, mit raffinirter Grausamkeit 8 Holländer und 6 Kompagniesklaven ermordete.

Die auf einem Berge gelegene Veste Kormantijn war von den Engländern mit 4 Batterien, zusammen 28 Stücke zählend, gehörig verstärkt; überdies wurde die Landung durch die starke Brandung an der davor gelegenen klippenreichen Küste erschwert.

---

1) Wicquefort. Mémoires 205. De Witt antwortete: „qu'il le pouvoit asseurer, que ny les Estats de Hollande, ny l'Admirauté n'avoient point envoyé d'ordre à de Ruiter; et pour ce qui est des Estats Généraux, qu'il n'avoit que faire de lui en rien dire, veu qu'il estoit trop bien adverti de tout ce qui s'y passoit, pour le vouloir apprendre par son moyen".

2) Aitzema V, 177—191.

3) Brandt 245, 246.

Nachdem [1]) man sich gegen Zahlung von 24.000 Gulden in Gold der Hilfe der Fantijnschen Neger versichert hatte, erschien de Ruyter am 7 Februar vor der furchtbaren Veste. Ausser seinen eignen 1000 See- und Kriegsleuten wurde er von mehr als 1200 Fantijnen unterstützt, die seiner Flotte in ihren zahlreichen Kano's folgten.

Um das benachbarte Fort Anamaboe nicht in die Hände der Holländer fallen zu lassen, liessen die Engländer dasselbe in die Luft fliegen.

Am 8 Februar wurde die Landung unter vielen Gefahren glücklich zu Ende geführt. Nach einem wütenden Kampfe mussten die englischen Neger unter Anführung des Jan Cabesse, des unversöhnlichen Feindes der W. I. C., die Flucht ergreifen, worauf die Dörfer um Kormantyn in Brand gesteckt wurden. Als die Niederländer, nach einer äusserst mühsamen Ersteigung des hochgelegenen Forts, dieses erstürmen wollten, hisste der Kommandant die weisse Flagge. Jan Cabesse, der sich ins Fort geflüchtet hatte, und nach seinen verübten Morden auf keine Gnade rechnen zu können glaubte, schnitt, nachdem er in seinem Vorhaben, den Feuerbrand ins Pulver zu werfen, verhindert worden war, erst seinem Sohne und 2 Sklaven und darauf sich selbst den Hals ab, und stürzte sich dann noch lebend von der Oberbatterie herunter.

Infolge Uebergabe dieser Veste waren die Engländer genötigt, das durch sie den Niederländern abgenommene Adja zu räumen.

Am 13 Februar war de Ruyter wiederum mit seiner Flotte vor Elmina zurückgekommen, wo ihm 2 wichtige Briefe der Generalstaaten zur Hand gestellt wurden, aus denen er ersah, dass die Engländer auf die Staaten wegen der der W. I. C. geleisteten Hülfe äusserst aufgebracht waren und sie mit Krieg bedrohten, um ihre Besitzungen an der Goldküste wiederzuerlangen. Da sie in Europa alle nieder-

---

1) Brandt 254—270.

ländischen Fahrzeuge wegnahmen und auf die in den englischen Häfen sich befindenden Schiffe, Beschlag gelegt hatten, erhielt de Ruyter den Auftrag, ihnen allenthalben, auch in Amerika, möglichst viel Abbruch zu thun.

Da nach neu eingezogenen Erkundigungen, die englischgesinnten Neger ringsum Cabo Cors beschlossen hatten, diese Veste zu beschützen und ohne ihre Hilfe eine Landung unmöglich sein würde, beschloss de Ruyter, der seine Schiffs- und Kriegsmacht in einem gewagtem Unternehmen nicht auf's Spiel setzen wollte, die Reise nach den Antillen anzutreten. Nachdem er 80.000 Gulden in Gold als Beutegelder für die Flotte und 100.000 Gulden in Gold zu Gunsten der W. I. C., eingeladen hatte, verliess er am 27 Februar die Goldküste.

Obgleich im J. 1667 zu Breda zwischen der Republik der Niederlande und England Frieden geschlossen war, liessen die Engländer nicht nach, die C. wo sie nur konnte, geheim oder öffentlich zu schaden. Auf eine empfindliche Weise sollte sie dies in ihrem [1]) gefährlichen Streite mit Commany erfahren.

Im J. 1688 hatte der Generaldirektor Sweers bei dem Dorfe Klein-Commany das Fort Vreedenburg gebaut. Hinter diesem Fort lag ein Berg, der für goldhaltig galt.

Als die C. im J. 1695 zur Ausbeutung desselben überging, fielen die Neger die Goldgräber an, indem sie behaupteten, dass dieser Berg „fetiche" (heilig) wäre. Diese Behauptung war nur ein Vorwand des Königs von Commany, Abbe Tekki, um mit der C., die er hasste, brechen zu können. Als sich die C. bei dem Könige wegen dieses Ueberfalls seiner Dorfbewohner beschwerte, wusste derselbe auf eine gewandte Weise die Schuld auf einen reichen Neger, Jan Kabes, zu schieben. Letzterer stand nämlich auf sehr

1) Bosman 32—43.

gutem Fusse mit der C., was die Eifersucht des Königs von Commany erregte. Die Taktlosigkeit eines Befehlhabers von Elmina, der ohne nähere Untersuchung des Vorgefallenen Jan Kabes anfiel, hatte zur Folge, dass dieser, um sich an der C. zu rächen, die Engländer nach Commany heranzog und ihnen in seiner Besitzung eine Wohnung einräumte, die sie bald durch Herbeischaffung verschiedener Stücke Geschütz in eine tüchtige Festung umwandelten.

Nachdem der erwähnte Befehlshaber mit ungefähr 50.000 Gulden Negertruppen aus den Landschaften Cabesterra und 't Juffer geworben hatte, beging er die Unvorsichtigkeit, die Landschaften Fantijn und Sabou, mit welchen die C damals ebenfalls in Fehde lebte, mit Krieg zu überziehen. Auf Selbsterhaltung bedacht, schlossen diese kleinen Reiche sich darauf an Commany an, und in einem Treffen wurden die Streitkräfte der C. total geschlagen. Bald darnach brachen zwischen den verbundenen Negern Uneinigkeiten aus, die zur Folge hatten, dass mehrere Häupter zur C. übergingen. Diese fühlte sich dadurch genügend stark, um eine zweite Schlacht wagen zu können. Als der niederländische Befehlshaber nach der Schlacht, die zu seinen Gunsten entschieden war, seinen Truppen zu plündern gestattete, erschien plötzlich Abbe Tekki, der für den tapfersten und tüchtigsten Neger jener Tage galt, mit frischen Truppen auf dem Schlachtfelde, die er scheinbar als Freunde der C. zu ihren schwarzen Kriegern führte, doch plötzlich auf diese feuern liess, infolge dessen sie in grosser Verwirrung die Flucht ergriffen. Zum zweiten Male hatte die C. also einen Échec erlitten.

Nachdem sie durch Vermittelung eines ihrer Diener einen Vergleich mit Abbe Tekki zu Stande zu bringen gewusst hatte, demzufolge sie auf eine für sie vorteilhafte Weise Frieden schliessen konnte, wussten die Engländer durch ihre Ränke Abbe Tekki dem geschlossenen Vertrage abgeneigt zu machen, so dass der Krieg auf's Neue ausbrach.

Die C. wusste darauf die Fantijnschen Neger gegen Zah-

lung von reichlich 9.000 Gulden zu bewegen sich an sie anzuschliessen und einen Anfall auf Commany zu unternehmen. Kaum hatten die Fantijnen diesen Vertrag mit einem Eide beschworen, so begab sich einer der englischen Machthaber von Cabo Cors aus zu ihrem Anführer und versprach ihm 18.000 Gulden, wenn er seinen Vertrag mit der C. bräche. Als derselbe dazu nicht geneigt schien, liessen sie ihn ermorden [1]) und einen Anderen an seiner Stelle ernennen. Da die Fantijnen lieber 18.000 Gulden mit Nichtsthun, als 9.000 Gulden mit Kriegführen verdienten, überliessen sie die C., deren Geld sie behielten, ihrem Schicksale.

Diese schickte darauf einen Bruder des Königs von Commany, einen gewissen Tekki Ankan, als Vermittler zu Abbe Tekki, dem es gelang, letzteren zum Frieden zu überreden. Die Engländer, die in dem Wahne waren, dass Abbe Tekki jetzt von ihnen abgefallen wäre, liessen ihn, als er sich bald darauf in Cabo Cors zeigte, um's Leben bringen. Tekki Ankan schien an dieser That nicht unschuldig zu sein. Dieser Mord erregte eine solche Entrüstung bei den Negern von Commany, dass sie von den Engländern gänzlich abfielen und an ihnen den Tod ihres Königs zu rächen sich vornahmen.

Durch Intriguen eines Beamten der C. entstanden bald darauf wiederum Verwicklungen zwischen ihr und den Negern von Commany, die erst ein Ende fanden, als ihr König Tekki Addico am 4 Oct. 1704 mit dem Generaldirektor de la Palma einen Bund ewiger Freundschaft schloss. Durch diesen [2]) Kontrakt machte sich Tekki Addico verbindlich, den Handel mit der C. zu fördern, von den Engländern keinerlei Güter zu kaufen, ohne Zustimmung des Generaldirektors keinen Krieg zu führen oder Frieden zu schliessen, und den Unterthanen fremder Nationen keine Besitzungen in seinem Lande einzuräumen. Falls die C., mit wem es auch immer sei, in Streit geriete, müsste Commany ihr so lange

1) Bosman 41.

2) Beilage 6.

zur Seite stehen, bis der Feind vertrieben sei; wenn Commany jedoch mit Zustimmung des Generaldirektors in den Kampf ziehe, werde die C. es mit einem bestimmten Quantum Munition unterstützen.

Noch vor dem Ausbruche des Krieges mit Commany bekam die C. Streitigkeiten mit einer neuen Rivalin, die festen Fuss an der Goldküste zu fassen versuchte, nämlich der Brandenburgisch-Afrikanischen Compagnie.

Da die W. I. C. später wiederholt mit ihr in Kollision gerieth und schliesslich die Brandenburgischen Besitzungen übernahm, wollen wir hier etwas länger bei der Errichtung und Entwickelung dieser kurfürstlichen Gesellschaft verweilen.

Als die Brandenburgische Flotte von 1675—78 mit Ruhm gegen die Schweden gestritten hatte, fasste der Grosse Kurfürst auf Anraten Raule's den Entschluss, einige Schiffe nach der Westküste von Afrika zu senden, um dort vorbereitende Schritte zur Erwerbung von Kolonien zu thun.

Raule war ein geborener Niederländer und die Seele des damaligen maritimen Aufschwunges; als Generaldirektor der Marine hatte er später lange zeit die Oberleitung des Brandenburgischen Seewesens in Händen. Nachdem er in einer ausführlichen Broschüre: „Vorschläge zu einer neu aufzurichtenden Guineischen Kompagnie in S. Ch. D. zu Brandenburg Landen" (1679) entwickelt hatte, beschloss der Kurfürst im J. 1680, 2 Kriegsschiffe „Morian" und „Wappen von Brandenburg" nach Guinea zu senden, wo der Kapitän Blonck am [1]) 16 mai 1681 mit einigen Häuptern von Axim einen Vertrag schloss, infolge dessen die Brandenburger später ein Gebiet in Axim bekamen und in demselben die Festung Gross-Friedrichsburg anlegten.

Die W. I. C. griff, nachdem sie den Abschluss dieses Vertrages vergeblich zu verhindern gesucht hatte, die beiden

---

1) Brandenburg Preuszen 5, 6.

Schiffe an [1]) nahm das „Wappen von Brandenburg" weg und vertrieb den „Morian" von der Afrikanischen Küste.

Als Blonck heimgekehrt war, bewogen seine Schilderungen von den Reichtümern der Goldküste und das von ihm mitgebrachte Gold den Kurfürsten, im März 1682 eine Afrikanische Handelscompagnie zu gründen.

Behufs Ausführung des am 16 Mai 1681 geschlossenen Vertrages sandte der Kurfürst im Juli 1682 2 Fregatten unter dem Kommandeur Matheus de Vosz nach der Goldküste. Als Leiter der Expedition wurde der Kammerjunker Major von der Gröben bestimmt, der beauftragt [2]) war, mit den Negerfürsten einen förmlichen Vertrag abzuschliessen und an geeigneter Stelle eine brandenburgische Niederlassung zu gründen.

Am 27 Dec. [3]) ankerten die beiden Schiffe in der Nähe des Dorfes Accoda. Gröben wollte hier anfänglich ein Fort anlegen, obgleich dieser Landstrich nicht zu dem Gebiete gehörte, mit dessen Häuptlingen Blonck im J. 1681 vorläufige Verträge abgeschlossen hatte.

Die Eingeborenen erklärten sich bereit, einen Vertrag mit ihm zu schliessen, in welchem sie die Brandenburgische Gesellschaft anerkennen und die Zustimmung zur Erbauung eines Forts geben wollten. Als der niederländische Gouverneur hiergegen protestirte, segelten die beide Fregatten einige Meilen ostwärts nach dem Dorfe Poqueson. Von den 3 Häuptlingen, die den Vertrag vom 16 Mai 1681 unterzeichnet hatten, waren inzwischen 2 in einem Negerkriege erschlagen worden und der 3te nicht zu ermitteln. Da Gröben aber Willens war, nicht unverrichteter Sache von Poqueson abzuziehen, nahm er am 1 Januar 1683 feierlich [4]) von dem Berge Manfro (auf Kap Driepunt) Besitz und gab demselben den Namen „Gross-Friedrichsburg", weil

1) Brand. Pr. 6.
2) Brand. Pr. 14.
3) Brandb. Pr. 17.
4) Brandb. Pr. 18.

„Seiner Kurfürstlichen Durchlaucht Namen in aller Welt gross war."

Als darauf der 3te Unterzeichner des Vertrages von 1681 zum Vorschein kam, schloss Gröben den 5 Januar 1683 einen neuen Vertrag mit diesem und den Nachfolgern der beiden gefallenen Kollegen.

Von einem weiteren Protest seitens der W. I. C. gegen die Besetzung [1]) des Berges Manfro nahm Gröben keine Notiz.

Nachdem sich verschiedene umwohnende Negerstämme dem Vertreter des Kurfürsten unterworfen hatten, wurde im J. 1684 in der Umgegend von Accoda ein neues Fort mit 12 Kanonen erbaut, das später den namen Dorotheënschanze erhielt. Im J. 1685 wurde bei Takorary eine dritte Befestigung errichtet und die Niederlassung Takrama gegründet.

Die lebhafte Handelsthätigkeit der brandenburgischen Kolonie erweckte die Eifersucht der W. I. C., worauf der Generaldirektor Sweers auf Grund lokaler Zwistigkeiten, im Oct. 1687 die Besatzung von Accoda und Takorary überrumpelte [2]) und nicht nur die sämtlichen dort lagernden Waaren, sondern auch ein brandenburgisches Schiff fortnahm; dann blockirte er den Hafen von Gross-Friedrichsburg.

Auf das äusserste erbittert, verlangte der Kurfürst von den Generalstaaten vollkommene Genugthuung für die Verletzung seiner Flagge, und war bereits entschlossen, es auf einen Krieg mit den Generalstaaten ankommen zu lassen, als er mitten in den Unterhandlungen starb (29 April 1688).

Unter seinem Nachfolger fristete die Brand. Afrik. C. ein klägliches Dasein [3]). „Zwar unterstützte Friedrich III noch einige Jahre hindurch das Unternehmen, aber mehr aus Pietät gegen seinen Vater als aus Interesse an der

1) S. Art. 5 Beilage 7.

2) Brandb. Pr. 28, 29.

3) Unter Kurbr. Flagge 10, 11.

Sache selbst. Mit den Generalstaaten wurde ein Vergleich abgeschlossen, bei dem Brandenburg schlecht wegkam. Als die Kurfürstliche Kriegsflotte mehr und mehr verfiel, blieben die Kolonien ohne Schutz, die Handelsfaktoreien ohne Aufsicht. In Gross-Friedrichsburg trieben treulose Beamte und Schleichhändler ihr Wesen. Ein von Friedrich unternommener Versuch, an Stelle der alten bankrotten Gesellschaft eine neue unter Raule zu gründen, erwies sich nicht als lebensfähig, und vermochte nicht die allgemeine Zerrüttung der Handelsverhältnisse aufzuhalten. Die Leitung der Unternehmungen war allmählich dem Einflusse der Regierung ganz entrückt und befand sich in den Händen fremder Privatleute, welche die Kurfürstliche Flagge missbrauchten, um ihre unsauberen Spekulationen damit zu decken. Friedrich sah dem gleichgültig zu, weil er auf Brandenburgs Handelsbeziehungen keinen Werth legte."

Am Ende des Jahres 1711 entstand ein Streit zwischen der W. I. C. und den mit ihr verbundenen Engländern gegen den reichen und mächtigen Caboceer, Jan Conny, einem brandenburgischen Unterthan. Die [1]) Ursache dieses Krieges war die Behauptung Apré's (ein Makler der W. I. C.), dass eine gewisse Negerin Ajebba, eine „Blutsfreundin" von Conny seine Sklavin sei, was der „Blutfreund" bestritt.

Apré bat den niederländischen Generaldirektor um Beistand, welchen dieser versprach. Darauf fiel er die brandenburgischen Unterthanen unter dem Fort Accoda an. Jan Conny rückte mit den Seinigen vor und postirte sich zwischen Accoda und dem englischen Dixcove.

Unter diesen Verhältnissen beschlossen die niederländischen und englischen Gouverneure einen Vertrag mit einander einzugehen, auf [2]) gemeinschaftliche Kosten gegen ihrer beider Feind aufzutreten und diesen unschädlich zu machen.

Als Conny versuchte, das niederländische Fort zu Boutry und die englische Festung zu Dixcove wegzunehmen, rückten

1) Brand. Pr. 35 — 37.

2) Archiv.

die niederländisch-englischen Truppen ihm entgegen und jagten ihn bis unter die Kanonen des Forts zu Accoda und als der Kommandant von Accoda auf die verbundenen Truppen feuern liess, weil sie brandenburgischen Boden betraten, eroberten sie „Dorothea." Nachdem Conny seine Truppen wieder gesammelt hatte, versuchte er, sich des befestigten Dixcove zu bemächtigen, was aber misslang. Im Januar 1712 glückte es ihm jedoch, der vereinigten niederländisch — englischen Expedition eine schwere Niederlage beizubringen.

Im J. 1713 starb Friedrich I; sein Nachfolger Friedrich Wilhelm I, der keine Sympathien für koloniale Unternehmungen hatte, wollte sich der ihm so lästigen Kolonien entäussern. Da man sich um dieselben in Preussen gar nicht mehr bekümmerte, verschimmerte sich ihre Lage dermassen, dass sich der Gouverneur Dubois Ende des Jahres 1716 entschloss, nach Europa zurückzukehren, um dort Hilfe nachzusuchen. Vor seiner Abreise vertraute er Conny den Schutz der Kolonie an.

Indessen waren nach verschiedenen Unterhandlungen die afrikanischen Besitzungen Preussens durch Vertrag [1]) vom 22 November 1717 gegen Zahlung von 6000 Dukaten an die W. I. C. übergegangen. Die Ausführung dieses Vertrages stiess auf Schwierigkeiten bei Conny, weil er zufolge eines königlichen Schreibens vom 30 September 1717 den Befehl erhalten hatte, für die „Conservation des Forts Gross-Friedrichsburg Sorge zu tragen", und da er diesem Befehle getreulich nachkommen wollte, verweigerte er die Uebergabe an einen Anderen als einem Abgesandten Friedrich Wilhelm's I.

Als Conny später von Friedrich Wilhelm I den Befehl erhielt, Gross-Friedrichsburg an die W. I. C. auszuliefern, verharrte er bei seiner Weigerung, was einen hartnäckigen Krieg mit den Niederländern zur Folge hatte, der erst im J. 1722

---

1) Brandb. Pr. 41, 42.

ein Ende nehmen sollte. (Die Mitteilungen des Grossen Generalstabes auf S. 43 von „Brandenburg-Preuszen", dass Jan Conny nach dem Vertrage vom 22 November 1717 noch „7 Jahre lang die Veste Gross-Friedrichsburg gegen die Holländer behauptet hat" ——— und dass „Cunny sich den Holländern niemals unterworfen hat" sind unrichtig. Aus Beilage 7 geht hervor, dass sich Conny im J. 1722 der C. ergeben hat).

Am 28 October 1722 wurden die „Opperkommiezen" Pieter van Schaage und Anthonius Paludanus Namens der C. zu ihm abgeordnet, um ihn zu bewegen, [1]) „endlich einmal sein Wort und Versprechen zu halten und das Fort Friedrichsburg, mit allen Appendenzien und Dependenzien, Kanonen, Munition, Charter, Schriftstücken, Sklaven und was weiter demselben gehörte, zu übergeben." Um dabei auf keinen Widerstand von Seiten der Caboceros und anderer einflussreichen Personen zu stossen, erhielten die Abgeordneten der C. den Auftrag, denselben Geschenke zu machen. Die „Opperkommiezen" reüssirten mit ihrem Auftrage und schickten [2]) am 7 November 1722 an den Generaldirektor Houtman den Entwurf des von ihnen mit Jan Conny verabredeten Vertrages.

Im Wesentlichen bestimmte dieser Vertrag, [3]) der am 22 November 1722 unterzeichnet wurde, dass Conny Friedrichsburg, Accoda und Takrama (Taknema) mit dem vorrätigen Geschütz der C. übergeben werde, wofür er in den Genuss monatlichen Unterstützungssumme und eines Neujahrsgeschenks treten solle. Bezüglich des Handels einigte man sich dahin, dass weder Conny, noch einer der Seinigen mit einer anderen Nation Handel treiben dürfe.

Nachdem die C. in den Besitz von Friedrichsburg gelangt war, gab sie dieser Veste den Namen Hollandia; Vorteil [4]) hat sie davon jedoch nie gehabt.

---

1) S. Art. 5 der „Instructie aan Van Schaage" vom 28 Oct. 1722. Archiv.

2) Archiv.

3) S. Beilage 7.

4) Gramberg 203.

Nach wieder aufgetretenen Reibereien mit der C. floh Conny nach Ashantee, woselbst er starb. Von seinen Reichtümern waren bei den Negern allerlei Legenden im Umlauf; so soll er einmal, als er von seinen Feinden verfolgt wurde, eine Menge [1]) von Goldklümpchen auf den Weg gestreut haben, um sie aufzuhalten.

Von dem Antritt der Herrschaft über die brandenburgischen Besitzungen bis zum Ausbruche des englischen Krieges im J. 1780 weist die Geschichte der W. I. C. an der Goldküste wenige wichtigen Begebenheiten auf. Diese Zeit charakterisirt sich durch die Erneuerung von Kontrakten aller Art, die mit den Königen und Caboceros geschlossen waren, durch kleine militärische Expeditionen, welche die C. gegen einige Häuptlinge zur Aufrechterhaltung ihrer Autorität unternahm, und durch allerlei Unannehmlichkeiten mit den Engländern und Dänen, die Anlass zu einer Menge von Protesten [2]) und Gegenprotesten gaben.

Die Sklavenaufstände in Suriname, der sich immer mehr ausbreitende Handel der „Lorredraaijers" und das den Beambten der C. verliehene Recht; für eigene Rechnung Handel treiben zu dürfen, waren ebensoviele Ursachen des Niederganges der C. Demgegenüber nahm der Einfluss der Engländer, nachdem die Royal African Company of England sich in die African Company of merchants aufgelöst hatte, stetig zu. Zum Teil war dies vielleicht dem Umstande zuzuschreiben, dass sie sich mehr in die inneren Angelegenheiten der kleinen Negerreiche mischten, was die W. S. C. stets sorgfältig vermieden hat.

Eine wirklich souveräne [3]) Macht haben die Engländer sich dadurch ebensowenig erwerben können, als die Holländer oder Dänen.

Bei der starken Nachfrage nach Sklaven mussten sich

1) de Marree I, 90.
2) Archiv.
3) Cruickshank 37.

diese Nationen, die sich scharf Konkurrenz machten, um einander den Rang abzulaufen, allerlei erniedrigenden Handelsgewohnheiten unterwerfen, was zur Folge hatte, dass die Achtung der Neger vor den Europäern immer mehr sank. Da sie die Europäer in ihrem entehrenden Menschenhandel von der ungünstigsten Seite kennen lernten, nahm ihr Misstrauen ihnen gegenüber zu und waren sie stets, wenn ihr Interresse es mit sich brachte, zum Verrat geneigt.

Zu der schwierigen Lage, in der sich die C. damals befand, gesellte sich im J. 1780 noch ein Anfall der Engländer auf ihre Besitzungen, als Folge des Krieges, der zwischen den Niederlanden und England ausgebrochen war.

Die Krisis, die über England infolge des Aufstandes seiner amerikanischen Kolonien und durch den Angriff von Seiten Frankreichs und Spaniens hereinbrach, hatte zur Folge, dass die französischgesinnte, anti-stadhouderlijke Partei in den Niederlanden den Zeitpunkt für gekommen hielt, den Anmassungen und der Tyrannei der Engländer auf dem Meere, ein Ende zu bereiten.

In den Niederlanden wurde der Sache der Amerikaner viel Sympathie entgegengebracht, nicht nur, weil man ihren Aufstand mit dem der Niederlande gegen Spanien verglich, sondern auch, weil sie mit den neueren, von Voltaire, Rousseau u. A. verkündeten Theorien über die Volkssouveränität und die Rechte des Menschen, im Einklange stand. Kaum hatten die Amerikaner den Aufstand begonnen, als sich der englische Gesandte in den Niederlanden, Yorke, bei den Generalstaaten über den Schleichhandel in Munition, den die Niederländer von den Besitzungen der W. I. C. (Curaçou und St. Eustatius) aus mit den Aufständischen trieben, beklagte. Da sich die Kaufleute aus Gewinsucht nicht an die von den Generalstaaten erlassenen Verbotsbestimmungen kehrten, und die Engländer durch ihre Kriegsschiffe die Güter und Fahrzeuge der Niederländer fortwährend aufbringen und beschlagnahmen liessen, wurde die seit langer

Zeit bestehende Spannung zwischen beiden Staaten immer grösser.

Da die revolutionären Begriffe immer mehr Eingang in der Republik fanden, und die Zahl der französisch Gesinnten durch die Haltung Frankreichs, das als Vorfechter für die freie Seefahrt auftrat, stetig zunahm, war England, um mit Hoffnung auf Erfolg der französischen Partei in den Niederlanden entgegenarbeiten zu können, genötigt, der Republik gegenüber eine wohlwollende Haltung einzunehmen. Es erklärte, dass es die Hilfe, zu welcher sich die Niederländer durch den Traktat des J. 1678 verpflichtet hatten, nicht fordern, und im Interesse des Handels und der Seefahrt den Grundsatz „vrij schip, vrij goed" respectiren werde, wenn die Niederländer sich verbindlich machen wollten, von dem ihnen durch den Traktat vom J. 1674 zuerkannten Rechte, Schiffsmaterialien nach Frankreich und Amerika zu führen, keinen Gebrauch zu machen.

Um England entgegenzukommen, fassten die Generalstaaten [1]) am 19 November 1779 den Beschluss, den mit Schiffsbauholz beladenen Fahrzeugen kein Convoi oder bewaffnetes Geleit zu gewähren. Als Amsterdam, gestützt von dem französischen Gesandten de la Vauguyon, gegen diesen Beschluss protestirte, entstanden heftige Streitigkeiten über die Protektion dieses Handelszweiges.

Die Intriguen Frankreichs, das die früheren Handelsprivilegien aufhob und höheren Einfuhrzoll forderte, Amsterdam und Haarlem (das die Partei Amsterdams ergriff) von diesen Nachteilen aber ausnahm, veranlassten die Generalstaaten, auf Andringen der übrigen Städte, die diese Privilegien ebenfalls geniessen wollten, [2]) am 26 April 1779 einen Beschluss zu fassen, demzufolge sie ohne Weiteres Convoi verliehen.

Inzwischen hatte Yorke, als sich die vereinigte fran-

---

1) Groen 677.

2) Groen 680.

zösisch-spanische Flotte im J. 1779 vor Plymouth zeigte und England also mit einer Landung bedroht wurde, die Generalstaaten um die Hilfstruppen gebeten, zu deren Gestellung sie nach dem Vertrag van J. 1678 verpflichtet waren. Als Yorke's Noten unbeantwortet blieben, forderte die englische Regierung [1]) am 28 März 1780 binnen 3 Wochen eine Antwort auf die Frage, ob die Republik ihr Freund und Bundesgenosse oder aber nur ein neutraler Freund sei.

Als auch diese Frage unbeantwortet blieb, hob es den 17 April alle mit den Niederlanden geschlossenen Traktate auf, worauf ein neues Kaperreglement in Kraft trat. Aus Rache beschlossen die Generalstaaten am 24 April, unbegrenzten Convoi zn verleihen und ihre Flotte zu verstärken.

Letzteres war vor Allem notwendig, denn die englischen Kaper verübten allerlei Gewaltthätigkeiten auf Curaçou, St. Eustatius und anderen Besitzungen der W. I. C.

Den 20 November gaben die Generalstaaten der Einladung des russischen Ministers Panin, dem Bunde der gewaffneten Neutralität beizutreten, Gehör. Binnen 6 Wochen sollte dieser Beitritt den kriegführenden Mächten bekannt gemacht werden.

Um die Republik der Vorteile zu berauben, die durch diesen Bund den neutralen Mächten zugesagt waren, machte sich England den Plan zum Abschluss eines Handelstraktats zwischen der Republik und den Vereinigten Staaten zu Nutze, [2]) um den Niederlanden schon am 20 December den Krieg zu erklären.

Dieser Krieg sollte bei der lange andauernden Sorglosig-

---

1) Groen 682.

2) Dieser Plan bestand aus einem Vertrag-Entwurf welcher von Laurens (im J. 1777 Präsident des amerikanischen Kongresses) auf seiner Reise nach den Niederlanden über Bord geworfen war, als die Engländer am 10 Sept. 1780 sich des Schiffes auf dem er sich befand, bemächtigten. Die Engländer fischten das Schriftstück aus der See auf und stellten es ihrer Regierung zu. (Wynne 309).

keit der niederländischen Regierung, sich zu waffnen, für die Bezitzungen der W. I. C., woselbst Vorsichtsmassregeln noch weniger beachtet wurden, die verhängnisvollsten Folgen haben. Die Güter der C. und die der Privatleute wurden überall auf die schamloseste Weise allen Vorschriften des Völkerrechtes zuwider, von den Engländern geraubt.

Zur Zeit des Ausbruchs dieses Krieges besass die C. an der Goldküste die Forts Sint Anthony zu Axim, Hollandia, Batenstein zu Bontry, Witsen zu Takorary, Oranje zu Saccondee, Commany, Sint George d'Elmina, Nassau zu Monree, Gross- und Klein-Kormantijn, de Goede Hoop zu Bercoe, Lijdzaamheid zu Apam und Crèvecoeur zu Accra.

Der Rückschlag des in Europa und West-Indien zwischen den Niederlanden und England geführten Krieges, sollte sich bald an der Goldküste fühlbar machen.

Auf Gewehrschussweite von dem englischen Fort zu Commany entfernt, lag das niederländische Fort Vreedenburg. Der Kommandant dieses Forts Heykoop, der sich stärker wähnte, als der englische Befehlshaber Price, liess die Veste Commany namens der C. zur Uebergabe auffordern. Auf Price's Weigerung, beschloss Heykoop Commany durch einen seiner Beamten überrumpeln zu lassen, was durch dessen Sorglosigkeit völlig misslang und mit der Flucht der Angreifenden endigte. Als die niederländischen und englischen Neger es miteinander für ihre Schutzherren aufnahmen, erschien plötzlich das englische Kriegsschiff Leander vor Commany, welches Vreedenburg derart bombardirte, dass die Besatzung es verlassen musste, worauf die Engländer es in die Luft fliegen liessen.

Diese Fregatte mit 54 Geschützen und einer Bemannung von 500 Mann, erschien im Februar 1782, begleitet von einer Schaluppe mit 20 Stücken Geschütz und 150 Mann und von 2 Transportschiffen mit 500 Negern an Bord, vor Elmina.

Nach Ausschiffung der Mannschaft entspann sich ein wütendes Gefecht mit den Elminesen, wobei die Engländer,

nachdem sie grosse Verluste erlitten, nach ihren Schiffen zurückgetrieben wurden. Auch das heftige Bombardement der beiden bewaffneten Kriegsschiffe hatte wenig Erfolg. Elmina blieb für die C. erhalten; wie wir unten sehen werden, war dies das einzige Fort, welches die Engländer nicht eingenommen haben.

Am 24 März [1]) erschien der Commodore Shirley mit den obengenannten Schiffen vor dem Fort Nassau, über das Dalstet den Befehl führte. Zuvor hatten die Engländer die Bewohner der Dörfer Mouree, Bercoe, Apam u. a. bestochen. Die Besatzung des Forts Nassau bestand nur aus 14 Militärpersonen (kranke und gesunde) und einigen abgelebten Compagniesklaven; überdies war es in ungenügender Weise bewaffnet und schlecht mit Munition versehen, ebenso wie alle übrigen Forts. Nachdem die Garnison und die Häuptlinge aus Mouree auf die Bibel geschworen hatten, dass sie ihre sämmtlichen Kräfte der Verteidigung der holländischen Flagge weihen würden, liess Dalstet ihnen die nötige Munition verabreichen.

Abends sandte Shirley einen Boten mit der weissen Flagge, um die Aufforderung [2]) zur Uebergabe (fast gleichlautend dem Schreiben an Rigagneau) zu überbringen. Als Dalstet hierauf keine deutliche Antwort gab, schickten die Engländer am folgenden Tage ihre Truppen (wobei ihnen die verräterischen Mouree'schen Neger behilflich waren) ans Land. Sobald die Engländer mit ihren Hilfstruppen (320 Mann aus Cabo Cors) sich dem Fort näherten, ergriffen die Compagniesklaven und die Hälfte der Garnison die Flucht, worauf sich Dalstet, der einsah, dass er mit den noch übrigen 7 Mann den ungleichen Streit nicht aufnehmen konnte, ergab.

Mit den Befehlshabern der übrigen Forts wurde er als Kriegsgefangener nach England gebracht, um später ausgewechselt zu werden. Ebenso wie überall anderswo wurde

1) S. Beilage 9.
2) S. „ 8.

auch hier das Besitzthum der C. von den Engländern geplündert und mitgenommen.

An demselben Tage erschien Shirley vor Bercoe, nachdem er vorher die Neger bestochen hatte, ihm bei der Landung behilflich zu sein [1]). Da die Garnison, die aus 1 Unteroffizier und 4 Soldaten bestand, der grossen Uebermacht nicht gewachsen war, lieferte der Befehlshaber Jacob Verbeet das Fort „de Goede Hoop" auf die erste Aufforderung hin aus.

Auch Kormantijn [2]) hatte sich 18 Tage vorher übergeben müssen, weil die Garnison, die nur aus 15 Mann bestand (darunter 3 englische Deserteure und 2 Mulatten) nicht genügend war, um auch nur eine Batterie (die überdies alle in schlechtem Zustande waren) zu bedienen.

Nicht besser erging es dem Fort Lijdzaamheid zu Apam; auch hier musste der Kommandant de Graaff wegen ungenügender Streitkräfte und Verrates der Neger die Flagge streichen, welchem Beispiele aus denselben Gründen die übrigen Vesten folgten.

Aus einem [3]) Schreiben von de Graaff an die C. geht hervor, dass er erst eine Versammlung der Negerhäuptlinge berief, und ihnen in derselben die Frage vorlegte, ob sie sich an die Seite der Holländer scharen wollten oder nicht. Auf seine Frage schwuren alle auf die Bibel „sich nie unter die Botmässigkeit der Engländer zu stellen, sondern die holländische Flagge mit Gewalt zu verteidigen." Hierauf liess de Graaff die Häuptlinge mit Gewehren, Munition und Branntwein versehen.

Sobald sie jedoch vernommen hatten, das Mouree und Kormantijn in die Hände der Engländer gefallen waren, vergassen sie ihren Eid und liessen durch ihre Ausrufer verkünden, dass „wer einen Schuss gegen die Engländer

---

1) Archiv. Brief von J. Verbeet an die Bewindhaber der C.

2) Archiv. Rigagneau's Brief an die Bewindhaber der C.

3) Archiv. Brief von de Graaff an die Bewindh. der C. 11 Sept. 1782.

thue, mit seiner ganzen Familie verkauft und überdies seine Güter verlieren würde."

Dies Verbot, sich gegen die Engländer zu verteidigen, hatte zur Folge, dass die Neger allen Respekt vor de Graaff verloren und zur Plünderung übergingen. Als sie darauf mit lauten Freudebezeigungen die Engländer hereinholten, ergriff die aus 9 Mulatten bestehende Garnison die Flucht. Die englischen Soldaten nahmen darauf alle Güter von de Graaff weg und trieben sein Vieh nach „de Leander."

Nur das Fort Crèvecoeur zu Accra bot tapferen Widerstand. Obwohl es sich schliesslich ergeben musste, wusste es während eines Zeitraums von 17 Tagen mit Heldenmut die Angriffe der Engländer abzuschlagen.

Wegen Abwesenheit des niederländischen Befehlshabers wurde die Verteidigung von Auchard, einem Deutschen in niederländischen Kriegsdiensten, geleitet. Mit Hilfe Otto's, des Negerhäuptlings des niederländischen Teiles von Accra, wusste er nicht nur fortwährend die Angriffe des „Leander" abzuschlagen, sondern den Engländern auch so grosse Verluste zuzufügen, dass Shirley beschloss, den Rückzug anzutreten.

Kaum hatte der „Leander" das Steuer gewendet, als der rachsüchtige dänische Befehlshaber von Christianborg, Kiöge, der früher mehrmals mit dem Befehlshaber von Crèvecoeur über den Besitz eines Wasserreservoirs in Streit gerathen war, den Shirley einen Boten nachschickte, um ihm die vernommene Nachricht zu überbringen, dass Crèvecoeur aus Mangel an Pulver und Blei wehrlos geworden sei. Als Shirley darauf die Belagerung erneuerte, führte Otto die Besatzung nach einer seiner Besitzungen im Binnenlande. Nachdem die Engländer erst das Dorf Accra verbrannt hatten, zogen sie, der Räumung nicht trauend, mit der äussersten Behutsamkeit in das leere Fort ein, machten es erst unbewohnbar und liessen es darauf im J. 1783 auf Anraten Kiöges in die Luft fliegen [1]).

Die Bedrängnis, in der sich die C. damals befand, be-

1) De Marree I 202—207.

nutzte Kiöge, um derselben 3 verstärkte Niederlassungen zu rauben. In der Landschaft Accra besass die C. bei den Dörfern Temma, Ponny und Tessie, 3 kleine Vesten, deren Befehlshaber nach dem Falle von Crèvecoeur eigenmächtig ihre Standorte verliessen und eine Zuflucht auf Christianborg suchten. Bei der Treulosigkeit der Neger, die stets die Seite wählten, von der sie den meisten Vorteil erwarten konnten, fiel es Kiöge nicht schwer, die Dorfbewohner zu überreden die niederländische Flagge mit der dänischen zu vertauschen und sich für Unterthanen Dänemarks erklären zu lassen.

Nachdem er sich in den Besitz der Befestigungen gesetzt hatte, liess er sie zerstören und bei Tessie und Ponny neue kleine Forts anlegen. Auf die Proteste der C. wurde nicht geachtet. Bei der Auflösung dieser Gesellschaft im J. 1791 blieben die Dänen im Besitze dessen, was sie auf so listige Weise sich zugeeignet hatten [1]).

Inzwischen begannen noch im J. 1782 die Friedensunterhandlungen. Obgleich Frankreich im selben Jahre den Generalstaaten versprach, seine Interressen nicht von denen der Niederlande zu scheiden, wurde es schon zu Anfang des J. 1783 seinen Versprechungen untreu; indem es am 20 Februar einen Separatfrieden mit England schloss. Die Niederlande, die sich auf diese Weise selbst überlassen waren, wurden, da sie auf Englands Anfrage, frühere Verträge zu erneuern, nicht eingehen wollten, genötigt am 20 Mai 1784 den nachteiligen Frieden von Paris zu unterzeichnen, in welchem sie Negapatnam an England abtraten und dieser Nation die freie Fahrt durch die ost-indischen Meere gestatteten, dagegen aber ihre übrigen Besitzungen in dem Zustande, in dem sie sich zu diesem Zeitpunkte befanden, zurück erhielten.

Hinsichtlich der Besitzungen an der Goldküste und der Fahrt an den Küsten Afrika's wurde noch bestimmt, dass

---

1) De Marree I 226—228.

etwaige Zwistigkeiten durch eine niederländisch-englische Commission beglichen werden sollten.

Dieser Krieg was sehr verhängnisvoll für die C. gewesen, nicht nur für ihren Handel, sondern auch für ihr Prestige bei den Negern der Goldküste. In dem Streit um die Suprematie an dieser Küste war sie von den Engländern gänzlich überflügelt worden. In der That war sie [1]) „ein abgelebter Körper geworden, mit einer Macht, die kaum mehr respectirt wurde und durch Schulden, Lasten und innere Unruhen dergestalt gedrückt, dass sie alle Lebenskraft und Blüte verloren hatte."

Unter diesen Umständen schien es für die Generalstaaten denn auch geboten, im Interesse der Besitzungen der C., dieselbe im J. 1791 aufzulösen und auch die Goldküste unter die Botmässigkeit des niederländischen Staates zu bringen.

---

1) Van de Spiegel 14.

BEILAGE 1.

NAMEN DER VERWESER DER GOLDKÜSTE 1638 — 1791.

1638.	N. v. Iperen,	Directeur-Generaal.
1639.	A. J. Montfort,	„
1640.	J. Ruijghaver,	„
1645.	J. van der Well,	„
1650.	H. Doedens,	„
1650.	A. Cocq,	Gouverneur.
1651.	J. Ruijghaver,	Directeur-Generaal.
1655.	J. Valkenburgh,	„
1659.	C. van Houssen,	„
1662.	D. Wilré,	„
1662.	J. Valkenburgh,	„
1667.	H. van Ongerdonk,	Gouverneur.
1668.	De Wilré,	Directeur-Generaal.
1675.	J. Root,	„
1676.	A. Meermans,	„
1679.	D. Verhoutert,	„
1683.	T. Ernsthuis,	„
1685.	N. Sweerts,	„
1690.	J. Smits,	„
1694.	J. Staphorst,	„
1697.	J. van Sevenhuijsen,	„
1703.	W. dela Palma,	„
1706.	P. Nuijts.	„
1709.	H. van Weesel,	Gouverneur.
1710.	A. Schoonheidt,	Directeur-Generaal.
1711.	H. Haring.	„
1717.	A. E. Roberts,	„
1718.	W. Bullier,	„

1723. A. Houtman, Directeur-Generaal.
1724. P. Valkenier, „
1727. R. Norri, „
1730. J. Pranger, „
1734. A. van Overbeek, „
1736. M. F. des Bordes, „
1740. F. Barbrins, Gouverneur.
1741. J. B. de Petersen, Directeur-Generaal.
1747. J. van Voorst, „
1754. N. M. van Nood de Gietere, „
1755. R. Ulsen, Gouverneur.
1758. Mr. L. J. van Tets, Directeur-Generaal.
1759. Mr. J. P. T. Huydecooper, „
1760. D. P. Erasmi, „
1763. H. Walmbeek, Gouverneur.
1764. Mr. J. P. T. Huydecooper, Gouverneur.
1767. P. Woortman, Gouverneur-Generaal.
1769. P. Woortman, Directeur-Generaal.
1780. J. van de Puye, Gouverneur.
1780. P. Volkmar, Directeur-Generaal.
1784. G. S. Gallé, Gouverneur-Generaal.
1785. A. Thierens, Directeur-Generaal.
1786. G. S. Gallé, Gouverneur-Generaal.
1787. Mr. L. van Bergen van der Grijp, President.
1790. J. de Veer, Directeur-Generaal.

BEILAGE 2.

Extract-Contract uit den Naem ende van weegen de Ed. Comp. door order van den heer Generaal Jacob Ruijghaver gemaeckt met den Coningh van Groot Acraa.

Ick Ouchy coninck van Groot-Acraa en om Landen ben verdraagen en Geaccordeert met den opper Cooplieden Willem van Meekeren en Joan van Hogenhouk, met Schraden, den schipper Hendrick van den Burgh wegens de Geoctr. Westindische Comp. en de uit den naem van de Ed. heer Directeur Jacob Ruijghaver aan wien mijn land en plaets van Clijn Accraa opdraegen om aldaer te mogen maecken zoodanig forma van Logie ofte huijsinge, ja zelfs van een fort zooals den voorzegden heer Generaal-directeur believen zal, waertoe onder wijnig teegenspreeken van mijn volk en ondersaten [1]) op strand ick zal hebben te zeggen, waarvoor ick coninck voorzegd, bekenne ontfangen te hebben acht Groten benden Gouds ende bende gerekend op 2 ons [2]) goud . . . . .

30 Augustus 1641.

(1 Ondersaten = Unterthanen.

2) Ons = Unze.

BEILAGE 3.

Contract gemaeckt tusschen den heer Generaal Paul van der Well en den koning van Groot-Acraa.

1

Eerstelijk zoo verbint hem den voortz. Generaal dat alle oude gerechtigheden, giften en gaven die des Conings kooplieden en verderen adherenten seedert den jare 1641 door zijn precesseurs zijn uitgerijckt in haar oude figuur zullen blijven, ten hem of zijn successeur de rede daartoe porde [1]) in point van brekinge dees artikelen door den kommandant of zijn ondersaaten.

---

1) Porde = nötigte, zwang.

2

De Generaal staedt toe dat zoo wanneer de Coopluijden naar de bovenplaetsen reijsen met Beesten of acony [1]) om daer te verhandelen hij het geproduceerde Goud moogen besteeden en Coopmanschappen onder soodanige reserve niet aan vreemde natien te vernegotieeren maer alleenlijk aan de comptoirs van Delmina Mouree off Adia.

3

Den Coninck belooft en zweert met Solemneele Ede dat hij nu noch nimmermeer zal gedochen [2]) noch toestaan eenige vreemde natien off die buijten de Comp. zijn hier te lande handel of negotie coomen drijven of exerceeren in Goud Slaven of Acony veel min Eenige sterkte te maecken of huijsen te vergunnen daar zij negotie zouden stabileeren willen, directelijck of indirectelijck maer met alle macht te helpen beweeren 't zij dat zijn onderdanen zulkx [3]) begeeren ofte niet met sodanige Exeptien dat zo wanneer de Generaal zijn onderdanen geen orderen geeft tot incoopen van slaven, zijn inwoonders die vrijelijck aan vreemden te mogen venten en anders niet, zonder dat se Eenigen goutnegotien sullen moogen daermede doen.

4

Opdat voorsz articul belooft den coninck dat of 't geval hier eenige vreemden scheepen voor de strant quamen te ankeren tot inhandelen van gout en acony en zijn onderdanen zal vermogen aan te haelen en te confisqueeren den eenen helft ten profijte van de Comp. en anderen helft voor de Caboceros.

5

Belooft verder bij aldien onse natie of de Compagniesdienaers eenige misquaal [4]) daervan mochten comen te krijgen door eenige moetwillige onderdanen, de boosdoenders met alle vigeur zal te straffen brengen.

---

1) Acony = ?

2) gedochen = gestatten.

3) zulkx = solches, dies.

4) misquaal = Schaden.

Aldus gedaen en gecontracteerd en gearresteerd in de Logien tot Acra.

4 Augustus 1649.

P. van der Well
*merk van den coninck
Hend^k. Troon
Jan van Zweeden.

BEILAGE 4.

Acte van cessie en opdragt des Landschaps Jumoree bij de besitters en possesseurs derselven Landstreek gedaan aan de ED. generale geoctroyeerde West Indische Compagnie.

Wij Mani Pirugon Capit, Potto Body Braffo, ende Echalminia Eliamins Pardia en Essempie hooftluiden van dit Landschap Jummoree, geleegen op de Goudkuste van Africa, paalende ten Oosten aan de Landschappen van Abrimpique en Abomma, ten Noorden aan Gattry en Affimba, ten Westen aan de Landen van Summani en Afferi, ten suyden aan de zee Soo voor ons selven als voor onse medebroederen alle de andere hooftluiden (hier representeerende de gansche gemeente) hier jeegenswoordig vergadert.

Aan allen die deesen sullen sien of te hooren leesen doen te weeten dat aangesien van oude en gedenkelijke tijden her, wij in onse landen altoos zijn geweest des Konings van Portugal Saffale en onderdanen, doende in gevolge van dien aan de Gouverneurs resideerende op 't Casteel S^t. George d'Elmina soodanige hommagie als goede en getrouwe vassalen schuldig zijn en behooren te doen, weshalve ook de opperste heerschappij deses Lants deselve koning was competeerende sulx [1]) dat als wij in onlusten met onse nabuuren zijn vervallen, denselven gouverneur ons altoos heeft gemainteniert en geprotecteert gelijk onder veel andere meer ten tijde van don Francisco de Sotte, Mayor Gouverneur op 't voortzegde Casteel was en wij met die van Aboimo

1) Sulx = Solches, dies.

in oorlogh waaren vervallen, zij onder bevel van den Capt. op de Forteressen tot Axim genaamt..... ons met de soldaaten en Inwoonders van den Landen heeft geassisteerd en alsoo het voorsz Casteel en Forteresse tot Axim seedert eenige jaren door de wapenen van haare Hoog mogende Heeren Staten Generaal der vereenigde Nederlanden, mits gaders [1]) de generale geoctroijeerde West Indische Compagnie sijn geoccupeert geweest en nog der opperste Heerschappij dezes Landts hun contequiselijk is competeerende, alsoo 't zelve onder het voorschreven Casteel is ressorteerende, soo is 't dat de E. E. Heer Johan Valkenier doen maar fiscaal onder de Noort Cust van Africa, uit den name en van wegen de E. E. Heer Directeur Generaal Jacob Ruighaver in het jaar onses Heeren sestienhonderd twee en vijftig sig met eenige Hoofttluiden van Axim naar deese Landen hebben vervoegt, wij den Eed van getrouwigheid en vassalagie aan de voorschreven haar Hoog Mogenden mitsgaders de generale geoctroyeerde West-Ind. Comp. in sijn handen hebben vernieuwt en geconfirmeert volgens de maniere van den Lande.

Seedert welke tijd sich hier bij ons hebben vervoegt eenige quade menschen, die door verscheiden weegen ons hebben doen vergrijpen en de snooden plaatsen vergunnen om Negotie te drijven, welke nu onsen gedane Eedt niet konnen verschoonen ofte hun in deese Landen niet zijn gedoogende alsom haar Negotie te doen sonder eenig Regt op de Opperste Heerschappije deeser Landen te verleenen ofte verleent te hebben.

Weshalven geconsidereert hebbende waarin wij sijn vervallen als strekkende directelijk tot Ruïne, en ondergank von onse Landen wij onse Gesanten hebben afgevaardigt naar de forteresse tot Axim aan den Commis aldaar met Ernstigh versoek en bidden bij de E. E. Heer Directeur Generaal Johan Valkenburg jegenwoordigh resideerende op 't Casteel St. George del Mina wilde beweegen teneinde sijne

1) Mitsgaders = Wie auch.

gesanten hier mogte schikken om met ons alle oude allian-tien, verbintenissen te vernieuwen en confirmeeren en een forteresse op te rigten, opdat voortaan des te beeter en onverbreeklijkheid onder onsen schuldige gehoorsaamheid mogen blijven en soodanige protectie genieten als goede en getrouwe vasallen toecomt.

Waarop is gevolgt hebbende als vooren wij bovengesz. Captn. Braffo en hooftluiden ijder onse Ostagiers naar del Mina gestuurt en overgeleevert aan den voorschr. E. E. Heer Directeur Generaal Johan Valkenburg tot verseekeringe van onse opregte suivere meeninge en intentie dat den selven E. E. Heer Directeur Generaal Johan Valkenburg naar hier aan ons heeft afgesonden Adriaan Hogenhoeck Commis op de forteresse tot Axim, vergeselschapt met Ingya, Amboe, Aoche en Donton, hooftluiden en Francisco nu tolck tot Axim in wiens handen op huiden (uit den Name ende van wegen de voorschreven Directeur Generaal Johan Valkenburg bij den eet van getrouwigheid aan haar Hoog Moogende Heeren Staten Generaal mitsgaders de generale geoctroyeerde West Indische Comp. hebben vernieuwt en geconfirmeert beloovende nu en 't allentijden ons te comporteeren gelijk als goede en getrouwe vassalen aan hun Souverijnen schuldigh zijn soude konnen of moogen doen weshalven den voorschr. Commis Hogenhoeck uit den Name ende van wegen als booven ons ook op nieuws heeft aangenomen als Vassalen en onderdanen van haar Hoog Moog. de Heeren Staten-Generaal voorschr. mitsgaders de generaale geoctroyeerde West Indische Comp. belooven ons nu en ten allen tijden voorsulken te sullen houden en doen houden en neemen in soodanige protectie als getrouwe en gehoorsame Vassalen van hun Souverainen soude kunnen off moogen genieten alle hetwelke voorschr. is wij belooven onverbreekelijk en van waarde te sullen houden nu en altoos daaronder verbindende ons persoon en goederen, roerende en onroerende geene uitgesondert dese wij deselve met onse hant hebben onderteekent.

Gedaan in het vlek Ilony in het voorschr. Landschap

Jummore den tienden Dagh Jannuary in het Jaar onses Heeren Duisent zeshondert vier en vijftigh.

× merk van Pirugon × merk van potto Body Braffo
× „ „ Echalmina × „ Pardia
× merk van Eliamius
× merk van Esjempie

BEILAGE 5.

Extract-copie.

Acte van opdragt door die van Fantyn als Braffo was eenen Ambro gedaan van hare strand ten behoeve van de generale geoctroyeerde Comp. Den laatsten Maart A° 1624.

Alzoo den heer Generaal Amesfoort en zijnen raad goed gevonden hebben . . . . . .

Zoo is 't dat eenstemmig beslooten hebben ende overeengekomen zijn met den koning van Fantyn ende de zijne als boven in de volgende manieren te handelen. Den koning beloofd om met ons Ingelijfd te blijven wij zijn poorten voornt behandelende van alle onze Vijanden (waaronder die van del Mina om de Portugeezen principaalijk begreepen zijn) de zijne te maaken hen ende haare met geleegendheid alle afbreuke te doen die zij zullen met haar uiterste magt konnen te weege brengen zoo te lande met de wapenen daar toe noodig als ter zee met canoes, versien met 13 Rociers ende behoorlijke forme gemonteerd zijnde waar in hij ende de zijne haar verbinden op te teekenen bij ons daar toe gesteld als met een grof geschut af te schieten bij nagt of eenig ander sufficant [1]) teeken bij daag, alle vreemde handelaars uit wat kwartieren dezelve zoude mogen komen af te snijden ende des nodig zijnde naar geleegentheid helpen bevegten tenzij haar 't zelve opentlijk werden gelicentieerd van den Heer Generaal met zijnen Raadt die hier van weegen haar Hoog Moog. heeren Staten-

1) Sufficant = genügend.

Generaal der Vereenigde Nederlanden, Zijn Princelijke Exelentie ende de geoctr. West Ind. Comp. zijn resideerende.

Aldus gedaan door den Heer Generaal ende zijnen Raadt (met bewillinghe van de zwarte partij) in 't schip Mauritius A°. 1624 ult°. Martij van Cormantijn. Dit bekenne ik ende van mijnentweegen (hier niet konnende present zijn) mijn authoriseerende handteekeninge ende doet daar af blijk met eede ende besweeringe aan onze Goden en In gebreeke deezer niet na behooren in 't geheel werdt onderhouden van mijn ofte de mijne zal den voorn. Generaal en zijnen Raad met de grootste reeden mijn posten ten eeuwigen daagen mogen verlaaten.

× Teekeninge des konings [1]) van Fantijn.

BEILAGE 6.

Copie.

Accoord en Verbond aangegaan tusschen den Ed. Heer Directeur-Generaal over de Noord en Zuijd Custe van Africa Willem de la Palma van wegen de Ho. Mo. Heeren Staten Generaal der Vereenigde Nederlanden, mitsgaders derzelver Generale Geoctroy. West Ind. Compag. ten eenre en Tekke Addico Coning van Groot en Klijn Commany; benevens deszelfs raden ter andere zijde.

Art. 1.

Dat er van nu voortaan tusschen Welgem. H. Directeur-Generaal en voorn°. Coning van Agwaffo off Commany zal zijn en blijven een onverbreeklijke vriendschap en overeenkomst.

2.

Dat om dezelve van kragt te doen zijn; zoo verbinden zich de gem° Coning alle zijne debvoiren aan te wenden dat de Coopluyden welke uit de Landschappen d'Inkira Akim Akanny 't Juffer Asjante en zoo er nog eenige andere mogten zijn door zijn Land trekkende, niet en zullen worden

1) Der Name des Königs war Cuaguo.

gearresteerd off eenig molest aangedaan maar in alles de behulpzame hand te bieden; dezelve door deeze off geene niet te laten mislijden om na de Engelsche te gaan tot het koopen van haare gerequireerde goederen maar dat dezelve door ijmant van de zijne na herwaarts zullen moeten geleid worden.

ART. 3.

Is veraccordeert dat gem. Coning niet en zal vermogen zonder goedvinden en Consent van gem. Hr. Dierecteur-Generaal zig in eenige oorlog off vreede zal engageren: maar in alles met den Selven overleggen en te rade gaen.

4.

Dat bijaldien het mogt komen te gebeuren gem. Coning zich in eenen oorlog moest inlaten; die bevonden wierd volgens het 3e art. met consent en medeweten van voorn. Generaal te zijn geschied, zoo belooft den voorgem. Hr. Dierecteur-Generaal gem. koning daarin te adsisteeren met 600 pond bospolver en 400 stukx geweer benevens zoodanige andere ammunitie van oorlog als den Direct. zal bevinden te behooren, zullende gem. Coning gehouden zijn de betaling daarvan in slaven uijt dien oorlog gefourneerd te betalen.

5.

In beantwoordinge van 't gem. articul, zoo belooft den voorn. Coning aan gem. Hr. Generaal, dat zoo het mogt komen te gebeuren dat de Hollandze natie, van eenige andere Europianen, 't zij franze, Engelsze, Deenen, brandenb., Portugeesen off wie het ook zij wierd geattacqueerd, denzelven met zijne geheele magt zal bijspringen en adsisteeren, tot dat dezelve genoodzaakt zullen zijn met schade te retireeren, waartoe den H. Generaal hem de gerequireerde ammunitie van oorlog zal verschaffen.

6.

Den gem. Coning belooft ook met deze van af nu voortaen geene andere Europiaansche volkeren possessie in zijn land te vergunnen. Maar zoo 't zelve ondernomen mogt worden met goedheit off gewelt, zoo best kan, zal zoeken

te beletten; belovende wijders den opdragt van de Sicaberg, zooals dezelve bij zijnen Predecesseur aan ons is opgedragen als van waarde na te komen; en ons in dezelve opregt te protegeeren.

Dus geaccordeert en overeengekomen ten overstaan van de heeren Johan Radersma, Nicolaas Poll, Pieter Nuijts, Nicolaas du Bois en Dirck d'Ingelbij als getuigen hiertoe versogt.

In 't Casteel S. George d'Elmina dezen 4 Oct. 1704.

was geteekend J. Radersma.

Willem dela Palma N. Poll.

× Merk van Tekki Addico. P. Nuijts.

× Merk van Abbe Tekki Oukema. N. Dubois.

D. Dingelby.

BEILAGE 7.

Wij ondergeschreevene, als daartoe gecommiteerde en geauthoriseerdens van den Edelen Heer Directeur-Generaal Abraham Houtman en de Raden oover deese kuste, wegens de generale Geoctroyeerde Westindise compagnie, zijn mits deesen geaccordeert en overeengekomen met den oppersten Caboceer Jan Conny, wegens d'inruijming en overgave van het casteel Groot Fredriksburgh, Accoda en Taknema, op navolgende conditien, te weeten

ARTIKEL 1.

Voor eerst, zoo belooft en verbind zig Solemneel bij deesen den oppersten caboceer Jan Conny, omme aan d'Edele Generale Geoctroyeerde Westindische compagnie over te geeven, 't casteel Groot Frederiksburgh met twee en veertig stukken ijzer canon, en verdere ammonitie en daartoe behoorende.

2.

Ten tweeden, zoo transporteert hij Jan Conny, als boven, nog aan gemelde compagnie 't Fort Acoda met twaalf stukken en Taknema met 4 stukken canon en zal het aan de voorn.

Comp. gevolgelijk vrij staan, omme die beijde posten met negotiaire en militaire persoonen te besetten.

3.

Ten derden, Dewijl aan gemelde Jan Conny in alle voorige conferentien toegestaan en belooft is, dat zij bij de overgaave van het Casteel Groot Fredriksburg, de vrije keur en electie [1]) zoude hebben, om een opperhooft wegens de negotie op gemelde Casteel te nomineeren; zoo heeft hij van nu af aan tot dien eijnde genomineert en verkoozen, de hr. Paulus Cesar Le Candele, dewijl denzelven bij hem bekent is: voorts versoekt den voorn. Jan Conny dat den assistent Jan Rijxborn, (die reets in dienst van d'Edele Comp. op het Casteel legt) onder gemelde Hr. Candele mag continueeren; dog vermits voorn. Hr. le Candele nog niet bij de hand is, en het nog wel eenigen tijd zoude kunnen aanloopen, alvorens hij besit van het casteel zal konnen neemen, zoo zijn wij pro interim geaccordt en overeengekoomen dat van nu af aan, als dit contract getekent zal zijn, een sergeant of corporaal met 4 of meer soldaaten, zullen gaan om possessie in gemelde casteel te neemen, onder directie van gemelde Jan Rijxborn, tot dat de Hr. Le Candele zal gekoomen zijn en dogh bijaldien gem. Hr. Le Candele alvorens [2]) mogte koomen te overlijden, of op Elmina komende, Liever wilde repatrieeren, als herwaarts te koomen voor opperhooft; zoo zal gemelde Jan Conny zulks positief ziende, alsdan accordeeren een ander persoon, tot opperhooft van gemelde casteel magh aangestelt worden.

4.

Aan gemelde Jan Conny zal wegens d'Edele Compagnie betaalt en goet gedaan worden twee oncen goudt voor zijn maandelijke kostgeld en ses bendos dito nog voor zijn jaarlijkse niewe jaarsgift, gelijk hij voor deesen altoos van de Brandenburgers heeft genooten.

---

1) Keur en electie = Wahl.

2) Alvorens = Vorher.

5.

Aangaande den grond en omtrek van het casteel Groot-Fredriksburgh, het Fort Acoda en Taknema **(die de Brandenburgers nooijt beseeten hebben)** zoo cedeert en transporteert gemelde Jan Conny deselve aan de Edele Comp. in vollen eijgendom, zonder daarvoor een penning te pretendeeren; Edog [1]), dewijl hij Jan Conny altoos een negotiant is geweest, en zonder andere voordeelen niet kan bestaan, zoo versoekt denselven, voor een douceur, uijt consideratie van d'overgaave van de grond, op conditie als boven; dat wanneer hij in vervolge van tijd, op het casteel bij het opperhooft komende, eenige coopmanschappen voor zig zelven benoodigt is, altoos deselve zal mogen erlangen, tot den beloop van vier en twintig bendos, dog niet hooger tot de navolgende prijsen, te weten.

6 groote groene perpetuanen p. bende.
12 kleijne dito als booven.
8 groote blauwe perpetuanen p. bende.
16 kleijne dito als booven.
160 pond Bospolver.
40 slaaplakens.
128 kan nederlandse brandewijn p. bende.
12 stuks ordinaire ijzere snaphaanen [2]).
12 stuks of een dozijn Spiegels no. 6 tot 7 Engels.
1 dozijn slooten no. 6 tot 3 Engels.
1 mas bloedcoraal tot 80 Engels.
1 groot vat smeer tot 5 Engels.
1 kleijn dito tot $2^1/_2$ Engels

mits den beloop van alle de voornoemde goederen aan gemelde opperhooft te betaalen in goud of tand [3]) volgens de generaale marktbrief, bij aldien d'Edele Compagnie geen Slaven mogt inhandelen; voor alle welke douceuren en voordeelen hij Jan Conny bij deesen aanneemt, en Solemneel

1) Edog = jedoch.
2) Snaphaanen = Flinten.
3) tand = Elefantenzähne, Elfenbein.

belooft, nooijt eenige particuliere negotie, 't zij met wat scheepen, of natien, geene uijtgesondert, direct, nog indirect met ijmand anders te zullen doen, of Laten doen, en zelfs nooijt tolereeren, dat ijmand van de hier zijnde naturellen, eenige diergelijke negotie drijven; maar ter contrarij [1]), alle de geene, die zulks zouden willen onderneemen, ten rigoureusten te helpen straffen; alleenlijk is op het versoek van Jan Conny en alle de verdere vergaderde Caboceers toegestaan, dat zij haare millio [2]), als 't gewas abondant mogt vallen, deselve eerst d'Edele West- indise Compagnie zulllen moeten aanbieden en te koop veijlen, [3]) en bij aldien gemelde Compagnie deselve niet benoodigt is, dat zij, alsdan de vrijheid zullen hebben, om haare millio aan andere te moogen verhandelen.

6.

Vorders desisteert gemelde Jan Conny ook bij deezen van het regt, en voordeelen, die hij voor deesen altijd genooten heeft, van alle scheepen, die waater of brandhout alhier hebben komen haalen uijtgesondert, alleen de Portugeesen.

7.

Wijders belooft en verbind zich ook bij deesen, voorn. Jan Conny, om zooveel in zijn vermoogen is, alle negotien en voordeelen aan 't gemelde casteel toe te brengen en wanneer hij met de negotianten in het Fort zal koomen, deselve hunne goederen zullen verhandelen aan d'Edele Compagnie, andere weder ontfangen volgens de prijsen van de generaale marktbrief.

8.

Aangaande de Train Slaven, [4]) die tot het gem. Casteel behooren, zijn circa 135 stuks; en zullen deselve door gemelde Jan Conny ook overgeleevert worden aan d'Edele Compagnie, mits hem betalende dertigh bendos goudt, voor

1) ter contrary = im Gegenteil.
2) millio = Mais
3) te koop veijlen = versteigern.
4) Tain Slaven = Zugsklaven

penningen door hem aan deselve gestrekt, zeedert 22 October 1717, dat de Hr. Dubois van hier vertrokken is, zonder het welke, zij anders alle meest zoude verloopen zijn geweest; En wanneer eenige van deselve nu in het vervolgh mogten verloopen, zoo maakt hij Jan Conny zig bij deesen sterk, [1]) om deselve te laaten opsoeken, en weder aan 't Casteel te laten brengen.

9.

Voorts versoekt gem. Jan Conny nog, dat Jan Rijxborn, als ondercommis onder de Heer Le Candele (of wie anders in de plaats van gem. Hr. Le Candele mogt als opperhooft gestelt worden) op het voorn. Casteel mag blijven, tot zijn overlijden, of dat hij zelfs verzoekt te repatrieeren.

10.

Eijndelijk en ten Laasten, [2]) zoo belooft gem. Jan Conny nog bij deesen, dat hij zooveel in zijn vermogen is, door opbouw, en herstelling van 't Casteel Groot Fredriksburgh ten spoedigsten zal helpen bevorderen om dies te eerder de negotie van de Edele Compagnie aldaar te komen stabileeren.

Aldus bij ons ondergeschreevene ter goeder trouwe wedersijds geaccordeert, en geslooten zonder argh of List, en hiervan twee eensluijdende Contracten gemaakt, en bij ons generaliter onderteekent

tot Pockesoe den 22 November 1722.

P. van Schaage Jb. Muller.
Anth. Paludanus

Dit is het hant merk van den Caboceer Jan Conny.

---

1) maakt zig bij deesen sterk = macht sich hiermit anheischig.
2) ten Laasten = zuletzt, schlieslich.

BEILAGE 8.

Copie.

On Board His Britannick Majesty's Ship Leander 5th March 1782.

Sir,

I am to demand a surrender of the Fort You Command, to His Britannick Majesty's Arms, being well assured it is impossible for you, to defend it, against the Superior Force I have to oppose against it. An immediate Surrender, will intill you, and the Officers of the Fort to the Security of Your and their property, it not being His Britannick Majesty's intention to distress Individuals, and it is from motives of Humanity that this Summons is sent, but if on the contrary you make any resistance, which can only tend to the distruction of a few, you must expect to be put to the Sword, as no quarter will be given.

To
Isaac Rigagneau Esq.
Member of the Council and
Governor off Cormantine Fort.

(Signed)
Thos. Shirley.

BEILAGE 9.

Copie.

Wel Edele Agtbare Heeren.

Ingevolge Uw Edele Agtbaarheedens geEerbiedigde beveelen, heb ik de Eer, in gemoede en na waarheid het volgende te melden.

„Nadat het Engelsch oorlogschip Leander gecommandeerd door den Commodere Thomas Shirly van 54 stukken en 500 Man Equipagie, benevens Een sloep van 20 stukken en 150 Man, alsmede met 2 transportscheepen met 500 Man Landtroupen, het Hoofdcasteel St. George d'Elmina hadden geattacqueerd en hetzelve vrugteloos moeten verlaten, is gemelde Thomas Shirly den 2e Maart Jongstleeden, met die zelfde

Magt, zeer digt onder mijn Onderhebbend Fort, Nassouw tot Moure (hetwelk tusschen het Engelsch Hoofd Fort Cabo Cors en het Engelsch Fort van Annamaboe ligt) ten anker gekomen om hetzelve te attacqueeren.

Ik had voorheen, doen de attacque aan het Hoofdcasteel voorviel, reeds Informatie, gemelde Thomas Shirly, de beneeden Kust zoude zien meester te worden en dat hij Eerst zoude beginnen met mijn Fort weg te neemen, alstoen heb ik, reeds mijn onderhoorige, van die Intentie kennis gegeeven, en haar ondertast, wat zij geneegen waren te doen, waarop zij verklaarden, niet te dulden, dat de Engelschen Meester zouden worden van Een Fort, hetwelk door hare vooronderen, teegens alle vijandelijke aanvallen, beschermd is geworden en altoos in handen van de Hollanders was gebleeven en zwoeren ten dien Einde op den Bijbel, zij Even zoo wel als de Minasche Neegers de Engelsche zouden zien af te slaan en met alle hare Magt, de Hollandsche Vlag te Maintineeren.

Ik heb haar hierop van kruijt, Lood, Ja van alles wat Eenigsins tot defensie konde verstrekken, voorzien, geen gedagten hebbende (offschoon ik welwist, de Engelsche al Eenige kuijpereijen gedaan hadden) zij zig door de Giften en Gaaven van die Natie, zouden hebben laten omkoopen veel minder zij het Fort reeds zo goed, als onders hands verkogt hadden;

De Magt die ik had bestond in 14 Man militairen, zo gezonde als zieken, benevens eenige oude en afgeleefde Compagniesslaaven en de defensie na de zeekant, in 2 à 8 en 2 à 6 ℔ geschut — dus konde, Zo de naturellen haar woord niet hielden, niets met Effect tegen den vijand uitvoeren.

S'avonds om 5 uuren, kreeg ik een brief van gemelde Thomas Shirly, onder geleide van een Vreede Vlag, ten fine, van mijn Fort over te geeven in handen van zijn Brittanique Majesteit; hiertoe konde ik niet overgaan, wijl ik mij vast verliet op de hulpe der Naturellen, dog des anderen daags

om 6 uuren, lande de Engelsche door behulp van mijn Eijge onderhorige, en kwam terzelver tijd de Landtroupes van Cabo Cors onverhinderd naar Mourée, hetwelk ten gevolge heeft gehad, dat direct zeeven van mijn Militairen vlugte en de Compagnies Slaaven wegliepen en ik mij overrompeld zag van 320 Man gereguleerde Engelsche Manschappen, dus ontbloot van alle hulp, ik mij welgewillig moest overgeeven, wijl de toomloozeaard der Engelsche Soldaten zoo verre ging, dat zij niet alleen mijn vee vernieiden, maar reeds beezig waren mijn Negotiepakhuys van Brandewijn te leedigen en te verdeelen, en voor 't overige na goed dunken te handelen, transporteerde Zij mij aan boord als krijgsgevangen van opgemelde Commandeur alwaar mij Eerst regt bekend geworden is, hoedanig eene weg de Engelsche hebben ingeslaagen om Mouree te krijgen en wat dat mijn onderhorige aanleiding heeft gegeven, van haar te onderwerpen, onder de subordinatie der Engelschen.

11 Sept.
1782. A. Dalstet.

AMULETTES JAVANAISES

(ꦗꦶꦩꦠ)

PAR

J. KNEBEL.

En général le Javanais prend beaucoup de soin de son bien-être physique ainsi que de celui de sa famille.

Ce soin se manifeste dans la préparation des mets et dans le fait d'administrer des drogues javanaises (quatre fois par mois) et de porter ou de faire porter des objets destinés à écarter les maladies ou les convulsions.

Ces objets sont connus sous le nom de djimat.

Ils sont innombrables, les Javanais qui portent des djimat comme préservatifs contre les maladies, comme remèdes aux maladies et comme moyen de dompter les chevaux sauvages, de faire peur aux crocodiles, de neutraliser le venin des serpents, de faire dévier les balles de fusil ou de faire rater les coups — en un mot, c'est l'arcanum donné par les puissances supérieures contre tant de tourments et de dangers que le Javanais, comme tous les hommes, en entrant dans la vie, a trouvés dans son lot.

La manière dont le djimat est porté est très variée.

Les enfants portent le djimat comme collier; les gens d'un certain âge le portent comme ceinture ou dans la ceinture; les uns et les autres peuvent le porter aussi comme anneau et comme bracelet.

Il existe en outre des djimat qu'on ne porte pas, mais qu'on enferme soigneusement pour ne les montrer que dans des circonstances particulières — il en existe d'autres qu'on met en terre où ils restent jusqu'au moment où un déménagement oblige les gens à les déterrer.

En disant, dans le courant de cette étude, que les djimat ont leur origine en Arabie, je ne fais que rapporter simplement une croyance populaire que j'ai recueillie à Java.

---

1. Kaloeng-amin.

Le Kaloeng-amin se compose d'un cordon de ramie ou loeloeb [1]) tordu, dans lequel on a enfilé quelques boutons.

Une fois par an, et cela pendant le mois de Moeloed, le Javanais organise un repas de sacrifice en l'honneur de la naissance du Nabi-rasoel.

Ce repas de sacrifice s'appelle moeloedan. A ce repas des formules de prière sont dites par celui qui préside, tandis que les autres convives, à chaque virgule ou point, disent amen; par ex.:

Alahoemaïnâgadgalarnâ. . . . . amin.

Adiatandaniatan. . . . . amin [2]).

Chaque fois donc que le choeur prononce le mot amin, un bouton est passé dans le cordon, jusqu'à ce que la prière moeloed soit terminée.

Ainsi, si l'on a entendu dix amin il faut qu'on trouve également dix boutons dans le cordon.

Puis ce cordon est passé, comme Kaloeng-amin autour du cou d'un enfant dans le but de le préserver, par la vertu mystérieuse que le cordon est censé posséder maintenant, de toutes les maladies et convulsions [3]).

* * *

1) Rami, fibre de l'arbrisseau Boehmeria nivea gaud.; loeloeb ou loeloep, écorce filamenteuse du waroe (malvacée).

2) Transcription de ꦄꦩꦶꦤ꦳ꦄꦩꦶꦤ꦳ꦄꦤ꦳ꦄꦩꦶꦤ꦳ en ꦄꦩꦶꦤ꦳ꦄꦩꦶꦤ꦳ꦄꦤ꦳ꦄꦩꦶꦤ꦳ (R. Endrâ Asmârâ).

3) Pour le cas où il serait procédé à une nouvelle édition du dictionnaire,

2. Kaloeng-djimat-isin.

Ce djimat se compose d'une bande de papier portant des caractères arabes que le Javanais ne peut pas lire, „car" me dit un noble Javanais „cela ressemble à l'écriture bouddhique, et, ainsi qu'on le raconte, provient de la succession du prophète".

On écrit encore de nos jours le texte pour ces djimat, mais on ne fait que le copier d'un kitab-primbon [1]).

La bande de papier avec le texte est ensuite roulée comme une cigarette, puis aplatie, plus enveloppée dans un sachet de toile et enfin cousue sous la forme de coussinet: aux deux extrémités on fixe un cordon — cordon fait avec une

---

il y aurait peut-être avantage à noter les points suivants: Parmi les convulsions (sawan) on connait notamment:

1. Sawan-iplëk (sawan iplëk). Ce mot iplëk ne se trouve pas dans le dictionnaire mais peut s'expliquer par nama dhukun kang bisa nyawani ipëk ipëk (R. Endrâ-Asmârâ).

Si l'on veut une explication tout à fait javanaise de ce cas, il faut mettre, iplëk ipëk-pëk; pëk étant l'équivalent de sakëdap, ainsi: pramilâ dipoen westani sawan-iplëk amërgi datëngipoen waoe sawan sami sakëdap, sërtâ laré ingkang kénging waoe sawan awis ingkang ketoeloengan-ingkang katah ladjëng tilar (R. Endrâ-Asmârâ).

2. Sawan-gommi (sawan gommi) que j'ai entendu aussi comme gommën (gommën) n'est pas dans le dictionnaire; comme commentaire j'indique: nama dhukun kang bisa nyawani wong kang njrëmoemoeh (R. Endrâ-Asmârâ). Ce mot njrëmoemoeh signifie alors: être pointillé, couvert de petites taches blanches (comme par suite d'éruption aphtheuse).

3. Sawan-soeléd. Le dictionnaire donne déjà sous ce mot l'explication de „maladie d'enfants". Le Javanais dit de la manifestation de cette maladie: nama dhukun kang bisa nyawani wong kang ngalami lara.

Voir l'explication exacte au dictionnaire sous nyawani.

4. Sawan antoe laoet (sawan antoe laoet). En voici le commentaire: nama dhukun kang bisa nyawani wong kang ngalami lara (R. Endrâ-Asmârâ).

1) Livre contenant des formules magiques et des prières.

bande roulée de la toile dans laquelle est enveloppé ce djimat, ou bien avec du fil à coudre — et on le met au cou de l'enfant.

Si ce djimat est préparé pour une femme qui est enceinte depuis peu, elle doit le porter comme ceinture, jusqu'au moment de ses couches.

Ce djimat est également porté contre les maladies et les convulsions.

* * *

3. Kaloeng-ketjoeboeng-kasijan.

Celui-ci se compose d'une pierre violette enchâssée en argent ou en cuivre jaune. Au bord supérieur de la monture, on pratique une ouverture à droite et à gauche, dans laquelle on passe une ficelle de ramie ou un cordon de fil à coudre, c'est ainsi qu'on l'attache au cou de l'enfant.

Ce djimat écarte également les maladies et les convulsions. Il produit en outre cet effet que l'enfant qui le porte aime ses parents, suit tous leurs conseils et sera doué de raison.

On raconte que ce djimat doit son origine aux larmes versées par Ève [1]) lorsqu'elle fut séparée d'Adam.

Pour savoir si ce djimat est faux ou authentique, il suffit simplement de rouler la pierre dans un bout de toile et d'y mettre le feu: si la toile n'est pas roussie, on peut se tenir pour certain que le ketjoeboeng est authentique.

* * *

4. Kaloeng-mĕrdjan-arab.

Ce collier se compose, ainsi que le nom l'indique, de grains de corail rouge-sang; on l'emploie en guise d'indicateur: les grains sont pâles lorsque l'enfant qui porte le collier est malade, et rouges et brillants lorsque l'enfant est en bonne santé.

* * *

5. Kaloeng-soengoe-maesâ-boelé-ingkang-doengkoel.

1) Appelée par les Javanais baboe Awa.

Encore un collier fait avec de la corne d'un buffle au pelage blanc, aux yeux blancs, et dont les cornes ont poussé le long de la tête, dirigées en bas.

On coupe une rondelle de cette corne, grande comme une pièce de monnaie; on y pratique un trou, dans lequel on fixe à droite et à gauche un cordon et on l'attache au cou de l'enfant.

Un enfant qui porte un collier de ce genre peut en toute sécurité pénétrer dans un lieu dont, comme séjour des esprits, l'accès est interdit sous peine de châtiment (angkĕr) et cela parce que le diable a peur d'un buffle (karbouw) qui porte ses cornes de cette façon.

* * *

6. Kaloeng-koekoening-simå-ingkang-pĕdjah-ngoerag ou bien: ongle d'un tigre mort de vieillesse — porté avec un ruban au cou.

Ce djimat a le pouvoir de garantir l'enfant contre la petite vérole.

* * *

7. Kaloeng-koetjilå [1]).

Par ce terme on veut désigner la graine de koetjilå qui ressemble à l'amande du klèngkèng [2]).

Le koetjilå est enveloppé dans un bout d'étoffe, cousu sous forme de coussinet et attaché au cou de l'enfant par un cordon.

Lors donc que cet enfant est mordu par un serpent, le koetjilå rend le venin du serpent inoffensif.

Il y a lieu de noter ici que le koetjilå doué de cette force mystérieuse est le koetjilå-doedå, ce qui veut dire le koetjilå d'un arbre qui n'a porté qu'un fruit.

* * *

1) Le koetjilå est un arbre qui, selon les Javanais, ne vient que sur la montagne Diëng.

2) Klèngkèng est traduit au dictionnaire par „aboiement d'un chien". Le klèngkèng dont il est question ici, est un fruit apporté d'Amoy à Java par les Chinois.

8. Kaloeng-oentoening-warak, c'est-à-dire la dent d'un rhinocéros, portée en collier.

La dent reçoit la forme d'une pièce de monnaie percée; on y fixe à droite et à gauche un cordonnet, en ramie ou en fil à coudre.

L'enfant qui porte ce collier ne ressent pas de douleur, lorsqu'il est piqué par un myriapode venimeux (klabang) ou un scorpion (katoenggĕng et kâlâdjengking).

Ce djimat a également pour effet d'empêcher l'enfant d'avoir des démangeaisons au contact des feuilles du kemadoe [1]), du klateng et du krawé.

* * *

9. Kaloeng-watjoetjal-widoengan-kidang, c'est-à-dire la peau préparé du petit d'un kidang venu avant terme.

La mère-kidang doit être capturée, ou tuée avec une arme tranchante ou à feu un vendredi-kliwon; la peau du petit est couverte de textes et arrangée, comme nous l'avons dit pour le djimat-isin (no. 2).

L'influence de ce djimat est employé contre la toux et l'asthme.

* * *

10. Kaloeng-kewoek [2]), c'est-à-dire l'écaille d'un coquillage de mer, arrangée en collier, qui est mise au cou d'un enfant.

On prend pour cela de petits coquillages; on y perce un trou par lequel on fait passer un cordon. Pour un djimat, on prend 14 ou 15 coquillages, et, ainsi, il constitue un préservatif contre les rhumatismes et l'espèce de convulsions connues sous le nom de sawanantoe laoet (voir la note sous le no. 1).

* * *

1) Kemadoe (Urtica stimulans), klatĕng et krawé?

2) Kĕwoek ne se trouve pas dans le dictionnaire et signifie

11. Soepé-piroes.

Le piroes est une pierre arabe, de couleur verte qu'on porte sertie dans une bague.

Lorsqu'on porte une bague de cette nature et qu'il arrive qu'on tombe malade pendant un voyage, on met la bague dans de l'eau, qu'on boit ensuite, et l'on peut attendre une prompte guérison en toute tranquilité.

* * *

12. Soepé-akik.

Pierre arabe de couleur brune qui, sertie dans une bague, tient la maladie à distance.

* * *

13. Soepé-oetoening-kapal.

La première dent qu'un cheval a perdue.

Lorsqu'on porte en bague une de ces dents, on est capable de dompter des chevaux sauvages.

* * *

14. Rongkå-doewoeng-kadjĕng-timåhå-ingkang-pĕlèd [1]).

Fourreau de kris en bois de timåhå avec une longue tache noire.

Celui qui porte un pareil fourreau inspire la terreur aux crocodiles.

* * *

15. Batok klåpå mripat satoenggil.

C'est à dire une coque de noix de coco avec un oeil.

Lorsqu'on part en voyage ou en excursion, on met un morceau de cette coque dans sa ceinture; avec cela on sera à l'abri des coups de fusil des gens à mauvais desseins ou de ses ennemis.

De quelque façon qu'ils s'y prennent leur fusil ne partira pas.

* * *

1) Timåhå = Kleinhovia hospita L. — parfaitement expliqué dans le dictionnaire.

16. Moestikå-oewos.

Ce terme veut dire: le plus gros grain de riz, notamment un grain qui a la grosseur de quatre grains ordinaires non décortiqués.

Ce grain est déposé sur le riz versé dans le récipient à ce destiné.

Le moestikå possède l'influence voulue pour prévenir une diminution insensible [1]).

* * *

17. Ojod-akar-bahar.

Racine d'une plante arabe, de couleur noire.

Elle est portée en bracelet par les enfants et gens âgés et possède le pouvoir de tenir à distance les rhumatismes [2]).

* * *

18. Soepé-mĕnoer [3])

ou la défense du rhinocéros, comme bague, ce qui veut dire qu'un morceau de la dent est serti dans une bague que l'on porte.

La bague trempée plusieurs fois dans l'eau la transforme en potion contre les crachements de sang.

* * *

19. Soepé-widoeri-woeloeng et Soepé-widoeri-woelan [4]).

Deux pierres arabes brillantes, serties et portées en bague comme préservatif contre toutes sortes de maladies.

* * *

---

1) A la question: s'agit-il d'une diminution occasionnée par les esprits? R. Endrå-Asmårå a répondu qu'il était ici uniquement question d'une diminution „due à l'administration négligente du propriétaire même".

2) Sakit-baloeng.

3) Le Dictre mentionne déja la limaille de dent de rhinocéros comme antidote.

4) Sous le mot „Widoeri" comme pierres fines on peut noter dans le Dictre que ces pierres peuvent servir pour des amulettes. Woelan, me dit on, a la signification de petak, mais, lorsqu'on m'a montré les pierres, il m'a semblé que petak voulait dire non pas blanc, mais transparent.

20. Woh-ing-gadoeng.

Surtout le fruit, appelé par les Javanais, katak-gadoeng [1]).

Lorsqu'on porte ce fruit sur soi, on ne peut pas être pris d'ivresse [2]).

* * *

21. Pendjalin-papag.

Ou bien section de rotin comprise entre deux noeuds qui de la section supérieure à la section inférieure sont tournés l'un vers l'autre [3]).

Ce morceau de rotin porté à la ceinture garantit la sécurité personnelle dans les conditions décrites au no. 15.

* * *

22. Djimat-ojod-mimang.

Dans le dictionnaire il faudrait ajouter que c'est un djimat. La croyance populaire à ce sujet s'y trouve du reste expliquée avec les détails et l'exactitude voulus; et la manière de voir des autorités invoquée est juste.

La racine de n'importe quel arbre ou plante dont on ne peut pas dire où se trouve le tronc (bongkot) ou l'extrémité (poetjoek) est appelé ojod-mimang.

„Ojod-mimang poenikå" — dit Endrå Asmårå ojod ing saḍéngah-ḍéngahipoen wiwittan ingkang boten kantenan bongkot poetjoekipoen kawastanan ojod mimang.

---

1) Gadoeng = Dioscorea hirsuta. Dans le dictre, katak est donné aussi comme nom d'un fruit de terre; mais mon narrateur, qui a employé les mots de katak gadoeng, a donné comme explication : [illegible] (E. A.)

2) En exprimant mon étonnement de ce qu'un musulman devait s'armer contre l'usage des boissons fortes, mon auteur répéta clairement [illegible]

3) Les échantillons de rotin que j'ai eus sous les yeux présentaient cette irrégularité dans leurs membres les plus petits près du tronc. Chose curieuse, les messieurs javanais avec lesquels j'ai discuté l'affaire se montraient diamètralement opposés sur le point de savoir si l'on se trouvait en présence ou non d'un djimat véritable.

A Madioen et à Banjoemas on attribue à une botte de ces racines principalement cette influence qu'elle trouble les sens aussitôt qu'on l'enjambe.

* * *

Dans le dictionnaire il est question d'un djimat pripih (sous le mot pipih).

A ce sujet, il ya lieu de noter que dans les desa il existe les principes suivants sur l'emploi du paripih.

a. Lorqu'un enfant a des convulsions, on lui frotte le visage avec le paripih ou encore avec le kain (la robe) de la mère, et d'ordinaire les convulsions disparaissent.

Ce pipih est sarat.

b. Lorsqu'une fille a ses règles pour la première fois, elle se sert d'une toile qu'on appelle kempittan.

Les règles terminées, la toile est soigneusement conservée dans une commode ou un coffre, dans le but suivant:

Lorsque notamment la jeune fille se marie plus tard et a des enfants, et que les enfants souffrent de convulsions, on sort du coffre le pipih ou paripih en question pour servir de remède..

A cet effet, le pipih est étendu sur l'oreiller, sur lequel ou fait dormir l'enfant.

D'ordinaire, la guérison s'opère instantanément.

Voilà le djimat paripih; et il n'a d'influence que sur les propres enfants ou petits-enfants de la femme.

Voici encore le cas où un voleur, avant de se rendre à son travail, se munit d'un sarat.

Il recueille, notamment, un peu de terre de quelque tombeau; il l'emporte près de la maison qu'il veut dévaliser.

La terre est semée autour de la maison — chose qu'on appelle njirĕpi et donne au malfaiteur la certitude que les habitants ont été plongés dans un profond sommeil par la puissante influence du talisman.

Puis il commence par creuser une ouverture sous le seuil, ou, s'il en est besoin, par couper la corde qui ferme l'entrée.

Il arrive aussi que le malfaiteur se munit, comme sarat, d'un linceul (ou partie d'un linceul) qu'il a su déterrer quelque part.

Ainsi armé, il possède la conviction intime de pouvoir s'emparer du butin sans être pris.

De même sont sarat les bouts de toile appelés pipih-bangoen-toelak qui, lors de la construction d'une maison, sont placés sur les quatre piliers principaux (såkå-goeroe), afin de conjurer les calamités domestiques.

Magetan 1ier Janvier 1898.

LA RECENTE EXPEDITION SCIENTIFIQUE DANS L'ÎLE DE BORNEO.

CONFÉRENCE DU

Dr. A. W. NIEUWENHUIS.

faite à Batavia au mois de Janvier 1898.

MESDAMES ET MESSIEURS.

Je vais vous transporter par la pensée pas bien loin d'ici, chez notre voisin au nord, dans l'île de Bornéo, à si peu de distance de Batavia qu'on atteint Pontianak, la localité la plus importante de la côte occidentale de l'île, le second jour après avoir quitté notre port de Tandjoeng Priok.

Sous beaucoup de rapports, Bornéo forme un contraste frappant avec Java; la différence entre la configuration massive de Bornéo et le contour élancé de Java est bien forte sur la carte; l'opposition entre l'aspect de l'une et de l'autre îles vues de la mer est aussi grande: celle-ci, paysage tropical varié avec ses orgueilleux volcans et sa végétation de palmiers; celle-là, masse sombre de verdure, émergeant de la mer sous forme d'îlots et de promontoires et qui ne fait que légitimer la supposition qu'il y a de la terre ferme dessous. Ce point, pour être confirmé, exige un temps assez long, lorsqu'on remonte les impétueux cours d'eau qui coupent le pays; car, le long de leurs rives, la forêt commence déjà dans l'eau et recouvre tout ce qui pourrait être aperçu de la rivière. Une seule colline à peine dans

le lointain, et, sur la rivière même, pour les initiés, un débarcadère en bois, à demi caché dans les arbres, indiquent la terre ferme avec des habitants.

Ces derniers ne sont pas bien nombreux, car, tandis que Bornéo est 6 fois plus grand que Java, le nombre de ses habitants atteint à peine le 1/15 de celui de Java. Aussi, tandis qu'à Java, depuis le commencement du siècle où a commencé notre véritable oeuvre administrative, la population a augmenté avec une rapidité nulle part egalée sur la terre, on ne s'aperçoit guère d'un accroissement des habitants de Bornéo. Dans quelque direction qu'on traverse l'île, la première impression reste: sur les cours d'eau, on avance entre des murailles de verdure, hautes de 30 et 40 mètres; et les chemins, peu nombreux, serpentent à travers la masse de verdure; lorsqu'on se trouve au sommet des plus hautes montagnes, on est obligé de chercher quelque point où la robe verte des bois séculaires est coupeé par quelque côte abrupte sans verdure ou par un champ cultivé

C'est à peine si, aux embouchures des rivières où les Malais travaillent la terre d'une façon plus sérieuse, une série de champs cultivés vient interrompre la monotonie du spectacle; encore dans les endroits où les mineurs chinois remuent la terre à tel point qu'il ne peut plus être question de végétation exubérante, comme c'est le cas dans les districts chinois sur la côte occidentale.

Les cultures de la population Dajak qui s'attaquent chaque fois à des champs nouveaux n'interrompent pas le développement des forêts; un ladang 1) abandonné à Sambas est de nouveau, au bout de six mois, couvert de buissons d'un mètre de haut, et, il y a vingt ans, l'herbe proprement dite n'était pas encore connue dans le Haut-Mahakam. Une semblable végétation, combinée avec la situation sous l'Equateur, l'emporte sur le climat à un point qui est bien prouvé par le fait, que les épais revêtements de mousse qu'on rencontre à Java seulement sur les cimes

1) Champ de riz non irrigé et cultivé d'une manière grossière.

les plus élevées, au delà de 2500 mètres, commencent dans l'intérieur de Bornéo à partir d'une altitude de 1000 à 1100 mètres.

La population indigène de Bornéo se compose de Dajak et de Malais; les Malais s'établissent sur les rivières jusq'aux points où elles restent navigables; les tribus Dajak se retirent devant les Malais; on les trouve aujourd'hui sur le cours supérieur de toutes les rivières. L'habitude qu'ont les Malais de se cacher, eux et leurs champs, derrière des bandes de forêt ménagées le long du rivage, prouve qu'il n'y a pas encore bien longtemps ils étaient exposés à des attaques du côté de la mer; et en outre que c'est seulement récemment que les Européens ont jugé qu'il valait la peine de prendre soin de la sécurité sur mer et sur terre.

Jusqu'ici, en effet, les intérêts européens n'ont jamais été aussi considérables à Bornéo qu'à Java, et malgré la grande réputation de richesse sous le rapport des mines et des pierres précieuses, dont la grande île jouissait depuis des siècles, des efforts sérieux pour y prendre pied tout à fait et pour savoir ce que cachait cette terre mystérieuse ne se sont manifestés qu'au commencement de notre siècle.

Après que l'Inde nous eût été restituée par les Anglais, les avantages pécuniaires immédiats n'eurent plus la place prépondérante dans la ligne de conduite observée par l'administration de ces colonies, au désir d'administrer le pays où l'on était s'ajouta celui de le connaître; ce qui conduisit à une série de recherches sur le pays et ses habitants. L'interrègne anglais nous avait déjà enérgiquement ouvert la voie sous ce rapport. A cette circonstance on peut attribuer le fait que peu après 1820, on a commencé à installer des établissement sur la côte occidentale de Bornéo, et parmi les hommes qui s'en occupèrent nous rencontrons le premier qui s'acquit un nom dans l'exploration de Bornéo.

C'était Georges Müller, ancien officier du génie dans l'armée de Napoléon qui, après la chûte de celui-ci entra

dans le service militaire, puis civil, des Indes Néerlandaises d'abord à Sambas, et plus tard, à la côte orientale de Bornéo.

Il rentrait également dans ses fonctions officielles d'entreprendre des voyages étendus d'exploration qu'il fit deux fois en remontant, de la côte occidentale, le Kapoeas, et pendant lesquels il atteignit d'abord l'Embalau et plus tard, le voisinage de la région où le fleuve principal prend sa source. Revenu à Batavia, il fut chargé de nouer des relations avec les princes de la côte orientale de Bornéo. Après avoir accompli cette tâche, il pénétra, accompagné d'une douzaine de soldats armés, le long du Mahakam, dans l'intérieur de Bornéo; il remonta ce fleuve jusqu'à sa source, et traversa la ligne de partage des eaux du Mahakam et du Kapoeas; mais, à quelques journées de marche plus loin, il fut assassiné par son escorte, probablement des Pnihing et des Sepoetan. Toutes ses notes furent anéanties avec lui, de sorte que le pays exploré resta inconnu comme auparavant.

Pour nous en tenir à ceux qui entreprirent des voyages d'exploration étendus et contribuèrent à enrichir nos connaissances en ce qui concerne la grande île, on peut mettre sur le premier plan les membres de la „commission des sciences naturelles", corps de savants formé par le Gouvernement Néerlandais, pour faire progresser l'étude de nos colonies: c'étaient Schwaner, Horner et von Gaffren; quant à la côte orientale de Bornéo, après ceux-ci, les rapports de voyage de l'assistant-résident de Koetei, von Dewall, furent pendant plusieurs dizaines d'années la seule source de renseignements sur ces régions.

Au point de vue des résultats scientifiques, les voyages de Schwaner étaient de beaucoup les plus importants, tout d'abord dans les domaines de la géologie et de la géographie, et ensuite en ce qui concerne la population des régions parcourues. Son principal champ d'action fut la région des rivières Barito, Kahajan et Katingan, d'où il entreprit

deux grands voyages: le premier au cours moyen du Mahakam, le long du Téwé et, au retour, le long du Boenoet et du Laung; le second, en partant du Kahajan, au Melahoei, le plus méridional et le plus considérable des affluents du Kapoeas, le fleuve principal de cette contrée, qu' il descendit de Sintang a Pontianak.

Au grand détriment des résultats scientifiques qu'il a obtenus, la mort, qui le surprit en 1881, l'empêcha de publier lui-même le récit de son voyage. Après lui, on ne fit plus de grands voyages de découvertes. A la suite de l'accroissement continu de notre influence sur la côte occidentale et méridionale, à la suite de la pénétration de plus en plus complète dans l'intérieur, les rapports et l'action des fonctionnaires de l'administration civile et plus tard de celle des mines contribuèrent dans une très grande mesure à nous faire connaître en détail les régions déjà explorées. Mais nous devons surtout l'augmentation de nos connaissances géographiques précises aux efforts des militaires: la guerre de Bandjermasin les obligea à établir des cartes exactes de la région du Barito, tandis qu'une brigade du service topographique établit de 1886 à 1893 la carte de toute la section occidentale de Bornéo, carte plus précise que ne le sont peut-être celles de maintes régions en Europe.

Néanmoins des voyages d'exploration sur une grande échelle n'ayant plus été faits, une partie très considérable de l'île demeurait entièrement inconnue et faute de données sur les tribus de l'intérieur, on ne savait encore dans la période 1889 à 1890 que peu de chose de la population du centre et de l'est de Bornéo.

Le résident S. W. Tromp qui lors qu'il remplissait la fonction d' assistant-résident à Koetei, séjournait (en 1889) sur le Mahakam et plus tard, en la même qualité à Sintang, comprit l'importance qu'il y avait à posséder non seulement de nom mais de fait le centre et l'est de l'île. Une des principales raisons qui déterminèrent sa conviction a sans doute été la terrible expédition de pillage entreprise par

des bandes de Batang-Loepar Dajak de Serawak sur le haut-Mahakam juste au moment où M. Tromp, de concert avec le sultan de Koetei, avait remonté ce fleuve et pénétré jusqu'au pied des rapides, plus avant dans l'intérieur que personne n'avait jamais réussi à le faire depuis G. Müller.

M. Tromp était fermement convaincu du danger qui nous menaçait de Serawak dans nos droits sur l'île, si on laissait à ce pays carte blanche vis-à vis les turbulentes tribus de l'intérieur; cela ressort bien des efforts qu'il fit lors d'un voyage de convalescence dans les Pays-Bas, en 1889 et 1890, pour intéresser la mère patrie à cette partie de nos colonies.

Vers la même époque eut lieu la constitution de la „Maatschappij tot bevordering van het natuurkundig onderzoek der Nederlandsche Koloniën" (Société pour l'avancement des recherches scientifiques dans les Colonies néerlandaises) société créée sur l'initiative du Dr. L. Serrurier, alors directeur du musée ethnographique de Leyde. Un comité fut installé à Batavia pour s'occuper des intérêts de l'Inde.

De concert avec M. Tromp, qui était nommé entre temps résident de la section occidentale de Bornéo et avait déjà obtenu que le levé topographique, alors en train, fût étendu à toute la résidence, la société dont il a été question organisa une expédition pour explorer le centre de Bornéo au point de vue des sciences naturelles. M. Tromp fit son possible pour équiper les membres de l'expédition et mettre à leur disposition des moyens de transport; il s'y employa d'une façon si pratique que les résultats scientifiques particulièrement importants qu'elle obtint, lui sont dus pour une large part.

Sur sa proposition, un officier de santé fut attaché à l'expédition comme médecin; et c'est moi qui, sur une demande antérieure que j'avais faite dans ce but, fus tiré de mon poste à Sambas et désigné pour faire partie de l'expédition, avec le professeur Molengraaff comme géologue, le Dr. Büttikofer zoologue et le Dr. Hallier comme botaniste.

A l'origine, on avait l'intention de remonter en un seul

groupe le Kapoeas jusqu'à sa source, puis, de traverser les hauteurs qui le séparent du bassin du Mahakam et d'essayer de gagner la côte orientale, en descendant ce fleuve. Mais les membres de l'expédition étant arrivés vers la fin de 1893 et au commencement de 1894 dans la section occidentale, on vit qu'il fallait renoncer à cette disposition, car le gouvernement redoutait des difficultés dans les régions éloignées en n'accorda pas son consentement à un voyage sur le Mahakam.

Par là, la signification politique du voyage fut reléguée à l'arrière plan, et le caractère scientifique en devint prépondérant. Dans les derniers temps on a renoncé à envoyer des expéditions trop considérables où plusieurs spécialistes occuperaient des sciences naturelles dans des régions écartées. Les exigences du zoologue, du botaniste, du géologue et de l'ethnologue, pour pouvoir procéder avec fruit à leurs recherches, diffèrent tellement qu'on ne peut donner satisfaction qu'à chacune séparément.

Pour ses chasses et la préparation de ses collections, le zoologue a besoin d'une station fixe dans la forêt, où il doit pouvoir travailler tranquillement pendant des semaines et des mois; le botaniste peut plus rapidement explorer une certaine région et se déplace plus facilement pendant le même temps d'une station à une autre; tandis que le géologue en procédant à de premières recherches pour obtenir un aperçu de la formation du pays, a besoin de parcourir des régions étendues, et que l'ethnologue n'est à sa place qu'au milieu des hommes.

Mais la façon dont l'expédition était équipée et les mesures prises par la suite permirent de satisfaire à tous les desiderata. Etant donné mon séjour de trois ans à la côte, j'étais le mieux à même de traiter avec les indigènes; je me chargeai en dehors de mes fonctions de médecin, et à défaut du contrôleur du Kapoeas supérieur, de la question d'argent, des bagages et des négociations avec la population.

Ainsi, nous nous établîmes d'abord à Smitau, puis sur un affluent méridional du Kapoeas, le Mandai, sur le territoire des Oeloe Ajar Dajak. Le zoologue et le botaniste organisèrent chacun sa station dans les montagnes près du kampong Nanga Raoen; le professeur Molengraaff continua de son côté et d'une façon indépendante ses recherches à travers la région, et je restai à Nanga Raoen, pour diriger l'administration de la station centrale et m'adonner à l'étude de la population parmi laquelle nous étions. Il semblait en effet que mes compagnons de voyage, une fois au courant de certains préceptes concernant l'hygiène et le séjour dans les forêts équatoriales, ne dussent plus guère avoir besoin de mes soins médicaux. Il en était tout autrement de la population. Une fois connaissance faite avec nous elle venait me demander des drogues. Son état sanitaire m'inspirait un intérêt particulier à la suite des études que j'avais commencées sur ce sujet pendant mes voyages d'inspection de vaccination à Sambas.

Comme les Dajak souffrent ici le plus de la malaria et d'autres affections, contre lesquelles nous possédons les remèdes les plus efficaces et d'une action rapide, je pus en guérir quelquesuns qui étaient souffrants depuis des mois et des années et avaient depuis longtemps épuisé en vain les ressources de leur propre médecine et de leurs exorcismes. La suite en fut que l'attitude réservée avec laquelle on nous avait accueillis disparut complètement vis-à-vis de moi, et je pus songer à utiliser la confiance que j'inspirais pour me mettre au courant de leurs moeurs et de leurs habitudes.

Du commencement du mois de mars jusqu'à la fin d'avril 1894, je réussis fort bien dans ma tâche; mais le moment arriva où, comme il avait été convenu avec mes compagnons de voyage, il fallut partir pour Poetoes Sibau, le dernier poste de police sur le haut Kapoeas. De là, nous devions entreprendre de nouvelles explorations.

A la suite d'accès répétés de malaria, le botaniste se vit contraint de renoncer à continuer son voyage; le Dr. Büt-

tikofer se contenta d'un examen zoologique de la région du Sibau, afin de pouvoir rentrer en Hollande au mois de juillet, date où son congé prenait fin, tandis que le professeur Molengraaff et moi nous nous proposions d'explorer le Kapoeas jusqu'à sa source la plus reculée et de voir plus tard ce que nous pourrions faire sous le rapport de la traversée par le Mahakam. Le résident, en effet, dans un entretien que nous eûmes avec lui nous donna l'autorisation de pénétrer les Hauteurs en delà des sources du Mahakam, si nous jugions que nous pussions le faire sans grand danger de provoquer des difficultés. Le contrôleur van Velthuyzen nous accompagnerait sur le haut Kapoeas et au besoin plus loin avec une escorte de 20 pradjoerit [1]); par la même occasion, il essaierait de se mettre en contact avec les Pnihing et Sepoetan qui habitent sur la rivière Kaso, un affluent du Mahakam.

Dans ce but, on avait recruté 80 coolies, principalement dans la tribu des Kajan sur le Mendalam, affluent septentrional du haut Kapoeas. Ces Kajan sont proches parents des tribus qui habitent sur le Mahakam, et leur chef Akam Igau, homme extrêmement intelligent y a déjà rempli plusieurs missions politiques. Suspendu par la coutume des Kajan, de ne pas se mettre en route avant que leurs fêtes des récoltes aient pris fin, le voyage ne put commencer que le 15 Juin. Avec 20 barques, nous remontâmes le haut Kapoeas, en luttant continuellement contre les rapides et les cataractes dans lesquels nous perdîmes deux barques avec une partie de notre bagage. Il nous fallut 22 jours pour atteindre le pangkalan Mahakam, point où, la petite rivière, le Boelit, cessant d'être navigable, on est obligé de continuer par terre pour gagner le Mahakam.

De Poetoes Sibau un des jeunes chefs Kajan fut envoyé en avant pour négocier avec les chefs sur le Mahakam au sujet de notre passage à travers leur pays; mais avant même que nous eussions atteint les hauteurs, l'envoyé revint de

1) Soldats javanais.

sa mission et rapporta que les chefs envisageaient notre arrivée comme une expédition de guerre déguisée, qu'ils avaient declaré leurs rivières *boeling*, en vertu de quoi la navigation y était interdite et qu'ils prenaient toutes les mesures pour nous résister les armes à la main. Etant donné que dans ces conditions il ne pouvait guère être question d'étudier le pays et la population, et gu'il restait encore beaucoup à faire dans la section occidentale, nous décidâmes de renoncer au voyage à la côte orientale et de retourner à Poetoes Sibau après avoir poussé jusqu'au Penanei, le premier ruisseau du bassin du Mahakam. Sans difficulté nous atteignîmes ce point le 10 août; après quoi le contrôleur retourna à sa résidence de Smitau, et le professeur Molengraaff, après quelques petites excursions, se prépara à étudier la structure géologique du pays, dans un voyage de Boenoet à Bandjermasin; cette exploration se termina heureusement, et le professeur Molengraaff rentra en Hollande.

D'accord avec le résident, je devais, au cas de retour, me fixer pendant quelques semaines dans la tribu de nos coolies les Kajan de Mendalam, tribu très curieuse et qui ne devait pas être encore bien connue.

A mon arrivée dans un de leurs principaux kampongs, Tandjong Karang, je trouvai les environs et les habitants de la maison (laquelle était longue de plus de 250 mètres) suffisamment intéressants; et je ne doutai pas que je ne pusse y trouver de quoi m'occuper un mois ou six semaines. Chemin faisant j'avais déjà fait suffisamment connaissance avec les principaux Kajan pour juger inutile d'emmener des pradjoerit pour ma protection, quoique nous eussions eu constamment leur escorte jusque là.

Pour ne pas avoir trop à souffrir de l'encombrement dans la maison Kajan et ne pas les déranger je fis construire une cabane pour me loger, sur le principal chemin conduisant à la rivière où chaque jour une grande partie de la population allait et venait, pour puiser de l'eau, se baig-

ner, ou se rendre aux rivières auxquelles aucun chemin ne conduisait par terre.

Comme conséquence des bruits qui circulaient au sujet de mon début parmi les Oeloe Ajar et de mes relations avec les hommes qui avaient fait le voyage du Mahakam, il ne se passa pas beaucoup de temps avant que des femmes et des enfants se missent également à fréquenter ma cabane. Quoiqu 'ils ne brillassent pas en règle générale par leurs belles formes, ils attiraient particulièrement l'attention par la façon dont, en guise de parure, ils s'allongent le lobe de l'oreille et se tatouent. Chez les hommes et les femmes, le lobe de l'oreille descend jusqu'à l'épaule et la poitrine, et, afin d'en arriver dans le cours der années à ce degré de perfection, les enfants de quelques mois portent déjà plusieurs lourds anneaux métalliques aux oreilles.

A la longue, le tatouage attira encore davantage mon attention, particulièrement chez les femmes qui se faisaient appliquer des dessins très travaillés sur les avant-bras et les mains, ainsi que sur la partie épaisse en dessous des genoux et des pieds. Chez les individus de teint plus clair, ce tatouage était vraiment admirable, vu de près: et, de loin, il donnait tout à fait l'impression de gants et d'un pantalon bleu foncé travaillé à-jour. Les vêtements n'empêchaient guère de voir les dessins; car, pour leurs occupations journalières, les femmes portent simplement un jupon tombant des hanches sur les pieds, sous la forme d'une pièce d'étoffe carrée se croisant sur le côté droit, de sorte que pendant la course ou dans la position assise par terre, une grande partie des jambes devient visible. Une ceinture de gros morceaux de corail et des colliers de la même matière complètent la toilette; ce n'est que pour les travaux dans les champs et à l'occasion des jours de fêtes qu'elles y ajoutent un vêtement couvrant la partie supérieure du corps.

Les hommes se montraient plus réservés en ce qui concerne l'application de tatouages; on leur en voyait à peine sur la poitrine et les bras, des dessins grands comme la

main, composés de lignes joliment contournées: plus tard j'appris que ces lignes représentaient des têtes d'animaux dessinées d'une façon conventionelle, notamment des têtes de chiens.

Chez les hommes, comme chez les femmes, le tatouage commence au temps de la puberté; celui des femmes est une affaire de mode; celui des hommes ne peut être appliqué qu'après l'accomplissement de certains faits, en général d'expéditions importantes.

Mes occupations consistaient principalement à soigner les malades et à rassembler une collection ethnologique, deux facteurs qui obligeaient la population à être continuellement en relation et en négociation avec moi, malgré les grandes difficultés de la conversation, car le malais n'est compris que par quelques-uns. Comme je m'aperçus rapidement que la langue parleé ici est comprise dans tout le nord-est de Bornéo, je pris la décision de m'y mettre, en prévision de projets futurs. En effet, je ne tardai pas à avoir connaissance de ce que l'un et l'autre pensait de notre retour au Penanei; et, quoique Akam Igau m'eût fait clairement comprendre qu'il ne voulait pas raconter la façon dont les choses s'étaient réellement passées, de peur de se jeter dans des difficultés, il admit, après que j'eus été mis au courant de bien des choses par les gens de sa tribu, qu'il n'y aurait pas de danger pour moi à agir parmi les tribus du Mahakam comme je le faisais ici.

En dépit de toutes les histoires de coupeurs de têtes, de sarbacanes à flèches empoisonnées et d'inventions horrifiques sur des poisons volants, j'avais, par de longues et intimes relations, appris à considérer les Dajak comme des cultivateurs paisibles, qui ne désirent rien tant que de mener une vie tranquille. Mais, comme tous les êtres peu développés, ils se sentent, vis-à-vis de personnes tout-à-fait étrangères peu à leur aise. Celles-ci, à leur tour parfois, ne comprennent rien à leur façon de penser, elles ne peuvent pas s'entretenir avec eux et, volontairement ou non,

par leurs façons d'agir, elles les froissent dans leurs sentiments et leurs convictions les plus intimes, et, parfois transforment leur défiance en une attitude offensive contre les attaques et les insultes. Ainsi elles les amènent à des actes de violence qui autrement ne sont pas dans leur nature. En effet, on ne peut méconnaître qu'il est difficile, à moins de circonstances particulièrement favorables, de vaincre la défiance des tribus Dajak ; car celles-ci durent toujours être sur leurs gardes avec tous les étrangers qu'elles virent avant les Européens. Tout d'abord, les Malais marchands et les exploitants des forêts s'efforcent de rendre, par tous les moyens licites et illicites, leur commerce aussi lucratif que possible avec les tribus ignorantes, perdues dans l'intérieur; et comme depuis les temps les plus reculés la guerre consiste à surprendre les Dajak d'une façon que nous pourrions taxer de lâche trahison, ceux-ci ont avec le lait maternel, sucé la méfiance de l'étranger.

Pour cette raison aussi on a besoin de vivre assez longtemps avec eux dans leur propre milieu avant de percer l'extérieur étrange qui recouvre leur société et surtout leurs personnes; et dans une tentative de ce genre, celui-là seul réussira qui peut leur prouver en premier lieu par des secours, par l'intérêt qu'il leur témoigne dans leurs besoins que son but n'est pas d'en tirer un profit immédiat et qui prend soin de faire, le moins possible, violence à leurs sentiments et à leurs convictions.

Il faut donc chercher à les connaître, et, au début, il aurait été extrêmement difficile de les fréquenter, sans les formes sociales, qui chez eux tout comme chez nous permettent de s'adresser à n'importe quel individu sans lui être désagréable. De là l'importance d'un bon conseiller connaissant leurs habitudes. Mais avant tout il convient d'observer les règles les plus élémentaires dans la fréquentation de gens qu'on trouble en pénétrant dans leur intérieur: Tu ne voleras pas, tu ne tueras pas, tu ne désireras pas la femme de ton prochain! Quand on remonte

à l'orgine de presque tous les accidents de personnes et des assassinats qui ont lieu à Bornéo, il est en effet surprenant de voir qu'on aboutit, conduit comme par un fil sanglant, au mépris de ces règles; et je crois pouvoir affirmer que l'Européen qui s'attache à ces règles et sait s'arranger avec la langue et le caractère populaire dans les tribus du centre et de l'est de Bornéo, a peu de chances de tomber dans des embarras sérieux du fait des habitants.

J'ai acquis cette conviction dans mes voyages d'inspection pour la vaccination à Sambas et durant mon premier séjour dans le centre de Bornéo, pendant lesquels j'étais parvenu, petit à petit à pénétrer à travers la surface, le teint brun, les longues oreilles et le tatouage jusqu'à l'homme véritable qui m'entourait. Pli par pli le vêtement étranger qui l'enveloppe tombait, et j'avais devant moi un être qui pense et agit avec les mêmes organes et les mêmes sens que nous. Non pas de la même manière que le blanc qui s'assimile dès sa jeunesse les connaissances accumulées par ses ancêtres et au moyen desquelles il juge son milieu et agit en conséquence; mais cet indigène de Bornéo agit en homme qui doit travailler avec une somme de connaissances infiniment moindre; ce qui fait qu'il agit autrement, mais non avec moins de logique.

Ceci, je pourrais dire, me fournit la clef de toutes leurs actions quoiqu'elles me semblassent au début bien étranges et même hostiles; et comme jamais dès lors je ne pouvais admettre que la mechanceté et la duplicité fussent le motif de leurs actions, j'accordai grande confiance à leurs conseils relativement à une expedition au Mahakam. La découverte de cet état de choses donna une tournure particulièrement agréable à mon séjour parmi les Kajan, mais il ne manquait pas de fortes ombres au tableau. Leur cupidité sans limites exigeait pour une bonne part un certain temps d'observation; elle se manifestait dans la manie, innocente, il est vrai, mais très ennuyeuse de mendier; ce qui faisait que jeunes et vieux, gens de rang supérieur et inférieur essayaient du

matin au soir d'obtenir de moi une chose ou une autre. Heureusement, à Poetoes Sibau je pus m'approvisionner de tabac, d'aiguilles, de bagues, de petites boîtes avec des miroirs, et autres objets afin de pouvoir satisfaire au moins une partie des quémandeurs. Les satifaire au point qu'ils se montrassent tout à fait contents, était chose impossible. Enfin, au début venait encore s'ajouter la difficulté de savoir jusqu'à quel point il fallait contenter ces quémandeurs. Néanmoins je m'aperçus bientôt qu'ils savaient eux mêmes très bien combien il m'était difficile de donner beaucoup à tous; quelquefois aussi un sentiment de jalousie très prononcé chez eux, venait à mon secours, en constatant qu'un tel avait eu trop ou qu'il avait déjà obtenu quelque chose antérieurement.

En revanche, il faut dire que les Kajan du Mendalam n'ont pas manifesté la moindre inclination au vol; durant mon séjour de sept semaines, pas un seul vol n'a été commis, quoique ma cabane restât ouverte et accessible à tout le monde, nuit et jour, que j'y fusse ou non. Il y avait cependant là toutes sortes de petits bibelots, à leurs yeux des trésors à emporter; de sorte que la qualité en question nous a évité bien des désagréments.

Il était également assez pénible d'arriver à connaître quelque chose de leurs affaires intimes. D'abord le point capital, le culte, paraissait scellé de sept sceaux; au début, avant de connaître le dessous de la chose, j'avais besoin de tout mon sangfroid pour ne pas perdre patience, lorsque mes meilleures connaissances parmi eux se retiraient aussitôt que je commençais à faire une allusion éloignée à ce sujet. Bientôt pourtant, il me parut qu'on ne pouvait connaître la vérité sur ce sujet comme sur toutes choses, que par les quelques personnes au courant; et le hasard voulut que je fusse à même de la trouver immédiatement chez la grande prêtresse de la tribu de Tandjong Karang. Dès le commencement, Oesoen se montrait plus que les autres dans ma demeure et cherchait à entamer, au moyen de son

malais difficile à comprendre, une conversation; comme elle était moins discrète en ce qui concernait son savoir, la chose éveilla particulièrement mon intérêt.

Mon désir de connaître ses secrets, qui se manifesta rapidement sous forme de présents, flattait ses côtés faibles: la vanité et la cupidité, et aussi les côtés plus tendres de son âme, à en juger par les rires étouffés qui provoquaient parmi la jeunesse ses nombreuses visites au docteur, avec mal ici, puis mal là.

Cependant il existait peu d'occasions pendant le jour pour s'exprimer librement; toujours l'un ou l'autre était présent; et la jalousie était si grande qu'Oesoen ne voulait pas laisser voir aux membres de sa tribu combien elle me révélait, ou plutôt, me vendait de ses secrets. De fait, je m'aperçus vite que la chose n'était pas opportune car, dans la conviction des Kajan, leur sort est dirigé par une légion de bons et de malins esprits; ces derniers sont facilement offensés par quelque chose de particulier, et alors ils se vengent en occasionnant la maladie et les contrariétés. La révélation de la science sacrée, fermée à beaucoup d'entre eux, doit donc être pleine de dangers pour la tribu; de là aussi le refus de tous de s'ouvrir sur ce sujet.

L'habitude qu'elle avait de traiter ce dangereux sujet paraissait néanmoins avoir donné à Oesoen une certaine indifférence sous ce rapport; du moins elle oubliait non seulement le salut de la tribu. mais encore celui de sa propre personne. Après les esprits malins, leurs propres âmes font la vie dure aux Kajan; chacun en a deux qui ne sont que très légèrement liées au corps et s'enfuient pour un motif insignifiant, et la maladie du corps en est la conséquence. Mais Oesoen avait un remède contre la fuite de ses âmes; elle les cajolait avec un peu de coton, du corail, et une pièce de monnaie que je devais lui donner après chaque entretien; elle mâchait fortement la pièce d'argent entre les dents pour la mettre en contact intime avec l'âme.

Afin d'être à l'abri de trop grands reproches de la part de ses compagnons de la tribu, elle venait généralement chez moi lorsque la nuit était déja tombée et que les autres Kajan préféraient ne plus quitter la maison; alors elle me révélait dans une langue dont, hélas! à ce moment là, je ne comprenais qu'à peine la moitié, un mélange de malais du Kapoeas et de Kajan, les traditions de sa tribu et ce qu'elles enseignaient sur les Kajan et sur la nature environnante. A peine une fois unique eut-elle peur et rompit l'entretien jusqu'à la prochaine visite; tandis qu'une fois aussi elle trouva qu'il n'était pas juste d'exposer Tandjong Karang aux dangers que déchaînaient ses récits. Lorsqu'elle dût me raconter le chemin que font les âmes pour atteindre le ciel au-dessus d'Apo Kajan, elle me proposa de venir avec elle dans la maison des Taman Dajak, qui habitent près des Kajan, mais qui ont d'autres croyances. Là nous devions pouvoir causer tranquillement; cependant il n'en fut rien, car pendant le récit, une femme Taman qui était également présente, eut en écoutant tellement peur qu'Oesoen dût cesser pour ne pas alarmer la maison. Malgré toutes les difficultés je parvins tout de même à en savoir quelque chose et, en outre, j'entrai en possession de beaucoup d'objets qui servent aux prêtresses pendant le culte. Oesoen aussi fabriqua de ces objets pour moi et les apporta le soir, de sorte que les autres ne s'en aperçurent guère. Mais, bien qu'elle cachât ces objets sous la paroi en feuille de palmier de ma couchette, d'autres trouvèrent, surtout lors de mon second séjour chez eux, qu'ils pourraient bien eux aussi, profiter des sommes que je payais pour ces objets et commencèrent à faire une grande concurrence à Oesoen, ce qui lui occasionna beaucoup de chagrin et froissa ses sentiments les plus intimes; mais ma collection en devint meilleure et plus complète que si javais eu affaire à elle seule.

De cette façon, mon premier séjour chez les Kajan fournit beaucoup de résultats sur le domaine ethnographique et,

sous un autre rapport, devait porter encore bien plus de fruits.

Akam Igau voulait profiter de mon voyage à Pontianak pour y faire une nouvelle visite, la précédente datant d'une vingtaine d'années, et s'offrit de m'y accompagner avec une douzaine des siens qui n'y avaient jamais été. Etant donné que je désirais fort lui faire répéter devant le résident Tromp sa déclaration au sujet de l'éventualité d'un second voyage au Mahakam, après l'insuccès du premier, j'acceptai volontiers ses offres, et comme en route nous trouvâmes une barque envoyée à notre rencontre nous arrivâmes dès octobre 1894 à Pontianak.

Bien qu'à notre départ, les Kajan du Mendalam m'eussent annoncé, d'après le vol d'un de leurs meilleurs oiseaux augures, un heureux voyage et un prompt retour, il ne restait guère de leur prédiction, quand je fus arrivé à Batavia. Le „Comité des Indes" prêta, il est vrai, une oreille favorable à mes projets, mais je fus en hâte commandé à Lombok pour prendre part à l'expédition, laquelle dura jusqu'au mois de juillet 1895.

Je fus alors appelé à des fonctions à Batavia et j'eus de nouveau l'occasion de compléter mes projets et de les soumettre au Comité. Grâce à la rapidité avec laquelle les différentes autorités prirent leurs décisions, j'eus dès la mi-décembre l'appui de la Société pour l'avancement des recherches scientifiques dans les Colonies Néerlandaises et, en même temps, la décision du Gouvernement qui cette fois ne refusa plus son consentement à une traversée par le Mahakam. En principe, mes projets étaient d'entreprendre la traversée de Pontianak au Koetei, sans escorte armée et sans agent de l'administration civile, avec une suite qui me mettrait à même de lever autant que possible la carte des régions non encore explorées et de préparer des collections pour les diverses branches des sciences naturelles. En agissant ainsi, je voulais enlever à mon expédition tout caractère belliqueux, vis-à vis de la population, et ensuite je désirais

retirer des résultats scientifiques de ma traversée. D'autre part, mes compagnons de voyage, munis d'excellentes armes, seraient à même de faire impression sur les quelques individus qui par hasard essaieraient de nous attaquer.

Au lieu de décrire l'équipement dans ses détails, je crois bien préférable d'indiquer les règles qui m'ont guidé dans mes soins pour ramener mes compagnons et moi-même en bonne santé et pour nous maintenir pendant le voyage en état de travailler. Comme pendant plus d'un an nous n'avons manqué ni de difficultés, ni de mauvaise nourriture pendant des mois entiers, ni d'évènements de nature à mettre terriblement à contribution nos forces morales, et que tous nous sommes arrivés en bon état au bas Mahakam, à seule exception du chercheur de plantes soendanais qui eut une attaque de beri-beri dont il guérit, j'ai lieu de croire ne pas m'être trompé avec ces règles.

J'ai pu constater, en petit, pendant mes voyages et par ma pratique médicale à Sambas, en grand, pendant l'expédition de Lombok, qu'entre autres, un des facteurs les plus importants des attaques de malaria réside dans l'influence néfaste exercée par l'air ou d'autres agents réfrigérants sur la peau et qu'on court le minimum de risques, dans les climats de malaria intensive, tels que les hautes régions de Bornéo et de l'île de Lombok, d'attraper immédiatement après l'expédition la malaria, en se protégeant contre le rhume.

A cet effet il faut un bon vêtement de laine qui, pendant le jour, où l'on est en mouvement, peut au besoin se porter mouillé à condition qu'il soit remplacé au moment du repos par un vêtement sec. Il faut en outre apporter de la circonspection à se baigner surtout dans les eaux des montagnes; et ceci ne s'applique pas seulement aux Européens; les Javanais qui ont pris part à l'expédition en furent eux aussi rapidement convaincus. Pour la même raison de bonnes couvertures et un endroit sec pour dormir sont également une condition principale.

Ensuite, une alimentation substantielle et appétissante est, pour l'Européen surtout de très grande importance; mais, on peut au besoin marcher, et longtemps, avec une alimentation extrêmement simple, c'est ce dont nous fumes obligés de faire l'expérience durant cette expédition où, étant donnée la nécessité de faire les transports en partie par terre il avait été impossible d'emporter des provisions pour plusieurs mois, et où nous devions vivre de ce que nous pouvions acheter d'une population Dajak qui souffrait elle-même de la famine. J'ai eu cependant le privilège de pouvoir trouver comme compagnons de voyage des Européens dont la constitution n'était pas minée par l'usage journalier de l'alcool et qui ainsi présentaient plus de résistance à des difficultés inaccontumées et aux maladies, et qui n'éprouvaient pas le besoin de se refaire, ensuite artificiellement avec de l'alcool.

Aussi l'usage de l'alcool pendant l'expédition se réduisit exclusivement à son emploi comme médicament sur la peau des Dajak et pour la conservation des oiseaux.

Ce sont M. M. J. Demmeni et von Berchtold qui s'étaient, par passion pour des entreprises de ce genre mis à ma disposition et à la collaboration desquels je dois le levé du haut Mahakam, les photographies et les collections zoologiques.

Pour les collections botaniques j'obtins du Jardin des plantes de Buitenzorg un mantri et un chercheur de plantes qu'on avait jugés capables avant tout de remplir leurs fonctions propres, mais qui devaient se rendre utiles dans toutes les affaires qui peuvent se rencontrer dans une expédition. Mon boy javanais qui faisait fonction de cuisinier, complétait le personnel.

A la fin de février 1896 je pus partir pour Pontianak et Poetoes Sibau où, arrêté par les troubles sur le Melahoei, je n'arrivai que vers la fin de mars. Mes compagnons de voyage ne devaient me rejoindre qu'en mai, car je voulais auparavant prendre seul les arrangements et les dispositions voulus avec

les Kajan. En arrivant pour me saluer, Akam Igau se déclara prêt à m'accompagner avec les siens après la récolte; néanmoins il se sentit tout à fait soulagé quand il sut que j'irais moi-même au Mendalam pour discuter tous les détails avec les siens.

Bien plus encore qu'auparavant, ce séjour parmi eux me fit voir les curieux rapports qui existent entre le chef d'une tribu Dajak et les siens. Tandis que l'appui du chef est absolûment nécessaire pour faire exécuter un travail et que la plupart, une fois sortis de leur milieu accoutumé, par exemple en voyage, obéissent au chef en tout, on est néanmoins obligé de discuter directement, pour beaucoup de choses, avec les personnes intéressées mêmes; car le chef comme tel, n'a, dans aucune des tribus Bahau, assez de pouvoir pour commander et faire exécuter quelque chose. Il administre de concert avec les mantri de sa tribu, mais comme il existe peu de moyens de contrainte, chaque mesure doit être mise en exécution d'accord avec les habitants du kampong. De là une grande lenteur à conclure les affaires et une certaine résistance de la part d'un chef à mettre en avant son autorité dans les circonstances extraordinaires. Aussi, dans toute affaire où j'avais besoin des autres, il me semblait beaucoup plus pratique de traiter directement avec eux, d'autant plus que j'étais assuré de l'approbation du chef.

Pendant mon séjour chez eux, du mois d'avril à juin, je trouvai l'occasion de prendre part à leurs intéressantes fêtes des récoltes et d'augmenter mes anciennes notes ethnographiques; mais, ce qui me contraria, c'est que la photographie inspirait, elle aussi, la plus grande terreur. De crainte qu'avec les images nous ne missions les âmes en fuite et que celles-ci suivissent la photographie, ce qui les aurait placées complètement en notre pouvoir, personne ne consentit à poser; ce n'est qu'aprés mon retour à Poetoes Sibau qu'Oesoen vint se mettre à ma disposition, mais à la condition que nous lui donnerions une épreuve.

Il y eut moins de difficultés à faire la photographie de choses, mais encore nous fallut-il être prudents lorsqu'il s'agissait d'objets concernant le culte. Ainsi pendant la fête des récoltes ils contruisirent une sorte d'autel, pour y faire leurs offrandes: je compris que les prêtresses n'oseraient jamais défier leur esprits en permettant une pose devant l'appareil. Néanmoins, comme la nuit qui suivit la dernière, journée, ils avaient dansé des rondes autour de ce lasa, il arriva que le lendemain matin tout le monde, à l'exception de quelques vieillards, était plongé dans un profond sommeil; une occassion unique se présentait pour notre entreprise. Comme l'autel s'élevait dans la première moitié obscure de la maison devant le logement du chef nous ne pouvions le photographier qu'à la lumière de magnésium, de même que la porte sculptée de la demeure du chef. Nous fîmes d'abord une épreuve de la porte. Akam Igau qui assistait à la chose, aurait pu repousser ma demande au sujet du lasa. Il se tut, il consentit; ainsi protégés par le sommeil des femmes nous pûmes prendre une épreuve; mais il arriva ce que j'avais prévu. Le soir le chef vint me raconter avec une mine affligée que sa fille aînée Tipoeng, une des principales, prêtresses, était indignée du méfait et qu'il se trouvait, lui, dans une jolie position. Convaincu également dans ce cas de l'influence calmante du puissant dollar, je lui en remis quelques-uns et croyais être maintenant propriétaire de ma photographie, lorsque le lendemain matin, Tipoeng en personne vint avec Oesoen chez moi et me raconta que toutes deux avaient fait de mauvais rêves la nuit précédente: la première que sa barque avait été tiré sur le rivage, la dernière qu'elle s'était vue mettre dans son cercueil; pour toutes deux, c'était l'indice que leurs âmes étaient sur le point de s'enfuir, par l'influence des esprits indignés. C'est pourquoi elles devaient me mettre à l'amende, mais elles useraient de clémence parce que c'était moi et j'en serais quitte pour quelques dollars. Comme nous étions précisément au moment de commencer l'expédition, leurs bonnes

dispositions avaient de la valeur pour moi; j'avais craint au début qu'on ne me demandât la destruction des clichés; j'offris donc très volontiers les dollars, avec le secret espoir que nos photographies ultérieures n'atteindraient pas un prix aussi élevé.

Au commencement du mois de juin, les Kajan prirent eux aussi leurs dispositions pour le voyage; j'achetai du riz et des barques, et après avoir réglé la question des salaires, j'allai les attendre à Poetoes Sibau Akam Igau devait recevoir 100 dollars; les 40 autres un dollar chacun tous les deux jours. Après avoir pris les présages par le vol de leurs oiseaux et, à cet effet, campé cinq jours à l'embouchure du Mendalam, ils se mirent en route sur dix barques, mais 50 au lieu de 40 voulurent être du voyage.

Ici encore Akam Igau m'abandonna le soin d'arranger cette petite affaire, mais j'en avais plus qu'assez de toutes ces négociations des derniers temps; c'était déjà beau d'avoir réussi jusque là, et d'autre part, le transport de nos bagages par terre exigeait assez de porteurs. Je préférai donc acheter deux barques de plus et quelques centaines de gantang de riz et je partis le 3 juillet.

Nous réussîmes à atteindre le commencement de la route de terre à peu près vers la même époque que la fois précédente, avec cette différence que, grâce aux soins des Kajan ni barques ni marchandises ne furent abandonnées dans les rapides.

De cette façon donc, Akam Igau me transporta, ainsi qu'il l'avait dit, au Mahakam, où il me remit aux mains de Kwing Irang, le chef des Kajan du Mahakam, et celui-ci me remit plus tard au sultan de Koetei, comme souverain des territoires côtiers. Auparavant je n'avais jamais entendu parler d'arrangements pareils pour une exploration; mais étant donnés les soins avec lesquels nos bagages et nos personnes étaient traités, je leur abandonnai volontiers une part de la responsabilité. Quoique je fusse plein de confiance dans les assurances de mes Kajan qu'on me re-

cevrait au Mahakam, l'incertitude nous domina néanmoins pendant toute la traversée, et ce fut avec une réelle inquiétude que nous commençâmes par essuyer la résistance d'un Malais. La région où nous nous trouvions alors, entre les sources du Mahakam et du Kapoeas appartient à la partie de Bornéo dite inhabitée, aussi n'y trouve-t-on pas une population sédentaire; seules quelques familles Poenan errent dans les bois, tribus de chasseurs que forment peut-être la population primitive de l'île. Après celles-ci, des bandes assez fortes de Malais y viennent chercher les produits des forêts; ce sont en majeure partie des individus qui, à la suite de crimes ou d'assassinats, préfèrent se tenir hors de portée des autorités; ainsi, au pangkalan Mahakam habite un certain Adam, deux fois déjà extradé à Sarawak et qui chaque fois prit la fuîte.

Juste avant notre arrivée, les Pnihing du Mahakam avaient coupé la tête à un Malais qui habitait chez Adam, le cadavre gisait encore sur une des collines par où passait notre chemin, mais à notre insu les Kajan nous avaient fait faire un détour, pour ne pas passer devant. De peur qu'Adam ne profitât de ma présence sur le Mahakam pour extorquer une forte amende des coupables, je refusai son offre de nous accompagner, ce qui était contraire à l'avis d'Akam Igau, leqnel pensait qu'il valait mieux, nous attacher le brigand que de le braver. L'avoir contre nous était en effet également dangereux; on va le voir. Quand nous eûmes parcouru la moitié de la route de terre, on donna un jour de congé aux coolies pour qu'ils pussent assister à une partie de pêche dans le voisinage; là, une petite fille avoua à un Pnihing de mon escorte qu'Adam était parti pour le Mahakam où il devait raconter aux chefs que le contrôleur était en route pour aller leur faire la guerre.

Comme au moment de notre arrivée sur le Mahakam nous y serions réduits, en ce qui concernait notre subsistance, à ce que la population devait nous fournir, la fuite

de cette population et les négociations qu'elle aurait entrainées nous auraient créé de grandes difficultés; de sorte que j'examinai avec Akam Igau si je ne devais pas l'envoyer avec six de ses principaux compagnons en avant afin de s'opposer aux tentatives d'Adam.

Entretemps les Kajan amenèrent par étapes les bagages par la route de terre; au début ils devaient s'y prendre à quatre fois pour transporter le tout d'une étape à la suivante.

Nous autres Européens nous étions alors campés sur les bords du ruisseau le Boelit, source du Kapoeas, au pied de la colline où gisait le cadavre du Malais assassiné. Von Berchtold eut ici de graves attaques de malaria, qu'on pût, il est vrai, combattre avec des injections de quinine, mais sa faiblesse exigeait un repos assez long.

Deux Kajan s'absentèrent de leur autorité privée pendant deux jours, pour visiter les Poenan dans le voisinage, ce qui donna naissance à toutes sortes d'épouvantails imaginaires sur les têtes coupées par les Boekat et Batang Loepar.

Finalement, le ruisseau déborda et chassa quelques d'entre nous des cabanas. Cette série de contrariétés nous faisait vivement désirer de quitter ce lieu de malheur. Le dernier jour nous reçûmes le premier rapport d'Akam Igau qui envoyait à notre rencontre des Sepoetan et un mantri des Pnihing pour aider au transport des bagages; ce fut en même temps l'indice qu'il n'y avait plus rien à craindre pour notre sécurité. Ces Sepoetan habitent, au nombre d'environ deux cents in dividus sur le Kaso et son affluent le Penanei, et sont la plus occidentale des tribus du Mahakam. Plus loin vers l'Est, habitent les Pnihing dont le principal chef s'appelle Belaré ; les Kajan sous Kwing Irang, les Ma Soeling, et enfin les Longglat. Toutes ces tribus appartiennent au groupe qu'on comprend sous le nom de peuples Pari, qui s'intitulent eux mêmes Bahau. Selon leurs traditions, le cours supérieur de la rivière Kajan ou Apo Kajan

est leur pays originaire à tous; c'est là aussi qu'ils placent le royaume de leurs âmes. Sous le rapport des moeurs et des coutumes ils ont de fortes ressemblances entre eux; ils présentent des différences tranchées avec les tribus Dajak sur le Barito et le Kapoeas.

Ils s'abstiennent des boissons alcooliques: leurs prêtresses et prêtres ne remplissent pas d'autre fonction que celles d'intermédiaires pour les offrandes faites aux esprits; d'autre part durant mon long séjour parmi eux, rien n'est arrivé qui ressemblât au relâchement sans bornes des liens du mariage, chose dont on accuse les Dajak du Barito. Au contraire, tandis que les célibataires jouissent a peu près d'une liberté absolue dans leurs relations entre eux; une fois le mariage conclu, la fidélité est exigée de l'homme et de la femme, et l'infidélité est sévèrement punie. Par leur extérieur les Bahau se distinguent aussi des Dajak du Barito; quoiqu'ils soient déjà fortement mélangés par des mariages avec des esclaves Dajak du Barito, on est immédiatement frappé par leur teint plus clair, leur visage plus rond et leurs yeux moins fendus, comparés au teint plus foncé et au regard vif des Dajak du Barito.

Je voudrais citer, encore un trait de caractère des Bahau qui les distingue des Kantoek et d'autres Dajak du Kapoeas. Vis-à-vis des Européens ils sont moins soumis, ils ont davantage le sentiment de leur propre valeur et sont moins obséquieux lorsqu'ils leur offrent l'hospitalité.

L'organisation de la tribu est meilleure et les Kajan du Mendalam ne mêlent jamais les agents de l'administration à leurs petites querelles à moins que celles ci ne concernent les chefs entre eux.

Bien que chaque tribu ait sa propre langue, les Bahau possèdent une langue pour leurs relations entre eux; c'est le Boesang qui est également compris par les populations du Nord et de l'Est de Bornéo, autres que les Bahau. Dans d'autres parties de Bornéo il existe de même des langues commerciales comme sur le Kapoeas moyen et

sur le Barito, lesquelles, au point de vue de leur extension sont liées aux relations commerciales des tribus entre elles. Entre deux régions possédant des langues commerciales différentes, les relations, en règle générale ne sont pas amicales! l'une constitue alors pour l'autre, le but des expéditions des coupeurs de têtes.

Le huit août, nous arrivâmes au Kampong des Pnihing sur le Penanei le premier endroit habité du bassin de Mahakam: là nous trouvâmes quelques uns de nos Kajan, envoyés en avant qui apportaient également des principaux chefs Belaré et de Kwing Irang, des rapports favorables. Comme le riz de la population était déja épuisé, nous achetâmes des oebi, espèce de tubercule, et du sagou pour les coolies, avec des tissus, du corail et du sel; nous nous procurâmes de même des barques, que les Kajan arrangèrent pour une longue traversée; ainsi nous descendîmes le Penanei et le Kaso et entrâmes, dans le Mahakam, qui à cet endroit a 60 mètres de largeur, et après un excellent voyage entre des rives aux paysages variés nous arrivâmes à la maison de Belaré.

Akam Igau qui nous attendait ici, me le présenta; c'était un homme trapu et vigoureux, de cinquante ans, aux traits intelligents et d'une aisance dans ses mouvements qui montrait qu'il avait déjà été plusieurs fois en rapport avec les Européens et ne les regardait pas avec des yeux trop méchants.

Ici encore la grande disette de vivres dominait situation, et Belaré dit qu'il devait nous conseiller de continuer la la route; car dans quelques jours les hommes s'en iraient dans la forêt pour chercher du sagou et les femmes dans les rizières pour les cultiver. Je voyais bien du reste qu'il n'y avait rien à faire, sinon de descendre le fleuve plus loin jusque chez Kwing Irang, et d'essayer de s'y arrêter quelque temps; car étant donnée la manière dont nous étions continuellement obligés de voyager jusque là, il n'était pas

question de faire des recherches et de rassembler des collections.

Immédiatement après notre arrivée au Bloeoe où il habitait, Kwing Irang descendit, mais il fit également de grandes difficultés pour nous nourrir nous et notre suite; toutefois il accepta à contre coeur ma proposition de congédier nos Kajan du Kapoeas et de rester un mois chez lui.

Néanmoins, étant étrangers, nous ne devions remonter le Bloeoe qu'au bout de six jours, car ils se trouvaient dans la période défendue de l'ensemencement. Nous établîmes notre campement près de quelques demeures de Malais, sur le Mahakam, où le chef devait venir nous prendre avec son monde.

Jadis Kwing Irang possédait une très longue maison sur le Mahakam même; mais les bandes de Batang Loepar qui furent envoyées de Serawak en 1885, pour punir une maison (tribu) des Pnihing de leurs expéditions, dépassèrent les ordres reçus et pillèrent toute la région jusqu'a la tribu des Kajan, qui devint avec tous les biens qu'elle contenait la proie des flammes.

Depuis lors, les membres de la famille se sont éparpillés dans leurs champs auteur du Bloeoe à peine quelques uns habitent-ils dans le voisinage du chef. Ainsi établis, nous étions bien en plein centre de notre terrain de recherches, mais des hommes qui purent faire la chasse et ramasser des plantes pour nous, paraissaient être rares, chose à laquelle contribuait également la famine qui régnait ici, Enfin, ce n'est que d'une façon particulière et avec quelques uns seulement que nous arrivâmes à devenir assez intimes pour qu'ils me racontassent volontiers quelque chose.

Pour surmonter les difficultés de ce genre, je concertai avec Kwing Irang pour qu'il établit avec une dizaine des siens en pleine forêt sur le haut Bloeoe une station de chasse, où nous pourrions avec leur assistance collectionner beaucoup et habituer les gens à nos personnes; ainsi que je le savais par expérience, une retraite de ce genre est parti-

culièrement propice à entamer des conversations familières et à obtenir der renseignements. Une provision abondante de riz constituerait certainement pour les Kajan un motif sérieux de nous accompagner, j'en dus acheter une forte quantité pour ces estomacs affamés. Chez la tribu voisine des Ma Soeling, il devait encore y avoir du riz que les propriétaires ne voulaient céder que contre certains objets d'échange, comme des bracelets chinois en ivoire, et jusqu'à ce moment, aucun de leurs concitoyens affamés n'avait pu leur en proposer. Mis au courant de ceci pendant mon séjour sur le Mendalam, et possédant plusieurs assortiments de cette espèce, j'envoyai quelques Kajan avec la mission de se rendre maîtres au moyen de cette clef de l'insaisissable réserve de riz. La chose réussit. Nous nous mîmes donc en route avec quatorze Kajan et Kwing Irang en personne, qui m'accompagnait partout au grand étonnement des siens, et nous passâmes un mois intéressant au milieu de la forêt. Le chercheur de plantes seul resta en arrière pour sécher à point et conserver les choses que nous lui enverrions de l'humide forêt.

La préparation des peaux surtout donna lieu à de grandes difficultés, car le feuillage des grands arbres interceptait tout courant d'air qui aurait été pourtant si nécessaire dans cette atmosphère saturée d'humidité. Aussi les Kajan avaient mis à nu un grand espace autour de nous, et certain soir nous eûmes là la démonstration pratique des raisons pour lesquelles les Dajak préfèrent autant ne pas camper sous des arbres particulièrement élancés. Il pleuvait et ventait ce soir là d'une façon extraordinaire; nous étions juste à table nous trois, lorsqu'il s'éleva tout contre nous un bruit comme le crépitement d'un violent feu de salve. Cependant la tente ne fut pas traversée de balles, mais les Kajan se levèrent en sursaut, en criant très fort, et se mirent à courir du côté du Bloeoe. J'avais juste eu le temps d'arriver à la conclusion qu'une attaque d'infanterie était éminemment invraisemblable dans ces solitudes, lorque le bruit se trans-

forma en un craquement d'un grand arbre qui quelques secondes plus tard s'abattait lourdement derrière notre campement.

Le lendemain matin on vit que, si l'arbre était tombé de quelques degrés seulement de plus dans notre direction, nous aurions été, avec tout notre campement écrasés sous la cime gigantesque de l'arbre dont les grosses branches avaient brisé entraîné plusieurs arbres de taille moindre, lesquels gisaient maintenant avec l'autre par terre.

Le tronc était fortement travaillé en dedans par les termites. Pour prévenir par la suite un pareil retour, les Kajan abattirent encore le même jour plusieurs géants de notre voisinage; par là nous eûmes en même temps un courant d'air suffisant.

Nous étions à peine depuis quinze jours au travail, que Kwing Irang nous déclara que si nous ne partions pas immédiatement, il ne pourrait pas avant la nouvelle récolte de riz nous conduire dans le bas fleuve faute de subsistance pour son monde. Quoique ceci signifiât en ce qui concernait l'alimentation, une période difficile de quatre mois à passer avant la nouvelle récolte, nous ne pouvions guère interrompre les travaux à peine commencés, et Kwing paraissant avoir pris son parti de nous voir rester, je décidai de risquer le coup. Provisoirement nous vivions en ce qui concernait la viande, du produit de la chasse; heureusement, les pièges, les flèches empoisonnées, nos fusils et les chiens des Kajan rapportaient tant, que nous pûmes économiser nos dernières conserves. Surtout les nombreux et magnifiques coqs de bruyère et les faisans qu'on prenait dans les pièges, nous fournirent maints plats exquis, dont la saveur était encore doublée lorsque nous songions aux belles et curieuses parures de plumes que ces oiseaux nous donnaient en même temps. Nous nous étions déjà délectés à plusieurs reprises de faisans Argus lorsqu'un soir après en avoir mangé de nouveau, je me sentis indisposé; après une nuit pénible, de violentes douleurs intes-

tinales m'amenèrent le lendemain à la conclusion que j'étais empoisonné. Mes camarades de table étaient également indisposés et ressentaient des douleurs dans les muscles mais d'une façon moins vive de sorte que je ne fus pas trop inquiet.

Il paraisait bien que le gibier en était la cause, mais la raison en restait obscure; malgré les protestations de l'intéressé nous pensions à une contamination par le savon arsenical avec lequel on conservait les peaux; plus tard, néanmoins il devint clair, à la suite d'autres empoisonnements de Kajan mêmes et de von Berchtold que l'oiseau contenait lui même le poison, peut être par l'absorption de graines vénéneuses.

Notre séjour dans la forêt à cause de l'inexpérience des Kajan ne produisait plus autant que nous le désirions; néanmoins la récolte était satisfaisante; et nos nouveaux amis avaient appris à nous connaître ce qui fut le principal.

Nous retournâmes vers le Mahakam vers le milieu du mois d'octobre et il s'agissait alors de profiter le plus possible des mois suivants. Kwing Irang nous aida de toutes ses forces, eh aussistôt que j'eus de nouveau découvert du riz quelque part pour les estomacs exigeants des Kajan, qui commencèrent plus tard, il est vrai à apporter eux-mêmes du sagou, nous fîmes des excursions sur les cimes de diverses montagnes pour obtenir une vue sur le pays et corriger nos levés au compas à l'aide der „trans montagne"; ou encore nous remontions le cours du Mahakam, chez les Pnihing et nous le descendions jusque chez les chefs des Ma Soeling et des Longglat avec lesquels seuls Kwing voulait nous mettre en rapport.

Pendant ces voyages la différence et la ressemblance des tribus du haut Mahakam se montrèrent clairement, et il était curieux de voir qu'ici aussi la tribu la plus civilisée et jadis également la plus puissante, celle des Longglat, servait de modèle dans la plupart de ses habitudes caractéristiques aux autres tribus. Surtout en ce qui concerne le

tatouage et l'habitude de scier les dents incisives, deux choses qu'il n'est plus possible de changer chez un individu, l'influence des Longglat s'était fait sentir chez les tribus des Kajan et des Pnihing; de ces deux coutumes la première avait été modifiée, et la seconde introduite. De même que chez les Kajan du Mendalam la mode des femmes de se tatouer est dominée par la tendance d'imiter des personnes de rang plus élevé, chose qui a fait disparaître l'ancien tatouage simple devant celui des chefs, de même les femmes Kajan du Mahakam, imitent les femmes Longglat, leur ancien tatouage disparaît malgré le fait que l'une des tribus, comme telle, ne se mélange pas avec des gens de l'autre.

Dans le tatouage des hommes l'influence du dehors était moins sensible.

Parmi les tribus du haut Mahakam j'ai retrouvé encore quelques industries perdues chez celles, qui par suite de la proximité des Malais et leurs marchandises n'en avaient plus besoin. Les Pnihing et les Kajan tissent encore une partie de leurs vêtements, le reste étant, en écorce d'arbre; chez les Longglat je n'ai rien trouvé de ce genre et chez les Kajan du Mendalam j'ai à peine trouvé un seul vieux tissu des temps jadis. Parmi les objets que les prêtresses des Kajan du Mendalam fabriquent pour leur culte, on découvre encore des traces d'un ancien art de potier; au Mahakam la tribu des Oema Tepai s'en occupait encore jusqu'à ces dernières années, et j'ai pu me procurer quelques de leurs poteries; en revanche l'art du potier est toujours en pleine prospérité dans la mère patrie le pays d'apo Kajan ou Kedjin. Limportation, par la côte, des cotonnades et des casseroles en fer menace de faire disparaître les deux industries avant peu.

Aussitôt que vint la saison des récoltes vers la mi-décembre, Kwing Irang commença à faire les préparatifs pour nous transporter plus loin vers le bas fleuve. Mais nos collections, notamment celles de nos plantes vivantes, exigeaient de plus grandes barques que n'en avaient les Kajan.

Nous en achetâmes donc chez les Pnihing; la plus longue constituait une pièce curieuse de 21 m. de long et de 1 m. 25 de large, dimensions qui donnent une fameuse idée de l'arbre qu'il avait fallu creuser.

Cependant de mauvais présages au moment des offrandes, des bruit d'invasion de Serawak, des assassinats dans le voisinage empêchèrent les Kajan d'abandonner leurs maison en grand nombre; mais il ne leur convenait pas non plus que nous en prissions seulement quelques uns: parce que chaque ménage voulait en envoyer un ou deux, afin d'obtenir une part de la récompense. Pour ma bourse la chose était extravagante; car au lieu de trente hommes demandés, près de cent m'accompagnèrent. Quelques Kajan âgés et sensés m'aidèrent cependant eux mêmes à me tirer d'embarras; ils me demandèrent de ne donner à leurs fils et petits-fils qui m'accompagneraient autre chose que du sel, le plus grand besoin de toute la tribu.

Ainsi qu'ils s'y attendaient, nombre d'entre les jeunes gens auraient préféré les étoffes de coton pour ceintures et couvre-chef, ou de l'argent pour acheter des colifichets.

Mais j'étais sur un terrain solide en promettant à chacun une égale quantité de sel; et de concert avec les hommes sérieux de mon expédition; je la fixai à quatre mesures par personne.

Avec les mêmes soins que leurs homonymes du Kapoeas, ces Kajan me transportèrent moi et mes marchandises à travers la série de rapides, vers le bas du Mahakam, et en arrivant à Tepoe, tête de ligne de la navigation à vapeur sur ce fleuve, je n'avais rien perdu de mes soixante caisses et paquets.

La descente sur le Mahakam avait duré plus d'un mois; et nous étions déjà au 20 mai, quand nous arrivâmes enfin dans une région où l'on pouvait acheter autre chose que du riz et quelques fruits.

Quelques jours plus tard cependant nous nagions dans le luxe, car M. van Assen, assistant-résident de Samarinda,

aussitôt qu'il sût par mes lettres que j'étais à Tepoe, se hâta de remonter le Mahakam en compagnie du sultan de Koetei; celui-ci se fit un point d'honneur de nous faire, dans sa maison très bien tenue sous le rapport gastronomique, oublier les privations de l'année précédente, chose qui à ce moment là, nous flattait autant que la satisfaction d'avoir réussi dans notre expédition et traversé l'île de Bornéo de l'Ouest à l'Est.

OUDE WONINGEN IN DE STAD BATAVIA

DOOR

H. D. H. BOSBOOM.

Gep. Luit. Kolonel van het Ned. O. I. Leger.

De vraag hoe onze voorouders in den Compagnie's tijd te Batavia leefden, hoe zij werkten en hun dag verdeelden, welke genietingen zij najaagden, en aan welke rampspoeden zij waren blootgesteld, die vraag vindt vrij wel bevredigende beantwoording in de betrekkelijk vele geschriften, welke over oud Batavia handelen.

In Heijdt's Schauplatz, Valentijn's Oud en Nieuw Oost-Indië en tal van andere werken worden vele mededeelingen aangetroffen, welke ons omtrent die vroegere bewoners van de oude stad Batavia licht verschaffen.

In het stellig niet onverdienstelijke werkje: „Batavia in 1858" van den toenmaligen Kapitein Weitzel, vindt men de zeden en gewoonten dier oude Hollanders geschetst. De Heer Weitzel heeft er slag van gehad uit onderscheidene uitgebreide werken, in kort bestek, veel merkwaardigs mede te deelen, van wat betrekking heeft op de levenswijze dier lieden in verschillende tijdperken

Voor zoo ver mij bekend zijn echter de huizen, de woningen, waarin die oude Batavianen leefden en werkten, niet of zeer oppervlakkig beschreven.

Wel worden in het werk „Batavia Hoofdstad van Neerlands O. Indiën, in derzelver gelegenheid, opkomst, voortreffelijke gebouwen enz. enz." nauwkeurige beschrijvingen aangetroffen van de stad, van het kasteel en verder van

alle openbare gebouwen; de partikuliere woningen worden daarin echter niet beschreven, veel minder afgeteekend.

Voorts geeft Heijdt in zijn bovenbedoeld werk zeer uitvoerige beschrijvingen met gedetailleerde teekeningen van het kasteel en van de kerk op het stadhuisplein, verder afbeeldingen en schetsen van enkele buitenverblijven en van forten vooral, wijders afbeeldingen van de pleinen, grachten en straten van Batavia, waaruit het uitwendige aanzien der huizen valt af te leiden, maar het inwendige der huizen beschrijft hij niet.

Ook uit de rijke verzameling teekeningen, afkomstig van Mr. J. C. M. Radermacher, den eersten directeur en voorzitter van het Bataviaasch Genootschap, welke verzameling in 1883 te Amsterdam werd tentoongesteld, is de inwendige inrichting der huizen niet af te leiden; al die teekeningen geven slechts het uitwendig aanzien der woningen; zij geven stadsgezichten en landschap, maar geen interieurs.

Alleen Stavorinus geeft in zijne „Reize enz. gedaan in de jaren 1768 en 1769" eene korte beschrijving van de inrichting der woonhuizen in het Batavia van dien tijd; op zijne mededeelingen dienaangaande kom ik hieronder terug.

Huizen, zooals die door Heijdt uitwendig zijn afgebeeld, zijn er thans nog ettelijke in de oude stad Batavia aanwezig; betrekkelijke *vele* gevels zelfs zijn nagenoeg onveranderd gebleven; geheel anders is 't echter gesteld met het inwendige. Geven bijv. de huizen der Buiten- en der Binnennieuwpoortstraat nog tamelijk wel den toestand terug, zooals die in den tijd van Heijdt bestond, het inwendige dier huizen is totaal veranderd; muren zijn uitgebroken, om ruimte te winnen voor de uitoefening der bedrijven; de mooie, breede en versierde trappen onzer voorouders hebben voor eenvoudige, veelal steile, plaats gemaakt; beschotten zijn aangebracht om groote vertrekken in kleine kamers te verdeelen; om kort te gaan, inwendig zijn die huizen zoodanig veranderd, dat de vroegere inrichting er niet meer

uit te herkennen valt. Hoe goed bewaard de gevel van het tegenwoordige Algemeen Kleeding-Magazijn ook zij, het inwendige van dat gebouw is naar mijne meening geheel gewijzigd.

Nog veel grooter is het aantal huizen, die geheel verbouwd zijn, uitwendig zoowel als inwendig, zooals met die aan de Kali Besar voor het grootste deel het geval is, of die geheel zijn vervangen door nieuwe, door Chineezen gebouwde, huizen, zooals geschied is met die, welke in het middenvak der Utrechtsche straat hebben gestaan. Van de voormalige fraaie woningen aan de Tijgersgracht is geen spoor meer over.

Het aantal huizen, die nog geheel in wezen zijn zooals ze in de 17de dan wel in de 18de eeuw gebouwd werden, of waarin men althans de voormalige inwendige inrichting nog kan nagaan, is dus reeds betrekkelijk klein; dat aantal zal stellig gestadig nog verminderen.

Niet of weinig veranderde groote heerenhuizingen zijn thans reeds zeer schaarsch; kleine huizen met het oude cachet zijn er nog meerdere aanwezig, hoewel ook naar deze laatste reeds gezocht moet worden.

In het algemeen kan worden aangenomen, dat de huizen, welke nog in het bezit zijn van de topversiering in den vorm van een vierkant schoorsteentje met omlijsting, kans bieden te blijken inwendig onveranderd te zijn, terwijl die welke een afgeronde topversiering vertoonen, stellig verbouwing door Chineezen hebben ondergaan.

Van eenigen nog beschikbaren tijd, vóór mijn vertrek naar Europa, werd door mij gebruik gemaakt om sommige dier oude woningen te bezoeken en daaromtrent aanteekeningen te maken. Evenzeer als ik er belang in stel, te weten, hoe onze voorouders in het oude Batavia behuisd waren, zullen wellicht ook anderen daarvan iets meer willen weten, zoodat ik vermeen geen nutteloos werk te doen door het resultaat dier bezoeken en dier aanteekeningen in wijder

kring bekend te maken. Wellicht vinden anderen daarin aanleiding, om de oude stad Batavia en die oude woningen te bezoeken, en met het vele schoone en interessante, dat daarin nog wordt aangetroffen, uit eigen aanschouwing kennis te maken.

Bij een bezoek aan de oude stad moet dan niet verzuimd worden, ook de Buitenkerk, vooral inwendig, in oogenschouw te nemen. Omtrent deze kerk, de eenig overgeblevene van de vijf, welke eertijds in oud Batavia werden aangetroffen, werden onlangs belangwekkende mededeelingen gedaan door Dr. F. de Haan in zijn werkje: „Uit oud-Batavia. De Portugeesche Buitenkerk" uitgegeven ten bate van een fonds tot het restaureeren van dat gebouw. Van de vier andere kerken, nl. die welke op het stadhuisplein, aan de Utrechtsche straat, nabij het voormalige Hospitaal, thans Java-bank, en aan de noordzijde van de Kali Besar Oost stonden, is geen spoor meer over; slechts fragmenten van een of meer grafzerken, die vermoedelijk van de Binnen Portugeesche kerk aan de Utrechtsche straat afkomstig zijn, worden aangetroffen in een oprit, toegang gevende tot een zij- of achterdeur, uitkomende in de Utrechtsche straat en behoorende tot het kantoor op den hoek dier straat (noordzijde) en de Kali Besar (westzijde).

Van deze fragmenten wordt in de hierbij behoorende Plaat 1 eene afbeelding gegeven; het fraai gebeeldhouwde wapen en de rand zijn nog in goede conditie; de stukken zerk liggen echter te midden van allerlei andere ruw bekapte brokken steen.

Nog voor enkele decenniën was de hier bedoelde steen in zijn geheel aanwezig. In 1842 luidde het volledige opschrift nog:

E. Hr. Johan van Riebeek Eerste
Stichter der Colonie aan Cabo
De Boa Esperance en oud President
van Malacca jongst Secretaris van
de Hooge Regeringe van India. Obiit
18 January A° 1677 oud 58 jaar

[Zie het opstel „Graven", door Jeronimus, Tijdschr. van Nederl. Indië, 4e Jaarg., 2e deel, anno 1842, bladz. 199].

Destijds lag de steen op de plaats van het voormalige kerkhof der in 1808 afgebrande Portugeesche Binnenkerk, waar toen een Chineesche wagenverhuurderij was gevestigd, dus vlak bij de plaats waar de fragmenten nu nog liggen. Eene uitvoerige beschrijving der steenen aan den ingang van het kerkhof op Tanah-Abang vindt men in de Navorscher, 1886, pag. 339 e. v.

Niet onmogelijk acht ik 't, dat ook elders grafzerken of stukken daarvan, in de vloeren der kantoren of pakhuizen zullen worden aangetroffen; bij de slooping der kerken in het begin dezer eeuw schijnt men met weinig piëteit voor de graven der groote mannen van de Oost-Indische Compagnie te werk te zijn gegaan. Zelfs de zerk, die het graf van Jan Pieterszoon Coen in de Nieuwe Kerk dekte, is, voor zoover bekend, niet bewaard gebleven.

Groote, min of meer geconserveerde, woningen waarin gegoede burgers of hoogere Compagnies dienaren moeten gehuisvest zijn geweest, vindt men nog slechts aan het zuidelijk deel van de Kali Besar Westzijde. Die woningen, waarvan eenige bekend zijn onder den naam „toko merah" hebben stellig behoord tot de aanzienlijkste in het oude Batavia. Uit het voorkomende in het plakaat van 17 Januari 1786 (zie Mr. J. A. van der Chijs, Nederl. Ind. Plakaatboek, Deel X, pag. 817) hetwelk handelt over het aankoopen van *twee naast elkaar staande en in denzelfden smaak gebouwd zijnde huizen aan de Westzijde van de groote rivier*, kan worden afgeleid dat daar sprake is van de beide huizen, in dit opstel aangeduid met de letters B. en C. Vermits in het plakaat tevens wordt gezegd dat deze „weleer tot een académie de marine hebben gediend" en deze académie reeds in 1743 werd opgericht, blijkt het, dat zij reeds dagteekenen uit de eerste helft der 18e eeuw, ja,

zou haast het jaar van den bouw, nl. 1730, kunnen worden vastgesteld. [Zie het opstel van Dr. F. de Haan „De académie de Marine te Batavia, 1743—1755", voorkomende in deel XXXVIII van het Tijdschr. van het Bat. Genootschap, en speciaal bladz. 579]. Veilig mag dus worden aangenomen, dat de nog bestaande grootere huizen dagteekenen minstens uit het midden der 18e eeuw.

Kleinere, niet of weinig verandere woningen, waarin de minder gefortuneerden of lagere Compagnies dienaren een onderkomen vonden, zijn er nog in grooter getale, doch overal verspreid aanwezig; een geheele rij dier huisjes wordt nog aangetroffen aan de voormalige oostelijke stadsbuitengracht, noord van de Buitenkerk; een vijftal aan de noordzijde van de voormalige Antjolsche vaart, en verder ettelijke twee of drietallen overal verspreid in de straten en grachten van de voormaals ommuurde stad, terwijl eindelijk een geheele reeks dier kleine woningen gelegen is in de arabische wijk (Pekodjaän) aan de noordzijde van de voormalige Bacherachtsgracht. Al die minder aanzienlijke woningen komen mij voor te dagteekenen uit de 17de of althans uit de eerste helft der 18de eeuw.

Voor de meening, dat de grootere huizen dagteekenen uit een latere periode dan de kleinere, voer ik aan dat de eerste voorzien zijn van breede schuiframen en kwistig versierd met allerlei houtsnijwerk vol krullen en afbeeldingen van vruchten en vazen, terwijl de laatste kruisramen en deuren met onderdeuren hebben, en de daarin aangebracht versieringen een streng karakter dragen.

Van vier der groote aan de Kali Besar gelegen huizen, waarvan de ligging ten opzichte van elkaar en van andere is aangegeven in Plaat 1, nl. van die welke in die plaat gemerkt zijn met A, B, C en D worden in Plaat 2 plattegronden, met enkele doorsneden aangetroffen. Plaat 3 geeft plattegronden en doorsneden van een drietal der kleinere woningen, voorts enkele afbeeldingen van onderdeelen en

versieringen in de groote en in de kleine huizen en eindelijk een paar gezichten van huizen, zooals die in Heijdt's Schauplatz zijn afgebeeld.

De volgende aanteekeningen mogen er toe bijdragen de platen, zoo noodig, te verduidelijken en enkele bijzonderheden in het licht te stellen.

Het huis gemerkt A is even als alle andere voorzien van eene verdieping; de distributie dier bovenverdieping is nagenoeg gelijk aan die van de beganegronds-verdieping; deze is een trede hooger dan de stoep. De deuren zijn eenvoudig gepaneeld, de ramen voorzien van een gewoon kroon- of deklijstje; de inwendige deur- en raam kozijnen dragen de sporen, verguld te zijn geweest: overal waar de verflaag wordt afgekrabd, komt het goed geconserveerde verguldsel voor den dag. Het bovenlicht van de achterdeur is voorzien van kwistig houtsnijwerk, met sporen van verguldsel. Fig. 1. van Plaat 3 geeft een afbeelding van de traplenning in de binnengalerij [1]), waarbij valt op te merken, dat zoowel de getorschte tusschenbalusters, als de hoofdbaluster verguld schijnen geweest te zijn. De $\frac{3}{4}$ M. hooge muur van de waterput in de noordelijke binnenplaats is geheel belegd met blauwe tegeltjes; aan de muren, de binnenplaats omgevende, komt hier en daar een tegeltje voor den dag. De ramen, uitziende op de binnenplaatsen, zijn kruisramen, overigens heeft het huis schuiframen.

Het achtererf dezer woning werd niet bezocht.

Het huis gemerkt B is minder breed dan het vorige, doch veel dieper; het voorste en grootste gedeelte bestaat uit twee, het kleinere achterste gedeelte uit drie verdiepingen, de beganegronds-verdieping medegerekend.

---

1) In navolging van Valentijn en Stavorinus wordt deze groote ruimte in het midden der huizen *binnengalerij* genoemd; in *alle* woningen werd zoodanig vertrek, dat aan een Engelsche hall doet denken, aangetroffen; in de platen is deze ruimte „Zaal" genoemd.

ROEA MALAKKA

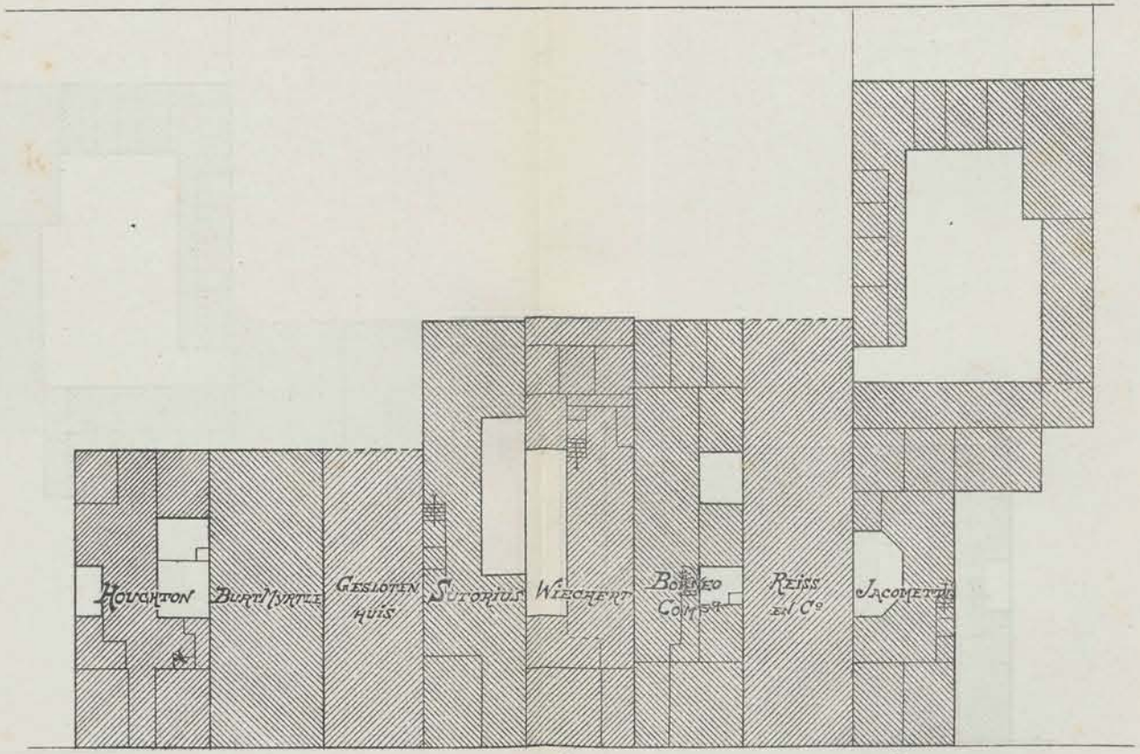

KALI BESAR WEST

SCHAAL 1:800.

FRAGMENTEN
VAN ÉÉN OF MEER
GRAFZERKEN
AANGETROFFEN IN DE
UTRECHTSCHE STRAAT

SITUATIE
VAN BOVEN BEDOELDE STUKKEN
GRAFZERK

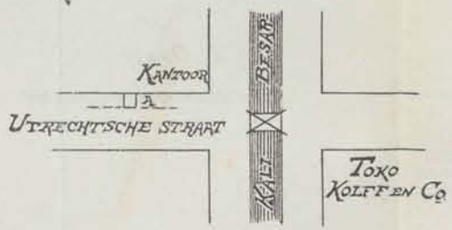

A. OPRIT
MET GEBROKEN GRAFZERK.

VERKLARING.

DEUR

RAAM

BINNENPLAATS

TRAP HET PORTAAL

GALERIJ

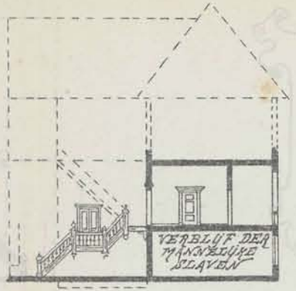

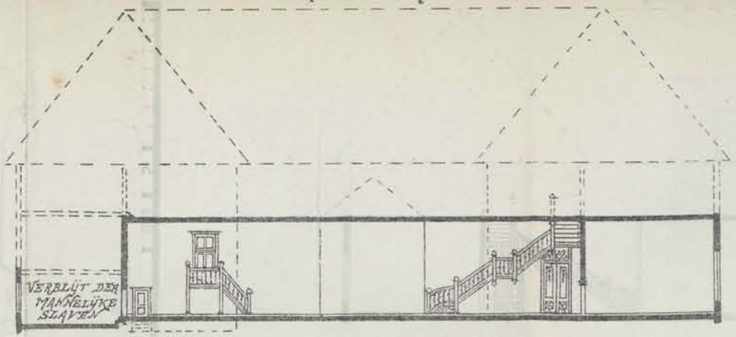

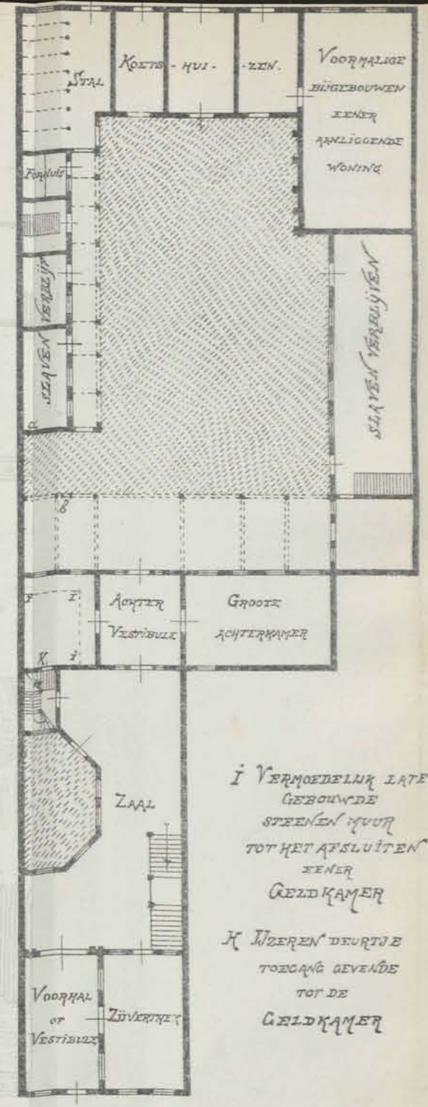

I VERMOEDELIJK LATER GEBOUWDE STEENEN MUUR TOT HET AFSLUITEN EENER GELDKAMER

K IJZEREN DEURTJE TOEGANG GEVENDE TOT DE GELDKAMER

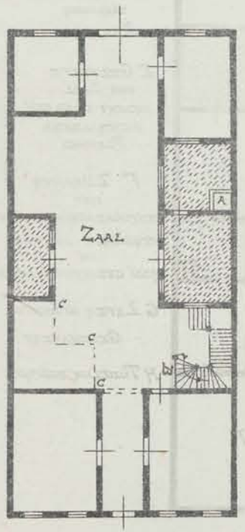

A WATERPUT

B TRAPLEUNING. zie Fig. 1 Pl. 3.

C TIJDELIJK BESCHOT.

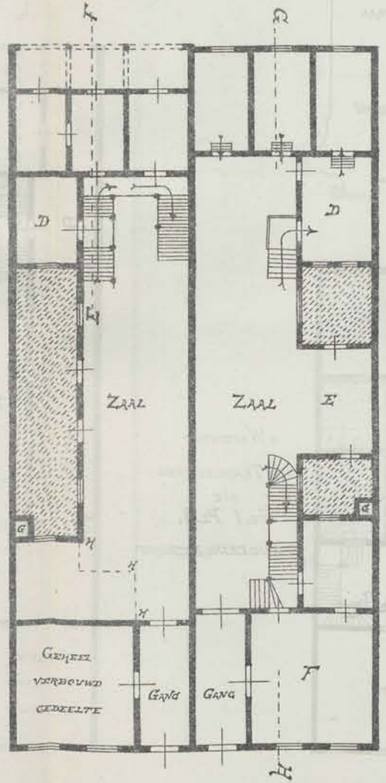

D VERHOOGDE ACHTERKAMERS WAARONDER KELDERS

E GEDEELTE DER ZAAL GEDEKT DOOR EEN BESCHILDERD PLAFOND.

F ZIJKAMER MET GESTUCADOORDE WANDEN VERSIERDE DEUREN EN MOOI GESNEDEN BLINDEN

G LATER GEBOUWDE GELDKAMERS

H TIJDELIJK BESCHOT.

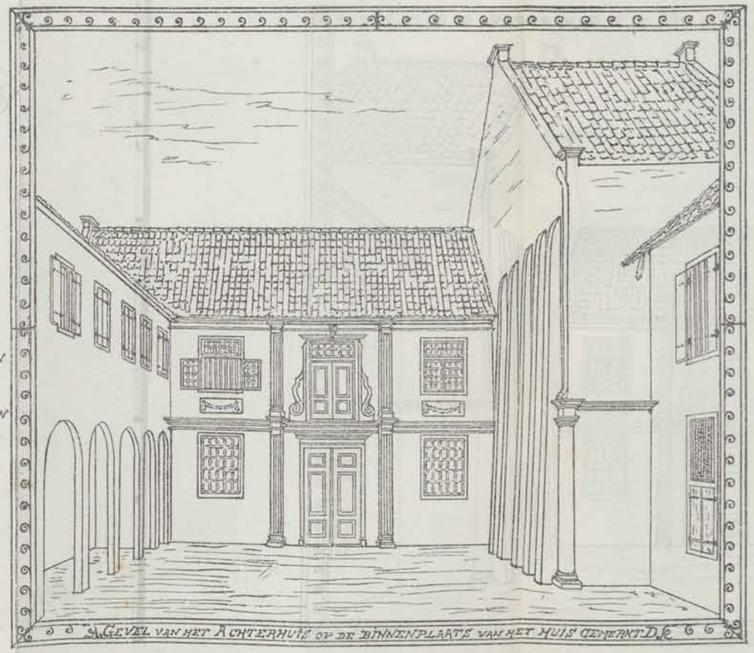

GEVEL VAN HET ACHTERHUIS OP DE BINNENPLAATS VAN HET HUIS GEMERKT D.&c.

MERK A — SCHAAL 1 A 400. — MERK B — MERK C — MERK D — SCHAAL 1 A 400.

Fig. I.

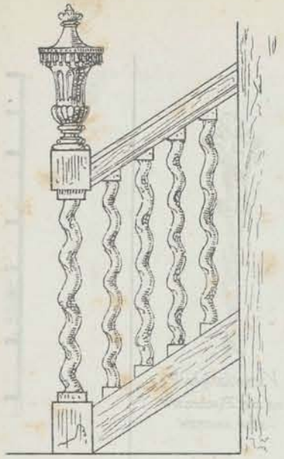

Trapleuning in het Huis A

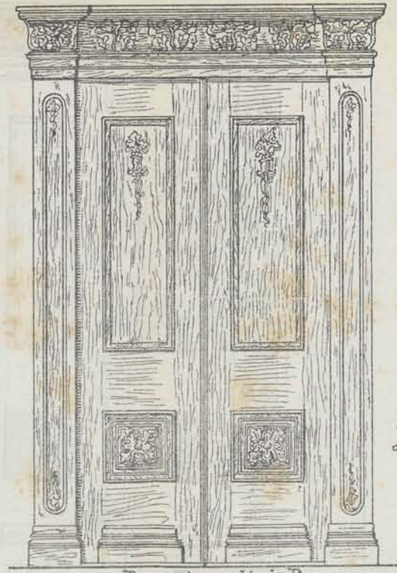

Deur in het Huis B

Versiering op de Panneelen der deuren

Fig. 7

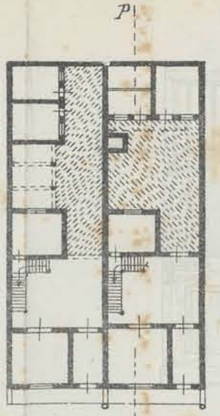

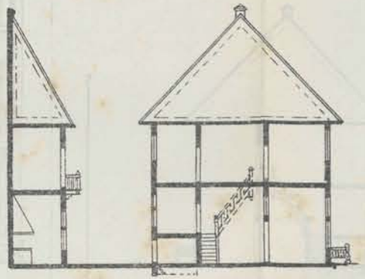

Doorsnede PQ

Schaal 1 a 200.

Fig. 9.

Fig. 10.

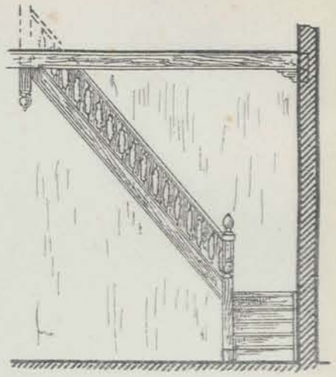

Fig. 3

Muurvak in de Zijkamer van het Huis C

Fig. 5.

Fig. 4.

Versiering op de Panneelen der deuren in het Huis C

Fig. 6.

Deur het smalle nevenramen in de Hal van het Huis D.

Fig. 8.

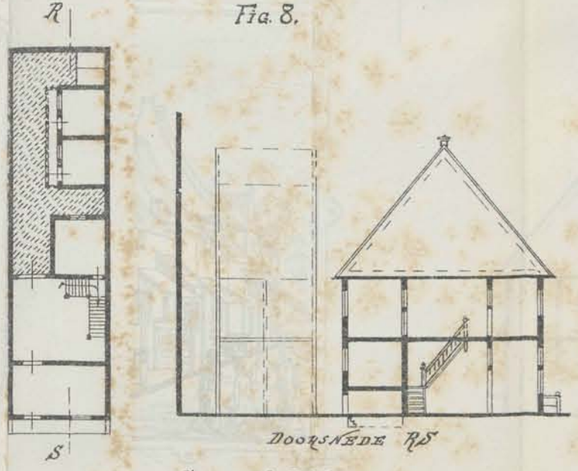

Doorsnede RS

Schaal 1 a 200.

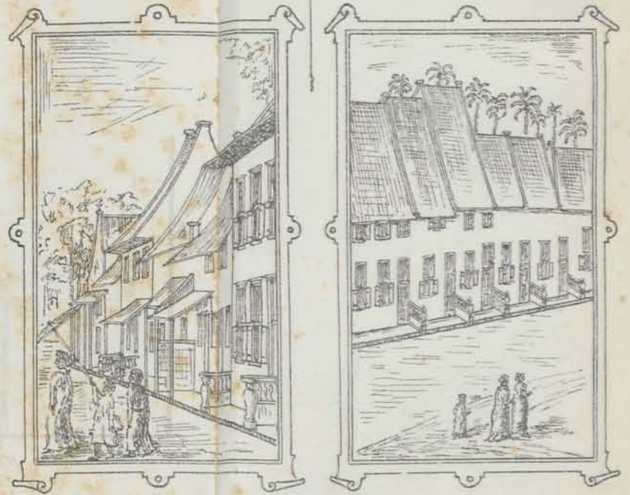

Aanzichten uit Heindt's Schauplatz.

Door een vestibule, die een trede hooger ligt dan de stoep, komt men in een buitengewoon diepe binnengalerij of zaal die haar licht ontvangt door de breede schuiframen en glazen deuren, welke toegang geven tot de langwerpige binnenplaats. Van de zeer fraai gebeeldbouwde deur, links in de vestibule uitkomende, geeft Fig. 2 van Plaat 3 een vrij getrouwe afbeelding. De deur, toegang gevende tot de binnengalerij, is in denzelfden stijl behandeld, doch heeft breeder pilasters.

Een trap in het achtergedeelte van de binnengalerij geeft eerst toegang tot een verhoogd vertrek links, waaronder een soort kelder; vervolgens hooger gaande tot een over de volle breedte der zaal reikend bordes, [1]) van waar de kamers der tweede verdieping van het achterhuis worden bereikt, terwijl het bovenste deel der trap leidt naar de bovenste verdieping, welke reikt over het voorste, zoowel als over het achterste gedeelte van het huis. De leuning of balustrade dezer trap is buitengewoon rijk versierd met houtsnijwerk, waarin beeldjes, blanke wapenborden en krullen het hoofdmotief vormen.

De muren der binnenplaats zijn tot op één M. hoogte geheel bezet met blauwe tegeltjes; weliswaar zijn deze voor het grootste deel door een laagje kalk bedekt, maar op verschillende plaatsen komen ze voor den dag, en de afscheiding van de tegelbezetting en den gewonen steenen muur is geheel te volgen. Het onderste gedeelte van den muur der binnengalerij is ook in de rondte bezet met een plint van twee rijen tegeltjes, die echter evenzeer voor het grootste deel overkalkt zijn.

De beganegronds-verdieping van het achterhuis bestaat uit drie tamelijk donkere vertrekken of breede gangen, die alleen licht ontvangen uit de achterdeuren; van deze is de meest rechtsche fraai omlijst; de tweede verdieping, die bereikt wordt van het langwerpige bordes in de binnengalerij, bestaat uit drie vertrekken, die hun licht ontvangen

1) In de „Verklaring" van Plaat 2 worden de bordessen, „portaal" genoemd.

door ramen, uitziende op een soort boven-achtergalerij, waar o. m. een zeer fraaie, van ijzeren banden en van mooi smeedwerk voorziene ijzeren geldkist werd aangetroffen.

De bovenste verdieping van dit huis werd niet door mij bezocht.

De tot dit huis behoord hebbende bijgebouwen zijn niet meer in wezen of verbouwd tot loodsen en pakhuizen.

Het huis gemerkt C is stellig wel het meest rijk van versieringen voorziene huis, van degene, die door mij bezocht werden.

De inrichting gelijkt op die van het zooeven beschrevene; alleen is de binnenplaats onderbroken, een deel daarvan is getrokken bij de binnengalerij en vormt daarmede één geheel; de hoofdtrap is in het voorste gedeelte dier galerij.

De deur, van de vestibule toegang gevende tot de zijkamer, is van een ander karakter dan die, welke is voorgesteld in Fig. 2 van Plaat 3; die deur heeft nl. een bovenlicht, waarin een allegorische figuur een anker omklemmende, en voor een deel omgeven door langgerekte krullen, is voorgesteld; de paneelen der dubbele deur zijn evenals de meeste andere deuren in *dit* huis, versierd met het motief afgebeeld in Fig. 4 van Plaat 3.

De zijkamer vertoont een zeldzaam kwistige versiering; de daarin uitkomende achterdeuren zijn van hetzelfde karakter als de even beschrevene, doch met andere allegorische figuren in de bovenlichten; de blinde muurvakken tusschen de deuren en de ramen, alsmede die waarin de scheidingsmuur verdeeld is, zijn voorzien van gestukadoord lijstwerk, als is voorgesteld in Fig. 3 van Plaat 3. De viervoudig omgevouwen raamblinden zijn kwistig van gesneden houtwerk, belegd met verguldsel, voorzien.

Dit vertrek zou, naar den stijl gemeubeld, thans nog een volkomen getrouw beeld vormen eener kamer van een aanzienlijke Hollandsche woning uit het midden der 18de eeuw.

Uit de vestibule komt men door een met stukadoorwerk

overladen boogvormige poort (zonder deuren) in de zeer diepe, tamelijk duistere binnengalerij of zaal. De naar boven voerende trap rechts, is voorzien van een eenvoudige doch stijlmatige leuning en van knopversieringen op de hoofdbalusters, van den vorm als is voorgesteld in Fig. 5. van Plaat 3.

Het gedeelte van de binnengalerij, 't welk gevat is tusschen de beide binnenplaatsjes, is bij uitzondering voorzien van een houten beschilderd plafond, waarop allegorische figuren omgeven door wolken zijn voorgesteld en 't welk omlijst is door een gëimiteerd marmeren geschilderden rand. Overigens bestaan alle zolderingen in de bezochte huizen uit een gewone balklaag met een houten bevloering, terwijl de balken liggen op geprofileerde kraagstukken; al deze houtwerken zijn thans in één kleur beschilderd.

De kleine achtertrap, toegang gevende tot het verhoogde vertrek, uitziende op de achterste binnenplaats, is van steen en stellig nieuw; de steenen leuning er van draagt een Chineesch ornament.

Zooals uit de doorsnede blijkt heeft het achterhuis weder drie verdiepingen, terwijl het grootere voorhuis er slechts twee telt; de distributie van de bovenverdieping is gelijk aan die van de beganegronds-verdieping; boven de binnengalerij bevindt zich een portaal, dat thans door lage beschotten min of meer verdeeld is in compartimenten, waarin de verschillende employé's der Borneo Comp.y arbeiden, maar was blijkbaar vroeger een ruim portaal, dat zich zelfs over de verhoogde achterkamer uitstrekte.

In een der ramen van dit bovenportaal, en wel dat, 't welk uitziet op de achterste binnenplaats en 't meest rechts (noordelijk) gelegen is, wordt de volgende inscriptie in één der ruiten aangetroffen:

Geo Cunningham
May 4 1798
was robbed of the Oreon
of Boston.

waardoor het bewijs geleverd wordt, dat ook glasruiten 't wel eens 100 jaren kunnen uithouden.

De beganegronds-verdieping, die één trede hooger ligt dan de stoep, is in deze woning buitengewoon hoog, naar schatting ongeveer 6, 5 M.; daardoor maakt de ruime binnengalerij, in verband met hare diepte, den indruk smal te zijn; wellicht om daaraan te gemoet te komen werd de geplafonneerde uitbreiding, aan die galerij gegeven, ontnomen aan de binnenplaats; ik merk hier nog op dat het bovenportaal zich niet boven die uitbreiding uitstrekt, dat deze laatste een afzonderlijk dak heeft, zooals uit de doorsnede kan blijken.

Ook van deze woning zijn de bijgebouwen niet meer in wezen. De overlevering zegt, dat de koetshuizen tot deze heerenhuizing behoord hebbende, zich hebben bevonden ter plaatse, waar nu de kantoren van de firma Reiss en Co. zijn (Zie Plaat 1), dus naast het hoofdgebouw.

De woning gemerkt D is stellig wel de best geconserveerde van de nog in wezen zijnde oude aanzienlijke woningen; hoewel ze niet zoo fraai en rijk versierd is als de beide vorige, is ze om den toestand, waarin zij thans nog verkeert, eene beschrijving overwaard.

Hier zijn de bijgebouwen met stallen en koetshuizen nog volledig aanwezig. Die laatste kwamen uit op de Roea Malakka, dat is de gracht gelegen achter de Kali Besar Westzijde. Hier, evenzeer als bij het Algemeen Kleeding magazijn, — waar het koetshuis ook bewaard is gebleven, — vinden wij dus een toestand, als ook nog wel voorkomt bij de aanzienlijke Hollandsche woningen te 's Gravenhage in het Voorhout en aan den Vijverberg, wier stallen en koetshuizen uitkomen in de Hooge Nieuwstraat.

De deuren en ramen van deze groote heerenhuizing hebben alle min of meer het karakter van Fig. 6 van Plaat 3, welke figuur eene voorstelling geeft van de glazen deur met smalle nevenramen, toegang verleenen-

de van de groote binnengalerij tot de achter-vestibule. Deze voorstelling is uit het geheugen geteekend en niet zooals de andere afbeeldingen naar ter plaatse genomen schetsen. Vorm en stijl dezer ramen en deuren doen mij vermoeden, dat deze woning uit een wat later tijdperk dagteekent, dan de hiervoren beschrevene, tot welk vermoeden de geconserveerde toestand van het geheel bovendien aanleiding geeft.

De eenvoudige zijkamer, met twee ramen aan straat, ziet met twee ramen uit op de vestibule en met twee andere op de groote binnengalerij; voorts geven twee deuren respectievelijk toegang tot beide ruimten. De breede vestibule, waarin thans een houten beschot is aangebracht, verleende door een breede opening, geflankeerd door twee dubbele gekaneleerde vierkante pilasters, toegang tot de zeer ruime binnengalerij of zaal.

De binnenplaats, door die galerij omgeven, vormt hier de helft van een achtkant, en maakt dus eene uitzondering op alle andere aangetroffen, rechthoekige, binnenplaatsen.

De trap rechts is zonder eenige versiering, doch blijkbaar van nieuwen datum.

De achtertrap links, welke bereikt wordt door een deur, voorzien van een breede deklijst, — eene uitzondering op de overige deuren in dit huis —, is getooid met een fraai gesneden leuning met druifvormige versiering boven de hoofdbalusters.

Uit den plattegrond — Plaat 2 — zal de distributie van het hoofdgebouw duidelijk zijn; de bovenverdieping is geheel verdeeld als de beganegronds-verdieping; het zeer ruime bovenportaal ontvangt echter niet alleen licht uit de ramen, uitziende op de binnenplaats, maar bovendien door middel van een in het dak aangebrachte opening, waarboven zich een soort koepel of lantaarn, voorzien van een vier — (of zes) tal ramen, bevindt.

De achtervertrekken, waarvan het rechtsche buitengewoon groote afmetingen heeft — 10½ op 7 M. — zien uit

op een achtergalerij met houten pilaren, waarboven zich nog een galerij bevindt.

De beneden-achtergalerij sluit aan op de voormalige zeer groote binnen of achterplaats, — waar zich thans een groote steenen met pannen gedekte loods bevindt, doch die weleer mogelijk tot tuin zal zijn aangelegd — welke plaats nagenoeg geheel wordt ingesloten door een reeks van vertrekken en ruimten, voor bedienden of slaven, voor het — nog aanwezige — fornuis, voor de stallen en de koetshuizen, een en ander, zooals uit den plattegrond duidelijk zal zijn.

Boven die vertrekken en andere ruimten zijn doorloopende zolders, die langs verschillende trappen bereikt kunnen worden.

Alleen in den rechter (noordelijken) hoek van de achterplaats bevindt zich een gebouw, 't welk vermoedelijk de voormalige bijgebouwen eener andere woning gevormd heeft; doordien de scheidingsmuren van den zolder zijn doorgeslagen bestaat er thans echter gemeenschap tusschen de zolders van de drie zijden van den rechthoek.

Bij a is nog een kraan met haak aanwezig voor het ophalen van goederen die op zolder geborgen moesten worden, terwijl een hek b in de balustrade der bovenachtergalerij, in verband met een daartegenover liggende deur in den zolder van het bijgebouw er op wijst, dat daar een overloop bestaan heeft, zoodat er gelegenheid was, van de tweede verdieping van het hoofdgebouw, direct de zolders (of pakhuizen) te bereiken.

In plaat 2 wordt aangetroffen een gezicht van den voorgevel van het achterhuis, behoorende tot de woning D., aan de zijde der groote binnen- of achterplaats. Daaruit kan blijken, o. m. uit de kaneluren aangebracht in de pilasters, welk een zorg zelfs aan de gevels der bijgebouwen werd besteed. De guirlande-versiering onder het linksche (zuidelijke) bovenraam bestaat thans niet meer [1]).

1) Bovenbedoeld gezicht werd geteekend naar eene photographie, welke de

De voorgevels dezer woningen aan de Kali Besar zijn voor een deel onveranderd, voor een ander deel gewijzigd; de ramen en deuren der beganegronds-verdieping zijn steeds nog in den ouden stijl, sommige hebben zelfs fraaie bekroningen; vóór de bovenverdieping der meeste huizen is echter een houten galerij, uitbouwing of doorloopend balkon aangebracht, gedragen door ijzeren zuiltjes die op de stoepen rusten, waardoor het uitwendig aanzien veel geleden heeft Eene woning, noord van de 't laatst beschrevene, heeft een oud raambalkon, op de balustrade waarvan ronde plankjes zijn aangebracht, die zoowel tot dragen van bloempotten, als van drinkbekers kunnen gediend hebben.

Alle oude huizen hebben nog de luifelvormig vooruitstekende daken, zooals Heijdt die in zijne prenten afbeeldt. (Zie de gezichten in plaat 3).

Nagenoeg onveranderd, zoowel uit-als inwendig, komen mij voor de kleinere oude woningen, welke hier en daar verspreid, nog in vrij grooten getale aanwezig zijn. Een zevental, willekeurig gekozen, werd toch door mij bezocht en die alle gaven den indruk, nog geheel in den toestand te zijn, waarin ze gebouwd werden.

Van twee dier huizen in het gedeelte der Roca Malakka (oostzijde) tusschen de Utrechtsche straat en de Buitengracht, wordt in Fig. 7 van plaat 3, een plattegrond met een doorsnede gegeven; terwijl Fig. 8 van die plaat de teekening geeft van een huis aan de westzijde der Spinhuisgracht, ook vroeger Rhinocerosgracht genoemd — thans kampong Miskien.

De inrichting dezer kleinere huizen is over het algemeen vrij wel gelijk.

Een gang, waarnaast een zijvertrekje, geeft toegang tot de binnengalerij of het binnenvertrek, waarin de trap naar

Heer C. M. Visser, gëemploïeerd bij de firma Jacometti, zoo vriendelijk was voor mij te nemen.

de bovenverdieping wordt aangetroffen; daarop volgt een binnen- of achterplaats, waarop de bijgebouwen uitkomen, terwijl aan het binnenvertrek nog een verhoogde achterkamer verbonden is, welke op de binnenplaats uitziet, en die betreden wordt van een bordesje, dat 5 à 7 treden boven de beganegronds-verdieping gelegen is. Al deze huizen hebben eene verdieping, zoowel het voorgebouw als de bijgebouwen; de distributie dier bovenverdieping is gelijk aan die van de benedenverdieping.

De teekeningen (Figen. 7 en 8 van Plaat 3) zullen, naar vertrouwd wordt, een voldoend duidelijk beeld van de inrichting der huisjes geven. In de woning voorgesteld in Fig. 8 is het zijvertrek samengetrokken met den gang, en vormt daardoor één voorvertrek; doch uit de balkverbinding in de zoldering en vooral uit de ongelijkheid van den vloer wordt de gevolgtrekking gemaakt, dat hier eene verbouwing verandering heeft gebracht in den oorspronkelijken toestand.

Deze kleine woningen kenmerken zich door eenvoudigheid en vooral door beknoptheid; neemt men toch in aanmerking, dat de breedte van den gevel slechts $3\frac{1}{2}$ M. bedraagt, dan kan men zich eene voorstelling maken, hoe klein de vertrekken zijn.

Ondanks dien eenvoud zijn ze echter niet ontbloot van versiering; in menig opzicht is aan den bouw dezer kleine woningen meer zorg besteed, dan in den tegenwoordigen tijd aan heel wat aanzienlijker huizen wordt ten koste gelegd. De deuren, bestaande uit een onder- en een bovendeur, evenals thans nog in de boerenwoningen in Holland worden aangetroffen, zijn alle van paneelen voorzien, zooals in Fig. 9 van Plaat 3 is voorgesteld; de plaats voor het sleutelgat en de knip van de bovendeur zijn omgeven en versierd door gesmeed ijzeren platen; de deuren draaien om gesmeed ijzeren hengsels. Bij vele der kruisramen, die alle getralied zijn, werden sierlijk gesmede tralies aangetroffen.

De trappen zijn nergens geheel ontbloot van versiering; aan de leuningen en aan de hoofdbalusters is steeds zorg besteed; Fig. 10 van Plaat 3 stelt een van de eenvoudigste trappen voor. In eenige der kleine woningen werden zelfs trapleuningen aangetroffen met getorschte balusters, als zijn voorgesteld in Fig. 1 van Plaat 2. De zolderbalken zijn overal aan het uiteinde, dat in den muur verdwijnt, voorzien van geprofileerde kraagstukken, als in Fig. 10 is aangegeven; de balken zijn kant gehouden. Dit schijnt onveranderlijk de vorm der balken, die overigens zeer dicht bijeen liggen, te zijn geweest, in de aanzienlijke zoowel als in de minder rijke woningen.

Vergelijkt men de zooeven beschreven onderdeelen met hetgeen de tegenwoordige woningen te Batavia te zien geven, dan zal moeten worden erkend, dat vroeger heel wat meer zorg aan die onderdeelen werd besteed dan thans geschiedt.

Tusschen de hooger besproken aanzienlijke woningen en de zooeven behandelde kleinere, heeft stellig nog een middensoort bestaan. Tot deze laatste hebben o. m. zeker behoord ettelijke woningen in de Binnen- en Buiten-Nieuwpoortstraat, die echter thans in kantoren, meubelmagazijnen en werkplaatsen veranderd, en daartoe geheel verbouwd zijn. Aan het westelijk uiteinde der Utrechtsche straat [1]) werd nog eene woning aangetroffen, in den gevel bevattende een deur met twee ramen aan weêrszijden en vijf ramen

---

1) Het naambordje met „Utrechtsche Straat" op den hoek dier straat en de voormalige Roea Malakka was in Januari 1898 verkeerd geplaatst; het is zoodanig gesteld op dien hoek, dat het de Roea Malakka tot Utrechtsche straat benoemt; eene wending van 90° is voldoende om de zaak in orde te maken. Een der Chineezen, wiens huis in de Roea Malakka ik bezocht, beweerde stokstijf dat hij in de Utrechtsche straat woonde; later begreep ik zijne vergissing toen ik het verkeerd geplaat te naambordje opmerkte. Het ware wel wenschelijk meer naambordjes, voorzien van de voormalige namen, zooals Spuihuis- of Rhinoceros gracht, Moorsche gracht, Zandzee, Voorrei enz. enz. te plaatsen. Gaandeweg zal het moeielijker vallen, die voormalige grachten en straten thuis te brengen; thans is het nog mogelijk.

boven, welke woning uiterlijk nog geheel ongewijzigd scheen. Bij het betreden daarvan bleek echter, dat het achterste gedeelte geheel verbouwd en naar Chineeschen trant was ingericht; het voorhuis bevatte een ruime voorhal, beslaande de grootste breedte van het huis, waarop rechts een reeks van drie vertrekken uitkwam; de deuren dier vertrekken bleken te bestaan uit gepaneelde boven- en onderdeuren, terwijl in de zoldering van de voorhal, die in een groentewinkel was herschapen, nog het gat voor den trap aanwezig was.

Voorts werden in de arabische wijk — waarover straks nader — nog ettelijke woningen bezocht, welke ruimer en geriefelijker waren dan de hierboven beschreven kleine huizen, die ook een daarvan min of meer afwijkende inrichting hebben, en waarvan de vroegere bewoners stellig meer welstand genoten, dan die van de treurig bekrompen huisjes, zooals er thans nog tamelijk veel voorhanden zijn. Tijd en gelegenheid ontbraken mij echter om de huizen dier wijk meer nauwkeurig in oogenschouw te nemen en daarvan voldoende aanteekeningen te maken, ten einde er eene beschrijving van te leveren.

Eindelijk zijn onderscheidene der huizen, behoorende tot de rij, gelegen aan de voormalige stadsbuitengracht, noord van de Buitenkerk, wat breeder en vooral dieper dan de kleine huisjes; behalve een binnenplaats werden daar ook nog een achter- of een tweede binnenplaats en meerdere bijgebouwen aangetroffen. De gang met zijkamer, met daarop volgend binnenvertrek met trap, en daarop aansluitende binnenplaats kwamen echter bij alle voor.

Een ochtendbezoek — een paar dagen vóór mijn vertrek naar Europa — aan een deel der arabische wijk leidde tot bepaald verrassende ontdekkingen. Rondgeleid door den Kapitein der Arabieren bezochten wij — de heeren Mr. J. A. van der Chijs, en Dr. C. Snouck Hurgronje vergezelden mij — een zestal woningen in die wijk. Naar gelang door

tusschenkomst van genoemd hoofd werd vernomen dat de arabische bewoner al of niet te huis was, werden de woningen al of niet betreden: de keuze der bezochte woningen was dus geheel toevallig.

In elk dier huizen nu, werd een keur van, dikwijls zeer goed geconserveerde, oud-Hollandsche meubels aangetroffen: tafels, kasten en banken uit het midden der 18de eeuw, met een enkele tafel uit de 17de; enkele stoelen met veel verguldsel uit een later tijdperk; bovenal trof ons de rijke collectie kasten; een kleine kast, met een mooie breede renaissancelijst, rustende op hooge pooten, waardoor de indruk verkregen werd, als of de kast op een tafeltje stond, trok vooral de aandacht; bij opening van de twee zware houten deurtjes bleek het kastje tal van laadjes, van verschillende afmetingen, met mooie metalen hengseltjes, te bevatten.

Merkwaardig ook zijn de breede zitbanken, in die huizen bij menigte aanwezig, wegens het abondante houtsnijwerk in de achterleuningen aangebracht. Een enkele latafel met koperen hengsels en beslag leek mij uit een later tijdperk, min of meer style empire.

Elk der bezochte woningen bleek minstens een zestal meubelstukken te bevatten, die duidelijk het kenmerk dragen in een vorige eeuw vervaardigd te zijn.

En nu de woningen zelve. Even als de meubels uit verschillende tijdperken dagteekenen, is dit ook het geval met de huizen; enkele hebben de kruisramen en de onderdeuren der 17de, andere de breede schuiframen met kleine ruitjes en de fraai gepaneelde deuren der 18de eeuw; verscheidene bovenlichten boven de deuren binnenshuis zijn rijk met houtsnijwerk versierd; enkele steenen pilasters naast de op de binnenplaatsen uitkomende deuren bleken van stukadoorwerk voorzien; de trappen zijn alle typisch oud-Hollandsch.

Eindelijk werden ook hier en daar muurvakken met kleine blauwe ofbruine tegels aangetroffen, dezelfde voor-

stellingen gevende — bijbelsche en landschap — als die in de aanzienlijke huizen aan de Kali Besar.

De bezochte huizen, grootere en kleinere, schenen alle vrij wel bewaard, zooals ze oorspronkelijk gebouwd waren; alleen hier en daar was eenige wijziging aangebracht; de latere bewoners, de Arabieren, schijnen echter evenzeer behoefte te hebben gehad aan wat men een voorgalerij zou kunnen noemen, als de hedendaagsche Europeesche bewoners dit in hunne tegenwoordige huizen getoond hebben, terwijl de oude Hollanders zich blijkbaar met een open stoep, alleen beschermd door de dakluifel, contenteerden.

De evenbedoelde huizen, die alle behooren tot een middenen tot de kleinere soort, vormen een deel van een lange rij, gelegen aan de noordzijde van de voormalige Bacherachtsgracht, welke aan de zuidzijde geheel door Chineezen is bewoond, en worden bereikt uit Glodok, de rivier noordwestwaarts volgende, voorts langs Patekwan en verder westwaarts.

Blijkt uit het vorenstaande o. m. dat men bij den huizenbouw in vroeger tijden niet karig was met het gebruik van tegeltjes, dit komt nog te meer uit, wanneer in aanmerking wordt genomen, dat die tegels thans zelfs in goten worden aangetroffen. De straatgoot in de Binnennieuwpoortstraat, voor het huis thans geoccupeerd door de N. I. Escompto Mij., en voor de noord daarvan gelegen toko Albrecht, is toch geheel opgezet met tegeltjes, [1]) wèl voor een deel overdekt met een kalk-of modderlaag, maar niettemin op verschillende punten voor den dag komende. In de arabische wijk zijn zelfs tegeltjes gebruikt bij, of althans aangebracht in, nieuw gebouwde bedehuisjes.

In ieder geval blijkt ook weder uit het overvloedig gebruik en het allerwege voorkomen dier tegeltjes, welke toch alle uit Holland moeten zijn aangevoerd, dat men in

1) Mijne aandacht werd hier op gevestigd door den Luit. kolonel Adjudant J. J. Staal die eenige jaren geleden Gewestelijk Eerstaanwezend Genie-Officier was in de 1ste Mil. Afd. op Java.

vorige eeuwen meer over had voor de verfraaiing zijner woningen dan tegenwoordig; en tevens dat men behoefte gevoelde zich eene woning te scheppen, zooals men zich die in het Vaderland zou gebouwd hebben.

Hoewel ik de teekening dier tegeltjes — de meeste zijn blauw, enkele echter bruin — niet fraai vind, — de figuurtjes zooals Goliath en David, Potiphar en Josef, lijken door onbedreven hand geteekend, de vaste voorwerpen zooals molens en brugjes zijn beter; het perspectief laat te wenschen over — vermeen ik toch, dat ze voor de liefhebbers van oud-Delftsch waarde hebben, omdat de kleur zacht is, licht blauw en licht bruin, en omdat ze van oud fabrikaat zijn.

De indruk, welke al de bezochte woningen op mij maakten, is in het algemeen deze, dat men bij den bouw daarvan weinig rekening heeft gehouden met de eischen van het klimaat, dat men in hoofdzaak zich de Hollandsche bouworde en inrichting tot voorbeeld stelde, evenals men in de leefwijze, in de verdeeling van den dag, in spijs en drank de Hollandsche gewoonten bleef volgen.

Waren de ruime aanzienlijke woningen ook al tamelijk tegen de overmatige en gestadige warmte ingericht [1]) het wonen in de bekrompen kleinere huizen, zonder voldoende licht en luchtverversching, moet ellendig geweest zijn. De door hooge muren omgeven binnenplaats, die dus alleen gedurende de middaguren zon ontving, kan tijdens dien hoogsten zonnestand niet anders dan een brandenden oven gelijk zijn geweest; de steeds duistere binnengalerij, hoofdzakelijk haar licht en lucht ontvangende door de op die

1) Gelijk Valentijn Deel IV Bladz. 430 zegt:

„Schoon het nu van negen tot vijf uur zoo heet op de straat en buiten is, is 't echter na vijf uren weêr zoo gematigd als men het zou konnen wenschen. Ondertusschen weet men in de huizen van geen hitte ter wereld, alzoo men daar zeer koele galderijen heeft, die met gordijnen koel en donker gehouden, behalve dat de minste winden die er zijn door de rotting ramen ten eerste vernomen en gevoeld worden. Altoos ik heb het in huis zijnde nooit te warm gehad", waarbij deze overigens zoo nauwkeurige schrijver zeker wel het oog heeft op de meer aanzienlijke woningen.

binnenplaats uitkomende deur, moet wel een benauwd, ja vunzig vertrek zijn geweest, en toch zullen de bewoners daar voornamelijk gehuisd en gegeten hebben [1]).

Wordt daarbij in aanmerking genomen, dat die kleinere huizen grootendeels gelegen waren aan smalle, kwalijk riekende en bedorven grachten zonder rioleering, dan behoeft de bekende slechte gezondheidstoestand in de oude stad Batavia geen verwondering te baren.

Dat het aantal dier behouden gebleven kleinere, thans meerendeels door Chineezen bewoonde, huizen betrekkelijk nog zoo groot is, moet m. i. worden toegeschreven, in de eerste plaats natuurlijk aan den hechten bouw maar in de tweede plaats ook aan de omstandigheid, dat de inrichting dier huisjes bijster goed aan de tegenwoordige bewoners, de Chineezen, paste; dezen toch zijn, zoolang ze niet in goeden doen verkeeren, op dergelijke wijze behuisd; ze hebben in de door hen gebouwde woningen steeds een of meer binnenplaatsen, ze zijn tevreden met kleine, ja zeer kleine slaapvertrekken, en schijnen weinig behoefte te hebben aan versche lucht. De Arabieren blijken zich in de kleine oud-Hollandsche woningen ook te kunnen schikken; het is dus begrijpelijk dat vele dier woningen ongerept bewaard bleven.

Met de groote woningen was het een heel ander geval. Als woonhuizen konden deze, nadat in het begin der 19de eeuw, ten gevolge der steeds toenemende ongezondheid, de stad Batavia algemeen verlaten werd, voor de Europeesche ingezetenen niet meer dienen; en voor kantoren en pakhuizen waren ze over het algemeen minder geschikt. Verwonderen kan het dus niet, dat gaandeweg de meeste dier stellig fraaie en soliede huizingen gesloopt of verbouwd werden, dat de benedenverdiepingen herschapen werden in ruime pakhuizen met deuren aan alle zijden en grof steenen

1) Zie hierbeneden de aanhaling uit Stavorinus.

vloeren, al bleven de bovenvertrekken, gebezigd als kantoren, dan ook vrij wel in wezen. Veeleer moet men er zich over verbazen, maar tevens mag men er zich over verheugen, dat nog enkele dier rijke woonplaatsen zijn overgebleven.

Intusschen, heel lang zal het niet meer duren, of ook deze overblijfselen van vroegere grootheid zullen verloren gaan. Evenzeer als de fraaie meubels onzer voorouders naar de woningen der Arabieren, de grafsteenen naar de pakhuizen en de tegeltjes naar de straatgoten verhuisden, evenzeer zullen die monumenten van een vorig geslacht, die stukken geschiedenis in steen, onder den moker des sloopers verdwijnen. Daaraan zal wel niets te veranderen zijn; hoewel de wensch mij toch uit de pen moet, dat zich eens een Hollandsche of Indische Gallieri moge ontpoppen, die zich ten doel stelt, al is 't ook maar één dier woningen van iedere soort, voor zooveel noodig te doen restaureeren, haar te meubelen en te doen onderhouden. Alle gegevens zijn daarvoor nu nog aanwezig, over een tien à twintigtal jaren zal dat wellicht al niet meer het geval zijn. Indien de thans in de kamers en portalen opgestapelde zakken rijst en koffie worden weggedragen, indien muren en zolderingen ontdaan worden van de laag stof en spinrag, waarmede ze thans bedekt zijn, indien de allerwege verscholen tegeltjes en het op menige plaats aangebrachte verguldsel wêer aan het licht worden gebracht zal men zich thans nog een volmaakt beeld van een aanzienlijke woning uit het midden der 18de eeuw kunnen scheppen, terwijl in de Arabische wijk kust en keur van passende meubelen te vinden is.

De oudere, thans nog bewoonde, 17de eeuwsche kleine huizen zouden zelfs zonder veel kosten, zonder veel hoofdbreken en zonder veel restauratie in den vroegeren toestand kunnen worden teruggebracht.

Mij blijft nu nog over, met een enkel woord aan te geven, hoe en voor welk doel de verschillende vertrekken

gebruikt kunnen zijn geweest; daarmede begeef ik mij echter eenigszins op het veld der veronderstellingen.

Alleen Stavorinus komt ons hierbij te hulp; deze teekent in zijne „Reize van Zeeland over de Kaap de Goede „Hoop naar Batavia, Bantam, Bengalen enz. gedaan in de „jaaren 1768 en 1769", op bladz. 116 en volgende, omtrent de woningen in de stad Batavia het volgende aan:

„De huizen zijn op Batavia doorgaans zeer luchtig op- „gebouwd van gebakken steen en van buiten meest overal „met kalk wit gepleisterd en van engelsche schuiframen „voorzien".

„Van binnen zijn zij meest alle in denzelfden smaak ver- „deeld en genoegzaam enkel, hier en daar vindt men nog „wel eens een dubbel huis maar zeldzaam.

„Wanneer men de deur intreedt, vindt men eene smalle „gallerij, en aan den eenen kant eene zijkamer, daaraan „volgt een groot langwerpig vertrek dat zijn licht van eene „binnenplaats ontvangt, welke in dit vertrek inschiet, en 't „zelve ongeregeld maakt; dit wordt de gallerij genoemd, „en dient tot dagelijksch verblijf van 't huisgezin en om „te eten; de vloeren zijn met groote vierkante donkerroode „steenen belegd; behangsels vindt men er niet; maar net „gepleisterde witte muuren.

„De meubels bestaan in eenige armstoelen, twee of drie „canapé's, en veel spiegels daar de Europeezen in deze ge- „westen zeer op gezet zijn. In de lengte van deze gallerij „hangen verscheiden kaarskroonen en lampen op een rij, die „des avonds ontstoken worden. Aan het einde van dit ver- „trek staat gemeenlijk de trap, waarmede men naar de boven- „vertrekken gaat. Zes of zeven trappen opgegaan zijnde „heeft men een opkamer die boven de dispens of kelder is, „waar in de provisie van wijn, bier boter enz. geborgen wordt.

„Boven zijn de huizen bijna als beneden; doch met wei- „nig meubels voorzien; men maakt aldaar zooveel werk „niet van opgesierde vertrekken als in de Nederlanden; „alles dient tot dagelijks gebruik. Achter deze gallerij

„zijn de vertrekken voor de slaaven, de combuis of kook-
„keuken enz. Weinig huizen zijn er die een tuin hebben,
„zooals Salmon in den Tegenwoordigen Staat aller Volken
„verkeerdelijk schrijft: er is zelfs geen schijn overig dat
„dezelve ooit achter de huizen zoude zijn geweest. In
„verscheiden huizen vindt men nog gevlochten rottingraamen
„in plaats van glazen voor de luchtigheid".

Uit deze aanhaling blijkt, dat de woningen, zooals Stavorinus die een 130 jaren geleden aantrof, in vele opzichten overeenkomen met de nog bestaande door mij beschreven *aanzienlijke* woningen. Dat, zooals uit Stavorinus' beschrijving zou kunnen worden afgeleid, de vertrekken achter de binnengalerij zouden bestemd zijn voor de slaven, de combuis of kookkeuken enz. zal echter niet te letterlijk moeten worden opgevat; alleen de donkere benedenvertrekken als voorkomen in het achterhuis der woningen B. en C. zouden tot verblijf der mannelijke slaven gediend kunnen hebben; de fraaie achterkamers in de woningen A en D hebben daartoe stellig niet gediend, evenmin als die benedenachtervertrekken tot keuken zullen zijn ingericht geweest.

Uit een verhaal van een nachtelijk bezoek, in verband met eens slaven liefdesavontuur voorkomende in Valentijn's „Tweede Uijt en 'thuijs Reijze" kan ook worden afgeleid, dat de mannelijke slaven in de achtervertrekken van het hoofdgebouw sliepen; dat avontuur werd afgespeeld in een huis aan de Tijgersgracht. De vrouwelijke slaven sliepen voor een deel in de kamers der kinderen van het gezin. Het getal dier slaven was trouwens zoo groot — men vindt wel melding gemaakt van 60 slaven — dat dezen stellig wel in de bijgebouwen of op de zolders ook zullen gewoond hebben.

De achterkamers van de bovenverdieping, uitkomende op hetzelfde portaal, waarmede de kamers boven de voorzijkamer en de vestibule gemeenschap hebben, zullen stellig wel alle tot slaapkamers voor het gezin gebruikt zijn geworden.

In hoeverre de huizen in de stad van tuinen waren

voorzien is niet beslist uit te maken. Th. Salmon, die Batavia ruim 40 jaren vóór Stavorinus bezocht, is in dat opzicht in tegenspraak met den laatsten. In het tweede deel der „Hedendaagsche Historie of Tegenwoordige Staat van alle Volkeren in 't Engelsch beschreven door Th. Salmon, „nu vertaald en merkelijk verbeterd door M. van Goch" vindt men op bladz. 118 van den in 1739 uitgegeven tweeden druk:

„Van de huizen der Nederlanders zegt de Heer Salmon, „dat zij net gelijk die van Holland gemaakt zijn. Agter „dezelfde zijn opene erven, die tot nette tuinen met allerlei „boomen, kruiden en vrugten beplant en bezaait zijn En „door hunne gaze en rottingramen zijn zij doorgaans zoo „lugtig, dat zij, hoe groot de hitte zo na onder de mid„dellijn ook wezen mag, egter daar nooit verveelt."

Ook Nieuhof maakt, in zijne „Zee en Lantreize", met een enkel woord sprekende over de huizen der stad Batavia, melding van „lustige achterplaatzen en schoone hoven „die met boomen en velerhande kruit en bloemen beplant, „en met waterputten, pompen en bequame gemakken verzien zijn." [1])

Waarschijnlijk waren aan eenige der grootere huizen, althans in een vroegere periode dan die waarin Stavorinus Batavia bezocht, wel tuinen verbonden; groot kunnen die tuinen echter wel niet zijn geweest, daar uit de oudere zoowel als uit de jongere plattegronden van Batavia blijkt, dat de straten en grachten dicht op elkander waren aangelegd, zoo dat er weinig ruimte voor tuinen en opene erven overbleef. De kleinere huizen, die thans nog aanwezig zijn, hebben stellig geen tuinen gehad.

De drie schrijvers, die omtrent de inrichting der huizen iets, zij 't dan ook weinig, mededeelden, Valentijn, Salmon

1) Nicolaus de Graaff, die Batavia in de 2de helft der 17de eeuw herhaaldelijk bezocht, spreek evenzeer van »lustige achterplaatsen en schone hovens, die met veelderhande bomen bloemen en kruiden zijn beplant."

en Stavorinus, maken melding van rottingramen; dit zullen wel raambekleedingen zijn geweest, als thans nog voor stoelzittingen worden gebruikt; die rottingramen werden echter zeker niet in de voorgevels, doch aan de binnen plaatsen en wellicht in de achtergevels aangetroffen, daar Heijdt, in zijn nauwgezette teekeningen der straten en grachten van Batavia, steeds ramen met ruiten of tralies afbeeldde.

De vraag blijft nu nog, waar gasten werden ontvangen, waar feesten werden gegeven; naar mijne meening zal de zoogenaamde binnengalerij daarvoor tevens bestemd zijn geweest. Stavorinus maakt daarvan geen melding; evenmin wordt dienaangaande iets aangetroffen in „Batavia in derzelver gelegenheid, opkomst enz."; zelfs de nauwkeurige Valentijn laat ons hier in den steek; deze laatste beschrijft de partikuliere woningen zelfs in 't geheel niet; dit behoeft ons echter niet te verwonderen; evenmin als men thans in de beschrijving eener stad in een reisgids de inrichting der woonhuizen aantreft, al zijn de openbare gebouwen daarin ook wel beschreven, evenmin kwam het in Valentijn of in den schrijver van „Batavia in 1782" op, die woonhuizen tot een onderwerp van mededeeling te maken. Dat Stavorinus er wèl melding van maakt, moet wellicht worden toegeschreven aan de omstandigheid, dat hij, als reiziger, als tijdelijk bezoeker van Batavia, al het voor hem vreemde te boek stelde.

De plaats waar gasten, althans overdag, werden ontvangen kan echter haast geen andere dan het bedoelde binnenvertrek zijn geweest. Wel wordt in eenige geschriften over Batavia en over de leefwijze der bewoners melding gemaakt van recepties op de stoepen der huizen, maar dit moet betrekking hebben op het ontvangen van gewone bezoeken, en dan wel des avonds na zes uur, na zonsondergang. Op die smalle stoepen kunnen toch bezwaarlijk vele gasten ontvangen zijn, of feesten zijn gegeven.

Hoe dit ook zij, de groote afmetingen dier binnenvertrekken, althans in de meer aanzienlijke woningen, de zorg besteed aan de daarin aanwezige trappen, de versiering aangebracht aan de daarop uitkomende deuren en ramen, wettigen de veronderstelling, dat deze galerijen tevens tot ontvangstzaal moeten gediend hebben; bovendien vraag ik mij af, welke vertrekken daarvoor anders zouden gebruikt zijn; de bovenvertrekken stellig niet, dewijl die zich te zeer voor slaapvertrekken eigenen, en ook te laag van verdieping zijn om als feestzalen te dienen, en de zijvertrekken waarschijnlijk niet, omdat de afmetingen daarvan ook te klein zijn.

Wanneer men zich zoodanige binnengalerij getooid denkt met spiegels aan de blinde muurvakken en aan de penanten tusschen ramen en deuren, met de breede, kwistig van houtsnijwerk versierde, rustbanken uit de arabische wijk (door Stavorinus wellicht canapé's genoemd), afgewisseld door muurtafels en enkele fraaie kastjes langs de wanden, en verder met de glinsterende koperen kaarskronen en lampen uit een vorige eeuw, neerhangende van de zoldering, dan kan zulk een hal zelfs voor een Ordinair Raad van India een waardige ontvangstzaal zijn geweest.

De bestemming der vertrekken in de kleinere woningen ligt, dunkt mij, tamelijk wel voor de hand; de bovenvertrekken zullen ook hier slaapkamers zijn geweest, terwijl de binnenruimte (de binnengalerij) daar stellig tot woon- en eetvertrek zal gediend hebben, en het verhoogde achterkamertje 't zij als slaap- 't zij als arbeidkamer kan gebruikt zijn. Wellicht dat het handwerk of bedrijf gedurende de voor- en namiddaguren op de binnenplaats werd uitgeoefend, en dat de zijkamer diende voor de uitstalling, hoewel de nog aanwezige woningen, zonder deur in den gang, direct toegang gevende tot het zijvertrek, mij weinig geschikt voor eene winkelnering voorkomen. De bijgebouwen bevatten beneden de keuken en zullen boven zeer waarschijnlijk tot vertrekken voor slaven gediend hebben, voorzoover dezen niet op de zolders woonden.

Wie de bewoners dezer nog bestaande huizen geweest zijn, ligt voorshands nog in het duister. Wel staat vrij wel vast, dat de woning gemerkt C door den Edelen Heer Baron Van Imhoff (Gouverneur-Generaal van 1743 tot 1750) bewoond is geweest, maar omtrent de meeste dier huizen wordt zelfs geen veronderstelling uitgesproken.

Toch acht ik 't niet onmogelijk, de namen der voormalige eigenaren van de nog in wezen zijnde woningen op te sporen. De voorzoover ik weet, nog ongerepte notarieele acten, bewaard in het Oudarchief, zullen in verband met de registers van het kadaster licht kunnen verschaffen omtrent de namen en qualiteiten der voormalige bewoners, althans eigenaren.

Zijn de boven beschreven woningen als typen aan te merken van oud-Bataviasche woonhuizen, niet onmogelijk acht ik het, dat het bezoeken van meerdere woningen tot andere gevolgtrekkingen zal leiden. Tijd en gelegenheid ontbraken mij om meer nasporingen te doen dan die, waarvan de resultaten hierboven in hoofdzaak zijn vermeld; doordien ik te kort vóór mijn eenmaal vastgesteld vertrek naar Europa daarmede aanving, konden betrekkelijk slechts weinige woningen worden bezocht.

Enkele groote, uitwendig ongerept gebleven oude huizen, die *alleen* aan de Kali Besar Westzijde worden aangetroffen, bleven door mij onbezocht, deels omdat ze gesloten waren, deels omdat ik voorshands aannam, dat de niet bezochte wel met de hierboven beschrevene zouden overeenkomen; toch kan een bezoek aan die onbezocht gebleven huizen aanleiding geven tot andere gevolgtrekkingen, omtrent de bestemming der onderdeelen; een enkele omstandigheid, een enkele ontdekking, bijv. het vinden van een fornuis, het ontwaren van een monogram of een wapenbord, kan soms op het spoor brengen van de vroegere bestemming of van een voormaligen bewoner.

In ieder geval kan een bezoek aan meerdere kleine en vooral middensoort woningen tot meerdere kennis leiden.

Vooral de arabische wijk biedt nog al verscheidenheid, en te oordeelen naar de weinige aldaar door mij bezochte woningen, zijn deze, vooral wat het inwendige betreft, vrij wel in den oorspronkelijken toestand bewaard gebleven. Een zeer eigenaardige woning is, onder meer, die welke gelegen is aan het westelijk uiteinde van de rij huizen, hierboven bedoeld en op den hoek nabij het slootje dat langs de Missigit voert.

Voor liefhebbers van oude binnenhuizen, van teekenachtige plekjes, is een bezoek aan de oude woningen van Batavia in het algemeen zeer aan te bevelen, en indien daarmede gepaard gaan de lust tot onderzoek en de gave van goed opmerken, dan kan zoodanig bezoek wellicht strekken tot het verkrijgen van meerdere kennis omtrent de zeden en gewoonten der bewoners van oud-Batavia. Amateur-photografen zouden daar evenzeer een vruchtbaar arbeidsveld vinden; alleen zou voor het doen van opnamen der veelal duistere interieurs noodzakelijk kunstlicht moeten worden aangewend.

Moge het vorenstaande tot eenig resultaat in den bedoelden zin leiden.

Den Haag, April 1898.

ALFOERSCHE GEBEDEN.

MEDEGEDEELD DOOR

P. A. WINTJES.

R. K. Priester te Menado.

A. Uit het district Tomohon-Sarongsong.

An aalejĕn (sesempungĕn) ne Toumbulu.

1. *Un aalejĕn, sa mĕlĕp u lĕpĕn bĕru, ti ĕĕlĕpan.*

Se Ĕmpung e wailan!
Ĕmpung rĕngarĕngan!
Ĕmpung tua wia tanah woh wana atas,
wukawukaan um pahalampalampangan, tia pahakawekawetĕn.
Se Ĕmpung ne nimuhkur ne niměngĕtua,
woh ne niměngĕpahatuari,

tia mahatawitawi
am pahakehetan
ne okihmio, pujunio,

eng kamu ipahaasaasar okan se Ĕmpung,
tawaĕn okan ĕndo woh wĕngi.

Tombulusche gebeden.

1. *Gebed, als men versche saguweer drinkt, op de plaats waar ze getrokken wordt.*

O machtige (rijke) goden,
o Schutsgoden,
Goden, wien de aarde, en wat daar boven is, toebehoort,
worden ons uwe wegen geopend, wilt ze niet sluiten.

O goden der zielen (geesten) van onze voorouders,
en van onze (gestorven) broeders,
wilt niet tegenhouden
de lafenis (saguweer)
van uwe kinderen en kleinkinderen,
omdat aan U de hulde wordt gebracht (als) aan goden,
aangeroepen dag en nacht.

Mawĕngkĕslah ngumĕrĕngĕrĕr, mĕneromolah wanuamio leos,
eng kita deimo mahawaliwali ĕndo woh wĕngi,

Opent den weg langzaam aan, zoekt uwe zalige verblijfplaats (uwe goede stad) op.
want wij zijn niet meer te zamen dag en nacht.

---

2. *Un aalejĕn sa kuman ung kahĕn bĕru.*

Se Ĕmpung e wailan,
Ĕmpung rĕngarĕngan,
woh si Ĕmpung tua wia tanah woh wana atas!
wukawukaan um pahalampalampangan, tia pahakawekawetan,
wĕnangan uman koko [1]) leos,
katuaan woh kalawiran,

em banamoh tanah
si kantong
ragesan nikamu in Ĕmpung.

2. *Gebed als de nieuwe rijst gegeten wordt.*

geeft slechts goede teekenen,
een hoogen en gelukkigen ouderdom,
hier op den grond (ligt)
het groote (vette) varken geslachtofferd voor U, o Goden.

---

3. *Un aalejĕn sa lalumeleh.*

Isohĕsoh un dano,
u sakit woh u rawoj,
woh um pengan ni tou maupih,
woh un ipi lewoh.
Iserohmoh meh un dano
ung katutua,
woh ung kalalawir,

3. *Gebed bij het baden.*

Stroome weg met het water,
ziekte en vermoeienis,
en de verwenschingen van den vertoornden man,
en de kwade droomen
Brenge het water aan
een lang leven,
en een gelukkigen ouderdom,

1) koko = kip. Als de Alifoer in het bosch loopt, en hij hoort een boschkip kakelen, dan beschouwt hij dit als een gelukkig voorteeken voor hem.

woh um palaleos

ja tanu uman im mĕndondoh
e Wailan;
woh kĕlukĕlungan ne ang kĕlungio watu.
wen mahakiit uman un tuturu meirĕngan ne an tanah woh u langit.

en al het goede, dat ik kan wenschen
en aldus slechts dagelijks,

o machtige goden;
en beschut ons met uw steenen schild,
want wij volgen steeds het richtsnoer, door U ons aangewezen, zoolang hemel en aarde bestaan

---

4. *Sa mĕnek um baleh wĕru,*
si walian e mahaaliali un api, um buwuk, woh un awuh lutu, woh sia lumampang kumakaan, sumeker un duhuna um baleh, woh sia mahalej intentii:
Rĕnarĕna tanu an sinuluan
an tanah woh an tasik,
im pĕneroannera am peleng
am pĕnamampulĕn ne niměngaopo,
woh ne niměngatua,
ĕsa, rua, tĕlu, ĕpat, lima,
ĕnĕm, pitu, uwalu, siow,
wailan pasiowan,
ikaajoma se lokon tĕlu, [1])

4. *Als men een nieuw huis betrekt,*
brengt de offerpriester vuur, wierook en asch, en hij loopt naar rechts (om het huis), ziet nauwkeurig na de hoekpilaren van het huis, en bidt aldus:
Licht gelijk een fakkel
op aarde en ter zee
mogen zij vinden alles
wat hun noodwendig is, van hunne voorouders,
en van hunne grootouders,
1 — 2 — 3 — 4 — 5,
6 — 7 — 8 — 9,
rijk als de rijksten,
en mogen wij aanlanden in de drie Lokons,

1) Se lokon telu = De drie Lokons, gebergte, zich van Kinilow westwaarts uitstrekkende tot aan Tanawangko, wordt door de Alifoeren beschouwd als het verblijf der afgestorvenen.

ung katutua,
woh ung kalawiran.

een lang leven,
en een hoogen ouderdom.

B. Taratara (District Tombariri).

1. *Un aalejĕn ing kuman.*

Sempung e wailan, irĕgĕseh kamu,
woh kĕlamo ung kaĕn,
woh u sĕrah, woh u lĕpĕn:
meirĕtah wija nikamu, eh wailan!
Se sierang um banua,
woh enteh wanua,
pĕneroan nimuhkurnai peleng.

1 *Gebed voor het eten.*

Machtige goden, die den wind beheerscht,
ziehier rijst, en vleesch, en saguweer,
opgedragen voor U, o almachtigen!
O gij, die de stad bewaakt,
en de stad beschermt,
waakt over de zielen van ons allen.

---

2. *Un aalejĕn i makaapuhlah.*

Sempung eh wailan,
pinutuputumlah wija balehnai pakatuaĕn
woh pakalawirĕn,
pikipikian u sakit woh ung kararawoj,
imehewehenio se tĕmbir in tanah, se reimoh woh rumarages nikamu in Ĕmpung.

2. *Gebed na den maaltijd.*

Machtige goden,
die woont in onze huizen van ouds her
en overlang,
weert ziekte en vermoeienis van ons af,
en geeft die aan de strandbewoners, die geen eer bewijzen aan U als goden.

---

3. *Un aalejĕn i lumeleh.*

Sempung e wailan,
ijajuroh un dano,
u nipih lewoh, woh ung kararawoj;

3. *Gebed bij het baden.*

Machtige goden,
het water voere mee
de kwade droomen en de vermoeienis;

isĕrohmohmei un dano
ung katutuah woh ung
kalalawir.

het water brenge aan
een hoogen ouderdom en een
lang leven.

---

4. *Un aalejĕn i lumĕpuh.*

Sempung e wailan,
wukawukaan witu lampanganku, akar in ikaajoh witu banua pahajohĕnku, wen aku reikan mahalampang u lewoh, wen leos uman.

4. *Gebed als men op reis gaat.*

Machtige goden,
doet mij kennen mijnen weg, opdat ik aanlande in de stad waar ik zijn moet, en moge ik niet wandelen op den verkeerden, maar alleen op den goeden (weg).

---

5. *Un aalejĕn potot ne walian wija si tou raraan.*

Sempung e wailan,
irĕgĕseh kamu,
woh kĕlamoh ang kačn, woh a sĕrah, woh u lĕpĕn,
meiirĕtah wia nikamu in Ĕmpung
eh wailan se sierang im banua
woh enteh wanua,
pĕneroan ni nimuhkur ni tou raraan
kĕlamoh un totol weneh

sanawantang,
rokoh sanakalula,
am pahaliĕnio in Ĕmpung,
ipĕnĕlĕs ni nimuhkur ne sanawale.

5. *Kort gebed van den offerpriester voor een zieke.*

Machtige goden,
die den wind beheerscht,
ziehier voor U rijst en vleesch (visch) en saguweer,
opgedragen aan U, als onze goden,
o almachtigen die de stad bewaakt
en de stad beschermt,
beschermt (zoekt) de ziel van den zieke
ziehier voor U een offer van rijst
een gantang,
lijnwaad een stuk,
aangeboden aan U o goden,
om te koopen de ziel van de huisbewoners.

---

6. Un aalején ne walian wija se tou rua meisilan.

Sempung e wailan,

Empung rĕngarĕngan nera rua tou sanaawuh

wen sera nimamuali moh tou sanaririkean.

Sera pakatuaĕn, woh pakalawirĕn wijam bawoh in tanah,

ikaajoh se lokon tĕlu,

ung katutuah woh ung kalalawir, woh ikailĕk kaĕnaan nera wutĕr:

timbĕga
tinelungan
kapas lemeh
momongan
tindong inoh,

woh weneh rumesaresak ang kailĕkannera rua

takar inania,
woh mangeh,
eh wailan!
Tanumokan am bulwul ipahasĕngosĕngo sera,

woh munteh kombokomboĕn,

woh tĕtéwah ipahatĕli-

Gebed van den walian voor twee menschen die trouwen.

Machtige goden,

Schutsgoden, der twee echtgenooten,

die geworden zijn huisgenooten.

Geeft dat zij oud worden, en een lang leven genieten hier op aarde,

dat zij bereiken mogen de drie Lokons,

in ouderdom en een gelukkig leven, en verkrijgen kostbare goederen:

oorringen
een zwaard
gebloemd lijnwaad
een gong-gong
een hoed van kralen, [1])
en overvloed van rijst

dit mogen zij beiden verkrijgen

van af heden,
tot in de verre toekomst,
o goden! [2])
(Licht) gelijk vederdons

dat wordt weggeblazen, zoo mogen zij zijn,

en als een limoen die als speelbal wordt opgegooid,

en als een dunne gespleten

1). Een hoed van kralen zooals de walians gewoon zijn te dragen.

2). Al die kostbaarheden, die boven zijn opgenoemd, willen eenvoudig zeggen huwelijkszegen, d. i. heel veel kinderen.

tĕliker,

woh mahatangkelasan uman tanu un batu ransak

an awaknera rua,
woh ikaajoh se lokon tĕlu,
woh si manĕmbonĕmbo

palukaran tanah,
woh tutuwuh u langit.
eh wailan!

bamboe die heen en weer bewogen wordt,

en mogen zij blijven voortleven, onverslijtbaar slechts, gelijk een steenrots,

hun beider lichaam,
en moge hun ouderdom reiken tot de drie Lokons,
en tot Hem, die op ons neerziet,

die de aarde bestuurt,
en het uitspansel regeert,
o Goden!

C. Kakaskassĕn (district Lotta).

1.

Sempung eh wailan,
kumanna wana se Émpung mĕmaleh am baleh,
woh ĕmpung rĕngarĕnganku,
woh se enteh wanua,
woh sirang im banua,
woh kumorombasan im beneh,

woh mape si lumawah lawahannu ne wana u sakit woh u rawoj,
woh wukaannu meh wanah u katutuah woh kalalawir,
woh pahaleos,
woh pikipikianlah i sakit woh i rawoj,

1.

Machtige goden,
die eet met de goden die het huis bewonen,
en goden die mij beschermt,

en die de stad bewaakt,
en die de stad beschut,
en die de rijst zoo krachtig maakt als de korombasan (houtsoort),
en die den weerspannige bestraft met ziekte en afmatting,

en worde door u geopend (den weg) tot een hoogen ouderdom en een lang leven,
en voorspoed,
en worde door u afgeweerd ziekte en vermoeienis,

woh klukluganlah a kĕlungio watu,

woh kumanna wana se Ĕmpung wia rundeng in tanah

woh Ĕmpung ne mawuawuj,

woh Ĕmpung ne meitawer,

woh Ĕmpung ne meisawenih

woh se Ĕmpung ne kasosoran,

woh se Ĕmpung ne walelaki

woh se Ĕmpung ne kasendukan,

woh se Ĕmpung ne karondoran.

woh se lokon telu

woh se nimeikalalo wana puruk u langit, ipapalalomah

wia nikamu i Ĕmpung,

u katutuah woh u kalalawir,

woh se Ĕmpung meilengko

ilengkomah wia nikamu in Ĕmpung, u katutuah woh ung kalalawir,

e wailan, mangampung opoh.

Tumuntus.

en beschermt ons met een steenen schild,

en eet met de goden tot aan de grenzen der aarde,

en gij goden van hoogen geslachte,

en gij goden die de vier hoeken van ons land bewaakt,

en gij goden die als een omheining ons rondom beschut,

en gij goden die tot half-weg den berg vervult,

en gij goden, die de huizen bewaart,

en gij goden, die boven ons woont,

en gij goden, die gelijkvloers met ons woont,

en goden van de drie Lokons,

en gij die bereikt hebt de hoogte van het uitspansel, moge reiken

tot u, o goden,

onze ouderdom en lang leven,

en gij goden die nog hooger zijt,

brengt ons over tot u, o goden na een hoogen ouderdom en een lang leven,

o machtigen, die geëerd moet worden.

Tumuntus.

Dit is het teeken dat de maaltijd kan beginnen. De wa-

lian neemt tusschen duim en vinger een weinig van de spijzen die op tafel staan, brengt ze aan zijn voorhoofd en aan zijn borst en zegt „tumuntus", waarop hij door de samentrekking zijner lippen een scherp geluid maakt. Alle aanwezigen zeggen: „tumuntus", maken hetzelfde geluid en beginnen te eten.

---

2. *Aalejën sa kimanno lah.*

Eh, kamu kimanno, simĕra,
woh nimimĕlĕpoh, woh limĕma,
Se Ĕmpung wia rundeng in tanah,
woh Ĕmpung ne mawuawuj,
woh ne meitawer,
woh ne meisawenih,
woh ne kasosoran,
woh ne walelaki,
woh ne kasendukan,
woh ne karondoran,
woh ne meikalalo,
tumulaumah katutuah woh kalalawir,
weng kita mahatalikuro,
e wailan!

2. *Gebed na den maaltijd.*

Eh, gij hebt rijst en vleesch gegeten,
en gedronken, en pinang gekauwd,

mogen wij erven een hoogen ouderdom en een lang leven,
als wij weer (van hier) gescheiden zijn,
o, machtigen!

Talondok. Talondok = Moge de haan kraaien, d. w. z. mogen wij in 't naar huisgaan een haan hooren kraaien, als teeken van geluk.

ÉTUDE SUR LA LITTÉRATURE.

DES

TO RADJA.

PAR LE

DR. N. ADRIANI.

Voir la quatrième livraison du Tome XL., pages 339-387.

ERRATA.

Les numéros en parenthèses indiquent la page correspondante des tirages à part.

Page 344 (8) dans la note appartenant à la page précédente, au lieu de *ntji*, équivant, lisez: *ntj*, équivaut.

„ 354 (18) 5°. ligne en remontant, au lieu de *wan*, lisez: *waoe*.
Les dix premiers mots de la note sont à biffer.

„ 362 (26) 15°. ligne en remontant, au lieu de et, lisez: est.

„ 365 (29) ligne 3, au lieu de Watoe, lisez: Wotoe.
lignes 11, 22, 24, 26, au lieu de *Kangau-ngau*, lisez: *Kangao-ngao*.

„ 366 (30) ligne 1, au lieu de frabri —, lisez: fabri —.
lignes 6, 11, 19, au lieu de *Kangau-ngau*, lisez: *Kangao-ngao*.

„ 375 (39) 4°. ligne en remontant, au lieu de père puis; il, lisez: père; puis il.

„ 377 (41) 9°. ligne en remontant et les première et dernière lignes de la note (2), au lieu de *Banga* lisez: *Baoega*.

„ 378 (42) ligne 19, au lieu de „écorse" lisez: écorce.

„ 379 (43) ligne 7, au lieu de *Banga Pale* de *To Radja*, lisez: *Baoega Pale* des *To Radja*.

„ 381 (45) ligne 23, au lieu de „Qui", lisez: „Oui".